

Marroquins a les illes Pitiüses: Trets del seu projecte migratori i canvis esdevinguts en les seves vides a partir d'aquest.

Tesi doctoral

Autora: Ivone Puig Artigas.
Directora de tesi: Dra. Teresa San Román Espinosa.
Codirectora de tesi: Dra. Aurora González Echevarría.

Ivone.puig@campus.uab.es

Departament d'Antropologia Social i Cultural. Facultat de Filosofia i Lletres. Universitat Autònoma de Barcelona.

Juny de 2012.

Dedico aquesta tesi a aquells éssers estimats que han entrat o sortit de la meua vida en el transcurs d'elaboració de la mateixa. A les meves dues àvies, que van morir mentre jo feia treball de camp, i al Mehdi, que amb la seva arribada a la família ha donat sentit a tants anys d'entusiasme pel món àrab i en especial pel Marroc, i ha col·laborat a crear-hi un vincle per sempre.

Índex

Abstracts.	IX
Paraules clau.	XI
Agraïments.	XIII
Introducció.	1
1. Antecedents i raons per a la tria del tema i del camp.	5
2. Cronologia i itinerari del treball de camp i de la recerca.	11
3. Estructura de la tesi.	14
4. Aclariments.	15
Primera Part. Marc Teòric i metodologia.	
Capítol 1. Marc teòric.	
1. Història i actualitat dels moviments migratoris.	25
1.1. Les migracions internacionals.	26
1.2. Les migracions a Europa.	29
1.3. El cas de l'Estat Espanyol.	32
1.4. Moviments migratoris dels marroquins.	39
1.5. Immigració marroquina a l'Estat Espanyol.	48
2. L'estudi de les migracions avui en dia. Transnacionalisme, localitat i treball de camp multi-situat.	
2.1. Transnacionalisme.	57
2.2. Localitat.	78
2.3. Treball de camp multi-situat.	80
3. Temes d'anàlisi.	
3.1. Remeses. Les remeses dels marroquins: efectes i conseqüències.	85
3.2. Les xarxes migratòries.	92
3.3. Polítiques migratòries i models de gestió de la diversitat.	93
3.4. Sistemes d'aplicació de les polítiques migratòries. Protocols d'acollida.	111

Capítol 2. Metodologia i disseny de la recerca.

1. Objectius.	115
2. Tipus de recerca.	118
3. Unitat d'estudi i criteris de selecció de subjectes.	121
4. Tècniques de recollida de dades.	124
5. Tècniques d'elaboració i anàlisi de dades.	133
6. Dificultats i Limitacions.	137

Segona part. L'espai migratori.

Capítol 3. L'espai de Migració. Les illes Pitiüses.

1. Descripció del context de destí.	140
1.1. L'arxipèlag balear i les Illes Pitiüses.	140
1.2. Moviments migratoris a les balears.	144
2. L'illa d'Eivissa i la vila d'Eivissa. Descripció i dades demogràfiques.	153
2.1. L'illa d'Eivissa.	153
2.2. La vila d'Eivissa.	155
3. Eivissa espai d'acollida. Breu introducció al grup d'estudi.	163
4. L'illa de Formentera. Descripció i dades demogràfiques.	168
5. El col·lectiu marroquí de Formentera. Breu introducció al grup d'estudi.	180

Capítol 4. L'espai d'Origen. La regió Gebal·la (*país Yebala*),

al nord marroquí.

1. El Marroc.	183
1.1. Trets generals.	184
1.2. Trets culturals.	197
2. La regió Tànger – Tetuan.	
2.1. Descripció general.	214
2.2. Pobladors de la regió Tànger – Tetuan.	220
2.3. Moviments migratoris dels gebal·lins.	221
3. La província i el municipi de Xauen.	
3.1. Trets generals.	223
3.2. Els pobladors de Xauen. Dades històriques.	228
4. Observacions etnogràfiques generals sobre l'espai d'origen: la vida dels gebal·lins i les gebal·lines.	
4.1. La casa marroquina de la regió Gebal·la.	230
4.2. Tasques de dones / tasques d'homes. Els rols de gènere.	234
4.3. Els àpats.	238
4.4. Espais de socialització.	240
4.5. 'Ars o Casament.	244

4.6. El Ramadà.	250
4.7. L'interès per les llengües.	252

Tercera part. Primera anàlisi etnogràfica sobre migrats.

Capítol 5. Els migrats a l'espai de migració. 255

1. Caracterització del grup estudiat. Anàlisi estadística i trets qualitius. Comparativa amb la mostra de l'ENI 2007.	257
1.1. Composició del grup, perfil demogràfic, antiguitat i situació jurídica dels subjectes que el formen.	257
1.2. Dades sobre les raons, plantejament, planificació i realització del projecte migratori d'aquests migrats marroquins.	261
2. Situació dels immigrants a destí. Comparativa amb la mostra ENI 2007.	
2.1. Feina dels migrats a destí.	269
2.2. Trets dels habitatges dels migrats.	274
2.3. Xarxes personals dels migrats, espais de trobada i socialització.	276
2.4. Intenció de retorn dels migrats. Vincles amb origen.	289
2.5. Expectatives complertes i expectatives no acomplertes dels migrats.	294
2.6. Dades sobre Integració i Aculturació dels migrats.	295
2.7. Els joves.	304
2.8. Els nens i la gent gran.	308
2.9. Relació entre els col·lectius.	312
2.10. Els subjectes de la mostra com transmigrants. Elements identitaris.	319
2.11. Relació entre la localitat i el grup d'estudi.	326
3. Principals canvis observats al si del col·lectiu marroquí immigrant, a partir de la migració.	333
4. Temes i preguntes sobre el grup d'estudi i el seu context que van portar al plantejament de les hipòtesis.	336

Capítol 6. Els migrats a l'espai d'origen.

1. Caracterització i situació a origen del grup de persones estudiades al Marroc.	344
1.1. Anàlisi estadística del grup.	344
1.2. Els subjectes de la mostra del Marroc, els seus parents i les visites d'aquells a origen.	48
1.3. Canvis en l'estatus i competència per aquest.	351
1.4. Enviament de remeses, inversions a origen i percepció d'enveja.	352
1.5. Percepció de control social del propi col·lectiu per part de les dones i actitud d'aquestes davant el control.	355
1.6. Intenció de retorn (Mostra del Marroc).	355

2.	Vida dels migrats durant les seves estades a l'espai d'origen.	
2.1.	Sobre l'espai d'origen.	356
2.2.	La vida dels migrats durant el seu retorn a l'espai d'origen.	359
3.	Canvis observats a l'espai d'origen i a la vida dels migrats.	363

Quarta part. Formulació, anàlisi qualitativa i posada a prova quantitativa d'hipòtesis temàtiques.

Capítol 7. Hipòtesis proposades sobre el grup d'estudi a l'espai de migració i contrastació de les mateixes.		371
1.	Relació dels trets de la xarxa personal dels migrats de l'estudi amb el seu grau d'aculturació i d'integració. (Hipòtesi 1).	
1.1.	Plantejament de la hipòtesi.	373
1.2.	Discussió qualitativa de la hipòtesi.	377
1.3.	Contrastació quantitativa i Conclusions respecte a la hipòtesi.	381
2.	Relació entre el grau d'integració i d'aculturació dels progenitors i el grau d'aculturació dels fills/es dels migrats/des de l'estudi. (Hipòtesi 2).	
2.1.	Plantejament de la hipòtesi.	391
2.2.	Discussió qualitativa de la hipòtesi.	393
2.3.	Contrastació quantitativa i Conclusions respecte a la hipòtesi.	396
3.	Factors relacionats amb l'existència de trets d'auto-segregació i de resistència ètnica dels migrats/des de l'estudi. (Hipòtesi 3).	
3.1.	Plantejament de la hipòtesi.	399
3.2.	Discussió qualitativa de la hipòtesi.	402
3.3.	Contrastació quantitativa i Conclusions respecte a la hipòtesi.	405
4.	Factors locals que podrien dificultar l'adaptació dels migrats/des de l'estudi (trets habitatge, transport públic, etc.). (Hipòtesi 4).	
4.1.	Plantejament de la hipòtesi.	420
4.2.	Discussió qualitativa de la hipòtesi.	424
4.3.	Contrastació quantitativa i Conclusions respecte a la hipòtesi.	427
5.	Aculturació dels fills/es dels migrats/des de l'estudi. (Hipòtesi 5).	
5.1.	Plantejament de la hipòtesi.	435
5.2.	Discussió qualitativa de la hipòtesi.	437
5.3.	Contrastació quantitativa i Conclusions respecte a la hipòtesi.	449

Capítol 8. Hipòtesis proposades sobre el grup d'estudi a l'espai d'origen i contrastació de les mateixes.	455
1. Les remeses. Ús de les remeses i els seus efectes. (Hipòtesi 6).	456
1.1. Plantejament de la hipòtesi.	457
1.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi.	459
1.3. Contrastació quantitativa i Conclusions respecte a la hipòtesi.	467
2. Temes sorgits arran de la hipòtesi 6.	
2.1. Reacció del grup de reciprocitat davant l'individualisme dels migrats.	471
2.2. Suposats efectes negatius de les remeses.	472
2.3. Ressentiment i enveja cap als migrats?	474
3. Composició de les xarxes personals dels migrats a l'espai d'origen. Contacte amb la família i visites a origen per part dels migrats i a destí per part dels seus familiars. (Hipòtesi 7).	
3.1. Plantejament de la hipòtesi.	476
3.2. Discussió qualitativa de la primera part de la hipòtesi nº7.	479
3.3. Anàlisi quantitatiu per a la contrastació de la primera part de la hipòtesi nº 7.	480
3.4. Discussió qualitativa de la segona part de la hipòtesi nº 7.º	481
3.5. Anàlisi quantitatiu per a la contrastació de la segona part de la hipòtesi nº 7 i Conclusions respecte a la hipòtesi.	484
4. Canvis en les relacions i en l'estatus dels migrats a l'espai d'origen. (Hipòtesi 8).	
4.1. Plantejament de la hipòtesi.	487
4.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi.	489
4.3. Contrastació quantitativa i Conclusions respecte a la hipòtesi.	495
5. Intenció de retorn dels migrats. (Hipòtesi 9)	
5.1. Plantejament de la hipòtesi.	499
5.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi.	502
5.3. Contrastació quantitativa i Conclusions respecte a la hipòtesi.	508
6. Control social de les dones. (Hipòtesi 10)	
6.1. Plantejament de la hipòtesi.	516
6.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi.	519
6.3. Contrastació quantitativa i Conclusions respecte a la hipòtesi.	523

Cinquena part. Conclusions, Bibliografia, Annexos.

Conclusions i reflexió final.

1.	Conclusions.	529
2.	Reflexió final.	534

Bibliografia citada. 538

Bibliografia referida. 563

Glossari de termes d'origen àrab i tamazigh. 571

Índex de taules, gràfics, mapes i plànols. 578

Annexos.

1.	Enunciats Hipòtesis.	580
2.	Llistat Variables.	587
3.	Llistat de variables complexes i la seva composició.	605
4.	Guions utilitzats per a les entrevistes.	
	a. Guió general per a les entrevistes dels subjectes mostra.	624
	b. Guió per a entrevistes joves.	629
	c. Guió per a entrevistes a Caps de la Comunitat.	632
	d. Guió per a entrevistes a membres d'altres col·lectius de la societat de rebuda (locals, metges de capçalera, professors d'institut,...).	635
5.	Taula utilitzada per a recollida de dades per a l'elaboració de les xarxes personals.	637
6.	Quadre de transcripcions (IEC).	639

Abstract:

Aquesta tesi es basa en la migració del col·lectiu marroquí a les illes Pitiüses i se centra especialment en els canvis que es produeixen en les seves vides a partir de la migració i en els canvis que es perceben en la part de les seves famílies que resta a origen. La recerca presta especial atenció en els efectes del fet migratori en l'estatus dels migrants, així com en la relació existent entre determinats factors (com el grau d'aculturació i d'integració, els trets de la xarxa personal, l'èxit assolit a destí, etc.) i el manteniment dels vincles amb el Marroc que, sistemàticament, mantenen els membres del grup d'estudi i que els converteix en transmigrants.

Abstract (Castellano):

Esta tesis doctoral se basa en la migración del colectivo marroquí en las Islas Pitiusas y se centra especialmente en los cambios que se producen en sus vidas a partir de la migración y en los que se perciben en la parte de la familia que permanece en origen. La investigación presta una especial atención a los efectos del hecho migratorio en el estatus de los migrados, así como a la relación existente entre determinados factores (como el grado de aculturación y de integración, las características de la red personal, el éxito conseguido en destino, etc.) y el mantenimiento de los vínculos con Marruecos que sistemáticamente mantienen los miembros del grupo de estudio y que los convierte en transmigrantes.

Abstract (Français):

Le sujet de cette thèse de doctorat concerne la migration de la collectivité marocaine vers les îles Pitiuses. En particulier, ce travail se focalise sur les changements qui se produisent dans la vie des membres qui émigrent et sur ceux qui se produisent dans leur famille qui reste dans le pays d'origine. Cette recherche se concentre sur les effets de la migration par rapport au statut social des migrés, ainsi que sur la relation existant entre différents facteurs (le niveau

d'acculturation et d'intégration, les caractéristiques du réseau personnel, le succès obtenu dans la région de destination, etc.) et le maintien des liens avec le Maroc. Ces liaisons sont celles que les membres étudiés gardent systématiquement avec leur pays d'origine et celles qui les transforment en « transmigrants ».

Abstract (English):

This thesis is about the migration of the Moroccan citizens into the Pitiuses Islands and it is focused on the changes that happens in those people's lives because of the migration, and also in the changes that the rest of the family that stay in the country of origin perceive.

The research insists specially on how the migration affects the status of the person who migrates, as well as the relationship that exists between some factors (such as the degree of acculturation and of integration, the characteristics of the personal net, the success achieved at their destination, etc.) and the way of keeping their ties with Morocco that the members of the studied group maintains, that makes them to be transmigrants.

Paraules clau:

Migracions, Transmigració, Immigració, Emigració, Transnacionalitat, Camp migratori, Camp Social transnacional, Marroquins/es, illes Pitiüses, Eivissa, Formentera, Marroc, Península Tingitana, Regió Gebal·la, Integració, Aculturació, Xarxa migratòria, Remeses, Remeses socials, Etnografia Multi-Situada, Localitat.

Palabras clave:

Migraciones, Transmigración, Inmigración, Emigración, Transnacionalidad, Campo migratorio, Campo Social Transnacional, Marroquíes, Islas Pitiusas, Ibiza, Formentera, Marruecos, Península Tingitana, Región Yebala, Integración, Aculturación, Red migratoria, Remesas, Remesas Sociales, Etnografía Multisituada, Localidad.

Mots clés:

Migrations, Transmigration, Immigration, Émigration, Transnationalité, Champ migratoire, Champ Social transnational, Marroquins/es, îles Pitiüses, Ibiza, Formentera, Maroc, Péninsule Tingitane, Pays Jebala, Intégration, Acculturation, Réseau migratoire, Transferts, Transferts sociales, Ethnographie Multi-Située, Localité.

Key Words:

Migrations, Transmigration, Immigration, Emigration, Transnationality, Migratory Field, Transnational Social Field, Moroccan citizens, Pitiüses Islands, Ibiza, Formentera, Morocco, Tingitanian Peninsula, Jbala, Integration, Acculturation, Migratory Net, Remittances, Social Remittances, Multi-Situated Ethnography, Locality.

Agraïments

Els primers a citar són sense cap mena de dubte aquells i aquelles que han permès que jo tafanegés en les seves vides. Sense l'amabilitat, paciència i hospitalitat dels subjectes de la mostra aquesta recerca no hauria arribat mai a bon port. Hauria de citar la mostra sencera però, tot i córrer el risc d'obviar el nom de persones importants per a mi i per a aquesta tesi, em limitaré a citar aquí la Samira, la Hanan, la Rabi'a, la Hafida, la Fatima Mandil, la Nisrine, l'Ahmed, l'Omar, Sidi Abdulhaq, Mohamed i Ali Barqouq, i les seves famílies del Marroc, especialment la família Jama, Harraq, Imrany, Af-Fassi, Hadad, Barkouk, Abarghout i tantes d'altres, que em van acollir com a una més de la família i a qui m'uneix per sempre un veritable vincle emocional. Tots ells i elles han estat per a mi uns mestres excepcionals. Gràcies.

De la mateixa manera, romandré sempre agraïda a la Dra. Teresa San Román, directora d'aquesta tesi, que amb la seva colossal experiència, saviesa i infinits coneixements, ha sabut guiar-me per un camí que va resultar més complex del que jo esperava. El seu sentit de l'humor i la seva fortalesa anímica han estat un puntal per a no llançar la tovallola en els moments més angoixants, de manera que aquests trets d'ella, juntament amb la seva integritat, marcaran per sempre en mi una manera de fer recerca.

La Dra. Aurora González va prendre el relleu de la direcció de la tesi durant la darrera etapa de revisió de la mateixa, en la que la delicada salut de la Dra. San Román va guanyar-li momentàniament la partida. Soc conscient que la tasca que va realitzar la Dra. González, d'una forma totalment desinteressada i amb una generositat digne de la gran persona i investigadora que és, va ser feixuga. Mai podré agrair-li prou que aconseguís flexibilitzar el seu temps de forma gairebé miraculosa com per permetre que aquesta tesi arribés a ser defensada.

Agraeixo també l'interès, l'assessorament i l'ajut rebut per part d'alguns dels professors del Departament d'Antropologia Social i Cultural de la Universitat Autònoma de Barcelona, la majoria d'ells membres del GRAFO, especialment el Dr. Josep Lluís Molina, però també la Dra. Anna Piella, Dr. Jordi Grau, Dr. Josep Lluís Mateo, Dr. Dan Rodríguez, Dra. Virgínia Fons, Dra. Miranda

Jessica Lubbers i d'altres, que s'han pres la molèstia de llegir parts del text d'aquesta tesi en diferents etapes de la seva elaboració i s'han esmerçat en donar-hi el seu parer i en fer-hi interessants suggeriments. Per altra banda, no puc obviar l'amable i continuat ajut rebut per part dels professors del *Grup de Recerques Geogràfiques sobre el Rif*, del Departament de Geografia de la Universitat Abdelmalek Essaadi de Tetuan, especialment el Dr. Nour Eddine Chikhi, Dr. Mohamed El-Abdellaoui i Dr. Abdelaziz Boulifa, que em van acollir al seu grup de recerca durant les meves dues estades al Marroc. La seva hospitalitat, coneixements i material bibliogràfic i científic van suposar per a la meva recerca un suport impagable. A tots ells els quedo profundament agraïda.

També em sento agraïda a professors dels màster i de la llicenciatura d'Antropologia Social i Cultural de la UAB, que em van transmetre l'interès per la recerca i per l'antropologia en general. Em sentiré premiada si aquesta tesi es pot considerar acceptable per part de professors tan excepcionals i de tanta qualitat acadèmica i humana com el Dr. Aurelio Díaz, Dr. Bill Christian, Dr. Marcio Silva i Dr. José Luís Molina, que amb el seu entusiasme i dedicació em van mostrar com orientar-me per un camí al que jo no hauria gosat mai endinsar-me sola.

Els membres d'un bon nombre d'institucions van patir el meu setge durant el treball de camp i, en general, tots ells (uns més que altres) van respondre amb amabilitat i paciència a les meves demandes d'informació. A l'illa de Formentera i a vila d'Eivissa haig de donar les gràcies a les mestres, professors i professores, caps d'estudis, secretaris i secretàries, i directors i directores de la majoria de les escoles i instituts amb els que em vaig posar en contacte, però també als representants d'institucions de l'administració (serveis socials, oficines d'empadronament, oficines d'assessorament per als immigrants, Serveis d'Ocupació, etc.) i d'altres com biblioteques públiques, centres de salut, associacions de musulmans, mesquites, institucions solidaries (Càrites, Centre Betània d'Eivissa,...). En aquest punt dec un especial agraïment a les professores de les escoles d'Alfabetització d'Adults de Formentera, la Dolores i la Carla, però també a la Begoña de la Biblioteca de Sant Francesc pel seu interès i suport, a la Vanessa del Consell Insular i al Xavi Vilamanyà, de l'Ajuntament d'Eivissa. I de la mateixa manera, a membres de la societat

illenca, com en Valentí o la família Serra-Joan i Masdeu- Mayans, entre d'altres, que amb el seu afecte i generositat van fer-me sentir com a casa des de la meva primera arribada.

Al Marroc, i en especial al municipi de Xauen, estic en deute amb tantes persones que temo no fer justícia amb la majoria d'elles si em proposo de fer-ne un llistat. Em resignaré a dir que mai m'havia sentit tan ben tractada, cuidada i respectada com m'he sentit vivint entre els i les xaunís (i els gebal·lins en general) d'origen i d'adopció. Em limito aquí a citar aquells amb qui el contacte va ser més intens i habitual. Així, haig de donar les gràcies per haver compartit amb mi els seus coneixements sobre el terreny de camp i per mil favors oferts a Guilhem Calvo Valderrama, Fatima Bouchmal i Nourdinne Akdi.

No podria deixar de donar les gràcies també, i de forma molt especial, als meus pares, antropòlegs vocacionals encara que ho ignorin, que amb el seu entusiasme, vitalitat, curiositat innata cap a tots els aspectes de la vida i extraordinària generositat, han forjat el meu caràcter i les meves aptituds (si és que les tinc) per a la recerca.

Amigues com la Susanna, la Míriam, l'Anna, l'Elisabetta i la Jordina m'han animat a seguir endavant en moments de crisi, m'han aportat notícies de la resta del món mentre jo romania tancada en la meva bombolla i m'han fet saber que ni les absències perllongades ni la distància són raons prou fortes per trencar els lligams emocionals de l'amistat.

Finalment, reconèixer un especial agraïment al Llorenç, que ha patit, gaudit i donat suport a aquesta recerca des de tots el angles. Amb la seva comprensió, companyia, amor, col·laboració incondicional, interès i paciència ha fet possible aquesta tesi i, molt especialment, la part del treball de camp al Marroc, no només per haver-me seguit i fet de xofer (que no és poc), sinó també per l'ajut que va suposar en la col·lecta de dades sobre els homes de l'estudi i en el recull fotogràfic que n'ha extret.

Per últim, dir que, tot i la col·laboració de tots aquells i aquelles que he citat, haig d'admetre que sense el finançament de la beca de Formació de

Professorat Universitari (FPU) que em va atorgar el Ministeri d'Educació i Ciència de l'Estat Espanyol, aquesta recerca no s'hauria dut mai a terme.

INTRODUCCIÓ.

“La pirogue a beau naviguer au loin, elle n’oublie pas qu’elle est faite de bois d’arbre”. Dita de la tradició africana, citada per Mohamed Charef (2003:17).

Actualment el tema de les migracions està en boca de tots. El nombre d’investigadors especialitzats en aquest tema és ampli i la bibliografia variada i abundant. No obstant això, i tot i saber que aquest no és un estudi que hagi de brillar per la seva originalitat, segueixo les recomanacions de la Dra. Nina Glick-Schiller (2008) quan assenyala que calen estudis que incideixin en la localitat. En parlar d’immigració sabem que els fluxos migratoris segueixen unes tendències determinades i que en molts aspectes ens podem arriscar a generalitzar sense gaire temor a equivocar-nos, però sabem també que es tracta d’un fenomen enormement heterogeni, que inclou diferències a tots els nivells, ja sia en les polítiques dels països de rebuda, en els diferents col·lectius de migrants, en les motivacions per dur a terme la migració, en la composició de cada un dels col·lectius de diferent procedència, etc., etc., Però, tan important com tenir en compte aquesta heterogeneïtat ho és el fet de tenir presents les particularitats de cada context receptor, i no a grans trets (uniformant segons països i regions) sinó que cal incidir en les poblacions, els barris, etc. Així, aquest estudi, tot i ésser conscient de la seva modesta aportació al complex tema de l’estudi de les migracions, vol donar una idea de la situació de transmigració que viu una petita part de la població en un espai concret, i parar atenció en com influeix la localitat en els migrants i a l’inrevés. I parlo concretament dels marroquins i de les marroquines que resideixen a les illes Pitiüses.

Vivim una època de mundialització i de transformació constant. A l'anomenat "occident"¹ la realitat de les nostres ciutats ha esdevingut irreversiblement pluricultural. Això és simplement un fet i, com a tal, cal acceptar-lo i optar per la millor de les alternatives, la de cercar-ne la vessant positiva i la de gestionar les diferències per a enriquiment del conjunt de la població.

Els immigrants arriben i continuaran arribant. Calen polítiques d'integració efectives perquè aquests nous membres de la societat ho siguin de ple dret i amb el coneixement de tots els seus deures. Aquesta recerca relaciona la integració amb la igualtat de drets però constata allò que apunta Javier de Lucas quan diu que la societat espanyola, com la resta d'Europa, en una mostra de la seva concepció instrumental de la migració, prefereix l'immigrant convidat (*gastarbeiter*) a l'immigrant integrat. Aquest autor denuncia,

"Queremos trabajadores extranjeros dóciles, aptos para las necesidades que existan en nuestro mercado, y sólo mientras esas necesidades existan. No los queremos visibles en nuestras escuelas, ambulatorios, en nuestros barrios, en nuestros centros de ocio."
(2004:391)

Si bé és cert que la història de les migracions comença el mateix dia en el que apareix l'home a la terra, no ho és menys que el darrer segle aquestes s'han accentuat i, per a alguns estats, com els de l'Europa del sud, d'una forma abrupta i vertiginosa durant la darrera dècada i en un lapsus de temps extraordinàriament breu. Els avanços tecnològics en els medis de comunicació i de transport, juntament amb la radicalització de la polarització econòmica (països enriquits / països empobrits) han portat a una situació en la que una part important de la població mundial viu lluny del seu lloc d'origen. Al llarg del text sobre el marc teòric es veuran detallades dades al respecte. El fenomen migratori, com sovint s'anomena, ha deixat de ser un fet conjuntural per esdevenir estructural.

---

¹ Terme que no deixa de ser relatiu i que precisament coincideix amb el nom que rep el Marroc en àrab. De fet, *Al-Magrib* significa "ponent", és a dir: "el lloc on es posa el sol", en referència a l'occident del món àrab. Abdelhamid Benachenou (citat per Brondino, 1988:23, citat per Segura, 1994:25) assenyala que el terme derivaria de l'arrel del verb àrab *gharaba* (dirigir-se cap al desconegut) i que s'hauria començat a utilitzar per referir-se al nord d'Àfrica a l'inici de l'expansió de l'Islam, al S. VII.

Claire Escoffier (2006) assenyala que la mundialització que s'ha intensificat aquests darrers anys ha potenciat els desplaçaments humans, esdevenint Europa el primer continent d'immigració del món. I aporta dades de l'Oficina Internacional de les Migracions, que l'any 2004 xifrava en 175 milions (aproximadament el 3% de la població mundial) el nombre de migrants que resideixen fora del seu país de naixement².

Joan Lacomba aporta dades més actuals. Al 2010 es tractava ja de 200 milions de persones, xifra que continua corresponent al 3% aproximat de la població mundial. A demés, aquesta xifra inclou migrants per tots els motius. Els principals països de recepció són els EEUU (20% dels migrants), la Federació Russa (8%) i la Unió Europea (22%). (2010:27-30)

Dan Rodríguez cita dades de l'informe de la *International Organization for Migration* (IOM) de 2010³, segons les quals des de 1970 fins l'actualitat s'ha triplicat el nombre de migrants internacionals al món, apuntant la previsió que l'any 2050 s'arribarà a 405 milions, amb un augment important del nombre de refugiats. A demés, Rodríguez incideix en la creixent heterogeneïtat dels models migratoris: diversitat en la direcció dels fluxos, en la motivació dels projectes migratori, en els trets dels països i de les regions d'origen i en els trets dels migrants (com el sexe, l'edat, el nivell social i de formació, etc.). (2010a:11-12)

Claire Escoffier atribueix la magnitud d'aquests desplaçaments humans a la mundialització de les xarxes de comunicació que fan arribar a tots els racons del món informació, especialment, sobre la situació del treball aquí i allà. (2006:9-10)

I és que, en un món tan materialista i cada vegada més consumista com el nostre, com podem pretendre que aquells que no hi tenen accés, però que en reben les imatges, i gairebé sempre les conseqüències, no idealitzin allò al que no poden abastar i prenguin la decisió d'apropar-s'hi i fer-se'l seu, encara que

---

² Dades extretes de l'informe UNFPA 2004, *Meeting the challenges of migration*, citades per Escoffier, 2006:10.

³ L'autor extreu les dades del citat informe de l'IOM i de Castles S, Miller M. (2009) *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* [4° Ed.]. Hampshire, Palgrave, Macmillan.

sia a canvi, moltes vegades, de posar en perill les seves vides? Un món que creuen ideal, per la seva abundància de béns materials suposadament accessibles a totes les capes de la societat i on la llibertat i la promoció social i professional estarien a l'abast de tots. Un "el Dorado", com sovint se l'ha anomenat, que no és més real que el seu propi somni.

Per altra banda, sovint oblidem la riquesa econòmica, demogràfica i cultural que els immigrants aporten als països receptors i ens limitem a veure la part "conflictiva" que comporten. Sobre això, cal puntualitzar que aquells qui cerquen aquesta vessant de la migració, gairebé sempre ho fan amb intencions manipuladores o fins ideològics, i obvien que aquests "conflictes" que s'atribueixen a la migració sovint posen de relleu mancances de la pròpia societat de destí.

Estudis com el de Salvà (2007) a les Illes Balears, el de Colectivo Ioé sobre dones immigrades a l'Estat Espanyol (2001;2005b) i d'altres de citats per Dan Rodríguez, mostren que el resultat del balanç entre immigració i creixement econòmic i social a Europa és clarament positiu. Així, aquest darrer autor posa èmfasi en l'adopció de la perspectiva del "triple guany" (*win-win-win*), o benefici per tots: població nativa, immigrants i societats d'origen i d'acollida. (2010a:22)

I és que tal com defensa L.V. Abad (2010:60), els corrents migratoris, quan estan ben gestionats i es duen a terme d'una forma ordenada, suposen un clar benefici tant per el país d'acollida com pel d'origen. Tot i així, això no és una condició *sine qua non* perquè el país d'origen (el que ho té més difícil) pugui treure'n profit.

També J. Azagra posa èmfasi en el fet que les migracions no haurien de veure's com un motiu d'alarma per part dels països enriquits, ja que contribueixen clarament al seu creixement econòmic (aportació de ma d'obra, rejuveniment de la població, augment de béns de consum,...) mentre els països d'origen sí que tenen un bon motiu per a estar preocupats, amb la pèrdua de capital humà que suposa la marxa de part de la seva població. (2010:118-119)

Per altra banda, sobre la imatge dels immigrants als països receptors, Escoffier cita a Rea i Tripier⁴ quan assenyalen que la Sociologia de les migracions, que s'inicia a França arran de la descolonització, ha contribuït a la construcció de la imatge denigrant del migrant, que el mostra 'passiu i estàtic', obviant les seves capacitats d'emprenedor que l'han portat a dur a terme el seu projecte. (2006:13). I en això penso que aquest treball pot aportar alguna cosa, ja que els subjectes que integren l'estudi són en general (tal com es veurà) gent ferma, decidida i molt valenta. Perquè, francament, algú pot pensar que no es precisa coratge per fer el que fan els migrants? Per deixar-ho tot, la comoditat de la pròpia llar, el reconeixement de la gent que els envolta, la família i amics, el suport d'un sistema cultural conegut, els paratges que coneixen com el palmell de la pròpia mà, els codis de conducta i de comportament que dominen, i marxar a l'aventura, amb pocs recursos econòmics, instal·lant-se en un espai i en una societat que desconeixen, que parla una altra llengua i es regeix per altres codis, que els mira amb recel i que, en principi, els menysté, veure com totes les imatges preconcebudes es desmunten, com les expectatives creades es fan esperar o no s'arriben mai a assolir, com se'ls infravaloren els coneixements, títols i experiències, i tants d'altres tràngols difícils de pair i de superar com la soledat, l'aïllament social, l'excessiu control del propi grup, la nostàlgia, i un llarg etcètera que podria donar per a una tesi sencera, en cal molt de coratge.

1. Antecedents i raons per a la tria del tema i del camp.

Antecedents.

El contacte amb el col·lectiu magribí immigrant durant el treball de camp per a la recerca del màster en recerca etnogràfica, teoria antropològica i relacions

---

⁴ Rea A, Tripier M. (2003) *Sociologie de l'Immigration*, Repères La découverte.

interculturals, així com diverses experiències personals i professionals viscudes amb població magribina en el seu espai d'origen, al llarg de gairebé deu anys d'estades varies, em van fer plantejar una sèrie de qüestions en referència al procés migratori que protagonitza una part d'aquesta població. Els meus principals interrogants se centraven en dues de les fases de la migració. Per una banda em plantejava preguntes sobre la manera com s'organitzen els individus per tal de portar a terme el seu periple. Les xarxes migratòries a les que recorren. Xarxes i contactes que es posen en funcionament ja des del primer moment de la presa de decisió d'emigrar i a les que segueixen recurrent fins molt temps després de l'arribada al país de destí i en els seus successius trasllats (per a trobar millors treballs, millors allotjaments, etc.). També m'interessava el concepte de *Camp Migratori* ja que aquest, essent més ampli que la xarxa, té en compte les relacions que es mantenen vives a l'espai d'origen, a les remeses, a les anades i tornades, a la vida que segueix allí, a les compres d'habitatges, a una part que, en definitiva excedeix de la xarxa migratòria, però no de la vida de l'immigrat.

Per altra banda el meu interès es movia també, i de la mateixa forma, al voltant del procés d'assentament, adaptació, integració i aculturació dels immigrants i les immigrades. Concretament em cridaven l'atenció els canvis que es produeixen en el si del propi grup immigrant, com són l'escolarització infantil i juvenil, la incorporació de la dona al mercat laboral, la substitució dels espais de socialització femenina, etc. i els efectes que produeixen, així com els factors que els generen o condicionen, però també els canvis que, sens dubte, es produeixen en la societat receptora.

Raons per a l'elecció del tema i del camp.

La preferència per l'estudi de la població d'origen marroquí respon a la meua experiència prèvia al món àrab. Vaig estudiar filologia àrab i, al moment de l'inici de la recerca, ja havia viscut durant diferents períodes de la meua vida en diversos països àrabs, en els quals havia rebut ensenyament de la llengua àrab (inclòs el dialecte col·loquial marroquí) i de cultura àrabo-islàmica. Així, havia realitzat varies estades llargues al Marroc, on havia portat a terme una recerca

lingüística que va revertir en un glossari de conversa mèdica en llengua àrab col·loquial del citat país.

Així, triar la població marroquina per a la meua recerca, lluny de ser un acte d'originalitat, va ser la conseqüència lògica de la meua trajectòria personal, professional i acadèmica. El Marroc ha esdevingut un dels principals focus emissors d'immigrants per a Espanya. Tal com assenyala Pumares (1998:297-299), aquest flux migratori no s'aturarà mentre la situació a l'origen (o en el destí, afegiria) no canviï substancialment.

Malgrat que el fet migratori no és aliè al marroquí, que recorre a l'emigració des d'abans de la segona meitat del S. XX, els seus trets han anat variant amb el temps. Així, d'una migració temporal, s'ha passat a una migració permanent. I segons assenyala Martín (2003:43-45), d'un perfil uniforme del migrant (rural i necessitat econòmicament) s'ha passat a un perfil socio-demogràfic cada vegada més heterogeni. De la mateixa manera, també el motiu de la migració s'ha diversificat amb els canvis que s'han produït al país d'origen: de causes només econòmiques (abans es tractava de millorar de nivell de vida, però ara també de trobar la primera feina), s'ha passat a també causes familiars i d'estudis.

Martin (2003:44-45) explica que la manca de creixement econòmic, junt amb l'elevat creixement demogràfic i la generalització de l'educació al Marroc, han donat com a resultat l'existència d'un sector de la població jove molt nombrós que veu impossible la seva inserció socio-econòmica a casa seva i que no veu una altra sortida a la seva situació mancada d'expectatives de millora que la migració. S'ha de tenir en compte que la taxa d'atur dels joves marroquins suposa el doble que la del conjunt dels actius.

Així doncs, atès que fins al moment d'aquesta la recerca, la tendència de la immigració marroquina a l'Estat Espanyol és més aviat a multiplicar-se i a quedar-se, i tenint en compte que la immigració és un factor de transformació social que no podem obviar, l'opció més adequada és la d'assumir aquesta realitat i la de plantejar-nos com gestionar-la. En aquest punt, un tema fonamental a tractar és la integració dels immigrants i de les immigrades dins de la societat receptora, partint de la idea que aquesta integració és responsabilitat de les dues parts afectades: el col·lectiu immigrant i la societat receptora.

La immigració marroquina és una de les més nombroses a l'Estat Espanyol, però no és el nombre allò que més preocupa la població en general, sinó el fet que es tracta d'un col·lectiu islàmic. Un munt d'idees pertorbadores i confoses, producte del desconeixement i/o la mala fe, han estat associades a la globalitat del món islàmic, en un malaurat intent d'homogeneïtzar allò que és extraordinàriament divers i oposat a allò conegut.

Per altra banda, a nivell europeu, i en la línia del que Verena Stolcke anomena "fonamentalisme cultural", s'està desenvolupant un debat sobre la impossibilitat d'integració dels musulmans. Personalment, des de la perspectiva d'un relativisme cultural no dogmàtic⁵, i en contra de la tesi d'alguns autors com Giovanni Sartori⁶, parteixo de la idea que no existeixen minories no integrables i segueixo a San Román quan diu: "Tendríamos que dejar de hablar de diferencias de las culturas en términos holistas y hablar de hechos culturales, compatibles o incompatibles" (1996:124).

Sobre aquest tema, val la pena endinsar-se en l'obra de la sociòloga y experta en el món àrab i islàmic, Gema Martín Muñoz⁷ que estudia les percepcions culturals i els estereotips desenvolupats al voltant de l'Islam i del món àrab en general. Martín denuncia que des de l'àmbit dels medis de comunicació i del sistema educatiu s'ha fet una errònia interpretació de la Història i s'ha creat i perpetuat un antagonisme anomenat "Islam versus Occident". Així, i tal com apunta l'autora, es presenta l'Islam com una amenaça i es fa una visió culturalista homogènia de les societats islàmiques basades en una visió essencialista i etnocèntrica que porta a definir-les com un univers tancat, estàtic i endarrerit. L'Islam esdevé segons aquesta visió la causa de tots els mals,

---

⁵ D'acord amb Malgesini y Giménez (2000:375) que es referiran a un relativisme cultural moderat: "*Entendido como acercamiento a otras culturas con la mente abierta y con una apreciación positiva de la diversidad humana*".

⁶ Sartori G. (2001) *La sociedad Multiétnica. Pluralismo, multiculturalismo y extranjeros*. Madrid, Taurus.

⁷ Bibliografia de l'autora citada al seu text: 2005:204-205.

Martín G, Valle G, López A. (1998) *El Islam y el Mundo Árabe. Guía didáctica para profesores y formadores*. Madrid, Ediciones de la Agencia Española de Cooperación Internacional.

Martín G. (1992) Mujeres musulmanas, del Corán a los Códigos de la familia, *La Mujer en África y América Latina, Cuadernos de África y América Latina*, nº 9, pp. 39-48.

Martín G. (1994) El imaginario español sobre el Islam y el Mundo Árabe y su influencia en los medios de comunicación, en: *El Mundo Árabe y su imagen en los medios*, Madrid, Comunica, pp. 279-283.

obviant-se les circumstàncies polítiques i econòmiques dels països en qüestió.
(2005:204-207)

Martín dirà: “*Ese cosmopolitismo etnocéntrico, que se atribuye en exclusiva el paradigma de la racionalidad y el progreso, tiende a definir al mundo musulmán como ajeno a la modernidad*”. (2005:207) I també:

“El origen del problema radica en que la experiencia histórica en los países musulmanes y en los países europeos ha sido muy distinta. En éstos, la línea de progreso y modernización ha avanzado según la religión era progresivamente marginada. En los países musulmanes la cuestión estriba en que existe un Islam - con mayúscula- que aporta una identidad cultural que sobrepasa la estrictamente religiosa y, por tanto, es un marco desde donde los grupos sociales extraen sus referencias y su experiencia histórica”. (2005:209)

En definitiva, el rebuig cap a l'Islam seria part del discurs culturalista del que parla Verena Stolcke (1999). Aquesta autora, tal com s'ha dit abans, utilitzarà el concepte de “fonamentalisme cultural” per referir-se a la nova forma de “racisme” creixent a Europa a partir dels anys 70's. Incidirà en el fet que és llavors quan es deixa de parlar de “diferències racials” per passar a fer-ho de “diferències culturals”, però sempre amb el mateix objectiu d'excloure aquells que no pertanyen al propi grup.

Un dels punts més febles del fonamentalisme cultural, segons apunta Stolcke basant-se en Soysal⁸, és el fet de relacionar la cultura amb el territori, obviant l'heterogeneïtat cultural existent arreu. Dirà: “*Instead of ordering different cultures hierarchically, cultural fundamentalism segregates them spatially, each culture in its place. The fact that nation-states are by no means culturally uniform is ignored.*” (1999:29)

Pel que fa a l'**elecció del camp**, haig de fer referència a la situació privilegiada que suposa el fet que Formentera i Eivissa siguin illes, és a dir, espais

---

⁸ Soysal YN. (1993) Construction of immigrant identities in Europe. Article presentat a la conferència *European Identity and Its Intellectual Roots*, Cambridge, may, pp. 6-9.

relativament limitats⁹, relativament abastables i amb unes circumstàncies especialment favorables a l'estudi del fenomen migratori. Si donem una ullada a la història, les Pitiüses han estat, des de molt antic, terra tant d'immigració com d'emigració. Estudis elaborats per autors com Pere Salvà (2003,2004) mostren les Balears com un espai en el que actualment conflueixen dos tipus d'immigracions internacionals: les migracions nord /sud i les Sud/ nord. Les Illes Balears presenten la major proporció d'immigració estrangera de tot l'Estat espanyol (15.9% segons dades del Padró de 2005). Però és que, dins de la Comunitat Balear, són les illes Pitiüses les que concentren el percentatge més alt de residents estrangers (20,3%) i concretament d'estrangers no comunitaris (10,2%), com a mínim al moment de la recerca.

Per altra banda, en cercar la història migratòria de les Illes Pitiüses, s'observa que es tracta d'una terra que ha viscut contínues onades tant d'emigració com de recepció.

Segueixo Verdera (2000:85-86) quan apunta que durant els segles XIX i XX, la població masculina de Formentera i d'Eivissa va protagonitzar una important emigració cap a Amèrica del sud i Les Antilles (especialment cap a Cuba, Uruguai i Argentina). A l'època de la Guerra Civil, molts illencs van exiliar-se a Algèria, on fugien en barques des de la pròpia costa. A partir dels anys seixanta del segle passat s'inicia una nova onada migratòria a les Pitiüses. Aquesta vegada l'emigració es transforma en immigració. Es tracta de l'inici del turisme. Immigrants europeus, especialment procedents d'Alemanya, però també molts espanyols d'altres comunitats, s'instal·len a l'illa trastocant-ne l'estructura econòmica i social. Tal com assenyala Torres (2000:186), l'economia de subsistència es transforma en una economia de serveis. Aquesta immigració estrangera procedent de països comunitaris amb economies fortes s'ha mantingut constant al llarg de les passades quatre dècades, i no ha estat fins els darrers deu anys que s'ha observat l'arribada dels immigrants de països empobrits extracomunitaris. Aquesta immigració s'ha accelerat d'una forma exponencial durant aquest últim període amb el conseqüent impacte en aquesta eclèctica societat de rebuda, formada per pagesos seguidors estrictes

---

⁹ Tinc clar, ja des de la primera fase del treball de camp, que malgrat la seva condició d'illes no es tracta d'espais estancs i que són constants els canvis demogràfics (arribades i marxades) dins del col·lectiu immigrant.

de les tradicions illenques i europeus a la cerca del paradís perdut. És a aquesta immigració, que respon a les necessitats creades per el recent boom immobiliari de les illes, i ara en crisi, en la que em centro per aquesta recerca. Una immigració inicialment masculina que arriba atreta per l'auge de la construcció, però que, de seguida que pot, fa venir les seves dones i fills/es, i que s'instal·la a les illes creant la seva pròpia xarxa de serveis. Una població immigrada que interactua amb la població nativa, amb totes aquelles avinences i conflictes que això suposa.

2. Cronologia i itinerari del treball de camp realitzat.

El treball de camp per aquesta recerca es va iniciar durant la realització del Màster en Recerca Etnogràfica, Teoria Antropològica i Relacions Interculturals, del Departament d'Antropologia Social i Cultural de la UAB, el mes d'octubre de l'any 2006 i la seva redacció definitiva es va finalitzar el mes de juny de l'any 2012. S'ha dut a terme treball de camp en dos espais de les illes Pitiüses, la vila d'Eivissa i l'illa de Formentera, durant un total de dinou mesos, en diferents etapes, tal com s'especifica al següent punt, i al Nord del Marroc, la zona d'influència de l'ex-protectorat espanyol, en concret a la regió Tànger- Tetuan, durant 7 mesos, tot i que posteriorment al treball de camp la recerca va prosseguir i es va completar en aquell mateix espai, de manera que hi vaig romandre durant un total de 16 mesos.

Fases de la Recerca i Calendari de realització de les mateixes:

Primera Fase: Preparació. D'octubre de 2006 a finals de Gener de 2007. Revisió bibliogràfica. Elaboració d'un marc teòric preliminar. Elaboració del *guió* per a les entrevistes exploratòries. Recollida de les primeres dades demogràfiques.

Segona Fase: Trasl·lat al camp. De finals de febrer de 2007 a finals de maig de 2007. Observació participant per a familiaritzar-me amb el grup d'estudi. Realització d'entrevistes exploratòries. Elaboració de les primeres xarxes personals dels informants clau.

Tercera Fase: Elaboració del material etnogràfic. Juny i Juliol de 2007. Revisió i anàlisi de les dades obtingudes en el camp. Formulació de preguntes i d'hipòtesis sobre dades secundàries i primàries. Revisió del marc teòric.

Quarta Fase: Treball de camp exploratori a la vila d'Eivissa. Del 15 d'octubre de 2007 al 30 de gener de 2008. Recollida de les primeres dades demogràfiques. Treball de documentació. Observació participant amb el grup d'estudi. Realització d'entrevistes exploratòries. Elaboració de les primeres xarxes personals dels informants seleccionats.

Cinquena Fase: Elaboració del material etnogràfic. De l'1 de febrer al 15 de març de 2008. Revisió i anàlisi de les dades obtingudes en el camp. Reformulació de preguntes i d'hipòtesis.

Sisena Fase: Tornada al primer camp: Formentera. Del 16 de març al 15 de juny de 2008. Recollida de dades que puguin recolzar o refutar les hipòtesis. Entrevistes en profunditat i elaboració de xarxes personals.
(El mes d'Agost viatge a Xauen, espai de retorn de bona part dels migrants, per a un primer contacte amb el camp d'origen).

Setena Fase: Formalització del disseny de camp per a la contrastació de les hipòtesis formulades. Setembre de 2008.

Vuitena Fase: Tornada a les Illes Pitiüses: Treball de Camp. Octubre 2008-Març 2009. Realització d'entrevistes i elaboració de xarxes personals.

Novena Fase: Elaboració del material etnogràfic i procés de dades. Abril – Juny 2009.

Desena Fase: Marroc. Treball de Camp a Xauen i a altres municipis de la regió Tànger-Tetuan. Agost 2009- Febrer 2010. Dos mesos d'Observació Participant. Quatre mesos per a Realització d'entrevistes i Anàlisi del camp migratori i de la part de la cadena migratòria en origen dels immigrants a Formentera i a la vila d'Eivissa.

Onzena Fase: Procés de dades i darrer retorn a les Illes Pitiüses. Març - Maig 2010. Detecció dels canvis esdevinguts des de l'inici del treball de camp en els dos grups de població. Aclariment de dades concretes.

Dotzena Fase: Anàlisi de dades. Juny - Agost 2010. Anàlisi de Xarxes i anàlisi de dades qualitatives i procés de dades estadístiques. Anàlisi de resultats estadístics.

Tretzena Fase: Anàlisi final. Setembre 2010 – Novembre 2011. Es realitza l'anàlisi final durant una altra estada al Marroc, per tal d'intercanviar dades amb professors i investigadors del país d'origen dels migrants i rebre assessorament per part d'experts marroquins sobre el tema de les migracions.

Catorzena Fase: Desembre 2010- Agost 2011. Redacció del text de la tesi, durant la darrera estada al Marroc i la tornada a Barcelona. Redacció de la tesi a la vegada que es manté el contacte amb els investigadors marroquins i s'assisteix a col·loquis sobre immigració al Marroc. Redacció del text final de la tesi a Barcelona.

Quinzena Fase: Revisió final i Introducció de correccions. Setembre 2011- Maig 2012.

Aquesta darrera fase va allargar-se considerablement per raons alienes a la tesi.

3. Estructura de la tesi.

El text d'aquesta tesi es divideix en cinc parts i s'estructura de la següent forma: Aquesta introducció, que inclou una sèrie d'aclariments necessaris sobre una sèrie de temes que, de no fer-se, al llarg del treball podrien romandre ambigus o fins i tot ésser mal interpretats. La primera part l'ocupa el Marc teòric en el que s'insereix la tesi i en el que es recolza i ocasionalment es contrasta, així com la metodologia i el disseny de la recerca. El capítol 1 es compon de tres apartats, que recullen l'Estat de la qüestió.

L'extensió amb la que s'ha tractat cada un dels temes del marc teòric és molt diversa i està en relació a la seva complexitat i a la necessitat que s'ha vist d'entrar en detall en uns i no en altres, tot i que s'ha cercat el rigor de les dades en tots ells. Els temes en qüestió són els que segueixen: els moviments migratoris i els seus trets al llarg de la història, les noves tendències en l'estudi de les migracions (transnacionalisme, localitat i treball de camp multi-situat), les remeses enviades pels migrats, les xarxes migratòries i finalment els diferents models de política migratòria i de gestió de la diversitat. El capítol 2 fa referència a la metodologia aplicada al llarg de tota la recerca. La segona part, "L'espai migratori", suposa la contextualització de l'espai de migració i del d'origen dels subjectes d'aquest estudi. S'hi inclouen resultats generals del treball de camp al Marroc relatius a la vida a l'espai d'origen. Les parts tercera i quarta són el veritable nucli de la tesi. És allà on es troba el corpus de les dades obtingudes al llarg del treball de camp, tant pel que fa a les dades qualitatives com a les quantitatives. Els capítols 5 i 6 contenen les observacions etnogràfiques sobre migrats fetes a l'espai de migració i els capítols 7 i 8 les hipòtesis formulades a partir del treball etnogràfic, així com l'argumentació i la contrastació de les mateixes. Finalment, la cinquena part conclou el treball amb una síntesi de les dades obtingudes i dels resultats i amb una reflexió final. Aquesta part recull també un glossari de termes d'origen àrab, la bibliografia, l'índex de taules, gràfics i mapes i diversos annexos.

4. Aclariments.

Nota sobre els temes que NO abasta aquest estudi.

Tot i ésser conscient de la importància, quan es parla d'immigració, d'incidir en el cas dels immigrants clandestins, de la discriminació que pateixen i de la marginalitat en la que viu aquesta part de la població, de la vulneració dels drets humans que es produeix als països de rebuda i en especial a les fronteres, etc. aquesta tesi no se centra en aquests temes, si no és de passada, ja que l'extensió i el temps dedicat a aquest estudi no ho ha permès. La mostra d'aquest estudi pràcticament no compta amb subjectes en aquesta situació, de manera que s'ha optat per acotar l'estudi en aquest sentit i prioritzar en altres temes. La considerable diversificació de subtemes que inclou aquest estudi ha fet necessària la limitació d'aquests i també s'ha optat per no dedicar una atenció especial al complex tema del "Parentiu". Ho cito explícitament perquè no passo per alt la importància que té aquest tema en el departament d'Antropologia al que estic adscrita.

Nota sobre la terminologia emprada.

Migració.

Aquesta recerca pren la definició de "migració" que dóna l'Organització Internacional per a les Migracions (IOM)¹⁰ i que és la que segueix:

"Movimiento de población hacia el territorio de otro Estado o dentro del mismo que abarca todo movimiento de personas sea cual fuere su tamaño, su composición o sus causas; incluye migración de refugiados, personas desplazadas, personas desarraigadas, migrantes económicos". (2006:38)

A demés, l'OIM limita el temps a partir del qual una persona deixa de ser etiquetada com "transeünt" per començar a ser considerada de migrada i

---

¹⁰ *Glosario sobre Migración.* (2006) Editat per l' IOM (Organización Internacional Para las Migraciones). Publicació nº 7, col. Derecho Internacional sobre Migración. Document en línia: www.iom.int

assenyala que podem parlar de “migrants de llarg termini” i de “migrants de curt termini”. Així, mentre que els primers serien aquells que porten un temps superior a un any residint a destí, els de “curt termini” són els que hi porten entre tres mesos i un any. I incideix en el fet que en queden exclosos aquells que es traslladen amb fins clarament recreatius, de vacances, de visita a familiars o amics, de negocis o per tractaments mèdics. (2006:41-42)

Transmigrant.

En el context d'aquest estudi s'entendrà per transmigrant aquell que, havent dut a terme un projecte migratori, o trobant-se enmig d'aquest, no deixa de circular periòdicament i amb una certa regularitat entre un o més espais de destí i un altre (o altres) d'origen¹¹.

Migrant / Immigrant / Emigrant / Migrat / Immigrat/ Emigrat.

Segons el glossari de termes sobre migració de l'IOM, no pot parlar-se d'una definició internacionalment acceptada del terme migrant. Així, aquest document apunta:

“Este término abarca usualmente todos los casos en los que la decisión de migrar es tomada libremente por la persona concernida por “razones de conveniencia personal” y sin intervención de factores externos que le obliguen a ello. Así, este término se aplica a las personas y a sus familiares que van a otro país o región con miras a mejorar sus condiciones sociales y materiales y sus perspectivas y las de sus familias”.

Aquesta recerca segueix aquesta definició proposada per l'IOM però, tant en el cas d'aquest terme com en el dels conceptes que en deriven, s'ha optat per utilitzar el participi passiu (“Migrat” / “Immigrat” / “Emigrat”) sempre que es fa referència a persones que ja estan instal·lades de forma més o menys fix en un lloc concret, després d'un canvi de domicili que impliqui un nou arrelament (a una nova ciutat, regió, país,...) i tot i ser “transmigrants” en actiu.

---

¹¹ Quan les parelles no comparteixen origen es tracta de varies localitats o regions.

Així, es parlarà d' "immigrats/des" en comptes d' "immigrants" sempre que es parla de persones que s'han instal·lat a l'espai de migració de forma més o menys definitiva, perquè considero que es tracta de termes lleugerament diferenciats. Mentre que "immigrat" és el participi passiu del verb immigrar (assenyala que determinat subjecte ha dut a terme una acció, ja finalitzada), "immigrant" n'és el participi actiu (el subjecte en qüestió està duent a terme alguna activitat al moment present, l'acció continua). Un "immigrat" ha finalitzat el seu procés de canvi de residència, encara que sia de forma temporal, mentre que un "immigrant" es troba encara enmig d'aquest procés de trasllat.

Amb la tradicional i, segons penso i defenso, errònia forma d'anomenar els migrats en trobem amb allò que assenyala Manel Delgado:

"L'immigrant és aquell que, com tothom, ha recalat a la ciutat després d'un viatge, però que, en fer-ho, no ha perdut la seva condició de viatger en trànsit, sinó que ha estat obligat a conservar-la perpètuament". (1998:33)

En canvi, no opto per parlar de "transmigrats", sinó de "transmigrants", ja que entenc que aquests es troben sempre en la situació que comporta el terme. Precisament, el transmigrant és aquell que va i ve constant i regularment.

Una qüestió a plantejar és si, encara que potser inconscientment, insistim a parlar de "immigrants" perquè ens neguem a pensar que els nouvinguts (molts d'ells ja no tant) es troben definitivament instal·lats a casa nostra. Penso que parlar d' "immigrats" suposa acceptar que ja són membres de ple de la societat en la que viuen. I el següent pas és acceptar que els seus fills ja no pertanyen a la categoria d'immigrats, des del moment que han nascut a destí.

Per altra banda, els immigrants de les illes són a la vegada emigrants del Marroc, i aquest estudi, com multi-situat que es defineix, es situa en ambdós contextos. En tenir les dues categories, quan es parla dels subjectes de l'estudi, referint-se a una i altra situació, s'opta sovint per referir-se indistintament als "migrats" de l'estudi. Tot i així, quan el context és clar, s'utilitzen també les dues categories originals.

Així, al llarg del treball es parlarà de “transmigrants” i de “migrats”¹², segons el context a que es faci referència, ja que el matís entre aquests resulta útil per a la plena comprensió del text. I això tot i que, en general, els subjectes de la mostra pertanyen a les dues categories a la vegada. Han acabat el seu projecte migratori, es troben relativament instal·lats (si no tots en un habitatge concret, si en un determinat espai de destí) i a la vegada es traslladen periòdicament i amb una certa regularitat al seu país d’origen.

Finalment, deixar clar dos darrers temes en relació al concepte migrat. En primer lloc, en aquest estudi s’entén per migrats / immigrants tots aquells que resideixen de forma més o menys fixe en un lloc en el que no han nascut, fent referència igualment als originaris dels països empobrits com dels països enriquits. Així, com és d’esperar, no es farà distinció terminològica entre els immigrants arribats a l’Estat espanyol per motivacions laborals i els que ho fan per oci o per residència, a menys que s’especifiqui.

En darrer lloc, dir que comparteixo amb Manel Delgado (1998) la idea segons la qual tots som immigrants o descendim d’un/a immigrant/da que va traslladar-se al nostre actual lloc de residència en algun moment de la nostra història familiar.

Estrangers / Nascuts a l’estranger.

En els estudis sobre moviments migratoris s’ha de diferenciar entre els estrangers i els nascuts a l’estranger. El segon grup inclou aquells als que s’ha concedit la nacionalitat i, tot i haver nascut fora, ara són espanyols. De la mateixa manera s’ha de distingir entre els marroquins i els nascuts al Marroc, alguns dels quals ja han assolit la doble nacionalitat. Així, la mostra d’aquest estudi inclou uns i altres i es limita a parlar de migrats d’origen marroquí.

---

¹² No sempre es tracta de “migrats” ja que hi ha subjectes que encara es troben a l’inici del seu projecte i són encara “migrants”. Si es fa referència a aquests, s'utilitza també aquest terme.

Comunitat /col·lectiu.

Escoffier (2006:17), fent un repàs als diferents significats de “comunitat”, farà referència a la sociologia alemanya de Weber (1919), que tracta aquest terme des del seu aspecte psicosociològic i li atribueix nocions de sentiment subjectiu de pertinença, de municipalitat i d’oposició a un tercer. Al llarg d’aquest treball s’utilitzarà aquest terme en aquest sentit i s’alternarà amb el de “col·lectiu”, donant a aquest el mateix significat que a aquell.

Sense papers/ clandestins / migrants en situació irregular/ il·legals / Harraga.

Sense papers: Escoffier (2006:12) explica que aquest terme sorgeix a França el 1996 amb el tancament d’immigrants en situació irregular a l’església de Saint Bernard, que reclamaven el dret a la residència. El terme fa referència a les persones mancades d’estatut legal jurídic i que poden reclamar el dret a tenir drets.

Migrants en “situació irregular” o directament “Irregulars”: migrants que no es troben en possessió dels documents requerits pel país de rebuda, o que no els tenen en regla. Poden haver arribat amb documentació en regla i aquesta pot haver caducat.

Il·legals: significat idèntic al de “migrant en situació irregular i sense papers”. Els tres termes fan referència a la mateixa situació.

Clandestins o Harraga: Són aquells immigrants que han entrat a Europa sense la documentació requerida i per una via que no és la oficial (pastera, sota l’eix d’un camió, saltant les reixes frontereres,...). El significat literal de Harraga¹³ és

---

¹³ Segons apunta Marko Juntunen al text de la seva tesi doctoral sobre els migrants clandestins originaris de la zona de Larraix, al Marroc, “*The word Ḥarrāga derives from the verb ḥreg, which in colloquial Northern Moroccan Arabic refers to the sea journey over the Strait of Gibraltar without official documents. From the same Arabic word root [ḥrg in Moroccan colloquial, ḥrq in modern standard Arabic] derives the active participle ḥāreg, which refers to the manner of crossing or the "role" of crosser. [e.g. ana msh ʔt ḥāreg, "I went over the border in the manner/role of ḥāreg"]*). The meanings of the verbal root ḥrg in Northern Moroccan colloquial can only be translated with difficulty into English. The root ḥrg points to piercing, going through, driving through a red light, penetrating, psychological stress stemming from yearning for something or the urge to commit a certain act, but also to burning "burning one's past" as one informant put it. Burning the past becomes very literal in the case of migrant men: for the fear of

“cremadors” (que cremen camí i/o fronteres) i fa referència a aquells que arriben o cerquen d'arribar a Europa en pastera o per altres vies, però sempre de forma clandestina.

Integració.

En aquesta recerca, i en la mesura en la que freqüentment s'utilitzen de diferents formes, d'acord amb la definició de Teresa San Román, entendré per Integració o inserció social la situació jurídica i pràctica que permet a una persona fer ús dels drets comuns i estar subjecte a les seves corresponents obligacions.

Guillermo de la Dehesa es fa ressò de la definició que fa la Comunicació de la Comissió Europea (2003) sobre Integració:

“Proceso de doble dirección basado en los derechos mutuos y las obligaciones correspondientes de los residentes legales de países terceros y la sociedad del país de acogida o destino que provee una participación total del inmigrante”. (2008:226)

A demés, De la Dehesa apunta que el model bàsic d'integració proposat per la UE distingeixen tres dimensions de la integració:

- Integració polític-legal (estatus legal jurídic de l'immigrat, participació política, accés a la ciutadania,...).
- Integració cultural-religiosa (que no s'ha de confondre amb l'aculturació), que fa referència al dret i la llibertat d'auto-organitzar-se segons les pròpies preferències culturals, religioses i ètniques.
- Integració socio-econòmica. Que té a veure amb l'accés del migrat a l'habitatge, la sanitat, l'educació i el treball.

(2008:230)

---

deportation they must carefully avoid carrying any official identification on them at all times. Furthermore, in pre-colonial Morocco the verb ḥreg referred to military activities of the central authority Makhzan with the intention of pacifying rebellious tribes”. (2002:15).

Països enriquits / països empobrits.

He optat per l'ús d'aquests termes en comptes dels de "països desenvolupats/ subdesenvolupats", o de "tercer / primer món". Tampoc considero que es tracti de distingir entre països rics i pobres, ja que precisament els països amb la població més necessitada són països força rics que han sofert un saqueig continuat per part d'altres països i, més tard, per part dels propis governants. Quan al text de la tesi es fa ús dels termes que dic pretendre evitar és perquè els utilitzen els autors citats.

Nota sobre la identificació ètnica dels subjectes de l'estudi.

Malgrat que una part important dels immigrants originaris dels Marroc que resideixen a l'Estat Espanyol s'identifiquen com imazighen (amazighs o berbers), la majoria de les persones entrevistades per a aquest estudi són originàries de la península Tingitana, i en concret de la regió de la Gebal-la, i es consideren àrabs. Així doncs, i tot i que més endavant s'aporten dades al respecte, cal deixar clar que al llarg del treball es farà referència majoritàriament a població que s'auto-identifica com àrab i no com amazigh.

S'ha elaborat un apartat, al capítol 4 de la segona part d'aquest treball, en el que s'explica detalladament qui és la població de l'estudi i quines són les diferències que s'atribueixen a aquestes dues comunitats musulmanes que conviuen al Marroc (àrab i amazigh), així com sobre les seves llengües i variants.

Sobre la transcripció dels termes d'origen àrab.

En aquest text s'ha seguit el sistema de transcripció simplificada de l'àrab al català proposada per l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i s'ha respectat la

traducció dels topònims, gentilicis i antropònims en la grafia tradicional del català segons la GEC (Gran Enciclopèdia Catalana) i segons recomanació de l'IEC en el cas de termes poc habituals i no presents a la primera font, com en el cas de “regió Gebal·la”.

Tots els termes àrabs estan en cursiva i alguns d'ells tenen la traducció en una nota al peu, tot i que a l'annex pot consultar-se el glossari sobre aquesta terminologia que s'adjunta, així com un quadre sobre el sistema de transcripció utilitzat.

Nota sobre l'anonimat dels subjectes de la mostra.

En el text d'aquesta tesi s'han omès els noms dels subjectes de la mostra, que han estat substituïts per nombres, per tal de respectar l'anonimat de les dades que es presenten. En canvi, s'ha optat per mantenir els noms de les localitzacions (localitats, espais de trobada, barris de residència, etc.) perquè s'ha considerat que la identificació d'aquests no podien suposar cap problemàtica per als subjectes de l'estudi en concret ni per al col·lectiu en general. Els espais citats són prou visibles i coneguts per la major part de la població de les illes, atesa la condició d'espais reduïts i de limitada densitat que compleixen.

PRIMERA PART.
MARC TEÒRIC I METODOLOGIA.

Capítol 1. Marc Teòric.

“Desde la perspectiva antropológica, somos nómadas o sedentarios; sólo cuando aparecen las fronteras hay nómadas que se convierten en inmigrantes en cuanto traspasan un linde o una aduana”. (García Roca, 2010:38)

1. Història i actualitat dels moviments migratoris.

S’ha considerat oportú, com una part introductòria del marc teòric d’aquest treball, el fer un repàs històric als moviments migratoris, encara que sia de forma sintètica. Aquest recull es compon de cinc subapartats: el primer d’ells sobre les diferents etapes de les migracions internacionals (tot i que es remuntarà breument a èpoques molt anteriors al naixement de l’Estat-nació), el segon sobre les migracions a Europa, el tercer sobre les migracions a l’Estat espanyol, el quart sobre la migració internacional protagonitzada pels marroquins i, finalment, el cinquè sobre la immigració d’origen marroquí a l’Estat Espanyol. Conscientment, ometré el tema de les migracions internes per una qüestió de limitar el contingut del text, tot i que en alguns punts se citen aquestes de passada. Però en canvi, més enllà de la qüestió cronològica, en els darrers apartats incidiré en els trets de la migració que es tracta, les causes, les motivacions que porten a migrar i la tipologia migratòria que s’hi observa.

Es començarà a grans trets i, a mesura que s’acosti l’objectiu d’aquest treball, que és el que tracta el darrer subapartat, s’anirà entrant en detall i essent més concreta en les dades. Soc conscient que en alguns punts es repetiran determinades dades, atès que l’anàlisi es fa de fora a dins, a mode de cercles que s’engloben l’un a l’altre.

1.1. Les migracions internacionals.

La migració és un fenomen intrínsec a l'ésser humà. Hi ha hagut desplaçaments importants d'humans des de l'època prehistòrica fins el dia d'avui, i les motivacions d'aquests han estat ben diverses, des de la cerca de la subsistència més bàsica (cerca de pastures, d'aigua, d'animals, etc.) fins la realització de projectes personals de caire laboral-professional, passant per la fugida davant persecucions, etc. però, tal com apunten Giménez i Malgesini (2000:282), sempre amb la premissa de millorar la situació de la que es parteix.

Sobre la continua successió de moviments migratoris que s'ha donat al llarg de la història, Azagra dirà que, independentment del fet que els origini, ja sia una persecució (política, religiosa, bèl·lica) o una catàstrofe natural, allò que ha anat canviant amb el temps no és el fet migratori, sinó l'organització de les societats. Així, assenyala Azagra, s'ha passat de simples 'moviments geogràfics' a complicats 'moviments internacionals'. De manera que, tal com afirma aquest autor, la previsió és que amb la globalització, "*el siglo XXI sólo puede ser el de las grandes migraciones internacionales*". (2010:101)

Tot i així, per contextualitzar les migracions d'avui en dia cal remuntar-nos al segle XVI, amb el naixement de l'Estat modern, que suposa l'inici de la mundialització de l'economia.

Així, segueixo autors com García Roca, Giménez i Malgesini o l'equip de Colectivo loé, quan dic que la tercera gran migració humana es du a terme en successives onades, arran de les conquestes dels espanyols i portuguesos (S.XV-XVII) i dels britànics i holandesos (S. XVII-XVIII), de la Revolució Industrial (S. XVIII), de l'imperialisme dels Estats Moderns de l'Europa Occidental, de l'expansió europea cap els EEUU i cap a Austràlia (S. XVIII-XIX) i fins l'inici de la II Guerra Mundial¹⁴. Tal com afirma García Roca, l'expansió

---

¹⁴ Experts en migracions com són García Roca (2010:39-52) o Gimenez i Malgesini (2000:281-285), en fer un repàs a la història de les migracions humanes, parlen de tres grans onades, situant-se les dues primeres a la prehistòria. Per García Roca, la primer gran onada s'inicia després de la darrera glaciació del planeta, quan els homínids es desplacen per les diferents zones del continent africà i posteriorment, per la resta de territoris. Aquest autor, en parlar de la segona de les onades migratòries, que situa en el trànsit del paleolític al neolític, incideix en el fet que és en aquest moment en el que l'home esdevé sedentari i en el que comencen els

colonial és la que provocarà la divisió del món en els països del nord i del sud i la que afavorirà l'expansió de la moderna societat capitalista. (2010a:40). Per altra banda, Colectivo loé incideixen en el fet que és en aquest moment que neix el concepte de ciutadania i, en contraposició, també el d'estranger. (2001:7-8)

Els autors del Colectivo loé (2001:8-11) subdivideixen aquesta tercera etapa en dues i n'hi afegeixen una altra de prèvia a l'actualitat, la de la postguerra. Així, aquests autors distingeixen entre:

a) L'era dels descobriments (S. XVI-XIX).

Expansió de les potències europees cap a Amèrica, Àsia i Àfrica, però també desplaçament d'esclaus de l'Àfrica cap a les colònies, i més tard dels treballadors de l'Índia i la Xina.

b) L'era de la industrialització (1850-1945).

Es caracteritza per la creació del lliure mercat de treballadors. Sobre tot seran els europeus els que es desplaçaran cap a Amèrica i cap a les colònies africanes i asiàtiques. També cal recalcar les migracions camp – ciutat d'aquesta època.

Recolons i Die incideixen en el fet que és el període entremig de la transició demogràfica dels països el que es correspon amb el moment de més intensificació de les migracions, degut als nivells màxims de creixement natural de la població. Així, i segons aquests autors, durant el moment de màxim creixement demogràfic a Europa, el període 1846-1932, van emigrar més de 50 milions d'Europeus cap a Amèrica. (2010:121-122)

c) La postguerra (1945-1973).

Període caracteritzat per l'hegemonia dels EEUU, el naixement del bloc soviètic i la independència de les colònies. Després d'un breu període de recessió,

---

conflictes importants en els desplaçaments dels diferents grups humans. García Roca apunta que és quan totes les regions de la terra esdevenen poblades que es comencen a construir muralles i s'inicien les guerres, els exterminis i la dominació d'uns grups humans per part d'uns altres. (2010:39-40)

s'inicia una època de bonança econòmica, en el que els treballadors es desplaçaran cap a les zones de concentració del capital, sobre tot de l'Europa perifèrica cap a l'Europa Central, de les antigues colònies cap a la metròpoli, i des d'Europa, i posteriorment des d'Àsia i Amèrica Llatina, cap a Amèrica del Nord i Austràlia, (Colectivo Ioé, 2001:8-11)

I fins aquí pel que fa a la cronologia de les migracions internacionals. A l'actualitat, i tal com preveien la majoria dels autors, els moviments migratoris s'han intensificat i diversificat en tots els aspectes.

Guillermo De la Dehesa assenyala que la diferència entre les anteriors grans onades migratòries del món contemporani i l'actual és que les primeres van ser motivades per la creixent demanda de treball per part de regions mancades de ma d'obra (Amèrica, Oceania i Sud-Àfrica), mentre que actualment el motiu és la creixent oferta de treball per part de les regions amb més excés de ma d'obra. Aquest autor parlarà de les anteriors onades migratòries com motivades per l'oferta del factor de producció "terra", en front el factor de producció "treball" que caracteritza l'onada migratòria actual i de la segona meitat del segle XX. (2008:15-16)

Castles i Miller fan una anàlisi de les migracions que s'han dut a terme al llarg del S. XX, en la que s'observa que tot el món s'hi veu involucrat. Més enllà de les àrees clàssiques d'immigració (USA, Canadà, Austràlia, Nova Zelanda i Argentina), a mitjans del segle XX se'n van afegir d'altres com els països del nord oest d'Europa i, molt més tard els del sud d'Europa (Grècia, Itàlia i Espanya) i, en menor mesura, de l'Europa de l'est com Hongria, Polònia Txèquia i Eslovàquia. (1993:5-8)

Els autors de Colectivo Ioé, incideixen en els següents fluxos migratoris internacionals actuals que cal tenir en compte: el dels llatinoamericans i asiàtics cap als EEUU i el Canadà, el dels refugiats vietnamites, libanesos i indis cap a Austràlia, els moviments de població al sud-est asiàtic (sobretot cap al Japó i Singapur), els moviments de població nord-africana i asiàtica cap als països exportadors de petroli, els fluxos laborals interregionals sud-sud a l'Amèrica llatina (sobretot cap a Argentina, Veneçuela, Mèxic i República Dominicana) i a l'Àfrica (sobretot cap a Costa d'Ivori, Sud-Àfrica, Togo, Ghana i Senegal), el

desplaçament de treballadors de l'Europa de l'Est cap a l'Europa Occidental (sobretot cap Alemanya i Suècia) i finalment el desplaçament de personal altament qualificat (professionals i executius d'empreses amb abast internacional, però també l'anomenada "fugida de cervells" de personal del països empobrits cap als països enriquits, i a l'inrevés, cooperants dels països enriquits que es traslladen al països empobrits). (2001:15-21)

Finalment, Castles i Miller fan parar atenció en el fet que hi ha molts països que mostren moviments poblacionals complexos, com l'existència d'immigració i emigració a la vegada, com en el cas de Turquia (immigració d'iranians, refugiats kurds i Búlgars, sobre tot, i emigració cap Alemanya, bàsicament). I afegirà a la llista dels moviments migratoris a recordar els següents: el cas dels països de l'orient mig: Síria, Líban i Jordània, que són destí d'un important nombre de palestins; el cas d'Israel, que rep jueus de tot el món; el cas d'Iran, que és destí d'afganesos i paquistanesos que fugen; el cas de l'Índia, que rep immigrants de Bangladesh, Sri Lanka i Nepal; i finalment, i entre d'altres, el de Nova Zelanda, que acull població de la resta de les illes menors del Pacífic. (1993:5-8)

Tot i que ho acabem de veure, cal insistir en una dada que, tal com apunten Giménez i Malgesini, tendim a oblidar, es tracta del fet que una part importantíssima de la migració internacional es du a terme en sentit sud-sud. Segons càlculs d'aquests autors, dels més de 100 milions de migrats que hi havia al món l'any 2000, entre 60 i 65 milions es trobarien als anomenats 'països en vies de desenvolupament'. (2000:287)

1.2. Les migracions a Europa.

Tal com s'ha pogut veure, i seguint García Roca, pot afirmar-se que Europa ha estat construïda per moviments migratoris. Així, el vell continent ha vist l'arribada successiva dels fenicis, els celtas, els romans, els àrabs,... Però al mateix temps, també molts europeus, per motius diversos i en diferents èpoques, han optat per l'emigració. (2010:40)

Segons García Roca (2010:41-43) cal assenyalar també tres onades importants d'immigració a Europa durant el darrer segle:

1. La primera coincideix amb el final de la II Guerra Mundial.

Alemanya, França, Bèlgica i Suïssa, que han sofert una important pèrdua d'homes, es veuen obligats a reclutar ma d'obra estrangera (a la dècada dels 50's, dels països de l'Europa del Sud i a finals de la dècada dels 60's, de Turquia i del nord d'Àfrica). Així, durant la postguerra, a Europa va arribar a haver-hi 33 milions d'immigrats. És l'època dels "treballadors convidats" o residents temporals. Aquesta etapa s'acaba amb l'anomenada "crisi del petroli" del 1973, que porta recessió i atur als països industrialitzats, i que conduirà a les polítiques migratòries restrictives a l'Europa Occidental.

2. La segona onada coincideix amb la caiguda del mur de Berlín i la dissolució de la Unió Soviètica.

Ciudadans de l'Europa Central i de l'Est emigren a l'Europa Occidental que es troba en el seu moment de plenitud econòmica.

3. La tercera etapa correspon a l'actual globalització econòmica.

La globalització econòmica ha suposat, de moment, el desplaçament de 200 milions de persones arreu del món. Essent-ne els principals motius els moviments econòmics i els avenços i les facilitats en els medis de transports i de comunicació. Tal com explica García Roca, així com els colonitzadors s'havien traslladat als països anomenats "subdesenvolupats", ara són els habitants d'aquests que es traslladen als països enriquits a la cerca d'un lloc de treball o d'una oportunitat de millora. A Europa, i degut a les polítiques migratòries restrictives, el flux migratori es dirigirà sobre tot cap als països del sud (Espanya, Itàlia, Portugal i Grècia). (2010:41-43)

Així, tal com assenyala Escoffier, els països de l'Europa del sud, tradicionalment països d'emigració, es troben a partir de principis dels 80's amb una situació nova i complexa, ja que es troben mancats de les institucions i les lleis necessàries per a gestionar els temes que fan referència a la immigració. La migració en situació irregular s'anirà estenent per tot Europa i, a la vegada

que s'estableix la lliure circulació de les persones dins del territori de la UE, es passarà a endurir el control de les fronteres externes a aquesta. Així, el 1985 se signen els acords de Schengen, en un intent d'elaborar una política comuna europea en matèria de control de fronteres i d'estrangeria, tot i que no entraran en vigor fins 10 anys més tard. (2006:40-41)

La següent cita de Carlos Fuentes expressa molt bé aquest canvi de rumb dels fluxos:

“Durante quinientos años, el occidente viajó al Sur y al Oriente, imponiendo su voluntad económica y política sobre las culturas de la periferia, sin pedirle permiso a nadie. Ahora, esas culturas explotadas regresan al Occidente poniendo a prueba los valores mismos que el occidente propuso universalmente: libertad de movimiento, libertad de mercado basado no sólo en la oferta y demanda de bienes, sino de trabajadores, y el respeto debido a los derechos humanos que acompañan a todos y cada uno de los trabajadores migratorios. No se puede tener interacción y comunicación global instantánea sin tener, al mismo tiempo, migración global instantánea”. (Carlos Fuentes, 2002¹⁵, citat per García Roca, 2010:43).

Les causes d'aquest nou i intens flux són múltiples i els diferents autors consultats per a l'elaboració d'aquests text coincideixen en assenyalar que són econòmiques, demogràfiques i polítiques. Des de les sequeres al Sahel, fins a la restricció dels visats als països del nord d'Europa, passant pel boom econòmic dels països de l'Europa del sud. Azagra posa especial èmfasi en la pressió demogràfica del moment actual, en el que hi ha importants desequilibris en els creixements de la població mundial. (2010:108)

Sigui com sigui, l'any 2009, a la Unió Europea hi havia uns 31.800.000 immigrants, sobre tot magribins, turcs, indis, subsaharians i originaris dels Balcans, segons dades d'Eurostat, suposant aquesta xifra el 6,4% de la població total.

---

¹⁵ Fuentes C. (2002) *En esto creo*. Barcelona, Seix Barral.

1.3. El cas de l'Estat Espanyol.

A Espanya, i de forma molt esquemàtica, cal citar els següents fluxos migratoris que es van produir al llarg del S.XX:

1. dels anys 50's als 70's, un flux d'emigració interior sud-nord i un altre d'exterior cap al nord d'Europa (França i Alemanya, sobretot).

Mohamed Khachani, al seu estudi sobre la migració clandestina dels marroquins elabora una síntesi cronològica que es remunta a les migracions clandestines dels espanyols i italians cap a territori francès dels anys 50's i 60's. L'autor aporta dades interessants i alguna de curiosa, com per exemple la notícia de l'arribada d'una pastera espanyola a Salé (Marroc). Khachani fa referència a la notícia del diari *AL-ALAM* del 24 de juny de 1951: « *Une patera a coulé cette matinée au large de Salé avec à son bord des émigrés espagnols voulant rentrer au Maroc d'une manière clandestine* ». (2003:2).

Segons assenyala Bernabé López, des de finals del S. XIX el nord d'Àfrica va ser destí d'un bon nombre d'emigrats espanyols. Segons dades d'aquest autor, a la regió d' Oran (Algèria) es van comptabilitzar gairebé 30.000 colons d'aquest origen i a la zona marroquí de l'ex protectorat espanyol n'hi vivien uns 80.000. (1993:23)

2. A partir dels 70's, hem de parlar de retorn dels migrats a Europa.
3. A partir dels 80's s'inicia la tendència contrària amb el nou flux d'immigració.

Tot i així, cal dir que l'Estat Espanyol ja havia estat país d'immigració abans, encara que les xifres de nouvinguts havien estat sempre prou modestes. La majoria dels autors consultats, com Colectivo Ioé (2002) i Dan Rodríguez (2002), parlen de tres períodes d'immigració a Espanya, anteriors a l'actual i que coincideixen en el temps amb els períodes esmentats més amunt. Dan Rodríguez apunta que el primer d'ells es produeix durant la dècada dels 60's, moment en el que es desenvolupa la indústria i es porten a terme obres

d'equipament i infraestructures. Els marroquins seran els primers immigrants qui vindran per treballar en aquests sectors. També és en aquest moment que s'inicia l'arribada d'europaus del nord a la cerca de destins turístics climàticament privilegiats. El segon període es dona de finals dels 70's a principis dels 80's, és a dir durant el moment de màxima activació econòmica d'Espanya. El flux d'immigrants provinents de països empobrits arriba per ocupar els llocs de treball que rebutgen els immigrants nacionals que han pujat d'estatus social. Així, als anys 80's, tot i que Espanya encara té un contingent més elevat d'emigrants que d'immigrants, es comença a parlar d'immigració a l'Estat Espanyol. Dan Rodríguez incidirà en el doble flux migratori del moment: el dels immigrants rics (del nord d'Europa, Japó i Amèrica) i el dels immigrants econòmics del Tercer Món¹⁶. (2002:223-224)

El tercer període s'iniciaria el 1996 i s'estén fins al dia d'avui¹⁷. Segons Dan Rodríguez, els trets bàsics d'aquest flux actual són el vertiginós ritme de creixement, el canvi de tendències i una gran diversitat. (2002:225-227).

Però anem a veure d'una forma més detallada aquest darrer període.

La major part dels experts sobre migracions coincideixen en el fet que l'Estat Espanyol ha tingut els darrers anys l'augment més sobtat i abrupte d'immigració de la història demogràfica europea, sobre tot a partir del 1997. Colectivo loé aporta dades sobre l'evolució d'aquest fenomen migratori. El 1985 hi havia menys de 250.000 estrangers censats a l'Estat Espanyol (el 59% dels quals originaris de la UE). El 1995 la xifra d'estrangers residents s'havia duplicat i els europeus havien passat a ser el 47% del total. Però és a partir del 1997 que les arribades s'intensifiquen d'una forma com no s'havia donat mai a Espanya. Segons les dades que aporta Colectivo loé, el període 1997-2004 és el de màxim creixement de la població immigrada (el seu text és de 2005). Els estrangers passen de l'1,6% al 8,4% i la situació d'Espanya passa a equiparar-se a la de països com Alemanya o França. (2005a:32-35) Però aquest increment en l'arribada d'immigrants no s'atura, i tal com apunta Colectivo loé

---

¹⁶ És l'autor citat qui utilitza aquest terme.

¹⁷ A finals del treball de camp al 2011, el flux d'immigració semblava començar a aturar-se. Mentre reviso el text final d'aquesta tesi, a la primera meitat del 2012, i immersos en plena crisi econòmica, això sembla haver-se confirmat.

(2008:1-3), entre els anys 2001 i el 2008 l'Estat Espanyol rebrà una mitja de 575.000 immigrants internacionals per any, esdevenint el dècim país del món en nombre total d'immigrats. Així, el 2008 els immigrants representaven ja el 13% de la població total del país.

D'aquesta manera, l'Estat Espanyol passa de ser un país d'emigració a un país d'important flux de rebuda en menys de 10 anys. La intensitat del flux migratori anual de l'Estat espanyol es troba només per sota del d'EEUU, segons dades de Dan Rodríguez . Així, hem passat del 2% de població estrangera el 1999, al 12% de la població el 2009. Augment que, tal com insisteix aquest autor, no és només de volum, sinó també de diversitat en els orígens i en les situacions migratòries. (2010a:12-13)

En el següent quadre sobre l'evolució del nombre de residents estrangers a Espanya, es pot observar la magnitud d'aquest canvi:

ANY	N. residents estrangers a l'Estat Espanyol	% sobre el total de la població
1975	165.289	
1980	182.045	
1985	241.971	
1990	407.647	
1995	499.772	
2000	923.879	2.28
2005	3.730.610	8.46
2007	4.307.775	10.00
2008	5.006.865	11.41
2009	5.334.481	12.08
2010	5.383.342	12.22

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l' INE (per les xifres del 2000 endavant) i del quadre elaborat per Serrano (2008:32) amb dades de la Direcció General de Migraciones, per les anteriors al 2000. En color vermell el tram anual 2007-2009, per veure amb més detall la seqüència de l'augment.

Dan Rodríguez (2002:227) cita com principals causes d'aquest elevat flux migratori cap a Espanya, les restriccions d'entrada de la immigració no comunitària als països del nord d'Europa, l'ascens del nivell de vida a Espanya, la ubicació geogràfica d'aquest país, i els factors de pressió cap a l'emigració

dels països d'origen, a les que Serrano (2008:35) afegirà la manca d'una política d'immigració amb una legislació estable.

Serrano (2008:35) presenta un quadre demogràfic que mostra l'evolució dels residents estrangers a les diferents comunitats autònomes, en el qual es pot observar que les Illes Balears són la comunitat amb l'índex més elevat d'estrangers (sobre el total de la població) de tot l'Estat Espanyol, i de forma sostinguda.

Així, l'evolució d'estrangers a les illes Balears és la següent:

Any	% d'estrangers en el total de població
1998	4.78
1999	5.48
2000	6.47
2001	8.38
2002	10.88
2003	13.35
2004	13.76
2005	15.90
2006	16.76
2007	18.45
2008	20.79
2009	21.69
2010	21.90

Font: Elaboració pròpia sobre dades l'INE.

Tal com apunten Claire Escoffier (2006:40) i el Colectivo Ioé (2005a:32), poc a poc, l'Estat Espanyol i la resta d'Estats afectats per aquest nou flux migratori, s'aniran posant al dia. Així, Espanya elabora la seva primera política d'immigració, la llei d'estrangeria de l'any 1985, segons la qual l'entrada d'immigrants queda supeditada a la demanda laboral. L'any 1991 es crea una Direcció General de Migracions i el 1992 una Comissió interior al Ministeri d'Afers Estrangers. El 1991, l'Estat Espanyol imposa la visa per a tots els ciutadans del Magrib i posteriorment, el 1993, estableix quotes de 20.000 migrants per any. El 1996 es dicta el reglament que introdueix permisos

permanents de treball i residència, es regula el reagrupament familiar i es concedeix el dret a la sanitat i a l'assistència jurídica als immigrants.

L'any 2000 s'aprova la nova llei d'estrangeria, que serà reformada el mateix any per tal d'incidir en el control de l'arribada d'immigració il·legal i limitant molts dels drets dels immigrants en situació irregular (Llei d'estrangeria 2001). El 2004 es du a terme una reorientació de la política migratòria, a partir de la qual es crearan dos processos de regularització dels treballadors immigrants en situació irregular: un procés de regularització extraordinari (dut a terme el 2005) i un de permanent, que permet adquirir la regularització a tots aquells treballadors que puguin demostrar dos anys d'estada al país i un any de treball.

Segons explica Escoffier, es calcula que el nombre d'immigrants en situació irregular a Espanya es triplica en deu anys (del 1985 al 1995). Així, la immigració de persones en situació irregular esdevé un fenomen estructural de l'economia d'Espanya. (2006:40)

Dan Rodríguez incideix en els principals trets de l'actual flux migratori:

- La diversificació dels motius i del perfil de l'immigrant. Actualment ja no emigren només els proletaris, sinó que els professionals també ho fan.
- La familiarització de la migració.
- La incorporació dels menors (en les migracions sud-nord) i dels jubilats (quan parlem de migració nord-sud).
- La diversificació de l'origen. Segons dades d'aquest autor, les nacionalitats estrangeres amb major presència a Espanya el 2009¹⁸ són: Romania, Marroc, Argentina, Equador, Bolívia, Alemanya, Itàlia, Ucraïna, Xina,...
- La gran diversitat sociodemogràfica interna del col·lectiu estranger i dins de cada un d'aquests.

Rodríguez. (2010a:30)

---

¹⁸ Dades de l'INE 2010.

Així, segons dades extretes de l'INE, l'any 2010 el nombre de marroquins residents a l'Estat Espanyol (inclosos els nacionalitzats) era de 760.238. Essent en aquells moments, i des del 2008, el segon grup en nombre d'estrangers de l'Estat, per darrera dels romanesos (784.834 el 2010).

Segons el Colectivo loé, la població immigrada de l'estat Espanyol es concentra sobretot a les grans ciutats (per la major presència del sector serveis), les illes i les províncies del litoral mediterrani (per la major oferta dels sectors de l'hostaleria i la construcció, així com l'agricultura a les províncies de Múrcia i Almeria). Mentre que en nombres absoluts les províncies que més immigrants acullen són les de Madrid, Barcelona, Alacant i València, quan parlem de percentatges, els índexs més alts corresponen a Alacant, Balears, Almeria i Girona. (2005a:38) Aquestes dades no han sofert canvis a data del 2010, segons es pot contrastar a la pàgina web de l'INE.

Per altra banda, i tal com explica Joan Lacomba (2010:30), a l'Estat Espanyol, en pocs anys s'ha invertit la proporció entre "immigrants residencials" i "immigrants laborals". I és que en parlar d'immigració a l'Estat Espanyol cal tenir molt en compte una peculiaritat d'aquesta: l'existència del doble flux migratori a la que feia referència Dan Rodríguez (2002:223-224). Per una banda un flux nord-sud (procedent dels països enriquits) i per l'altre un flux sud-nord (procedent dels països empobrits). Segons el quadre demogràfic elaborat per Colectivo loé (2005a:38), dins del grup de les 16 principals nacionalitats d'estrangers empadronats a l'Estat Espanyol, hi trobem el Regne Unit (en 5è lloc), Alemanya (en 7è), Itàlia (en el 9è) i França (en el 13è). A l'any 2010, hi ha hagut molt poques variacions en aquest aspecte, segons mostren les dades de l'INE.

Recolons i Die distingeixen entre migracions per motius econòmic-laborals i migracions per motius residencials i/o turístics. Però tenint en compte la nacionalitat, també distingeixen entre 'immigració comunitària' i 'immigració extracomunitària'. I fan parar atenció en el fet que segons les èpoques a les que fem referència, haurem de deixar clar a quina UE ens referim: UE dels 15 (moment en el que la immigració era generalment de tipus residencial), UE-25

o UE-27. Ja que amb aquestes darreres un percentatge important dels immigrants són de tipus econòmic-laboral. (2010:135)

Per la seva banda, els autors de Colectivo loé distingiran entre “residents privilegiats” (els immigrants provinents de països enriquits i arribats amb objectius residencials i d’oci) i els “immigrants econòmics”. (2005a:43)

Serrano (2008:32) filarà més prim i parlarà de tres grans blocs o models de migrants:

1. Els treballadors estrangers i familiars, originaris de països amb nivells de renda i de benestar inferiors als de l’Estat Espanyol.
2. Residents vinculats a l’oci, el turisme i l’activitat residencial, com poden ser els jubilats.
3. Treballadors de països enriquits que desenvolupen les seves tasques laborals a Espanya, com a conseqüència del procés d’internalització de l’economia espanyola.

Els percentatges que aporta Serrano, citant els treballs de Cachón¹⁹, Arango²⁰ i Pérez et al.²¹, sobre immigrants dels diferents grups són els següents: 82%, 12% i 6% respectivament.

Segons les dades de Serrano, a data de 2008, el major col·lectiu d’estrangers residents a l’Estat espanyol és originari d’Amèrica (sobre tot Amèrica Central i Amèrica del sud), seguit pel col·lectiu procedent d’Europa (essent aquest el més variat quan a la motivació i repartint-se entre els tres blocs citats anteriorment: feina de baixa categoria, oci i residència, professionals de companyies internacionals), i finalment el grup dels provinents del continent africà, dins del qual destaquen en nombre els marroquins (suposant el 71,58% d’aquest). Aquest darrer grup es pot classificar gairebé en la seva totalitat dins

---

¹⁹ Cachon L. (2002) La formación de la España inmigrante: mercado y ciudadanía. *Revista española de Investigaciones Sociológicas*, nº 97, pp. 95-126.

²⁰ Arango J. (2002) La fisonomía de la inmigración en España, *El campo de las ciencias y las artes*, BBVA, nº 139, pp. 253-276.

²¹ Pérez Díaz, V.; Álvarez Miranda, B.; Chuliá, E. (2004) *La inmigración musulmana en Europa. Turcos en Alemania, argelinos en Francia y marroquíes en España*. Barcelona: Fundación La Caixa. p. 328.

del primer gran bloc de migrants. Finalment, els procedents de l'Àsia i d'altres punts del planeta, suposen encara a dia d'avui una xifra molt més modesta. (2008:35-36)

1.4. Moviments migratoris internacionals dels marroquins.

Segueixo Mohamed Berriane (2004a;2004e), Mohammed Charef (2003;2009) i M'Hamed Lazaar (1998;2008), en els seus respectius anàlisis de la migració internacional marroquina al llarg de la història més recent.

Tal com explica Charef, durant molt de temps, i fins principis del S. XX, els fluxos varen ser sud-sud, al voltant de dos eixos bàsics: el que anava fins a Orient Mitjà via l'Àfrica del nord (seguint el camí obert per l'Islam) i el que baixava cap a l'Àfrica Occidental a través del Sàhara (amb objectiu de dur a terme intercanvis comercials i de la difusió de les confraries). No serà fins el segle XIX que alguns marroquins (jueus i musulmans) emigraran als principals ports europeus (Londres, Liborn, Marsella,...) amb objectius comercials. (2003:6-9)

La colonització del Magrib s'inicia el 1830 amb l'arribada dels francesos a Algèria i culmina amb l'establiment del Protectorat francès del Marroc i del Protectorat italià de Líbia l'any 1912. El mateix any Espanya inicia la tutela d'una part del nord marroquí i el 1914 completa la seva acció colonial amb l'ocupació de les places del Sàhara Occidental. (Segura, 1994:101-102)

Amb la colonització del Magrib i amb l'establiment de fronteres per part dels colonitzadors la circulació tradicional entre els països patirà un canvi. Així, començat el segle XX s'inicia la migració per la cerca de llocs de treball amb més possibilitats d'enriquiment econòmic. Els primers migrants marroquins d'aquesta mena són originaris del Rif i del Soûs i es dirigeixen cap Algèria.

Segons Charef és arran de la colonització que es generalitzarà el flux sud-nord. (2003:6-9)

Tal com assenyala Charef, del 1915 al 1956 (any de la independència del Marroc) amb la “importació” de ma d’obra de la colònia a la metròpoli (França), la totalitat dels pagesos marroquins esdevenen potencials emigrants. (2003:8)

També Joan Lacomba assenyala que les migracions internacionals del poble marroquí van estar durant tot el segle XX vinculades a les polítiques colonials i als efectes d’aquelles. Així, mentre que un bon nombre de marroquins va deixar el seu país d’origen per enrolar-se a l’exèrcit francès en la I Guerra Mundial, uns altres ho feren per treballar a les obres públiques d’aquell país o per treballar per als colons francesos a Algèria. També cal recordar que uns 60.000 camperols de l’ex-protectorat espanyol van marxar a combatre a la Guerra Civil espanyola²². Però és més tard, amb la II Guerra Mundial i la posterior reconstrucció dels països implicats en aquesta, que un molt més elevat nombre de marroquins deixaran temporalment la seva terra. Aquí cal apuntar un fet important, i és que, tal com assenyala Lacomba, aquests trasllats aportaran els contactes amb els que, molt més tard, es crearan els primers eslavons de les actuals xarxes migratòries dels marroquins. (2010:351-352)

Mohamed Berriane, sintetitzant molt, parlarà de tres fases de la migració internacional dels marroquins: la primera des de començaments del segle XX fins mitjans dels 70’s, bàsicament masculina i d’obers, amb França com primer destí, tot i que més tard s’estendrà a Alemanya, Bèlgica i Holanda. Una segona fase, que va dels anys 70’s als 80’s i que es caracteritza pels reagrupaments familiars. Augmenta l’heterogeneïtat dels migrants (ara també migren joves amb estudis, obrers qualificats, dones soles,..) i de la via d’arribada. La tercera fase és la de major complexitat. S’inicia al principi dels anys 90’s. S’afegeixen destins (Espanya, Itàlia, Líbia, països d’Orient mitjà, Canadà,..) i es caracteritza per l’ús que fan els migrants de les xarxes migratòries transnacionals. (2004a:24-25)

---

²² Josep Lluís Mateo (1997:59) apunta que els mercenaris berbers de la “Guardia Mora” del General Franco podrien haver estat entre 60.000 i 150.000.

Però anem per parts. Tant Escoffier (2003:58) com Charef (2003:8) filen més prim i situen la primera onada de migració originària del Marroc cap Europa entre el 1920 i el 1930. Amb la crisi dels anys 30's aquesta s'hauria aturat i no es tornaria a activar fins després de la II Guerra Mundial, moment en el que tal com s'ha dit, degut a les dificultats econòmiques de la població marroquina i al desenvolupament dels països europeus, el moviment migratori es reactivaria. S'inicia així la segona gran onada de la migració marroquina cap a Europa. Onada que s'incrementarà amb la independència del Marroc.

Segons Escoffier els trets de la segona gran onada de la migració magribina a França i a la resta dels països del nord d'Europa són els següents: Es tracta d'una migració temporal (de 3 a 6 anys), d'homes sols i organitzada, ja que els migrants són contractats des d'origen per les empreses, que certificaran les seves arribades i tornades. Tal com apunta aquesta autora, a aquest tipus de migració se l'ha anomenada "Sínia humana"²³, per la renovació constant que implica de ma d'obra. Escoffier cita Abdelmalek Sayad (1999), que critica aquest sistema de contractació de ma d'obra estrangera per la seva visió utilitarista dels immigrants. (2006:59) Tot i així, comentar que les altres formes d'entrada legals, així com la clandestina, no semblen garantir una altra visió més humanitària ni menys neo-imperialista que aquella.

Sigui com sigui, a partir dels anys 60's els trets de la migració canvien: de temporal passa a ser permanent. Escoffier (2006:60)

Per altra banda, i tal com assenyala Mohamed Charef, a partir de 1962 el flux migratori dels marroquins cap a l'Europa industrial tindrà nous destins: Bèlgica, Alemanya i Holanda. El període 1959-1973 és descrit, segons aquest autor, com el més esplèndid de la migració legal. Es tracta d'una migració "assistida" i bàsicament d'homes sense cap mena de qualificació professional. I si en principi es tracta dels originaris de les zones rurals més deprimides, més tard també s'hi apuntaran els residents a les ciutats. (2003:8-9)

A mitjans dels anys 70's, assenyala Charef, es dona un fenomen doble. Per una banda s'inicia el retorn d'alguns dels migrants marroquins a origen, i per

---

²³ Segons explica Escoffier (2006:59), el terme de "Sínia humana" ("*Noria humaine*") va ser elaborat el 1954 pel geògraf del Magrib, R. Montagne.

altra, es comença a potenciar el reagrupament familiar a l'espai de migració. Això suposarà una sèrie de canvis molt importants:

- a) Es redueix el nombre dels homes sols que malviuen en llars compartides i en hostals.
- b) La migració es diversifica en varis aspectes: la composició del grup (ara inclou dones i nens), els destins (Espanya i Itàlia com nous espais de migració), el nivell de formació acadèmica i professional dels migrats i les vies d'arribada (l'emigració voluntària i clandestina substitueix a l'assistida). És ara que, tal com apunta Charef, la cadena migratòria esdevé la major aliada dels migrants. (2003:8-9)

Charef incideix en allò que ja s'ha esmentat en punts anteriors, la distància econòmica i social entre les dues ribes del Mediterrani es fa més insalvable amb l'ampliació de la UE als Estats del sud d'Europa, el tractat de Schengen, la instauració de les vises i la mundialització econòmica. En principi la situació afectarà només els migrants sense formació, però a mitjans dels anys 80's afectarà tots els potencials migrants marroquins. Segons aquest autor, només les elits professionals i els esportistes d'alt nivell trobaran la porta oberta. Charef assenyala que la marxa d'aquests sectors de la societat respon bàsicament al desencant que els provoca el determinisme econòmic, polític i social que impera al seu país d'origen, el Marroc. (2003:9)

Nouria Ouali, al seu treball sobre el perfil migratori dels marroquins a Europa, aporta les següents dades: els marroquins suposen el grup més nombrós de població estrangera amb residència legal a països com Itàlia, Holanda i Espanya (actualment, per darrera dels romanesos), la segona més nombrosa a Bèlgica i la tercera a França. (2003:71-74) Tot i aquestes dades, cal incidir en el fet que a les illes Balears els marroquins eren al moment de l'estudi el tercer grup estranger en nombre de residents.

Sobre l'origen dels immigrants marroquins, segueixo Mohamed Berriane (2004e:126), que fa la següent cronologia:

1. Fins els anys 50's: els migrants partien del Soûs, sobre tot i, en menor mesura, del Rif oriental i es dirigien bàsicament a Algèria.
2. A partir de la II Guerra Mundial: el Rif oriental i el Nord-est, en general, esdevenen els focus emissors, amb destinació cap a Europa.
3. Anys 60's i 70's, es multipliquen les zones emissores fins a quatre: el Nord-est (31,6%), les zones urbanes del litoral atlàntic (20%), el sud-est (19,2%) i el Sais de Fes- Meknès (13,9%).
4. Des dels 80's es continua ampliant el nombre de zones emissores: el Soûs (11,7%), el Nord-est (11,1%), litoral atlàntic (26,3%), el Nord-oest (12,3%), el Sais i els seus marges (14,3%). Es diversifica l'origen, però també el destí, que ara abasta ja completament l'Europa del sud.

Així, Berriane (2004e:127) classifica els actuals focus emissors de migració del Marroc, agrupant-los en sis conjunts o regions:

1. El Soûs, els oasis del Draa i els marges saharisans d'aquests.
2. El Rif i la regió Oriental.
3. El Marroc atlàntic i les planes interiors (Tadla,...).
4. El Sais de Fes i Meknès, amb els seus marges i zones d'influència (Pre Rif i Tafilet).
5. La regió de Tànger – Tetuan.
6. La regió del Gran Sud.

Pel que fa als fluxos de caire irregular, Khachani assenyala que el fenomen de la migració clandestina dels marroquins s'inicia a l'època del Protectorat, amb destí França, i esdevé important als anys 60's i 70's. Atesa la necessitat que

tenia dels immigrants l'economia francesa, aquesta era una qüestió tolerada per part dels governs europeus, i no serà fins el 1973 amb la crisi del petroli, i especialment a partir dels acords de Schengen el 1990, que la situació prendrà una altra dimensió. (2003:2-3)

La totalitat dels autors consultats per a l'elaboració d'aquest text (Khachani, 2003; Lazaar, 1993 i 2008;...) coincideixen a dir que les mesures preses pels governs europeus no frenaran les arribades d'immigrants clandestins, ans al contrari, però sí que tindran un efecte pernicios en l'organització de les xarxes i el seu abast i en el preu del servei. Khachani apunta que les xarxes clandestines prenen així el lloc dels circuits legals de migració i que el cost de la travessa augmenta proporcionalment a l'increment de les mesures adoptades pels països de la UE. L'autor xifra el cost del viatge entre 600 i 5.500\$. (2003:13-14)

Per altra banda, Mohamed Khachani fa un estudi sobre les diferents vies d'entrada a Europa dels migrants clandestins del Marroc. Així, segons les seves dades, el 85% d'aquests arribarien pels ports i aeroports i només el 15% ho faria creuant l'estret (s'entén que en pastera o per un altre medi). (2003:3)

Mohamed Khachani parlarà d'un nou perfil del migrant clandestí, que inclou les dones, els menors no acompanyats, els diplomats i llicenciats universitaris i els originaris dels països africans subsaharians. (2003:4)

Per altra banda, citar el fet que el govern marroquí és molt conscient de la importància i dels beneficis que aporten al país els seus ciutadans residents a l'estranger. Així, el Marroc compta amb diverses institucions oficials dedicades als emigrants.

El 2007, neix al Marroc el Consell de la Comunitat Marroquina a l'Estranger (CCME), una institució creada pel mateix govern marroquí. Té com missió, segons especifiquen els seus estatuts, "*garantizar el control y la evaluación de las políticas públicas del Reino relativas a sus nacionales emigrantes y mejorarlas con el fin de garantizar la defensa de sus derechos y ampliar su participación en el desarrollo político, económico, cultural y social del país*". A

demés, el CCME, s'encarrega de “*garantizar funciones de vigilancia y prospectiva sobre la problemática migratoria y de contribuir al desarrollo de las relaciones entre Marruecos, los gobiernos y las sociedades de los países de residencia de los emigrantes marroquíes*”²⁴.

I és que, tal com assenyala Mohamed Berriane, ha nascut una nova categoria social, la dels MRE (Marroquins Residents a l'Estranger), que en el seu retorn periòdic a origen, i davant el descompromís de l'Estat, acaben assumint el paper de líders locals. Així, els MRE poden recolzar el naixement d'associacions de desenvolupament local, etc. (2004a:26)

Segons una altra d'aquestes institucions, la *Fondation Hassan II pour les Marocaines Résidant à l'étranger*, l'any 2008, 3.2 milions de ciutadans marroquins residien fora del Marroc. D'aquests, aproximadament uns 2.600.000 es troben instal·lats a Europa. Juntament amb els 280.000 que viuen als països àrabs, els 270.000 d'Israel i els milers d'il·legals que es troben arreu, es calcula que es tracta d'uns 4 milions de marroquins, els que viuen lluny de la seva terra d'origen. Xifra que suposa prop del 10% de la població del Marroc, estimada en uns 34 milions de persones l'any 2008.

El 2011 els autors del marroquí *Groupe d'Etudes et de Recherches sur les Migrations* apunten que els MRE ja suposen el 10.3% dels marroquins. En tots aquests casos, el nombre de dones immigrades és inferior al dels homes. Tot i així, i tal com apunten Ouali (2003:71-74) i Lazaar (2008:26), durant la darrera dècada la població s'ha anat feminitzant per l'arribada de dones, no només per la via del reagrupament familiar, sinó també per la de la migració individual per treball i amb la idea de millorar el seu estatus social.

Refass, cita dades del seu estudi sobre els motius de la migració internacional dels marroquins (1995) i apunta les raons econòmiques com les primeres per a aquest fet (en el 68% dels casos) i, en especial, la precarietat de la feina (sobre tot al medi rural). (2004a:33)

---

²⁴ Informació de la pàgina web de l'organització: www.ccme.org.ma/es (consultada el 18 de novembre de 2010).

També Lacomba assenyala que dos dels principals motius de la migració dels marroquins són l'atur i la pobresa del seu país, però cal tenir-ne en compte d'altres d'associats a aquells, com les contradiccions que pot ocasionar la modernitat, els nous estils de vida i les aspiracions de consum. Aquest autor incideix en la qüestió de les expectatives no assolides, especialment dels joves i parlarà d'una *cultura de la migració*. (les cursives són de l'autor) (2010:353). I és que el Marroc, encara es troba en una situació de nombroses i greus mancances en temes de salut, educació, accés als serveis bàsics, etc.

Mohamed Khachani, referint-se a les causes que porten a la migració dels marroquins, anirà una mica més enllà que els autors citats i parlarà de factors generadors i de factors incitadors. Entre els primers apunta: la diferència econòmica entre les dues ribes (l'any 2002, la Renta per càpita del Marroc era de 1.180 \$, mentre que la d'Espanya, per exemple, era de 14.960 \$)²⁵, la forta inestabilitat econòmica del Marroc (el ritme del creixement econòmic estaria condicionat pel sector primari, en un país on el 90% de l'agricultura depèn totalment de la climatologia), l'estat avançat de la transició demogràfica del Marroc, amb un creixement de població molt elevat (i consegüentment un gran volum de població activa), una alta taxa d'atur, especialment a les ciutats (l'any 2001, el 81,1% dels aturats resideixen a la ciutat) i entre els joves (el 68,5% dels aturats tenen menys de 30 anys i el 18,7% tenen estudis superiors)²⁶, l'augment de la pobresa (segons dades del Banc Mundial de l'any 2000, el 19% de la població del Marroc viuria per sota del llindar de pobresa) i la manca de respecte pel salari mínim legal, que ja de per si és baix (al Marroc el Salari Mínim Agrícola Garantit de l'any 2000 estaria al voltant dels 4 \$ per dia, mentre que el Salari Mínim Interprofessional Garantit rondaria els 177 \$ mensuals, és a dir seria unes 3 o 4 vegades més baix que als països de la UE)²⁷. (2003:7-12)

Per altra banda, com factors incitadors, Khachani cita la imatge de l'èxit social que mostren els migrats en el seu retorn anual per les vacances, l'impacte

---

²⁵ Dades del Banc Mundial: World Development Report 2002.

²⁶ Dades corresponents a l'any 2001, de *l'Enquête nationale sur l'emploi. Direction de la statistique*, del Marroc.

²⁷ Dades dels *Annuaire Statistiques du Maroc*.

audiovisual aconseguït amb la popularització de les parabòliques i dels programes que incideixen en l'èxit dels immigrants més emprenedors i la proximitat geogràfica. I afegeix un altre factor que, penso, és molt important i molt menys citat, el fet de la prohibició de l'entrada a Europa, que porten implícits els acords de Schengen. (2003:13) La prohibició converteix en transgressors aquells que travessen l'estret i assoleixen el seu objectiu: Europa. Marko Juntunen (2002) parla de com la virilitat es posa a prova per a molts marroquins en aquestes circumstàncies.

Lazaar es fa ressò dels resultats d'una enquesta realitzada per l'AFVIC (*Association des Amis et Familles des Victimes de l'Immigration Clandestine*) entre 800 joves de menys de 30 anys, originaris de les principals zones de migració al Marroc, que mostra que l'idea de la migració se'ls posa al cap ja des de l'escola, per esdevenir una obsessió quan es troben a l'institut. Així, Lazaar també farà referència a les dades aportades pel diari marroquí *Le Journal* (del 24 de novembre de 2001), segons el qual el 94% dels joves marroquins expressa el seu desig de marxar a viure a Europa. (2003:87)

Finalment, i per acabar aquest apartat, cal dir que el Marroc, per la seva banda, ha esdevingut un important país de trànsit per milers d'emigrants provinents de l'Àfrica subsahariana i de l'Àsia. Molts d'aquests migrants, acaben quedant-se com immigrants al Marroc, encara que sia de forma temporal, quan no assoleixen el seu objectiu de travessar l'estret cap a Europa.

Autors com Mohammed Charef (2009), Manuel Lorenzo Villar (2004), Claire Escoffier (2006) i Mehdi Lahlou (2004) se centren en el complex paper del Marroc dins del marc internacional de les migracions, en un moment en el que Europa dificulta l'entrada dels migrants i en el que s'intensifiquen els fluxos de caràcter irregular. Així, aquests autors fan parar atenció en el doble protagonisme del Marroc, com un dels principals països emissors, i com país fronterer que és amb Europa, i que el converteix en país de trànsit per molts dels africans que pretenen arribar a la UE. A causa d'això, el Marroc ha de respondre a les pressions de la UE, no només per aturar els seus ciutadans, sinó també per mirar de contenir aquells que s'hi troben de pas.

Mohammed Charef parla del Marroc com país d'immigració i explica detalladament quins són els punts negres de la migració clandestina al Marroc, a l'hora que aporta informació sobre el procés d'espera dels clandestins fins el seu intent de travessar a Europa i sobre els medis utilitzats amb aquesta finalitat. (2009:328-331)

També Juntunen (2002:38) relata amb tot luxe de detalls el procés que du a terme el migrant clandestí o *harraga*, des de la cerca del contacte amb l'intermediari a la realització del trajecte en pastera.

Lorenzo descriu les principals rutes africanes de la migració. Així, assenyalava que la majoria dels migrants que parteixen dels diferents països de l'Àfrica Subsahariana ho fan en direcció Mali o Níger com primera etapa, per seguir cap a Algèria i continuar cap al Marroc, on es distribuïran pels tres punts principals de trobada dels migrants: Rabat, Tànger, i en menor mesura, Nador. En general, els migrants passen molt de temps en aquest viatge i una vegada arribats al Marroc, la demora pot ser també llarga. Els migrants s'instal·len en barris marginals i esperen l'oportunitat de travessar a Europa patint tota mena de tràngols. Els que arriben amb prou medis econòmics per contractar una plaça en una pastera, es dirigeixen directament a Tànger o a Nador, on amb una mica de sort no trigaran a arriscar la seva vida per dur a terme el seu somni. Però els que no compten amb aquest capital hauran de malviure durant un temps indefinit en els barris de les grans ciutats com Rabat i Salé, a l'espera d'aconseguir prou diners com per redirigir-se cap a l'etapa final, a Tànger, Al-Aaiun o Tarfaya, principals punts de partida dels clandestins. (2004:58-59).

1.5. Immigració marroquina a l'Estat Espanyol.

Sobre l'emigració dels marroquins a Espanya, la majoria dels autors consultats (Bernabé López, 1993:28; M'hamed Lazaar, 2003:83 i 2008; Mohamed Berriane, 2004c; Colectivo loé, 1994) coincideixen en dir que, tot i que hi ha presència de marroquins a l'Estat espanyol des de fa moltes dècades (des dels

anys 60's, tal com s'ha dit abans), no és fins el 1987, moment en el que els països del nord d'Europa prenen la decisió d'aturar les arribades d'immigrants, que els marroquins passen a inclinar-se de forma radical pels estats del sud. Els principals motius són l'acceleració de les economies d'aquests darrers països, així com l'augment de les exigències imposades pels països del nord als potencials migrants.

Joaquín Eguren, en el seu treball sobre la comunitat transnacional rifenya, ens aporta un exemple de grups de marroquins que ja havien optat abans per l'estat espanyol. Segons aquest autor, els rifenys inicien la seva migració cap a Espanya als anys 60's, una mica més tard que cap a altres països d'Europa (com França, Holanda i Bèlgica), i ho fan motivats sobretot pel desencant que senten per la política marroquina, que margina sistemàticament la seva regió. (2004:51-52)

M'hamed Lazaar aporta dades interessants a la història dels fluxos migratoris dels marroquins cap a l'Estat Espanyol, que es desenvolupa de forma tan tardana. Així, fa parar atenció en el fet que la colonització de part del nord marroquí per part dels espanyols a principis del segle XX no va propiciar l'emigració cap a la metròpoli, tal com va passar amb França. (1996:216) Lazaar incideix en una dada que ja s'ha citat abans, als anys 30's l'exèrcit espanyol recluta un bon nombre de soldats rifenys per lluitar contra els republicans. Però tots aquests homes seran retornats a la seva terra una vegada acabada la Guerra Civil. Aquest autor apunta que l'Estat Espanyol va ser fins els 80's només territori de pas cap al destí migratori que era l'Europa central i del nord, i és que, amb anterioritat a aquesta data, Espanya no tenia un mercat de treball atractiu per als treballadors estrangers. (1996:216)

Colectivo loé (1994:8-9) i Bernabé López (1993) parlaran de tres onades d'arribada dels marroquins a l'Estat Espanyol:

- Període de 1956 al 1969, que López anomena de Post colonial.

Durant aquest període, un nombre important dels immigrants marroquins són jueus. Es tracta d'una migració de caire familiar i amb motivació, no econòmica

sinó, tal com diu López, cultural-religiós-política. Mentre que els jueus provenien bàsicament de les ciutats del Nord (Tànger, Tetuan) i de la costa Atlàntica (Larraix, Alcazarquivir, Casablanca, Al-Jadida i Es-Saouira), els musulmans que migraven (homes joves) ho feien, sobre tot, des de les ciutats rifenyas de Nador i Alhucemas. (1993:28-29)

- Període dels anys 70's al 1987, del tancament de les fronteres de l'Europa central.

Període que coincideix amb el final de l'onada migratòria interior espanyola del camp a les ciutats. López assenyala que en algunes regions, com Catalunya, els marroquins substituïran els emigrats. Durant aquest temps, els migrats marroquins provenen sobretot de la zona nord: Alhucemas, Nador, Tetuan, Xauen, Alcazarquivir i Larraix. López incideix en el fet que mentre la majoria dels rifenyas emigrats són homes, de la zona de la Gebal·la en surten un percentatge important de dones (30.9% entre els migrats originaris de Tànger i 22.5% dels migrats de Tetuan). (1993:31)

- Període posterior al 1987²⁸, a partir de l'entrada en vigor de la Llei d'Estrangeria a l'Estat Espanyol.

Etapa en la que l'origen de la migració es diversifica. Continuen destacant, en ordre d'importància per nombre de migrats, les ciutats del nord, però també guanyen terreny les ciutats de la costa Atlàntica (Casablanca, Rabat i Kenitra) i les regions de l'interior (Tadla-Zaïan, a l'Alt Atlas, Settat, Juribga, El-Kelaa i Beni-Mellal). (1993:31-33)

López incideix que durant aquesta darrera etapa augmenta l'índex de les dones migrants (fins el 28%). Es tracta sobre tot, com ja s'ha dit abans, de dones soles que provenen de les ciutats. (1993:33)

---

²⁸ L'autor, Bernabé López, aporta dades només fins el 1991 (el text és de 1993).

Però tornant als anys 90's, moment d'expansió de l'arribada d'immigrats a l'Estat Espanyol, cal dir que es produirà un augment del nombre d'arribades de marroquins extraordinari en un temps molt breu. Segons dades de Bernabé López, el nombre d'inscrits als consolats marroquins a Espanya passa de 2.438 el 1982 a 13.698 el 1991. (1997, referit per Lazaar, 2003:84) ²⁹. Serrano (2008:37) aporta dades sobre els tres quinquennis següents i la pàgina web de l'INE sobre els anys 2008 i 2010, que acaben d'il·lustrar la important tendència a l'alta, tal com es mostra en el següent quadre:

Any	Nombre de residents marroquins a l'Estat Espanyol
1995	74.886
2000	199.782
2005	505.375
2008	683.102
2010	754.080

Elaboració pròpia a partir de les fonts citades.

L'any 2008, l'Estat Espanyol, es converteix en el segon país receptor de marroquins, per darrera de França.

Tots els experts en el tema de les migracions consultats coincideixen que la gran diferència entre aquesta onada migratòria que rep l'Europa del sud i les que havien rebut els països del nord està en l'espontaneïtat d'aquesta en front el caràcter organitzat d'aquelles.

Lazaar (2003:83-86) atribuirà l'arribada sobtada d'immigrats marroquins a l'Estat Espanyol a factors interns i externs. Per una banda, explicarà, l'empitjorament de la situació social al Marroc, amb una elevada taxa d'atur, un

²⁹ López B. (1997) *Migrations Internationales entre le Maghreb et l'Europe*, Actes du *Colloque maroco-allemand de Munich*, 1997.

important creixement demogràfic, l'agreuement de les desigualtats socials i un fort augment de la taxa de pobresa³⁰, sumat a la decisió del govern marroquí l'any 1990 de facilitar l'obtenció del passaport als seus ciutadans³¹. I per altra banda, a les operacions de regularització de la situació dels estrangers en situació il·legal dutes a terme pel Govern espanyol el 1991, justament abans que entrés en vigor el sistema de vises. Lazaar, citant González³², assenyala que 48.000 marroquins es van beneficiar d'aquesta operació de regularització. Així, en aquells moments, els marroquins van esdevenir el primer col·lectiu d'estrangers a Espanya, per davant dels europeus (anglesos i alemanys). (2003:84)

Tal com fa notar Lazaar, les arribades de marroquins a partir de la instauració de la visa el 1991 passaran a ser, en una gran part, il·legals. Les pasteres intensificaran la seva feina i, segons dades aportades per l'autor, entre el 1997 i el 2001, més de 4.000 marroquins trobaran la mort en la travessa de l'estret³³. Però l'emigració no s'aturarà per aquest motiu. (2003:85)

Segons dades de l'INE de 2011, la població marroquina es distribueix geogràficament per l'Estat Espanyol de la següent forma i en aquest ordre (segons nombre absolut de població): Catalunya, Andalusia, Madrid i Múrcia. Si tenim en compte els percentatges, llavors els índex més alts de població marroquina (sobre el total de la població) es troben a Múrcia, Catalunya, La Rioja i les Balears, tal com mostra el següent quadre:

---

³⁰ Lazaar (2003:87) cita dades publicades a *Al-Ahdath Al-Maghribia*, del 13 de setembre de 2002, segons les quals, l'any 1999, 5.3 milions de marroquins vivien per sota dels llindars de pobresa.

³¹ Segons explica Lazaar, el 1990 les autoritats marroquines anuncien que facilitaran el passaport a tots aquells que el demanin. La població s'ho pren amb eufòria i un alt nombre de joves es llancen a sol·licitar-lo, però triguem poc a adonar-se que de poc els serveix aquell que popularment s'ha anomenat "*passaport Hadou Tangea*" (o passaport que no et permet passar de Tànger), ja que el 15 de maig de 1991 entra en vigor la imposició del sistema de visats de l'Estat Espanyol per als marroquins. (2008:217)

³² González V. (1996) L'immigration étrangère en Espagne (1985-1994), *Revue européenne des migrations internationales*, vol. XII, nº 1.

³³ *Al-Ayam*, nº 39, 30 mai 2002.

Comunitat Autònoma	% de marroquins sobre població total Any 2005	% de marroquins sobre població total Any 2010
Múrcia	3.35%	4.71%
Catalunya	2.44%	3.11%
La Rioja	1.81%	2.57%
Balears	1.65%	2.16%

Quadre d'elaboració pròpia.

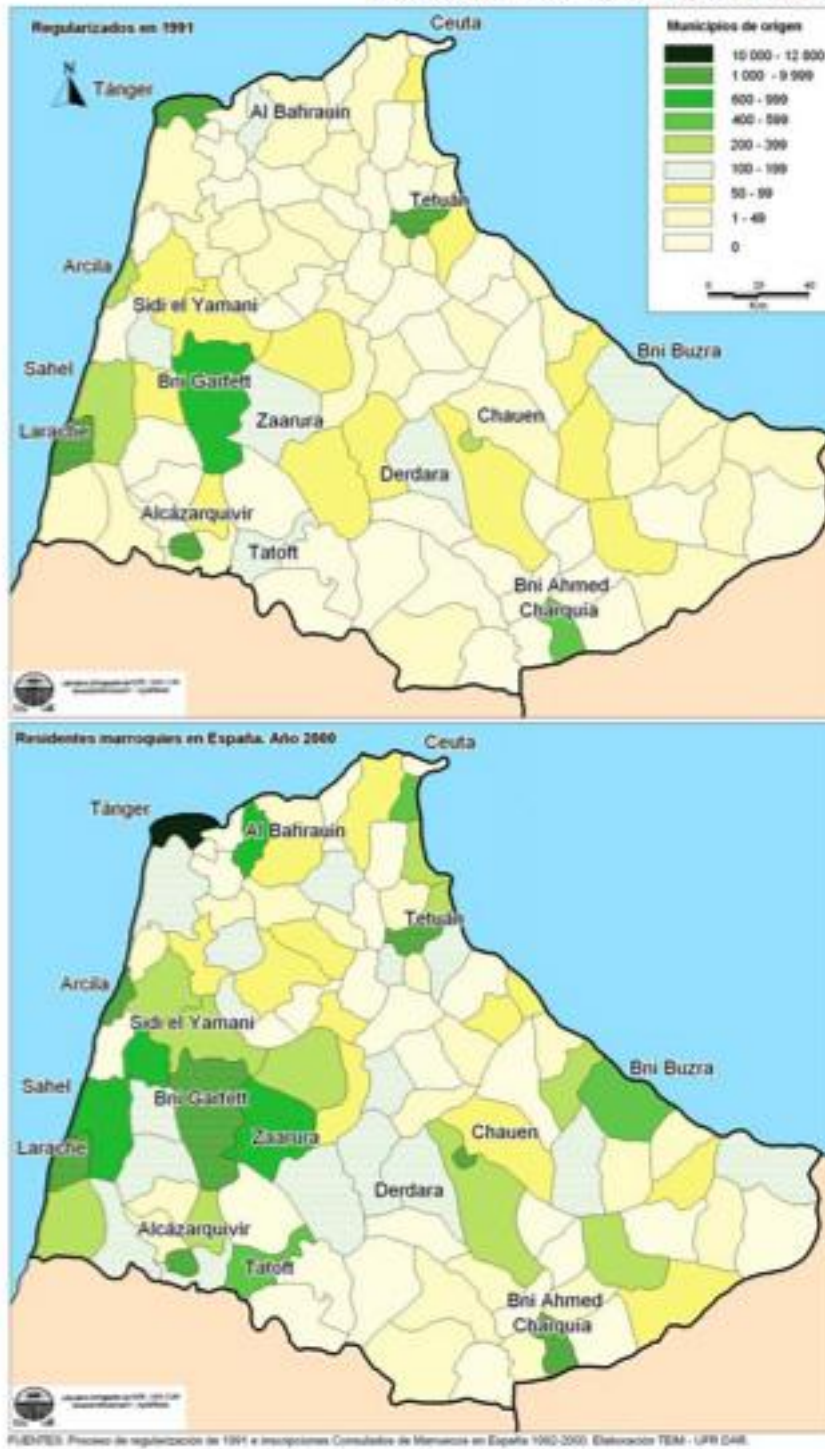
Però de quines regions del Marroc provenen avui en dia els immigrants de l'Estat Espanyol?

A partir de la dècada dels 90's, el nord marroquí es consolida, tal com afirma Mohamed Berriane, com emissor d'immigrants, especialment les províncies de Tànger, Alhucemas - Nador, però també les de Beni-Mellal i Casablanca. A demés, poc a poc la resta de territoris marroquins acaben essent origen de migrants amb destí a l'Estat Espanyol. Altres focus que prenen importància són: Settat, El-Kelaa de Serragna, Safi, Guelmim, Tiznit i El-Aaiun. (2004d:222)

Així actualment, assenyala Berriane (2004c:129), les tres regions que aporten el 90% dels migrants són: la regió atlàntica, amb el major nombre absolut de migrants, seguida de la regió Tànger-Tetuan-Xauen i de la del Rif Oriental. Ara bé, aquest autor incideix en el fet que, si tenim en compte la població total de les regions emissores i n'observem el percentatge de migrants que en surten, llavors la regió tingitana passa a ocupar el primer lloc, amb un 2.37% de la seva població emigrada a l'Estat Espanyol. La segueix la regió del Rif, amb un 2.04% i en un tercer lloc es situaria el Marroc Atlàntic (0.35%).

El següent mapa mostra l'origen de la població global·lina migrada a l'Estat Espanyol (1992-2000).

LA PENINSULA TINGITANA
ORIGEN DE LOS RESIDENTES MARROQUEÑES EN ESPAÑA

Font: Mapa extret de Berriane i Refass (2004:144).

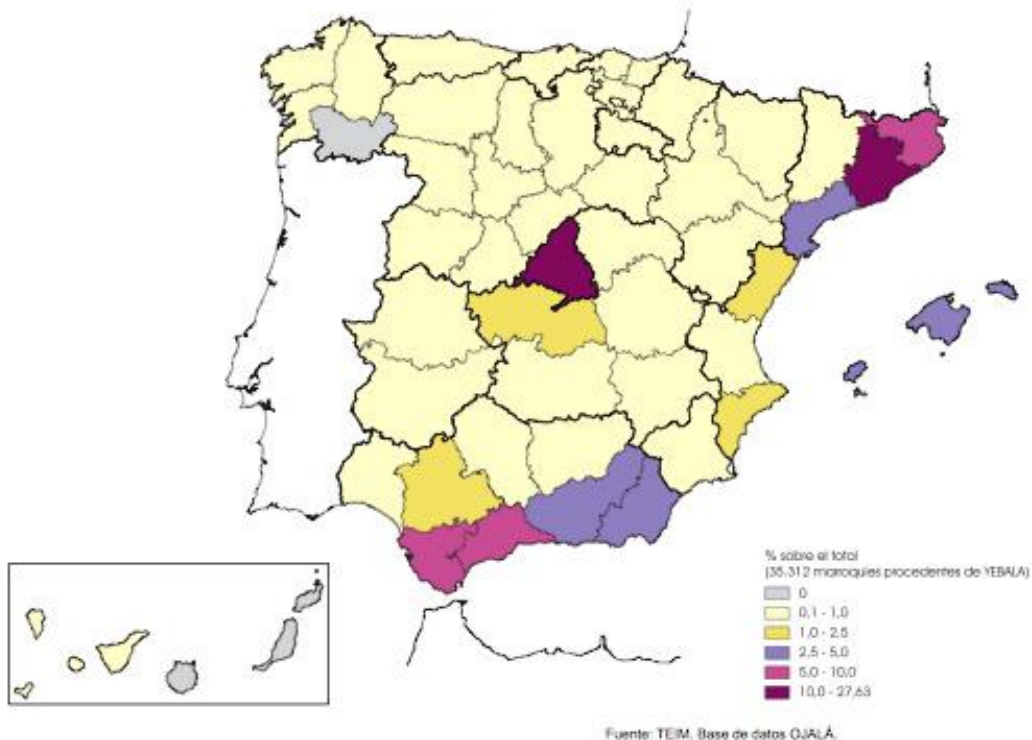
També sobre les zones d'origen dels marroquins, Colectivo loé, a partir de les dades de l'ENI 2007, assenyala que el 45% dels marroquins d'Espanya són originaris de la zona de l'antic protectorat espanyol al nord del Marroc, és a dir, de la regió Gebal-la i de la regió del Rif (sobretot de Nador), amb un 27 i un 18% respectivament; a més, cal citar amb un 14% la regió de la costa Atlàntica (sobretot província de Casablanca) i la regió de l'Atlas (especialment Beni-Mellal) amb un altre 14%. La resta, 9% de la província d'Oujda (Regió Oriental), 5% de la zona central, 4% del Sàhara i 1% del Soûs. (2010a:147-148)

Per altra banda, Colectivo loé, a partir de l'ENI 2007, aporta dades interessants sobre la composició del col·lectiu marroquí a cada una de les comunitats autònomes amb major presència d'immigrats d'aquest origen. Així, a Catalunya la major part dels marroquins seria d'origen gebal-lí (34% dels marroquins residents a Catalunya serien originaris de Larraix i de Tànger) i rify (27%, sobretot de Nador). A Andalusia hi hauria gebal-lins (35% de Tànger i Tetuan) i originaris de la zona Atlàntica (21% de Casablanca, kenitra i Rabat). A Madrid: 29% gebal-lins de Tànger, 28% de rify d'Alhucemas i 22% d'originaris de Casablanca. A la comunitat Valenciana, 31% de Beni-Mellal i 21% de gebal-lins (Tànger, Tetuan i Larraix). A Múrcia, 47% d'Oujda i 27% de Beni-Mellal. (2010a:148)

El següent mapa mostra la distribució dels migrats originaris de la regió Gebal-la a l'Estat Espanyol (any 1992- 2000).

POBLACIÓN MARROQUÍ POR PROVINCIAS ESPAÑOLAS
SEGÚN REGIÓN DE ORIGEN.
INSCRIPCIONES CONSULARES 1992-2000

YEBALA

Font: Berriane i Refass (2004:146).

Sobre els trets sociodemogràfics dels marroquins de l'Estat espanyol s'ha de dir que, en la seva majoria, es tracta d'immigrants econòmics que s'insereixen en els nínxols laborals més precaris (a la construcció, la indústria, l'agricultura,..) i sovint sense un contracte laboral en regla. Quant a les dones, quan treballen, acostumen a fer-ho en el servei domèstic i la neteja. A demés, tal com assenyala Dan Rodríguez (2002:237), malgrat que encara és molt més alt el nombre d'homes, el nombre de dones va ràpidament en augment, ja sia pels reagrupaments familiars que es duen a terme, com per la, cada dia més habitual, arribada de dones soles.

Rosa Aparicio apunta que una bona part dels marroquins que viuen a l'Estat Espanyol es trobarien ja a la tercera i darrera fase del cicle migratori, segons la

teoria del sociòleg belga F. Dassetto³⁴. De manera que, superada la preocupació per la mera supervivència i assolida una certa estabilitat, haurien dut a terme el procés de reagrupament dels seus familiars i haurien desenvolupat una xarxa personal diversificada a destí. (2004:397)

Per altra banda, Lazaar (2003:88-91), en el seu estudi incidirà en la negativa imatge dels marroquins que tenen els espanyols, en general, i en el mal tracte que reben aquells per part d'aquests. Els marroquins, assenyala, són sistemàticament marginats i discriminats en matèria de sous i de condicions de treball. A més, la precarietat econòmica d'aquests immigrants repercuteix en les seves condicions de vida. Lazaar es fa ressò d'un sondeig fet per el diari *El País*, del 9 de gener de 2001, segons el qual el 50% dels espanyols detesten els marroquins, tot i que reconeixen que aquests ocupen només els llocs de treball més denigrants.

2. L'estudi de les migracions avui en dia. Transnacionalisme, localitat i treball de camp multi-situat.

2.1. Transnacionalisme.

Aquest apartat pretén ser una breu anàlisi sobre el significat que han donat els diferents autors del terme transnacionalisme i d'altres relacionats amb aquest dins de l'estudi dels moviments migratoris, així com de la seva evolució i trets més destacats, a l'hora que se cerca de veure'n les limitacions i de fer-hi alguna aportació. Actualment no es concep l'estudi de les migracions sense tenir en compte la perspectiva del transnacionalisme i amb la seva aplicació les

---

³⁴ Dassetto F. (1990) Pour une théorie des cycles migratoires. A : Bastenier, A. & Dassetto, F. *Immigration et nouveaux pluralismes. Une confrontation de sociétés*. Brussel-les, De Boeck-Wesmael, p. 11-40.

recerques sobre migració es veuen ampliades a una pluralitat d'espais per tal de poder observar l'abast de les relacions i de les activitats que mantenen els seus protagonistes. És així que una recerca sobre un col·lectiu migrat no pot obviar el significat, el contingut i l'ús d'aquest concepte.

La majoria dels estudis sobre migració, així com gran part de les polítiques d'integració, tenen i han tingut en compte que les condicions macroeconòmiques, per exemple demogràfiques i algunes estructurals, produeixen efectes de reclam i rebuig als que responen moviments migratoris. Tot i aquesta consciència d'estreta relació origen/destí, no fa tant que tenim presents les moltes altres formes de vinculació que afecten als moviments migratoris, especialment a les pròpies persones, famílies i comunitats on els migrants s'instal·len i als llocs dels que parteixen. Així, aquests mateixos estudis i polítiques d'integració han tendit a partir de la idea que els migrants, en instal·lar-se al país d'acollida començaven d'alguna manera una nova vida i que per tant havien de deixar enrere les bases culturals del país d'origen, així com les seves xarxes personals, per començar a identificar-se amb el país de destí. Riaño i Richter parlaran de “desarrelament” d'un context per tal de dur a terme l'arrelament a un altre context i assenyalaran que a la realitat aquesta ruptura no es dóna, sinó que es du a terme una “re-definició de les relacions”. (2008:4)

I és que a la vida real, els immigrants segueixen en contacte amb els seus espais d'origen de diverses maneres i en diferents moments de la seva vida quotidiana. Aquestes connexions són bàsiques per tots aquells a qui afecten (immigrants i familiars, veïns o amics que romanen a origen) i poden arribar a ser molt intenses. Riaño i Richter suggeriran la imatge de “ponts socials” per a fer referència a aquestes connexions. (2008:4)

Així, i partint d'aquestes idees, ja fa uns quants anys que s'ha començat a aplicar la perspectiva teòrica i metodològica transnacional, instruïda pels principis de la Sociologia Econòmica, tal com apunta Guarnizo (2004:56).

Des d'aquesta nova perspectiva, la recerca en temes de migració s'amplia obligatòriament a una pluralitat d'espais. Tal com assenyala Vertovec: “*the direction of analysis, so to speak, moved from 'here' to 'here-and-there'.*”

(2007:968) I personalment afegiria que, sovint, no és només aquí i allà, sinó que hi ha més de dos espais als que parar atenció, migracions múltiples, diferents itineraris migratoris de la família, diferent origen dels diferents membres de la parella, destins que esdevenen origen amb el temps, etc..

El transnacionalisme és un concepte que resulta especialment útil per aquells que se centren en l'estudi de les migracions internacionals. L'estudi d'aquest posa èmfasi en les interconnexions i interdependències que s'estableixen entre els països receptors i els emissors, i en el desenvolupament d'aquests darrers a partir de l'activitat transnacional dels seus emigrats, ja sia en forma de remeses econòmiques, en forma de les anomenades "remeses socials", de participació associativa, política, etc. Així, una bona part dels estudiosos del transnacionalisme tenen com interès principal la relació entre migració i desenvolupament.

Liliana Suárez assenyala que els estudis migratoris transnacionals incideixen en la comprensió de **pràctiques i processos** que afecten tant al país de destí com al d'origen. I distingeix entre els estudis tradicionals sobre les migracions, que incideixen només en la problemàtica que suposen aquestes a destí i la perspectiva transnacional que, en canvi, posa l'èmfasi en la mirada a les dues bandes (destí i origen) i a la interdependència que existeix entre elles. (2010:185-190) Tot i així, aquesta interdependència, a vegades, ha portat a pensar en l'única direcció de "necessitats a origen" i "oportunitats a destí", per una banda, i en els canvis que els migrats experimenten a destí i que traslladen d'una o altra manera a origen, on es copien o es reinterpreten. Aquesta visió és excessivament estàtica perquè anul·la la perspectiva dels canvis globals que no tenen el seu origen en l'acció dels emigrants i dels canvis en origen que es produeixen per les pròpies dinàmiques complexes internes.

Tot i que en aquesta tesi no es pretén aprofundir en la teoria del transnacionalisme, que va molt més enllà dels interessos presents d'aquesta recerca i penso que s'endinsa en la teoria política de l'estat-nació, crec necessari i oportú de donar-hi un cop d'ull i apuntar-ne les definicions i els trets més importants, ja que, tot i no aprofundir-hi, és té present aquesta aproximació

metodològica al llarg de tot el treball i, encara que solament en certa mesura, s'hi recolza.

Així doncs, a continuació s'exposen algunes definicions que s'han donat al llarg dels anys sobre el terme Transnacionalisme, així com alguns dels seus trets bàsics.

El primer autor que hauria fet ús del terme “transnacional” en Ciències Socials seria Randolph Bourne, quan el 1916 va publicar un article, “*The Trans-national America*”, en el que, referint-se al vincle emocional que mantenien els migrats amb el seu origen, defensava allò que avui anomenem la multiculturalitat, en front la idea imperant a l'època de l'assimilacionisme, anomenat “melting-pot”.

Però, ja donant-li el sentit que ha pres el terme a l'actualitat, Basch, Glick Schiller i Szanton-Blanc (1994), antropòlogues que van fer treball de camp a les illes del Carib i de les Filipines, dirien que el transnacionalisme es tracta del **“procés pel qual els immigrants formen i mantenen relacions socials vàries que connecten les seves societats d'origen i de domicili”**. Diuen:

“We define “transnationalism” as the processes by which immigrants forge and sustain multi-stranded social relations that link together their societies of origin and settlement. We call these processes transnationalism to emphasize that many immigrants today build social fields that cross geographic, cultural, and political borders. Immigrants who develop and maintain multiple relationships (familial, economic, social, organizational, religious, and political) that span borders we call “transmigrants”. (1994:7)

Portes, Guarnizo i Landolt definiran els actors del fet transnacional com *“persons who live dual lives: speaking two languages, having homes in two countries, and making a living through continuous regular contact across national borders.” (1999:217)*

Així, d'acord amb la teoria d'aquests autors i autores, considerats tots ells dels principals teòrics del concepte *transnacionalisme*, en aquest treball s'ha optat per parlar de “transmigrants” en referència als subjectes de l'estudi, que viuen a cavall entre els espais de migració i els d'origen (encara que, en aquest darrer espai, sigui més pels intensos vincles que hi mantenen que per la seva presència física).

Basch, Glick Schiller i Szanton Blanc deixen clar quina és la seva visió sobre el terme transnacional. “*Our focus becomes the manner in which migrants, through their life ways and daily practices, reconfigure space so that their lives are lived simultaneously within two or more nation-states*” (1994:28). Penso que aquí cal subratllar el “dos o més” i posar en qüestió que això es doni només quan els migrants es mouen entre “estats-nació”. Per una banda és important tenir en compte que els migrants tenen vincles que van més enllà del país de destí i del d’origen. Una bona part dels migrants han passat per diferents processos migratoris abans d’instal·lar-se definitivament a destí (si és que ho han fet ja), i molts dels seus familiars han provat sort en altres països i els vincles entre ells es mantenen vius. Així, i tal com s’ha pogut veure al llarg del treball de camp, és molt freqüent el cas d’immigrants que tenen membres de la xarxa migratòria i familiar a diferents destins, amb els que mantenen contacte més o menys continuat, així com el cas d’immigrants que passen curtes o llargues temporades entre varis destins que poden haver format part d’itineraris previs (sovint es tracta de localitats on tenen familiars), per qüestions d’oferta laboral intermitent.

Teresa San Román parlarà de

“la falacia de reducir la migración a origen y destino, cuando con cierta frecuencia, y a veces con cierta regularidad, los movimientos no es que sean ya uno sólo o entre ellos, sino de A a B y de B a C y de C a A, etc. Esto a veces lleva a una instalación en un lugar y relaciones en uno anterior o varios y otras a una movilidad que puede estar pautada o que puede ser correlato de la necesidad de movimiento más o menos continuo (gitanos europeos, por ejemplo). Y siendo así, varios migrantes de un mismo origen pueden crear campos migratorios entre diferentes destinos”. (correspondència personal amb l’autora, febrer 2011)

Per altra banda, penso que s’hauria de qüestionar la generalització de l’ús del terme “transnacionalisme” que ens encasella excessivament i ens constreny a tenir en compte només aquells migrants que es mouen entre dos o més “estats-nació”, quan de fet allò que observem en ells es repeteix en certa mesura en tots els migrants que mantenen vius els vincles amb origen o amb més d’un dels itineraris pels que han passat, que en definitiva són la gran majoria dels migrants, tant aquells que han arribat de països llunyans i de cultures ben

diverses a la nostra, com aquells que van canviar de comunitat autònoma als anys 60's o els que van marxar del poble per anar a la gran ciutat. Al llarg d'aquest text es respectaran les definicions que en fan els estudiosos en aquest tema, però al llarg de la tesi s'ha optat per parlar de transmigrants, obviant el terme "migrats transnacionals" precisament per això que s'acaba d'apuntar.

Portes et al. defineixen de transnacionals aquelles "*occupations and activities that require regular and sustained social contacts over time across national borders for their implementation*". (1999:219). Definició que per si sola donaria a pensar que inclou no només a persones migrants sinó també les transaccions comercials, guerres, pura difusió, etc.

Uns anys més tard, Guarnizo i Portes (2003:1212-13) assenyalen que la definició de transmigrant que donen autors/es com Glick Schiller i Fouron³⁵, entre d'altres, no permeten diferenciar aquells immigrants que s'impliquen activament en les polítiques d'origen, d'aquells que únicament envien remeses i retornen periòdicament a passar les vacances a la llar familiar. Aquests autors delimitaran més la seva definició de "migrat transnacional" i li exigiran un grau mínim d'implicació política-social. Així, segons afirmen Guarnizo i Portes a les conclusions del seu treball, en realitat només un baix percentatge dels immigrants estan implicats en activitats regulars transfrontereres (a nivell polític, com a mínim). Aquests autors parlaran d'*activistes transnacionals*. (2003:1238-39) És per això que considero que aquesta treball es manté al marge d'aquesta teoria, no perquè em susciti poc interès, sinó per la poca atenció que s'ha acabat prestant a l'activitat política dels subjectes de l'estudi³⁶ i a l'enorme

---

³⁵ Glick-Schiller N, Fouron GE. (1999:344) *Terrains of Blood and Nation: Haitian Transnational Social Fields*. *Ethnic and Racial Studies* 22 (2), pp. 340-66.

³⁶ Potser perquè els subjectes d'aquesta mostra semblen poc implicats en política, o pocs d'ells ho estan. No és tan estrany si es té en compte que a destí no se'ls permet votar com immigrants extracomunitaris que són, i a origen tampoc, si pretenen fer-ho a distància. Abdelkrim Belguendouz (2004:102) en el seu estudi sobre la diàspora marroquina, denuncia el fet que el 2004 encara no sigui possible per als marroquins el dret de vot i d'elegibilitat des dels seus països de migració. Maig de 2011: Confirmo, parlant amb l'Ambaixada del Marroc a Madrid, que actualment la situació és la mateixa. Ara bé, el dia 1 de Juliol de 2011 es produeix un fet sense precedents: els marroquins residents a l'estranger són cridats a les urnes a consolat i ambaixades per a participar en el referèndum per a la reforma de la Constitució del Marroc. Referèndum proposat pel Rei Mohamed VI arran de les continuades protestes de la població dins del context de l'anomenada "Primavera Àrab" i que, al Marroc, organitzen els denominats "joves del 20 de febrer". El Consolat del Marroc a Barcelona instal·la tres taules electorals on els ciutadans marroquins poden dur a terme el seu dret de vot al llarg de dos dies.

importància de les relacions personals, familiars, econòmiques, religioses i socials que amb aquesta teoria quedarien al marge. Amb “activistes transnacionals” seria suficient per a qualificar un dels seus tipus d’activitat, mentre que “transnacional” podria fer referència a qualsevol altre tipus de relació i activitat que impliqui a la persona i al seu moviment migratori (no només la seva activitat).

Ara bé, des de la vessant més àmplia del terme sí que penso que el present treball es deu a l’enfocament metodològic del “transnacionalisme”. Wimmer i Glick Schiller assenyalen, tot i que probablement massa centrades en la realitat nord-americana, que avui en dia, amb la globalització:

“Being sedentary is replaced with movement. While the immigrant used to be portrayed as the marginal exception of the rule of staying at one’s nation home, the transnational life of migrants constantly on the move is now the prototype of the human condition”.
(2002:326)

Michael Kearney (2003:49) apunta que amb la “transnacionalitat”, les formes d’organització i la identitat perden la seva intrínseca relació amb les fronteres nacionals. Així, aquest autor defensa que el terme “transnacional” és equivalent a “post-nacional”. És a dir que ens trobaríem a l’inici d’una nova etapa històrica. És possible, però hi ha indicis també en contra. Les fronteres més que desaparèixer es mouen i les identitats, segons afirma Amin Maalouf (2005[1998]) són múltiples, i tal com apunta encertadament Teresa San Román sobre aquestes,

“...cambian, se combinan y nacen, pero no parecen ni desaparecer ni crearse en exceso, al menos no las ‘identidades transnacionales’, sino combinaciones de varias. Se es marroquí y mallorquín, diferenciando ambas cosas, no se tiene una identidad ‘transmallor-marroquí’, o como fuera que se dijese, indiferenciada y unitariamente. En todo caso, no parece frecuente ni, desde luego, suficientemente documentado”. (o.c. 2011)

Kearney (1995:549) distingirà entre els conceptes “globalització” i “transnacionalisme”, assenyalant que, tal com apunten els seus sufixes, mentre que el primer està impregnat d’un caràcter més universal i impersonal, el segon conté sobretot una dimensió política i ideològica-cultural.

Per altra banda, Liliana Suárez apunta que el transnacionalisme, amb les anades i vingudes dels migrats travessant fronteres i el manteniment continu dels lligams i dels intercanvis de tota mena entre destí i origen que comporta, esdevé una mena de transgressió a la manera estereotipada de viure de la major part dels membres de la societat receptora. Suárez citarà Kearney (1991) quan afirma que *“los migrantes se ven sometidos con rigor al efecto disciplinador, sancionador y transformador de las fronteras y las aduanas”*. (2010:189)

Al seu text introductori al número que la *International Migration Review* dedica a les perspectives en migració transnacional, Levitt, De Wind i Vertovec (2003) fan parar atenció en la necessitat de tenir en compte les relacions dels transmigrants a tots nivells. Aquests autors utilitzaran els termes sub-nacional, nacional i supranacional, però penso que seria més adequat parlar d'intra-nacional, i potser encara millor referir-se a la localitat més que a la nació. El terme, en definitiva, ha de mostrar-se útil per possibilitar l'anàlisi de tot allò que du a terme l'immigrant o la immigrada dins del seu camp migratori, l'anàlisi dels vincles que l'uneixen amb cada un dels grups que formen el conjunt dels *alteri* de la seva xarxa personal i de, més enllà de les persones, les institucions, etc. Els autors parlaran concretament d'analitzar les experiències de cada un dels individus en relació a la seva família, veïnat, comunitat religiosa, participació política, vinculacions associatives, etc. que condicionaran la integració dels migrats a la societat de destí i el major o menor manteniment dels lligams amb la d'origen. (2003:567-568)

Autors com Guarnizo (2004:59) i Ángeles Escrivá (2004:151) parlaran del “viure transnacional”. Escrivá dirà:

“Un buen número de migrantes realiza hoy, de una u otra manera, con más o menos frecuencia e intensidad, acciones transnacionales y mantiene modos relacionales de pensamiento, que, llegado a un determinado grado de densidad, pueden generar una forma sui generis de existencia, ‘el vivir transnacional’”. (2004:151)

M. Fernández (2010:505) fa un repàs a la teoria de les migracions transnacionals i segueix a Faist³⁷ quan diu que els espais transnacionals són “*caracterizados por que los individuos que los ocupan pertenecen simultáneamente a las sociedades de emisión y acogida*”. I assenyala que el mode de viure transnacional suposa una manera d’adaptar-se a la migració, alternativa a les dues vies extremes plantejades fins fa ben poc: l’assimilació o l’exclusió. Però tal com mostren nombrosos estudis, no es tracta de fenòmens exclusius o alternatius sinó que poden perfectament donar-se de forma paral·lela.

També altres autors, com Mohamed Berriane, semblen plantejar el fet transnacional com una opció dels migrats que els estalviaria la integració a la societat de rebuda. Berriane parlarà de “*la constitución de territorios nómadas’ en los que los grupos de migrantes se desplazan indiferentemente de un lugar a otro como alternativa a la integración o a la asimilación*”. (2004a:24-25)

Aquesta recerca posa en dubte la idea que el “viure transnacional” és incompatible amb la integració a la societat de destí, quan s’entén per aquesta l’assoliment de la igualtat en drets i deures. I és que precisament molts estudis apunten el fet contrari, com el de Guarnizo i Portes (2003), entre d’altres. Segons aquests, els migrats que mantenen uns vincles més intensos amb origen serien aquells que més integrats estarien a destí.

En canvi, estic d’acord amb M. Fernández quan, citant a Nyberg-Sorensen et al.³⁸, diu:

“Nos encontramos ante una nueva lógica que trata de romper con la visión binaria que se centraba en ‘país emisor’ versus ‘país receptor’, ‘inmigración’ versus ‘emigración’ para hablar de espacios sociales transnacionales y de transmigrantes”. (2010:505)

Pel que fa al desenvolupament del transnacionalisme, la majoria dels autors (Levitt, De Wind i Vertovec, 2003; Suárez 2007:62, 2010, entre d’altres)

---

³⁷ Faist Th. (2000) *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Clarendon Press, Oxford.

³⁸ Nyberg-Sorensen N, Van Hear N & Engberg-Pedersen P. (2002) The Migration-Development Nexus: Evidence and policy options. State-of-the-art Overview. *International Migration*, Vol. 40, nº 5, pp. 3-48.

coincideixen a dir que el viure transnacional és tan vell com les migracions, i aquestes tan velles com l'ésser humà. Allò que és nou no és el fet del “transnacionalisme” en si, sinó l'ús del seu concepte. I possiblement també la pròpia existència dels estats i les fronteres modernes, que impliquen barreres que ens haurien de fer pensar en canvis profunds en la migració.

Per altra banda, Portes et al. (1999) es mostren insistents en el fet que, tot i que el viure transnacional no és un fet nou, el seu abast actual sí que ho és, i encara més important és la intensitat que han pres els contactes, els vincles i els intercanvis dels migrats d'avui en dia. Els autors apunten que això és allò que és realment nou i allò que justifica la creació i aplicació de nous conceptes. Diran:

“What constitutes truly original phenomena and, hence, a justifiable new topic of investigation, are the high intensity of exchanges, the new modes of transacting, and the multiplication of activities that require cross-border travel and contacts on a sustained basis.” (1999:219)

Entenc que Portes, Guarnizo i Landolt (1999:219) incideixen en el fet que no es tracta de canviar merament de terminologia, sinó d'introduir un nou concepte per a una nova manera de viure la migració o, en alguns casos (quan ja es donava aquesta), de veure-la.

Així, aquest terme i tot allò que implica ens és oportú avui per parlar dels immigrants extracomunitaris que, havent-se instal·lat a destí per a dur a terme la seva activitat laboral i per a residir i desenvolupar el seu projecte de vida, mantenen física i emocionalment els seus lligams amb origen. Però hi ha autors que qüestionen la novetat del fenomen transnacional així com la importància del seu abast en relació als moviments migratoris d'altres èpoques, i pensen que, a un altre nivell, i tenint en compte que, tal com assenyala Liliana Suárez, “*como irónicamente solemos decir, el transnacionalismo precede a la nación*” (2010:189) (o, no és el terme adequat també per aquesta poderosa raó, a més de les ja apuntades), també podia haver estat oportú, en el seu moment, per parlar dels protagonistes de les migracions internes que es van produir a Espanya a mitjans del segle passat, i de totes les èpoques.

En un punt coincideixen tots els autors, i és que, tot i haver existit sempre, les connexions “transnacionals” (perquè no parlar de connexions “translocals”?) es troben avui en dia amb les condicions més oportunes per al seu desenvolupament. Cal pensar en les facilitats que suposen els avanços en matèria de comunicació i de transport per a aquestes connexions. I tal com assenyalava Suárez (2010), la creació i manteniment d’unes bones xarxes migratòries “transnacionals” és un element indispensable per sobreviure en un món globalitzat on impera el capitalisme flexible, que tant et pot donar feina com deixar-te a l’atur d’un dia per l’altre. Tal com afirma Suárez citant a Portes³⁹: “*Este tipo de redes migratorias transnacionales son en sí mismas un producto de la globalización económica*”. (2010:190) Però, potser seria més oportú parlar de “*este tipo actual de redes migratorias transnacionales*”.

Per altra banda, Levitt et al. també citen el fet que actualment el context social dels països de migració és molt més tolerant amb la diversitat ètnica i amb el manteniment de les connexions “transnacionals”. A la vegada que es desenvolupa una cultura global, afirmen els autors, es redueixen les diferències entre les societats de destí i d’origen. (2003:569) Però penso que, més que tractar-se d’una hibridació, amb la globalització les diferències es transformen o fins i tot es creen, però no desapareixen en absolut, per molt que aquesta creï un camp comú global.

Levitt et al. fan parar atenció també en la gran diversitat existent dins de les activitats “transnacionals” i en el mode de dur-les a terme i d’implicar-s’hi. Es tracta de diferències a tots nivells, de sector (polític, econòmic, socio-cultural, religiós), de grau d’implicació, de freqüència o intensitat (participació periòdica, regular o puntual), d’abast de l’activitat (local, regional, nacional), de formalitat de la relació (estructures institucionalitzades o informals). (2003:569)

Portes et al. (1999:221) establiran dues tipologies de les activitats transnacionals: per una banda la que distingeix entre activitats econòmiques, polítiques i socio-culturals, i per altra la que ho fa entre les activitats

---

³⁹ Portes A. (1997) *Globalization from below: the rise of transnational communities*. Princeton University.

organitzades pels actors institucionals i les que duen a terme els propis migrants amb la col·laboració de compatriotes que romanen al país d'origen. És en aquest punt que els autors, fent referència al text de Guarnizo⁴⁰ (1997) parlaran de *transnacionalisme des de dalt* i *transnacionalisme des de sota* ('*from above*' and '*from below*').

Però a l'hora de delimitar el concepte de transnacionalisme, Portes et al. insistiran en el fet que les activitats que duen a terme els transmigrants han d'acomplir estrictament amb la condició de la regularitat. Així, apuntaran:

"it is preferable to delimit the concept of transnationalism to occupations and activities that require regular and sustained social contacts over time across national borders for their implementation." (1999:219)

Per la seva banda, Kelly i Lusic⁴¹ opten per parlar de determinats trets o funcions socials dels vincles transnacionals:

"participación política a través de fronteras, flujos de representación, organización y ciudadanía; formación y transformación de identidades; residencia y viajes; flujos de dinero y bienes; operaciones empresariales; y flujos de información o remesas sociales de formas culturales de comportamiento." (2006:833, citat i traduït per Riaño i Richter, 2008:4-5)

Dan Rodríguez, autor que ha seguit detingudament la migració transnacional i l'evolució del seu estudi, ampliarà l'abast d'aquest concepte (en relació a altres autors) i, més que diferenciar activitats, distingirà entre "*transnacionalitat legal o política*" (ex. ciutadania múltiple), "*transnacionalitat econòmica*" (consum, inversions, remeses) i "*transnacionalitat sociocultural i ideològica*" (valors, models i pràctiques). (2010a:11-12)

Tal com assenyalen Levitt et al., en relació a l'estudi del fet transnacional hi ha una part que pot ser fàcilment estudiada des de les estadístiques i les fonts oficials, com pot ser la participació en el vot, l'abast de les remeses o de les

---

⁴⁰ Guarnizo LE. (1997) The emergence of a transnational social formation and the mirage of return migration among Dominican transmigrants, *Identities*, vol. 4, pp. 281-322.

⁴¹ Kelly P, Lusic T. (2006) Migration and the transnational habitus: evidence from Canada and the Philippines. *Environment and Planning A* 38:831-847.

inversions dels immigrants, etc., però quant a la vessant més intangible diran: “*Religious and family life tend to be more subjective, involving imagination, invention, and emotion that are deeply felt but not overtly expressed.*” (2003:571) I tot i que aquesta visió de la cultura és molt restrictiva, perquè relega aquests aspectes, fonamentalment compartits, culturals, socials, amb continguts polítics i econòmics, indissociables des de tots els punts de vista, a una qüestió individual, precisament és des d'aquesta vessant que amb el treball de camp etnogràfic podem participar en l'estudi de les migracions “transnacionals”.

Així, Levitt i Glick Schiller defensaran l'etnografia com la disciplina més adequada concretament per a l'estudi de la creació i duració del camp transnacional dels migrants (2004:1013).

Aquestes autores fan parar atenció en el fet que la majoria dels migrants provenen d'un estat amb relativament poc poder dins del sistema inter-estatal internacional. Així, aquests migrants guanyen poder social, en un gran nombre de casos, a partir de la seva arribada a destí (2004:1013-1014). Aquest seria, segons aquestes autores i segons mostren les dades d'aquesta tesi, un dels valors que tenen en compte els immigrants en fer el barem dels guanys i pèrdues que els suposa la migració. Però Levitt i Glick Schiller, van més lluny i incideixen en el fet que, a la vegada que assoleixen poder personal, especialment en relació als seus compatriotes que resten a origen, els immigrants influeixen en el funcionament intern dels estats, tant els que els reben com els que els veuen marxar, i contribueixen a canviar el sistema polític-econòmic global. Aquestes autores també posen èmfasi en els efectes que la migració té en les transformacions que s'observen en les jerarquies de gènere, la identitat ètnica, les dinàmiques de família, el rol de la religió, entre d'altres. (2004:1014)

Riaño i Richter (2008), d'acord amb Vertovec⁴², assenyalen que l'estudi del Transnacionalisme s'ha fet bàsicament des de tres perspectives:

---

⁴² Vertovec S. (2004) Migrant Transnationalism and Modes of Transformation. *International Migration Review*, 38, pp. 970-1001.

1. La primera parteix de l'individu i se centra en l'impacte sobre el propi migrant.
2. El segon se centra en l'impacte que els processos migratoris actuals tenen sobre el model de l'estat nacional construït a partir de l'idea d'una identitat comuna lingüística, social i suposadament cultural/ ètnica.
3. El darrer incideix en el caràcter transnacional de les activitats econòmiques dels i de les migrants.

Però aquesta classificació obvia la perspectiva que se centra en l'impacte del procés migratori sobre els grups familiars, de veïns, etc., que tot i transcendir l'individu, no incorporen a l'Estat, i en el que precisament incideix aquesta tesi.

Sobre la perspectiva del caràcter transnacional de les activitats econòmiques dels migrats, Riaño i Richter (2008) destacaran la gran quantitat d'estudis que tracten els efectes de les remeses, amb temes que van des de l'impacte positiu i negatiu d'aquestes en la subsistència bàsica de les famílies i dels migrants, el desenvolupament de petites empreses, el desplaçament de llocs locals de treball i la inflació dels preus locals del terreny i de la construcció. I faran parar atenció en la vessant no econòmica de les remeses. Diran: "*las remesas también tienen efectos sociales y culturales, ya que las ideas sobre prácticas sociales diferentes, valores alternativos y aspiraciones diversas se difunden fácilmente a través de las fronteras*" (2008:6, fent referència als treballs de Goldring⁴³ i Levitt⁴⁴).

I finalment, Riaño i Richter, seguint a Vertovec⁴⁵, advertiran de la manca d'atenció que s'ha donat fins al moment als impactes de caràcter sociocultural, com poden ser la influència de les remeses en el canvi de jerarquies i estatus, les relacions de gènere, formes de matrimoni, costums de consum, etc. (2008:6)

---

⁴³ Goldring L. (2003) Re-thinking Remittances: Social and Political Dimensions of Individual and Collective Remittances. *CERLAC Working Paper Series*, pp. 1-23. Toronto.

⁴⁴ Levitt P. (2001) *The transnational villagers*. Berkeley, University of California Press.

⁴⁵ Vertovec S. (2000) Rethinking Remittances. Oxford, ESRC Transnational Communities Program.

Però, per tal d'estudiar els fils que connecten els immigrants amb els membres de les seves xarxes socials allà on es trobin, caldrà parar atenció als intercanvis que es donen entre aquests, ja siguin de tipus social, econòmic, cultural o polític. Riaño i Richter (2008), a partir de l'estudi d'autors com: Buttimer⁴⁶, Lefebvre⁴⁷ i Löw⁴⁸, proposen l'ús del terme "**espai social transnacional**", que ens ajuda a entendre com aquestes persones poden trobar-se mental i emocionalment en varis llocs a la vegada. Tal com ho afirmen, el concepte d'*espai social* implica una **dimensió espacial** (o material) i una **dimensió simbòlica** a l'anàlisi de les xarxes socials. (2008:11). Així, i sempre fent referència als estudis citats, Riaño i Richter definiran els espais socials com

"las constelaciones de significado que surgen de las interacciones cotidianas que se llevan a cabo entre grupos e individuos en espacios que son apropiados de manera material y/o mental". (2008:11)

En referència això, Suárez (2010:196-201) insistirà en la utilitat del concepte de '**camp migratori transnacional**' i començarà per analitzar el significat de 'camp social'. Levitt i Glick Schiller, definiran aquest com "*un conjunto de múltiples redes de relaciones sociales entreveradas a través de las que se intercambian, organizan y transforman de forma asimétrica ideas, prácticas y recursos.*" (2004:1009, citat per Suárez, 2010:198).

Suárez, segueix a Bourdieu⁴⁹ i la seva concepció dels camps com instruments analítics, sense cap referència a allò espacial, per tal d'elaborar la seva pròpia definició de 'camp social'. Així, dirà:

"El campo social transnacional no se limita a un espacio contenedor de redes sociales, sino a un conjunto de dinámicas que emanan del impacto de los procesos de globalización en el mercado laboral y en la gobernabilidad de las poblaciones, cada vez menos arraigadas a un único territorio. En creación y mantenimiento de un campo migratorio transnacional lo que está en juego es la creación de sujetos móviles y lógicas de pertenencia incompletas. Lo móvil no se refiere exclusivamente a

---

⁴⁶ Buttimer A. (1969) Social space in interdisciplinary perspective. *Geographical Review*, pp. 417- 426.

⁴⁷ Lefebvre H. (2005 [1991]) *The Production of Space*. Oxford, Maldon; Blackwell, Carldon.

⁴⁸ Löw M. (2001) *Raumsoziologie*. suhrkamp taschenbuch wissenschaft: Vol. 1506. Frankfurt, Suhrkamp.

⁴⁹ Bourdieu P. (1990:135) *Espacio Social y Génesis de las clases*. *Sociología y Cultura*. México, Grijalbo.

traslación física en el espacio, porque involucrados en el campo hay sujetos sedentarios e inmóviles para quienes es instrumental el capital generado en las transferencias entre los distintos polos del campo transnacional, no sólo a nivel económico sino también cultural y político.” (Suárez, 2010:199)

Així, Suárez continua citant Bourdieu⁵⁰ quan parla de la necessitat que la gent del camp estigui dotada d'*habitus*, és a dir, que tingui coneixement del funcionament del joc. I assenyala que els immigrants són els qui més estan disposats a jugar i els que més coneixen tot allò que implica el joc, com la pèrdua d'estatus al país de destí i el guany del mateix al país d'origen. Això recolza una de les hipòtesis d'aquesta tesi. L'immigrant sistemàticament perd estatus al país de destí, lluitant per aconseguir arribar a ser regular, per no ser discriminat com estranger, per aconseguir unes condicions laborals dignes, etc. mentre que a origen, en general, només pel fet d'haver emigrat ja acostuma a assolir un estatus superior, i això sense tenir en compte l'estatus que tingués prèviament (el fet d'haver optat per l'emigració no equival sistemàticament a un estatus baix a origen). L'augment de recursos econòmics, tal com assenyala Suárez, i com s'ha observat al camp, possibilita l'enriquiment del capital simbòlic i social. (2010:199)

Per altra banda, Suárez insisteix que els camps socials transnacionals no els integren només els immigrants, sinó tots aquells que es veuen afectats per la migració (també els que resten a origen i que reben remeses o que es beneficien dels canvis que es duen a terme arran de l'arriba d'aquelles), a més dels estats, les entitats no governamentals, les empreses que potencien la circulació tant de persones com de mercaderies, d'informació o de diners entre els pols de la xarxa migratòria. (2007:62)

Liliana Suárez, al seu text sobre l'aplicació de la perspectiva transnacional als estudis migratoris, fa un extens recull de totes aquelles expressions i conceptes derivats i/o relacionats amb el terme Transnacionalisme, entre les quals:

---

⁵⁰ *“Para que funcione un campo es necesario que haya algo en juego y gente dispuesta a jugar, que esté dotada de habitus que implica el conocimiento y reconocimiento de las leyes inmanentes al juego, de lo que está en juego, etc.”*. (Bourdieu, 1990:135-136).

circuits migratoris transnacionals (Rouse i Miller⁵¹), societats binacionals (Vertovec⁵²), formacions socials transnacionals (Guarnizo⁵³), comunitats transnacionals (Levitt 2000), espais migratoris transnacionals (Faist⁵⁴), camps migratoris transnacionals (Basch et al., 1994); Levitt i Glick Schiller, 2004). I elabora un quadre classificatori d'alguns d'aquests conceptes segons el tipus d'espai social al que es refereix, el recurs primari que suposa el vincle entre els seus membres, i els seus trets principals. (2007:63-65)

Chadia Arab, seguint la idea de Mohammed Charef (1999), introdueix el concepte de “**circulació migratòria**” per referir-se a la forma actual de migració internacional. Concepte que podríem veure com sinònim de “transmigració” (2005:2).

Aquesta autora afirma que avui en dia els que deixen casa seva no migren sinó que circulen, amb les etapes de trànsit que els suposa el seu periple, les anades i vingudes, els retorns temporals. I farà referència a S. De Tapia⁵⁵, que defineix la circulació de la següent manera:

“le concept de circulation migratoire, issue de celui de migration fait référence à la mobilité des hommes, avec leurs itinéraires, leurs moyens de transport et de communication, la pratique effective et affective de l'espace parcouru, entre l'espace d'origine et l'espace de résidence. (...) Cette mobilité peut passer inaperçu ou sembler anecdotique. En réalité elle structure un espace véritablement transnational.” (De Tapia, 1996, citat per Arab, 2005:4)

Per altra banda, Arab farà també referència al terme “**diàspora**” o dispersió d'una població en migració. I dirà,

“La diaspora est définie à travers deux caractéristiques morphologiques de la migration: la multipolarité des lieux d'arrivée et l'interpolarité possible par la mise en place de

---

⁵¹ Rouse N, Miller P. (1992) Political power beyond the State: Problematics of Government. *British Journal of Sociology*. 43, pp. 173-205.

⁵² A: Levitt P, Levitt P, De Wind J, Vertovec S. (2003)

⁵³ Guarnizo LE. (1998) The rise of transnational social formations: Mexican and Dominican State responses to transnational migration. *Political Power and Social Theory*, Vol. 12, n° 12, pp. 45-94.

⁵⁴ Faist Th. (2000) *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford, Clarendon Press.

⁵⁵ De Tapia S. (1996) Echanges, transports et communications: circulation et champs migratoires turcs. *REMI*, Vol. 12, n°2, pp. 45-71.

relation forte entre chaque pôle d'arrivée et le pays d'origine mais aussi entre tous les pôles de la migration ». (2005:4)

Arab parlarà d'un sistema en perpètua redefinició que genera la circulació migratòria. Entre els pols diaspòrics es teixeixen xarxes econòmiques, socials, d'informació, que animen la diàspora. Els circulants es desplacen d'un pol a l'altre de la diàspora sense parar, cercant les millors condicions laborals, jurídiques, el reagrupament familiar, ... Així Arab citarà Tarrius⁵⁶ que parla de la constitució d'un "*territoire nomade*" dins del qual els grups de migrants es desplacen. (2005:4)

Tal com assenyala l'autora, fent referència a un altre text de Tarrius⁵⁷, el migrat ha deixat de ser el marginal que no és ni d'aquí ni d'allà, per passar a ser d'aquí i d'allà a la vegada. En aquest punt l'autora es referirà al concepte de **territori circulatori** del que Tarrius diu: "*La notion de territoire circulaire constate la socialisation d'espaces suivant des logiques de mobilités*" (2000:125, citat per Arab, 2005:7)

Segons exposa Arab, Alain Tarrius proposa la següent tipologia. Hi hauria tres tipus de circulants: els errants, els nòmades i els diaspòrics. Tot i que aquesta tipologia canviarà amb els anys, segons afirma l'autora.

Els errants són aquells que estan molt poc lligats a l'espai d'origen i que tenen una multitud de llocs de centralitat on aturar-se. Aquests no tenen territori de referència, ni d'aquí ni d'allà.

Els nòmades, segons el citat text de Tarrius, serien fidels només al lloc d'origen. No entrarien en complementarietat morfològica amb les societats d'acollida i mantindrien les distàncies amb els organismes polítics i amb la resta de la ciutadania local. Així, per a ells la qüestió de la integració i de l'aculturació no tindria sentit. Però estudis com el d' Ian M. Lewis⁵⁸ mostren que hi ha grups de nòmades per als que també l'espai d'origen acaba essent incert. En països com Somàlia, amb una forta i nombrosa població nòmada, la pròpia circulació

---

⁵⁶ Tarrius A. (1994) Nomadismes, diasporas, errances et réseaux internationaux de l'économie souterraine, *Journal des Anthropologues*, dec. 1994.

⁵⁷ Tarrius A. (2000) *Les nouveaux cosmopolitismes. Mobilités, identités, territoires*. Paris, Edition de l'Aube.

⁵⁸ Lewis IM. (1961) *A pastoral Democracy. A study of pastoralism and politics among the northern Somali of the Horn of Africa*. Oxford University Press, Londres.

esdevé l'origen, marcada aquesta a la seva vegada pel domini sobre recursos dispersos, aliances o enfrontaments amb altres grups, relacions propícies per a aquella circulació que permet tant la contracció como el creixement del grup, etc.

Els diaspòrics es caracteritzen per tres atributs: manteniment de lligams amb els espais que travessen, complementarietat morfològica i econòmica amb les societats d'acollida, participació amb els dispositius col·lectius d'acció política, social, cultural i econòmica i finalment, manteniment de lligams amb l'espai d'origen. Els diaspòrics mantenen lligams amb tots aquells espais que consideren seus a part del d'origen. (Tàrrius, 2000:139-142, citat per Arab, 2005:14-16)

Però Chàdia Arab proposa un quart tipus de circulant: els mòbils assignats, que serien aquells que es troben en la fase prèvia a la migració. Desitgen marxar, ho somien, però encara no ho han aconseguit, fins i tot després d'haver-ho intentat alguna vegada. Són els individus que mental i espiritualment ja es troben circulant, ja funcionen amb la lògica de la partida, però que per la situació de tancament de les fronteres, han estat condemnats a restar a origen. Aquests, diu, es troben a l'inici de la fase de l'errant. Per una banda ja no pensen en l'aquí (on encara es troben) perquè ja se senten marxar, i per l'altra encara no són allà (on sempre tenen el cap). Aquests són els veritables estrangers que no són ni d'aquí ni d'allà. (2005:16)

Pel que fa a l'instrument metodològic imprescindible per a l'estudi dels espais transnacionals Liliana Suárez, d'acord amb la resta d'autors, es referirà a l'ús de les xarxes socials. Dirà:

“las redes y la noción más restringida de cadena migratoria, permiten rastrear el modo en que la información y las personas circulan en los espacios migratorios transnacionales”. (2007:66)

Però insistirà que no s'ha de prendre la part per el tot i que de cap manera seria oportú d'identificar la xarxa social dels migrats amb el seu camp migratori. Un error freqüent en l'anàlisi de les xarxes migratòries internacionals és, segons aquesta autora, el fet d'obviar actors clau per l'estudi del camp transnacional com són els Estats, els empleadors, etc.

Finalment, voldria incidir en el fet que alguns autors veuen el col·lectiu dels migrants marroquins com el paradigma del “migrat transnacional”. Philippe Dewitte afirma que els migrants marroquins són un dels col·lectius més representatius de *l'homo mobilis* i, en contra de l'opinió d'altres autors, llança la qüestió de si la dispersió geogràfica dels marroquins, i el seu intens dinamisme transfronterer no haurien de ser considerats com un projecte de diàspora.

Aquest autor assenyala que els marroquins emigrats mostren una gran adaptabilitat i dirà: “*Ainsi, les familles installées en terre étrangère construisent peu à peu une vie à cheval sur deux cultures*”. (2003:1)

Sobre aquesta qüestió de si la migració dels marroquins ha d'ésser o no considerada com una diàspora, Charef fa un repàs a algunes de les definicions que d'aquest terme fan els estudiosos i arriba a la conclusió de que efectivament pot ésser considerada com a tal. Així, la migració marroquina aconsegueix, segons Charef, una sèrie de trets diaspòrics mentre que es troba a l'inici del procés per aconseguir-ne uns altres. La migració marroquina mostra la voluntat del manteniment de la pròpia identitat i del grup, tot i que traslladat i dispersat, voluntats a les que fa referència la definició de Chaliand i Rajeau⁵⁹, a la vegada que aconsegueix els tres trets dels que parla Bruneau⁶⁰:

“ la conscience et le fait de revendiquer une identité ethnique ou nationale; l'existence d'une organisation politique, religieuse ou culturelle du groupe dispersé (richesse de la vie associative) ; l'existence de contacts sous diverses formes, réelles ou imaginaires, avec le territoire ou pays d'origine ”. (1995:8, citat per Charef, 1999:102)

Tot i que sobre el tema de l'organització política, Charef reconeix que la comunitat marroquina resident a l'estranger no s'hi mostra ni gaire receptiva ni gaire activa. Aquest autor relaciona això amb el fet que la migració marroquina és en general una migració econòmica i molt rarament respon a la persecució política (i encara menys religiosa) del grup. (1999:102)

---

⁵⁹ Chaliand G, Rajeau JP. (1990) *Atlas des Diasporas*. Paris, Edition Odile Jacob.

⁶⁰ Bruneau M. (1995) *Espaces et territoires de diasporas*. A: Bruneau M. (ed.) *Diasporas*, Montpellier, Éditions Reclus, pp. 5.23.

Estic plenament d'acord amb Mohamed Charef (1999:288;2003:6) quan assenyala que l'emigrat marroquí es troba dividit entre la terra d'origen i la d'acollida. Així, apunta, les alternatives de quedar-se a destí o retornar a origen ja no són pertinents avui en dia. I cita les següents paraules de M. Poinard⁶¹,

“Le va-et-vient kilométrique mais aussi économique et culturel devient un ‘genre de vie’, au sens que les anciens géographes donnaient à ce terme quand ils décrivaient la vie des pasteurs montagnards partageant leur temps entre les prairies de fauche et les alpages des sommets.” (1991:513, citat per Charef, 1999:22)

El migrat marroquí no deixa de desplaçar-se d'un espai a l'altre ni tan sols en jubilar-se. Circula d'un lloc a l'altre sense parar, s'aferra al seu lloc de naixement, però reivindica la pertinença al seu lloc d'acollida. Aquesta doble residència fa que Charef parli de *“l'émergence d'un émigré-immigré citoyen transnational”*. (2003:6)

Sobre els elements més influents en la generalització o augment del fet transmigratori entre els marroquins, Charef cita la introducció del telèfon a tots els racons urbans i rurals del Marroc mitjançant la xarxa de *téléboutiques*, l'emergència del telèfon mòbil, la popularització del fax, la transmissió televisiva, la radio-televisió marroquina per satèl·lit i l'ampli abast de la xarxa de caixers de bancs marroquins als països de migració. (1999:27)

Hassan Bousetta i Marco Martiniello, parlant sobre el seu estudi sobre els marroquins de Bèlgica, assenyalen que la paradoxa d'aquests immigrants és que es troben immersos en un doble procés: de “sedentarització irreversible” a destí i de reforçament de les xarxes de llarga distància amb els seus països d'origen. Això els permet de sentir-se ciutadans de facto a ambdós espais: el d'origen i el de migració. (2003:106)

Tal com assenyalen Bousetta i Martiniello, a partir del seu estudi, els immigrants marroquins, cada vegada més, duen a terme cinc tipus de les anomenades

---

⁶¹ Poinard M (1991) Les Portugais dans l'émigration. Thèse d'État, Université de Toulouse le Mirail UFR de Géographie et Aménagement, Toulouse, Institut D. FAUCHER.

pràctiques transnacionals: la participació electoral, l'activitat política de partits, la vinculació amb associacions, la consulta i la participació en les instàncies formals de cooperació bilaterals. (2003:101)

2.2. Localitat.

Els darrers anys, Nina Glick Schiller ha passat a defensar la idea que, en l'estudi dels processos migratoris, la perspectiva transnacional hauria de tenir molt en compte les particularitats de cada localitat de destí.

Així, Glick Schiller apunta que, tot i que contínuament s'estan fent estudis etnogràfics sobre el procés migratori dels immigrants a ciutats o barris concrets, no s'acostuma a extreure d'aquests cap mena de teoria sobre la localitat, sinó que es tendeix a generalitzar aquesta a unitats d'anàlisi molt més grans, com és l'Estat-nació, pressuposant la uniformitat d'aquest a la vegada que es dóna per suposada la uniformitat del col·lectiu de l'estudi. Glick Schiller ho dirà tal com segueix:

“Al contemplar la emigración como un movimiento entre territorios nacionales, el nacionalismo metodológico pasa por alto la importancia de las localidades particulares a la hora de conformar los procesos migratorios. Su preocupación por la influencia de los inmigrantes en el estado nación le impide ver el papel transformador de éstos en la reestructuración y el reescalamiento de las localidades. (...)

Resulta especialmente interesante constatar que no se ha concedido importancia a la localidad en el análisis de los procesos migratorios, como demuestra el hecho de que la mayor parte de los estudios sobre inmigrantes y la totalidad de los estudios etnográficos se centran en su asentamiento en barrios o ciudades específicas. En cambio, a la hora de construir teorías sobre la incorporación de los inmigrantes, la especificidad de la localidad no se tiene en cuenta, a la vez que se usan estudios sobre su asentamiento en ciudades específicas en la elaboración de teorías generales sobre la incorporación de inmigrantes.” (2008:28-29)

I incideix en el fet que els estudis sobre localitat, de fer-se, haurien de parar especial atenció en l'anàlisi de la relació entre la localitat en qüestió (la seva situació econòmica, laboral, política, social i cultural) i els trets dels processos

migratoris dels migrats (des de les seves trajectòries a la forma d'assentar-se a la societat de rebuda). (2008:29)

Nina Glick-Schiller (2008) explica que l'estudi del transnacionalisme, sense una reflexió, pot suposar una limitació per a l'estudi de les migracions. Se suposa que les fronteres nacionals formen un cos global, una perspectiva global que des de l'estudi de les migracions és tractada com si fossin unitats d'estudi. Així, es tendeix a fer lectures nacionals que eclipsen el significat de la localitat i generalitzen els seus resultats indegudament. L'Estat Espanyol és tractat com una localitat única i la cultura nacional vista com un constructe homogeni.

De la mateixa manera, i des del mateix discurs, es tendeix a homogeneïtzar els immigrants. Els immigrants d'una mateixa cultura són vistos tots com iguals i orígens comuns pressuposen similituds culturals, així com la creació d'estereotips.

Així, Glick-Schiller (2008) defensa la idea que s'ha de cercar un paradigma que reflecteixi a la vegada la transnacionalitat i la localitat. Una localitat que entenc sinònima de municipi, d'espai de residència, ja sia un llogaret, un poble o una ciutat, i si és adient, fins i tot una illa sencera, com en el cas de Formentera.

La localitat, doncs, esdevé una variable important que sovint és oblidada en l'estudi de les migracions. Glick-Schiller incideix que l'immigrant transforma la localitat i també la fa específica. Així és en el cas de les Illes Pitiüses, on anys i anys d'onades migratòries han configurat un context ben singular.

Tenint en compte això, en la tasca de comparació de grups d'immigrants d'un mateix origen però residents en ciutats diferents, s'hauria, doncs, de tenir en compte que cada grup es trobarà amb unes condicions d'assentament també diverses que influiran en el seu procés d'integració i d'aculturació. Cada grup haurà de fer front a problemàtiques de diversa índole i a la seva vegada es trobarà amb ajuts i avantatges també específics de la localitat en la que s'ha instal·lat. Així les possibilitats d'èxit en la inserció laboral i social dependran en certa mesura, no només de la disponibilitat, capacitat i voluntat dels propis individus, sinó també dels trets concrets del context de rebuda. Possibilitats que dependran dels factors (econòmics, socials, geogràfics, polítics, etc.) que es donin en cada una de les localitats concretes. Fins i tot podem arribar a

observar que immigrants i nadius d'una mateixa localitat poden ser més comparables que els immigrants residents a localitats diverses.

Així, penso, és factible també l'anàlisi d'àrees contextuais en les que hi hagi localitats diverses però que participin de condicions econòmiques, socials i culturals comunes, fortament interrelacionades. L'existència de diferències entre les localitats concretes no suposarien un obstacle al seu estudi quan aquestes diferències no tinguin un impacte important.

Així, per exemple, els diferents grups d'immigrants a les illes Pitiüses tenen en comú, entre d'altres trets, l'arribada a un context que, acostumat a rebre forasters, els posa poques traves a la seva manera de viure aliena als costums illencs.

2.3. Treball de camp Multi-Situat.

Per altra banda, a l'hora de dur a terme una recerca etnogràfica sobre la població transmigrant, quan allò que es pretén justament és l'anàlisi del camp migratori, a la vegada que se cerca d'incidir en la localitat, s'haurà d'optar per un treball de camp multi-situat.

Sobre el treball de camp multi-situat, Marcus (1995:100) apunta que, en general, els diferents camps no poden ser estudiats amb uniformitat. És a dir, que sovint no se'ls dedica el mateix temps ni la mateixa intensitat ni se n'obtenen dades de la mateixa qualitat. Observació a tenir molt en compte per tal de contrarestar-ho en la mesura en la que sigui possible.

Marcus assenyala que els etnògrafs multi-situats, defineixen els seus objectes d'estudi a partir d'una o varies de les següents estratègies: "*follow the people; follow the thing; follow the metaphor; follow the plot, story or allegory; follow the life or biography; or follow the conflict.*" (1995:106-110)

Seguir les persones és allò que fan els treballs sobre moviments migratoris, com és el cas del que ens ocupa. Marcus cita especialment aquells moviments

migratoris de caire diaspòric i presenta com arquetipus d'aquesta estratègia al Malinowski d' *Argonautas del pacífico occidental*. (195:106)

En el marc de la perspectiva del transnacionalisme, Giulia Sinatti posa èmfasi en la necessitat dels treballs “multi-localitzats” per tal d'observar els actors de les migracions transnacionals d'una forma més coherent. Des del moment que s'accepta que molts dels migrats duen a terme allò que s'ha denominat com “viure transnacional”, l'estudi d'aquests només podrà fer-se en la seva totalitat si es té en compte un canvi de paradigma dels estudis etnogràfics. S'haurà de passar del treball de camp en un espai concret (el de destí o el d'origen) per a adoptar un treball de camp “multi-localitzat”, és a dir, realitzat en una pluralitat de contextos. (2008:94) Mentre que l'autora utilitza aquest terme, en aquest treball s'opta per “multi-situat” perquè, tal com es veurà més endavant, l'ús d'aquell pot resultar problemàtic.

Al seu text, Sinatti expressa la doble cara que planteja la perspectiva de les migracions transnacionals. Per una banda els teòrics del transnacionalisme animen a parar atenció en un camp migratori format al voltant de fluxos i vincles relacionals, que no es trobaria en un pla físic.

“Para asimilar la complejidad de los procesos migratorios transnacionales, la investigación debe desprenderse de las limitaciones geográficas y adquirir mayor dispersión en el tiempo y en el espacio, de modo que múltiples sitios de investigación se plieguen en un único «espacio» o «campo» social.” (Sinatti, 2008:103)

De forma que segons això la recerca es veuria obligada a passar, tal com apunta Sinatti, de l'estudi dels ‘llocs’ a l'estudi dels ‘camps’.

“El paso del estudio de «sitios» al estudio de «campos», por tanto, puede conceptualizarse como un giro del interés por el «lugar» local al interés por el «espacio» abstracto”. (2008:104-105)

Però per altra banda, segueix Sinatti, els teòrics de la migració incideixen que és en els llocs on els migrats duen a terme les seves vides quotidianes (tant a origen com a destí) on s'ha de fer el treball etnogràfic. Importen els fluxos i les relacions en si, però també, i no menys, l'activitat que desenvolupen els

migrats, persones concretes, que viuen i actuen en espais concrets. Sinatti segueix a Hannerz⁶² quan diu:

“Los flujos, pueden percibirse como hechos que acontecen en el espacio, pero las prácticas cotidianas relacionadas con estos flujos ocurren en lugares determinados”.(traduït per l'autora. 2008:106)

I farà referència al següent text de Guarnizo i Smith⁶³:

“Las prácticas transnacionales, si bien conectan colectividades ubicadas en más de un territorio nacional, están presentes en determinadas relaciones sociales establecidas entre personas concretas, situadas en localidades unívocas y en momentos históricos precisos” (Guarnizo y Smith, 1998: 11, citat per Sinatti, 2008:107)

D'aquesta manera, Sinatti arriba a la conclusió, que aquesta tesi comparteix, que el treball de camp “multi-localitzat” (o multi-situat) és el més adient per a l'estudi de les migracions transnacionals ja que mitjançant aquest, que s'ubica en varis espais a la vegada, tot i la complexitat que això suposa, es fa possible l'anàlisi no només de les relacions que els migrats tenen en cada un dels espais, sinó també les relacions que existeixen entre aquests. I dirà:

“El compromiso con la investigación multi-localizada, por tanto, permite el análisis del fenómeno de una manera que también contempla la interconexión, la interacción, el intercambio y la movilidad. La propia investigación adquiere carácter móvil, al tiempo que estudia la circulación de sus objetos en un espacio-tiempo difuso. Desde cada sitio de investigación se puede rastrear los significados culturales, los recursos y las identidades asociadas a esos sitios”. (2008:108)

Per altra banda, les localitats d'estudi d'un camp migratori no són arbitràries, sinó que s'han de triar amb molta cura entre el sovint ampli ventall de localitats que conforma el camp migratori dels grups de migrats. Quina o quines de les poblacions que freqüenten o amb les que mantenen més vincles vius els migrats són les més idònies per a dur a terme el treball de camp a l'espai d'origen és, penso, una decisió que s'ha de prendre una vegada s'ha establert

---

⁶² Hannerz U. (1997) Fluxos, fronteiras, híbridos: palavras-chave da antropologia transnacional, *Mana* (Rio de Janeiro), vol. 3, n. 1, pp. 7-39.

⁶³ Guarnizo L, Smith MP. (1998) The locations of transnationalism, *Comparative Urban and Community Research*, Vol. 6, special issue “Transnationalism from below”, London, Transaction Publishers, pp. 3-34.

ja una relació de confiança amb els membres del grup d'estudi i després d'una primera anàlisi de les xarxes personals del subjectes d'aquell.

Segons Ulf Hannerz (2003), perquè un projecte pugui ser denominat de "multi-local" (aquest autor utilitza aquest terme) ha d'acomplir una condició. Aquestes localitats s'han de trobar connectades entre elles pel que fa al tema d'estudi, de la mateixa manera que ho estan els subjectes de cada una d'elles. Així, l'autor dirà:

"The fields are not some mere collection of local units. One must establish the translocal linkages, and the interconnections between those and whatever local bundles of relationships which are also part of the study". (2003:206)

Precisament, i tal com apunta Hannerz, el lligam existent entre les localitats d'un estudi multi-situat, és allò que l'allunya dels tradicionals estudis comparatius de poblacions. (2003:206)

A llarg del seu text, Hannerz (2003) compara el treball de camp clàssic dels etnògrafs (com Evans-Pritchard) i el treball de camp multi-situat, i assenyala els punts que amb aquest darrer han sofert canvis, per una qüestió evident de temps dedicat a cada un dels camps i d'intensitat en la interacció amb els grup d'estudi, però també per les transformacions socials derivades de la modernitat (activitats menys vinculades amb les estacions de l'any i més individualistes, més presència de la tecnologia i el conseqüent aïllament que comporta, amb menys contacte social,...). Hannerz parla de la impossibilitat d'estudiar en profunditat la vida social i cultural de vàries poblacions a la vegada. (2003:208)

És evident que quan un opta per un treball de camp multi-situat no pot pretendre abastar tots i cada un dels aspectes de la cultura i la vida social, política i econòmica del camp sencer. Fer-ho seria una tasca d'un equip complet d'etnògrafs i exigiria un temps molt més perllongat del que s'acostuma a poder dedicar a una recerca. Precisament, Hannerz incidirà que avui en dia les limitacions són majors en aquests aspectes degut a les restriccions governamentals en el finançament de la recerca. (2003:213).

Sobre la presa de contacte amb els subjectes d'un estudi multi-situat, Hannerz, fa parar atenció en el fet que, més que fruit de relacions gaire profundes, la

mostra de l'estudi s'ha d'elaborar a partir de coneguts que ens puguin introduir dins de la xarxa social trans-local del nostre interès. (2003:209) Personalment penso que es tracta de saber identificar entre els coneguts, aquelles persones que ens poden aportar informació interessant, a l'hora que ens poden ser un bon vincle entre les diverses poblacions de l'estudi.

Hannerz fa referència a Appadurai⁶⁴ quan diu:

“Generally the people on whom we focus in multi-site field studies tend to be the more mobile ones, those who contribute most to turning the combinations of sites into coherent fields, and who also make the sites themselves, at least for the purposes of the studies, more like ‘translocalities’”. (2003:210)

Hannerz també incideix en la pressa que suposa haver d'estudiar varis espais en el mateix termini de temps en el que tradicionalment se n'estudiava un de sol. Així, l'autor manté que, en general, la mera observació i l'observació participant acaben perdent terreny amb el treball de camp multi-situat. Però no només per la multi-situació en si, sinó especialment pel fet que la modernitat l'envolta i n'accentua l'individualisme i l'aïllament. (2003:211) Afortunadament, no ha estat així en el cas d'aquest estudi, en el que l'observació participant ha esdevingut el nucli del treball de camp. La modernitat no ha suposat un desavantatge en aquest cas i, en canvi, en certs moments fins i tot ha afavorit la recerca. Penso en l'ús del telèfon mòbil, que ha permès a la investigadora romandre en contacte simultàniament amb una bona part dels subjectes de l'estudi, a un i altre espai del camp migratori del grup.

Així, també Hannerz apunta que en els estudis multi-situats és molt habitual que les relacions personals, impersonals i via Media es combinin, deixant-hi la seva empremta. (2003:212).

---

⁶⁴ Appadurai A. (1996) *Modernity at Large*. Minneapolis, University of Minnesota Press.

3. Temes d'anàlisi.

3.1. Remeses. Les remeses dels marroquins: efectes i conseqüències.

Aquest apartat pretén ser una breu introducció al tema de les remeses que envien els migrats en general, però tal com es veurà de seguida, els casos concrets que se citen fan referència explícita als marroquins i al Marroc.

Parlem de remeses quan ens referim a l'enviament de diners que duen a terme els migrats als membres de les seves famílies o amics que romanen al seu país d'origen, però també, encara que habitualment no s'hi faci referència, als béns materials (mercaderies, etc.) o immaterials (idees, informació, valors, etc.) que transporten o fan arribar a la societat d'origen els migrats. Les remeses són importants per al país emissor de migrants pel seu efecte transformador. Mentre que les remeses econòmiques dinamitzen l'economia del país que les rep, encara que sia fent augmentar el consum de béns de primera necessitat, les remeses immaterials influeixen d'alguna manera en la transformació de la societat. En alguns països, com és el cas del Marroc, les remeses ocupen el lloc de l'inexistent estat del benestar, subvencionant tractaments sanitaris, educació, pensions de jubilació, etc. Però els analistes del tema, a la vegada que mostren el gran potencial de les remeses per al desenvolupament dels països emissors de migració (emergència del co-desenvolupament), assenyalen també alguns efectes negatius d'aquestes.

Luís Eduardo Guarnizo incideix en la importància de les remeses:

“El volumen y estabilidad de las remesas monetarias de los migrantes alrededor del mundo han transformado esta transacción íntima en una de las transacciones privadas más importantes de la economía global”. (2004:61)

I M'hamed Lazaar (1993;172.174) i J. Azagra citen el cas del Marroc com exemple de país on l'entrada de remeses ha estat d'una importància capital. Així, Azagra parla de l'oportunitat aprofitada per al desenvolupament i apunta que el pes de les remeses en el PIB marroquí ha contribuït molt notablement al finançament de la despesa pública i al creixement econòmic. (2010:111)

També Íñigo Moré, un dels millors especialistes a l'Estat Espanyol en el tema de les remeses dels migrats, aporta dades interessants sobre la importància d'aquestes. Les remeses suposen la tercera font de divises del país en termes bruts, i mentre que el 1985, representaven el 3.81% del PIB marroquí, l'any 2001 havien passat a ser-ne el 9%. (2004:133, 2005) Informació que pot ampliar-se amb la dels autors del marroquí *Groupe d'Etudes et de Recherches sur les Migrations (GERM)*⁶⁵, que apunten que l'any 2011 van suposar ja el 10%. Així, segons la mateixa font, el 29% de les remeses que rep el Marroc provindrien dels residents a l'Estat Espanyol i un altre 31% dels residents a França.

Per altra banda, El-Houssine Majdoubi⁶⁶ preveu que, precisament per l'alt pes que suposen les remeses en el PIB, la reducció del total dels enviaments, per la mala situació econòmica que es viu als països de migració, pot tenir un greu impacte sobre l'economia marroquina. Aquest periodista apunta que l'emigració marroquina cap Europa ha estat per al Marroc dels darrers cinquanta anys un important factor d'estabilitat social i econòmica. Així, pronostica per aquest país l'agreujament dels problemes socials arran de la crisi europea. (2009:4)

Mohamed Naïm (2011), al seu estudi sobre la influència de les remeses en el desenvolupament, afirma que aquestes són el principal motor de transformació social, econòmic, cultural i espacial de les regions emissores més implicades en la migració. Així, distingirà tres nivells de contribució de les remeses al desenvolupament de l'espai d'origen. Contribució al desenvolupament humà (des de l'ajut als familiars per a subsistència, sanitat, allotjament,...), contribució al desenvolupament local (subvencionant millores al medi d'origen mitjançant la participació en associacions: grups electrògens, canalització d'aigua, pous, construcció de mesquites, escoles, etc.) i contribució des del desenvolupament de projectes econòmics per part de l'emigrat.

---

⁶⁵ Com Abdelbar Ejbari, de la Universitat Mohamed V- Agdal, Actes du colloque international: *Quels horizons pour la migration à travers le Maroc vers l'Europe sous les impératifs des politiques européennes et de la crise économique mondiale*. Organitzat per l'Association Forum du Nord du Maroc (AFNM), i dut a terme a Martil, els dies 20-21/04/2011.

⁶⁶ Periodista marroquí i corresponent a Espanya del setmanari marroquí *Al Ayam* i del diari *Al Quds*.

Mentre que per a algunes famílies i regions les remeses són només un complement als ingressos dels membres de la família que resta a origen, o fins i tot una forma d'augmentar el consum i de viure amb més comoditats, per altres famílies, i també zones del país, aquestes suposen una absoluta necessitat. Així, mentre que bona part dels subjectes d'aquest estudi no envien remeses o les envien només puntualment, i són poques les famílies observades a origen que sobreviuen únicament d'aquestes, altres estudis mostren grups molt més dependents de les remeses.

Així, M'Hamed Lazaar, en el seu estudi sobre les migracions dutes a terme al llarg del darrer segle pels rifenys, fa una síntesi de l'evolució migratòria dels seus subjectes d'estudi (migracions internes i externes cap Algèria, Europa del nord i Europa occidental) i mostra un poble tan dependent de l'agricultura tradicional que la sequera empeny periòdica i necessàriament a un bon nombre dels seus membres a deixar la seva terra. Així, quan Lazaar apunta que a partir dels anys 80's el destí migratori dels rifenys del seu estudi esdevé l'Estat Espanyol, assenyala que les remeses que envien aquests (ara des d'Europa i abans des d'Algèria) passen a ser, en la gran majoria dels casos, l'única font d'ingressos dels familiars que resten al Marroc i mostren la incapacitat de l'economia local per cobrir les necessitats de la població. (1996:213-214)

L' *African Development Bank*, classifica les remeses econòmiques en dues categories: per una banda, els estalvis individuals i les inversions (en activitats productives o en el sector immobiliari) i per altra, els fons que van destinats al consum d'aquells que les reben (especialment per aliments, salut, educació i despeses relacionades amb les celebracions religioses de la comunitat). Segons l'informe d'aquest banc, que es basa en un estudi dut a terme entre quatre grups d'immigrats a França, originaris de quatre països (Marroc, Senegal, Mali i les illes Comores), les remeses per inversions immobiliàries de l'immigrat al país d'origen (i per activitats productives, però en menor mesura) són molt importants entre tots els grups de l'estudi, de manera que poden xifrar-se entre el 25 i el 60% del total de les remeses enviades pels migrats. L'estudi, d'acord amb l'opinió de molts dels autors consultats per a l'elaboració

d'aquesta tesi, assenyala un efecte negatiu d'aquest fet, i és que això influeix en la pujada dels preus del mercat immobiliari i del sòl a les capitals dels països emissors de migració. (2007:4-7)

En referència a això, M'Hamed Lazaar (1992:123) aporta les següents dades sobre l'evolució del preu del sòl a dos barris construïts pels marroquins residents a l'estranger objecte del seu estudi:

	Anys 70's	Anys 80's	Anys 90's
Touabel (Tetouan)	100 dh/m ²	800 dh/m ²	1.200 dh/m ²
Jirari (Tànger)	150-200 dh/m ²	-----	2.500 dh/m ²

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades de Lazaar, 1992:123.

A demés, autors com Aziza Mimoun (2011) i el mateix M'hamed Lazaar (1993) posen èmfasi en l'èxode rural que comporta l'arribada de remeses dels residents a l'estranger. Mimoun parlarà concretament del cas de Nador, que ha estudiat amb profunditat, mentre que Lazaar se centra en el cas de Tànger i Tetuan, capitals regionals que han vist créixer barris sencers construïts pels migrats i les seves famílies que romanen al Marroc. (1993:176)

I tal com assenyala Abad, no podem passar per alt que, en determinats casos, les remeses financeres tenen un efectes negatius des del punt de vista que desmotiven a part de la població que les rep a cercar feina (especialment als joves). (2010:80) Però aquest no és el cas de la població del present estudi, o al menys les observacions fetes, tal com es podrà veure als resultats de les dades obtingudes al llarg de la recerca, no ho han confirmat.

També Iñigo Moré, incideix en la polèmica actual sobre els avantatges / desavantatges que suposen les remeses per als països que les reben. Així, citarà l'estudi de Ralph Chami, Connell Fullenkamp y Samir Jahjah (2003)⁶⁷ en referència al "risc moral" de les remeses. (2004:130) Però ni el present estudi ni cap dels estudis sobre marroquins que he consultat han detectat aquest cas

⁶⁷ Chami, R; Fullenkamp, C. & Jahjah, S. "Are remittance flows a source of capital for development?" FMI Working Papers, September 2003.

entre els subjectes estudiats. Desconec si es tracta d'un fet que es dona realment en altres zones receptores de remeses.

Des d'un altre punt de vista, Berriane i Hnaka (2002:40) incideixen d'una forma molt lúcida en el tema de l'observada preferència dels migrats marroquins per la inversió immobiliària, que tants irats comentaris ha provocat entre els experts en remeses i en desenvolupament. Aquests autors assenyalen que, tot i la insistència d'investigadors, banquers i polítics per convertir en empresaris els immigrants, aquests tenen el seu dret a invertir el seus estalvis en allò que prefereixin. I molt encertadament apunten:

« Comment peut-on, en effet, exiger de cet ouvrier quelque chose que l'on n'attende ni de ses collègues des pays d'accueil, ni de ceux de son pays d'origine: se métamorphoser d'un simple salarié, le plus souvent analphabète, en un véritable homme d'affaire et en un investisseur dans des secteurs qu'il ne domine pas et dans des régions où il n'est même pas présent. » (2002:40-41)

Per altra banda, l'estudi de l' *African Development Bank* apunta que hi hauria una clara relació entre l'ús de les remeses i el grau de qualificació dels migrats, i la seva edat. De manera que mentre que els migrats de més baixa qualificació destinarien la major part dels seus enviaments a recolzar el consum de la llar de les seves famílies, els més qualificats o amb sous més alts, destinarien la major part dels seus enviaments per a inversions a llarg termini al seus països d'origen. A demés, serien sobre tot els migrats de més de 40 anys els que invertirien en el sector immobiliari i les activitats productives. (2007:7)

L' *African Development Bank*, calcula que els migrats del seu estudi, entre els que hi ha marroquins, transfereixen mensualment una mitja d'entre 100 i 160 euros als seus països d'origen, suposant aquesta xifra entre el 10 i el 15% del sou dels migrats. (2007:11)

Per altra banda, i tal com apunta Colectivo loé en el seu informe, Espanya s'ha convertit en el cinquè país del món en enviament de remeses i en el primer de la UE. (2008:4)

Però deixant a part les remeses econòmiques, Mohamed Berriane (2004a:25) posa èmfasi en les remeses en forma d'espècies que arriben a origen com mercaderies (roba, electrodomèstics, vehicles,...) en cada un dels trasllats dels migrants.

El següent autor com Luís V. Abad distingirà entre les remeses econòmiques i materials i les anomenades "remeses socials", que es mostren tant o més importants que les altres. Abad es referirà a aquestes com les transferències en forma de valors, maneres de fer, estils de vida, etc. que la població migrada aporta a la seva societat d'origen. Es tracta d'elements que, amb el temps, poden transformar la societat i les institucions del país d'origen i afavorir (o no) el seu desenvolupament. Abad parla en aquest sentit de

"la incorporación de una cultura democrática, la estabilidad política e institucional, la modernización y transparencia de la Administración pública, los valores de igualdad de género, la introducción de modelos de organización empresarial más eficientes, la lucha contra la corrupción, etc." (2010:65)

Així, tot i que dóna una visió molt utòpica de la nostra societat i que s'oblida del fet que també s'importen elements no tan beneficiosos com són la usura bancària, l'estandarització d'altres models d'home i dona, l'individualisme, l'absència de solidaritat veïnal, etc., d'acord amb aquest autor, podem veure els migrants com uns eficaços agents de canvi social, polític i cultural. (2010:66)

Sobre les remeses dels marroquins, Moré (2004:132) apunta dues tendències: el seu creixement i el seu caràcter cada vegada més informal. I en contra d'allò que assenyala l'ENI 2007, Moré posa èmfasi en la generositat dels marroquins. Però les xifres que cita són gairebé idèntiques a les que mostra tres anys més tard l'ENI, de manera que potser l'opinió d'aquest darrer estudi es deu precisament a l'estancament dels enviaments.

Pel que fa a les vies d'arribada d'aquestes remeses, Charef assenyala que tot i que la majoria d'elles s'envien mitjançant el servei postal i la banca, hi ha un percentatge important que traspassa les fronteres per vies informals que l'autor

qualifica de “tradicionals”. El medi més habitual és el de l’home correu o *Reqqàs*⁶⁸. Un sistema basat en la confiança i l’ús d’una xarxa relacional densa, que suposa el lliurament de diners de mà en mà, sense cap prova ni garantia escrita per part del portador. (1999:50-51)

Un estudi citat per Charef sobre el medi utilitzat per als enviaments de diners dels enquestats mostra que el 4,8% d’aquells hauria fet ús del servei postal, el 13,7% la transferència bancària, el 26,2% hauria preferit l’ús del *Reqqàs*, i el 24,1% hauria transportat els diners personalment durant el retorn anual⁶⁹. (1999:50)

El *Reqqàs* és un rol que, en general, adopta un membre de la comunitat migrada que porta molt de temps a destí i que gaudeix d’un alt estatus i prestigi al si d’aquella. És habitual, a més, que es tracti d’una persona d’edat avançada i pertanyent a una bona família a l’espai d’origen i que, tal com apunta Charef, la seva migració s’hagués produït per una qüestió aliena a la necessitat econòmica. El *reqqàs* acostuma a estar jubilat i gaudeix d’independència i llibertat per a circular a voluntat entre l’espai de destí i el d’origen. (1999:51)

Però aquesta pràctica, segons apunta Charef (1999:53), sembla anar avui en dia a la baixa. Sobreviu especialment per l’alt nombre de migrants clandestins i pren noves formes, com l’adopció del rol del *reqqàs* per part dels conductors d’autocars de línies internacionals que es treuen d’aquesta manera un modest, però no menyspreable, sobresou.

De la mateixa manera, i amb dades molt més recents, Iñigo Moré fa parar atenció en l’alt percentatge de remeses arribades al Marroc, i a la resta de països emissors de migració, a través dels anomenats “canals informals”. Una xifra difícil de determinar, tot i que l’estudi que dirigeix Moré estima que les remeses que surten des de l’Estat Espanyol per aquesta via podria situar-se en una mitja del 20% (2009:24).

---

⁶⁸ Terme que significa pèndol en àrab (vindria del verb ballar i oscil·lar d’un cantó a l’altre) i per derivació, en dialecte marroquí fa referència a aquell que fa de correu.

⁶⁹ Estudi dut a terme al Marroc el 1993 per Tougi M. (1996) *La migration internationale et ses effets sur le développement local dans les Bni Mskin, Province de Settat*, DES, Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de Rabat.

En el seu informe, l' *African Development Bank* estima que el 40% de les remeses que rep el Marroc podrien arribar per canals informals, i no es tractaria d'una xifra alta en comparació als altres tres països del seu estudi (2007:22). El fet que més de la meitat de les vegades els marroquins es decantin per la via oficial es deuria, segons apunta aquest informe, bàsicament a dues raons. La primera seria l'eficàcia i l'ampli abast dels serveis bancaris i de les empreses d'enviament de diners del Marroc, i la segona el perfil més individualista dels beneficiaris, que en molts casos preferirien ocupar-se dels propis assumptes de diners abans que fer ús de les xarxes socials de remeses. (2007:38-39)

3.2. Les xarxes migratòries.

Per tal d'analitzar el procés que duen a terme els immigrants i les immigrades per a assentar-se, adaptar-se i integrar-se a l'espai i a la societat de destí, cal veure primer sobre quines condicions estructurals es realitza aquest procés.

Prenc del text de Malgesini i Giménez (2000) la perspectiva respecte a la **Cadena Migratòria**. Aquesta seria un suport pels potencials emigrants així com pels immigrants acabats d'arribar. Font d'informació, d'assessorament, de finançament, d'hospitalitat, la cadena migratòria és un mecanisme que facilita tant la sortida com l'arribada a l'immigrant, però excessivament estructurada pot fàcilment arribar a impedir la mobilitat social dels seus membres (2000:58).

Les cadenes habitualment formen part d'una estructura més gran i consolidada: les **xarxes migratòries**, que desenvolupen una dinàmica pròpia (2000:57-58).

La migració és un projecte que es desenvolupa dins del marc de la família i/o col·lectivitat, a través de la xarxa social migratòria. Aquestes xarxes proporcionen als immigrants oportunitats laborals i logístiques en front la situació de desavantatge que viuen a l'espai de destí. Però a més, connecten l'oferta de mà d'obra del país emissor amb la demanda laboral del país receptor. Així, Arjona i Checa citen Requena⁷⁰ quan afirmen que són una forma de fer més

---

⁷⁰ Requena F. (1991) *Redes Sociales y mercado de Trabajo. Elementos para una teoría del capital relacional*. Madrid, CIS, p. 100.

fàcil l'accés al treball als nou vinguts que encara no han pogut familiaritzar-se amb la manera de fer de la societat de rebuda i els seus mecanismes. (2005:5) Els mateixos autors, seguint el text de Granovetter⁷¹, plantegen que els lligams entre individus que pertanyen a una mateixa xarxa s'intensifiquen una vegada establerts a l'espai de migració, especialment per l'hostilitat rebuda del context de recepció. Aquests autors veuen en aquest fet l'origen, tant de la consciència de grup ètnic, com de la formació d'enclavaments ètnics (2005:5-6).

Més enllà de la qüestió identitària i de l'ús de la xarxa amb fins pràctics, els immigrants cerquen en la seva xarxa personal el suport cultural, emocional i psicològic que ara els manca. Autors com Maya (2002), han cercat en l'anàlisi reticular la influència de les múltiples dimensions de les xarxes de suport social en l'adaptació psicològica dels immigrants. També Molina et al. (2007) relacionaran el tipus de xarxa social amb el benestar.

Però, penso que més enllà de fer una anàlisi de la part positiva que evidentment suposen aquestes xarxes de relacions interpersonals teixides pels migrants, cal també cercar-ne les possibles limitacions, algunes de les quals es tractaran a l'apartat de les hipòtesis. La xarxa migratòria reproduïx el control social de la societat d'origen. Dins de la xarxa, l'immigrant està sentenciat a repetir el procés d'adaptació dels que van arribar abans que ell. Els joves es veuen limitats per les maneres i els usos dels més grans. Les dones veuen perpetuar-se el costum de la seva reclusió, etc. tal com podrà veure's al llarg del text d'aquesta tesi.

3.3. Polítiques migratòries i models de gestió de la diversitat.

Aquest apartat se centra en els models de polítiques migratòries d'integració social que s'han aplicat als diferents països al llarg dels anys. No es pretenia un estudi exhaustiu, sinó un breu repàs a quins són aquests models, on s'han originat i aplicat, quins són els seus trets principals i quins han estat els seus

---

⁷¹ Granovetter M. (1973) The Strength of weak ties. *American Journal Sociology*, Vol. 78, nº 6, pp. 1360-1380.

resultats. Per a l'elaboració d'aquest text s'ha tingut en compte sobre tot la guia de conceptes sobre migracions, racisme i interculturalitat de Malgesini i Giménez (2000) i els diferents texts de Dan Rodríguez (2007, 2010a, 2010b) sobre aquesta temàtica, tot i que i s'ha contrastat el seu contingut amb altres autors experts en el tema en qüestió, tal com es mostra a continuació.

La política migratòria d'un país influeix en el grau i la manera com els migrats s'insereixen en la societat, s'integren, s'aculturen i se senten més o menys membres de la societat d'acollida. Així, aquest és un tema molt important pel que fa a la convivència social i a la vida en general de tots els membres d'una societat, tant els immigrants com els que s'autoanomenen autòctons.

Un fet que resulta capital per a la plena integració, tal com afirmen la totalitat dels autors consultats, és el de l'assoliment de la nacionalitat i de la ciutadania⁷². Dan Rodríguez apunta que hi ha dos criteris bàsics d'atribució de la nacionalitat al moment del naixement: l'anomenat principi d' *ius soli* (la nacionalitat vindria atorgada pel naixement en territori nacional) i el principi d' *ius sanguinis* (nacionalitat atorgada per l'ascendència). Mentre que el primer és el criteri aplicat als EEUU, Canadà, Austràlia, Nova Zelanda i Gran Bretanya, el segon s'aplica a Alemanya, Àustria, Suïssa, Luxemburg i Japó (2007:8). Però tal com apunta Atsushi Kondo (2001), molts d'aquests països apliquen una combinació dels dos models, tot i el predomini d'un d'ells, de manera que s'hauria de parlar de: *ius sanguinis* estricte, *ius sanguinis* flexible, *ius soli* limitat i *ius soli* incondicional. Aquest autor dóna com exemple el cas de països com França, Holanda i Alemanya, que combinen els dos models. Aquests països poden ser considerats dins del model de *ius sanguinis* flexible perquè a la vegada que tenen en compte l'ascendència⁷³, consideren la possibilitat de l' *ius soli* per a les anomenades segones i posteriors generacions d'immigrants. O el cas de països com el Regne Unit o Austràlia que són considerats d' *ius soli* limitat, perquè condicionen la nacionalitat al fet que un dels progenitors tingui la

---

⁷² Kondo (2001:228-229) apunta que el significat dels conceptes *nacionalitat* i *ciutadania* no és el mateix a tots els països. Segons aquest autor, *Nacionalitat* denotaria pertinença tant a un estat o com a una nació. Pel que fa a la *ciutadania*, es distingiria entre *ciutadania formal* (pertenença a un estat) i *ciutadania substancial* (que implica un conjunt de deures i obligacions).

⁷³ França i Holanda atorguen la nacionalitat per *ius sanguini* quan, com a mínim, un dels progenitors és nascut al país. Això s'anomena també principi de *dobles ius soli*. Alemanya, per altra banda, atorga la nacionalitat per *ius soli* només quan un dels progenitors té la nacionalitat o la residència permanent.

ciutadania o sigui resident permanent al país. L' *ius soli* il·limitat o incondicional s'observaria a Nova Zelanda, Canadà i els EEUU, mentre que el Japó seria un cas d' *ius sanguini* estricte. (2001:227)

Per altra banda Rodríguez apunta que cal distingir entre *atribució* i *adquisició* de la nacionalitat. Mentre la primera es du a terme pels principis citats, l'adquisició⁷⁴ fa referència a les persones que han tingut l'estatus d'estrangers i que han assolit la nacionalitat del país on resideixen a partir d'una sèrie de mecanismes que difereixen entre els diferents països. (2007:24)

Però, segons explica Rodríguez, tant els models d'accés a la nacionalitat com els models d'integració i de gestió de la diversitat que apliquen els diferents països, i fins i tot regions, estan influïts per la història, la geografia i la tradició política d'aquests. Sense anar més lluny, aquest autor fa referència al diferent concepte de la migració que tenen els països nord-americans i els europeus. Així, explica com a Europa s'ha tendit a veure la migració com un 'fenomen' conjuntural i als migrats com treballadors temporals que retornarien al seu país d'origen sense deixar cap més empremta que el seu treball, i explica també com darrerament, amb l'evidència dels reagrupaments i de l'establiment definitiu dels migrats, s'ha passat a plantejar la migració com un problema i una amenaça a la identitat europea, en la línia del que Verena stolcke anomena Fonamentalisme Cultural. En contrast amb això, el cas de països com els EEUU, Canadà i Austràlia, formats a partir de la migració, mostra una visió ben diferent a aquesta. En front la idea de la preservació de la identitat i dels valors europeus (Rodríguez afirmarà que la política migratòria dels països europeus pot qualificar-se de proteccionista), aquests països posen l'èmfasi en el canvi i en la contínua evolució. Així, la immigració hauria formatejat d'alguna manera la societat i la cultura nord-americana i australiana i, tal com afirma Rodríguez citant Adams⁷⁵ i Bloemraad⁷⁶, "*the changes produced, for example, in North*

---

⁷⁴ Kondo (2001:228) distingeix també entre varies formes d'assolir la nacionalitat per aquesta via i parlarà de *naturalització, registre, declaració i restabliment*. Essent la forma d'adquisició més habitual la de l' *ius domicili* (o drets per haver residit a l'estat o país en qüestió durant un temps perllongat, o superior a l'establert per l'administració).

⁷⁵ Adams M. (2007) *Unlikely Utopia: The surprising triumph of Canadian pluralism*. Toronto, Viking.

⁷⁶ Bloemraad I. (2006) *Becoming a citizen: Incorporating immigrants and refugees in the United States and Canada*. Berkeley, University of California Press, pp. 104-105, 287-288.

American societies and cultures by migrations have been structural, and these changes have largely been deemed positive". (2010b:265-266)

Així, seguint aquesta idea, el model desenvolupat per països colonitzadors diferirà del de països originats arran de la migració, però a la seva vegada també es veurà influït per la tradició política del país (republicana als EEUU i liberal socialista al Canadà, etc.) que farà que cada un dels models resultants sigui pràcticament únic i canviant amb el temps. (2007:8-10)

l és que, tal com apunta Rodríguez (2010b:252), no existeix un model d'integració apte per a tots els països receptors de migració del món, atesa la diversitat de trets que presenten aquests a tots nivells (social, demogràfic, històric, geogràfic, polític, econòmic i cultural).

Així, els diferents països receptors de migració han elaborat les seves pròpies polítiques de migració al llarg dels temps. Els models d'organització etnocultural o propostes sociopolítiques en contextos multiculturals (segons termes utilitzats per Malgesini i Giménez, 2000:50) que han pres més ressò són els dels anomenats "països tradicionals d'immigració".

Malgesini i Giménez (2000:50), seguint la tipologia de Gordon⁷⁷, fan distinció entre tres models principals: l'assimilacionisme, la fusió o *melting-pot* i el pluralisme, dins del qual distingeixen entre el multiculturalisme i la interculturalitat.

Per la seva banda, Dan Rodríguez (2007:15; 2010b:253) parlarà de la següent tipologia:

- Model assimilacionista o republicà (França).
- Model multiculturalista o pluralista. (Canadà, Països Baixos, Suècia).
- Model de separació o exclusió. (Àustria, Alemanya i Suïssa).

l es fa ressò de la distinció que fa Soysal⁷⁸ entre països de model corporativista (Cas dels Països Baixos o Suècia, on les minories són reconegudes com grups

---

⁷⁷ Gordon M. (1964) *Assimilation in American Life*. Oxford, Oxford University Press.

⁷⁸ Soysal Y. (1994) *Limits of citizenship. Migrants and post national membership in Europe*. Chicago, University of Chicago Press.

corporatius), individualista (Cas del Regne Unit, que se centra en l'immigrat individual i en la incorporació laboral d'aquest) i estatista (cas de França). I conclou que, en definitiva, es pot parlar de dues perspectives bàsiques que segueixen dues tradicions nacionals: el model assimilacionista (de tipus francès) i el model pluralista (de tipus anglosaxó). (2007:15; 2010b:253)

Dan Rodríguez, citant Marshall⁷⁹, assenyala que l'objectiu de qualsevol d'aquestes polítiques hauria de ser el de “*disponer de un sistema competente y ágil de adquisición de los derechos y deberes cívicos a través de la obtención del permiso de residencia y/o ciudadanía*” i es referirà al fet que els migrants tinguin accés als mateixos recursos que la resta de la població (habitatge, treball, sanitat, escolarització i participació política). Però incidirà que els migrants, com la resta dels membres de la societat, tenen també dret a mantenir i desenvolupar elements de la pròpia cultura, com són la llengua, la religió, etc. excloent, és clar, aquells elements que es mostrin en contra dels principis democràtics fonamentals. (Rodríguez, 2010:38)

Així, aquest autor apunta que durant molt de temps, a Europa es va tendir a fer polítiques migratòries orientades a una migració de curt termini i enfocades en un únic model de migrant: l'individu que arribava sol per treballar i amb motivacions exclusivament econòmiques. Aquest tipus de política, que només s'interessava en l'aportació econòmic-laboral de l'immigrat, s'ha mostrat amb el temps nefasta. (2010:38)

Així, amb el pas dels anys, s'ha evidenciat que la majoria dels migrants no retornen a origen, com a mínim de forma definitiva, que reagrupen la família sempre que se'ls fa possible, que mantenen vius els seus vincles amb origen i que s'aferren als seus elements identitaris.

Però anem a pams. En quines premisses es basa cada un d'aquests models de gestió de la diversitat citats? Quins resultats han mostrat? I quins són els models a seguir per part dels nous països d'immigració?

---

⁷⁹ Marshall T. (1950) *Citizenship and Social Class*. Cambridge, Cambridge University Press.

El model assimilacionista.

Em referiré a Malgesini i Giménez per una bona part d'aquest punt, ja que el seu desenvolupament mínim teòric i social requeria molt més espai del que aquí puc dedicar⁸⁰. Ens recorden que l'origen de la pràctica assimilacionista té els seus orígens a l'Europa de la creació dels estats-nació, amb la consegüent homogeneïtzació lingüística i cultural que es va dur a terme. Per altra banda, als Estats Units d'Amèrica, l'assimilacionisme té el seu moment àlgid a principis del segle XX amb l'arribada d'immigrants mediterranis i eslaus que se suposen molt diversos a l'anglòfon grup majoritari. Allà l'assimilació esdevé sinònim d'americanització, de la mateixa manera que als anys 60's ho serà d'anglicització al Regne Unit. (2000:51)

El model assimilacionista també s'ha estat aplicant a França durant la segona meitat del segle XX i fins a l'actualitat. Aquest model es basa en potenciar l'homogeneïtzació de la població, en l'eliminació dels trets culturals diferencials dels nousvinguts i en l'adopció per part d'aquests dels elements culturals del país d'adopció (llengua, valors, costums, normes de comportament, etc.). Així, es potencia l'abandó de la cultura dels pares a canvi de la suposada integració al grup majoritari i la corresponent pujada d'estatus que, com s'ha mostrat, mai arriba a ser real. Aquest model de gestió de la diversitat ha resultat un gran productor de frustracions entre els joves fills d'immigrants, entre tantes altres repercussions negatives que se li poden atribuir.

Malgesini i Giménez (2000:52-54), seguint Blanco⁸¹, citen els següents trets del model assimilacionista que cal tenir en compte:

- Es parteix de la idea que la societat majoritària és culturalment homogènia.
- Es posa èmfasi en l'anomenat *main-stream* o caràcter nacional, mostrant-lo com la millor opció.

---

⁸⁰ F. Barth, Furnival, A. Sayad, PA. Taguieff, Simons, Gosselin, J. Rex, V. Stolke i molts altres han tractat aquesta vessant del tema extensament. La revisió crítica de Malgesini y Giménez sintetitza una anàlisi encertada i original que em va servir de referència per a aquest breu apartat.

⁸¹ Blanco MC. (1990) *La integración de los inmigrantes en Bilbao*. Ayuntamiento de Bilbao. pp. 4-5.

- Es pretén arribar a una societat homogènia i per tant amb una cultura única.
- Són els nouvinguts els que han de fer l'esforç per assimilar-se als altres i, a canvi, se'ls premia amb elements culturals que els són aliens.
- Es prometen drets i igualtat a canvi de l'abandó de la pròpia cultura.

Però tal com s'ha vist als països on s'ha optat per aquest model, la població majoritària tendeix a discriminar els membres de les minories, augmenten els prejudicis per part d'aquella i es formen contínuament noves minories autòctones i foranies que impossibiliten que l'assimilació es dugui a terme de forma efectiva. A demés, el model assimilacionista obvia dos fets fonamentals, per una banda el fet que la societat que resulta de la interacció de diferents col·lectius forma ja de *per se* un conjunt social nou, distanciat del que se suposava "original". I per altra banda, el fet que l'adopció de pautes culturals no comporta necessàriament inclusió social. (2000:52-54)

Giménez⁸² parlarà de "posició culturalista" a aquest respecte i la definirà tal com segueix:

"aquella posició – en el anàlisis o en la acció social- que exagera, o enfatiza unilateralmente, el peso de 'la cultura' sin incorporar 'lo social', que exacerba las diferencias étnicas, lingüísticas, religiosas y, en general la distintividad de los grupos sociales, sin prestar atención ni a las distinciones de clase, de género y de otro tipo, ni a las similitudes y situaciones comunes entre los diferentes segmentos socioculturales".
(Giménez, 1996:128-129, citat per Malgesini i Giménez, 2000:53-54)

Així doncs, l'assimilacionisme s'ha mostrat com un model poc cohesionador de la societat i per tant poc efectiu en la integració de la diversitat.

Verena Stolcke, en la seva anàlisi sobre l'evolució de la que ella anomena la nova retòrica d'exclusió a Europa, para atenció al cas de França i apunta que el

---

⁸² Giménez C. (1996) La integración de los inmigrantes y la interculturalidad, *Arbor*, CLIV, 607, julio, pp. 119-149.

discurs de la dreta francesa esdevé racista en afirmar que les cultures dels immigrants no europeus posen en perill la integritat de la identitat nacional. Així, citant a Taguieff⁸³ parlarà de: “*differential racism*’, a doctrine which exalts the essential and irreducible cultural difference of non-European immigrant communities.” I apuntarà que en realitat es tracta de racisme emmascarat o “racisme clandestí”. (Taguieff, 1991:330-37, citat per Stolcke,1999:27)

Fusió cultural o *Melting Pot*.

Model aplicat i originat als Estats Units d’Amèrica a principis del segle XX, com alternativa a l’assimilacionisme que, segons Malgesini i Giménez, respon més al mite nacional nord-americà del Gresol⁸⁴ que a una filosofia social. (2000:201)

El mite del Gresol exalta la terra nord-americana i la seva gent. L’historiador d’Amèrica, Antonello Gerbi⁸⁵ en dirà

“El mesianismo del melting pot, el crisol de Dios en que se funden y se refinan todas las razas de Europa y del cual debería salir una humanidad nueva y perfecta, ha sido uno de los mitos nacionales, o lo fue por lo menos hasta las leyes restrictivas de la inmigración (1912-1924). Un mito que traducía a términos no ya positivos, sino augurales, la antigua oposición de espacio y tradiciones, por cuanto hacía prevalecer el ambiente sobre la herencia, el clima social sobre la raza, la geografía sobre la historia”.
(1982:703, citat per Malgesini i Giménez, 2000:202-203)

Aquest model, que només té sentit en països formats a partir de la colonització i l’emigració (EEUU, Canadà, Austràlia, Nova Zelanda, Argentina) es basa en la idea que la identitat cultural comuna d’un grup o país ha de ser com un corpus d’elements culturals, és a dir, una cultura nova resultat de la incorporació

---

⁸³ Taguieff PA. (1991) *Face ou racisme*. Vol.1. *Les moyens d’agir*. París, Editions La Découverte/Essais.

⁸⁴ Tal com apunten Malgesini i Jiménez (2000:202), el mite del gresol es deu a l’escriptor Israel Zangwill, que el 1908 escriu *The Melting Pot. Drama in four acts*, en el que un jove jueu emigrat als EEUU diu: “*América es el crisol de Dios, el gran melting pot donde todas las razas de Europa son fundidas y reformadas.*”

⁸⁵ Gerbi A. (1982 [1955]) *La disputa del Nuevo Mundo. Historia de una polémica. 1750-1900*. Fondo de Cultura Económica.

d'elements culturals aportats per cada un dels membres o col·lectius que la integren.

Aquesta idea sembla ser recurrent entre els pensadors, polítics i literats dels Estats Units des del segle XVIII. (Malgesini i Giménez, 2000:202-203)

Apunten que molts autors defineixen la fusió cultural com una variant de l'assimilacionisme. Ambdós models comparteixen dos trets bàsics: en primer lloc, els membres que integren la societat han de renunciar a una bona part dels seus elements culturals tant amb un model com en l'altre. Per altra banda, en ambdós models es pretén arribar a una societat homogènia.

Així, tot i que el model de fusió cultural presentava determinades millores respecte a l'assimilacionisme (afecta a tots els segments socioculturals implicats, la integració esdevé responsabilitat de tots els membres de la societat, forasters i autòctons i es reconeix l'aportació cultural dels nousvinguts), va fracassar com el seu precedent. Tal com afirmen Malgesini i Giménez, en aquells països que han aplicat aquest model, les diferències culturals i especialment les religioses s'han mantingut sempre entre les poblacions d'origen europeu, que no han arribat mai a barrejar-se a l'espai de migració. I pel que fa als col·lectius d'origen asiàtic, llatí i àrab la fusió ha estat encara menor que en el cas dels europeus. (2000:204)

El *melting pot* tindria més de proposta racial que de proposta cultural. Així Kymlicka⁸⁶ diu: “*este término alude fundamentalmente a la fusión biológica de diversos grupos étnicos (blancos) a través de matrimonios mixtos, más que a la fusión de sus prácticas culturales.*” (1996:30, citat per Malgesini i Giménez, 2000:205)

Pluralisme cultural.

Model de gestió de les diferències que defensa que la diversitat cultural pot conviure amb harmonia. A diferència dels models desenvolupats anteriorment, el pluralisme cultural fa de la diversitat un valor positiu, dóna suport al

---

⁸⁶ Kymlicka W. (1996[1995]) *Ciudadanía multicultural*. Barcelona, Paidós.

manteniment dels propis elements identitaris i cerca mètodes perquè els diferents grups ètnics interactuïn i comparteixin coneixements i experiències. (Malgesini i Giménez, 2000:323-324)

El Pluralisme cultural, tal com l'entendem avui en dia, sorgeix als Estats Units i a Europa als anys 60's, arran del fracàs dels anteriors models aplicats i de la constatació que les diferències ètniques i culturals van sempre en augment. (2000:325)

Però, tal com assenyalen, la formulació d'aquest nou paradigma hauria tingut com precedent la formulació del concepte "societats plurals" per part de Furnivall⁸⁷ i el posterior ús d'aquest per part de Barth⁸⁸ i Smith⁸⁹, tractant-se en tots aquests de l'anàlisi de la realitat social de casos concrets més que de propostes. Furnivall crea el terme "societats plurals" en referència a la societat colonial d'Indonèsia (en aquells moments, les Índies Orientals Holandeses) i li atribueix trets de conflicte i de conjunturalitat, ben allunyades dels trets positius que donem avui en dia al pluralisme social i cultural. Per altra banda, Barth i Smith l'utilitzaran des d'una perspectiva menys negativa. El primer per descriure la paquistanesa societat de Swat i el segon per fer una anàlisi de la societat caribenya. (2000:324)

El pluralisme cultural es basa en dos pilars principals:

- El reconeixement de la diferència. Les noves propostes parlen del "dret a la diferència" que es basa en "*la aceptación de las diferencias culturales, étnicas, religiosas, lingüísticas o raciales, y su valoración positiva*". (2000:325)
- El reconeixement de la igualtat de drets i deures de tots els membres de la societat. (2000:326)

---

⁸⁷ Furnivall JS. (1944) *Netherlands India: A Study of plural economy*. New York, Macmillan.

⁸⁸ Barth F. (1968 [1958]) Ecologic relations of ethnic groups in Swat (North Pakistan), A: Cohen Y. (ed.) *Man in adaptation: the cultural present*. Chicago, Aldine, pp. 324-331.

⁸⁹ Smith MG. (1965) *The plural society in the British West Indies*. University of California Press.

Dins del marc del pluralisme cultural s'hi desenvolupen dos models: en primer lloc el multiculturalisme i, més tard, l'interculturalisme, que seria plantejat com substitució de l'anterior una vegada detectades les seves mancances.

Multiculturalisme.

Malgesini i Giménez apunten que el terme multiculturalisme va ser utilitzat com sinònim de pluralisme cultural fins a mitjans dels anys 80's. Però aquests autors, citant Kottak⁹⁰, assenyalen que mentre que el pluralisme és un concepte polític (proposa igualtat de poder per als principals grups ètnics), el multiculturalisme neix essent un concepte cultural que defensa l'enteniment entre totes les cultures que conviuen en una societat. (2000:326)

Els principis bàsics del Multiculturalisme serien, segons Malgesini i Giménez,

“el respeto y asunción de todas las culturas, el derecho a la diferencia y la organización de la sociedad de tal forma que exista igualdad de oportunidades y de trato y posibilidades reales de participación en la vida pública y social para todas las personas y grupos con independencia de su identidad cultural, etnoracial, religiosa, o lingüística”.
(2000:291-292)

El Multiculturalisme ha estat aplicat i continua aplicant-se a diversos països, i a cada un d'ells ha pres uns trets particulars que tindrien a veure amb el tipus de diversitat cultural interna i amb les decisions polítiques de cada un d'aquells. Malgesini i Giménez citen el text de Kymlicka⁹¹ que distingeix entre estats “multinacionals” i estats “poliètnics” i entre minories nacionals i grups ètnics. En el primer cas la diversitat s'origina en ajuntar en un sol Estat diversos grups culturals que havien gaudit d'autogovern, mentre que en el segon cas la diversitat prové de la immigració. Així, i sempre segons Kymlicka, mentre que les minories nacionals cercarien de mantenir-se diferenciades de la resta, els

---

⁹⁰ Kottak PhG. (1994) *Antropología. Una exploración de la diversidad humana (con temas de la cultura hispana)*. Madrid, Interamericana de España / Mac Graw Hill.

⁹¹ Op. Cit. (1996[1995])

grups ètnics voldrien la integració dins del conjunt de la societat. (1996:25-26, citat per Malgesini i Giménez, 2000:294)

Les tres línies més importants del multiculturalisme han estat les seguides per Europa (especialment el Regne Unit), els Estats Units d'Amèrica i Canadà. (2000:292)

Així, mentre que el multiculturalisme canadenc ha posat èmfasi en gestionar la diversitat cultural que prové tant de les minories nacionals (cal recordar l'existència de diferents pobles nadius: indis i esquimals inuit, però també les reivindicacions nacionalistes de la província del Quebec) com de la immigració, el multiculturalisme dels Estats Units ha incidit sobretot en el desenvolupament d'una ferma identitat nacional i s'ha topat amb el tema de la discriminació racial. Finalment, el multiculturalisme desenvolupat al Regne Unit s'ha centrat molt especialment en la qüestió racial per la important presència de població anomenada negra (caribenys, indis,...). (2000:292-293)

Segueixo ara a D. Rodríguez, en especial, i a la seva revisió i anàlisi teòric (2007) pel que fa al desenvolupament del model multicultural del Regne Unit. Aquest país, segons apunta l'autor, es planteja el repte de la integració dels immigrants arran de la forta arribada de membres de la Commonwealth (ciutadans britànics 'no blancs') després de les dues Guerres Mundials. Durant els anys 50's i fins entrats els 60's es va aplicar el model assimilacionista (parlant-se d'*anglo-conformity*). Als anys 70's es posaria en marxa l'aplicació del model multicultural que va iniciar-se en el terreny educatiu i que s'acabaria implantant en la resta dels àmbits amb major o menor èxit. (2007:12-13)

Però tal com explica Verena Stolcke, tot i que tradicionalment la Gran Bretanya, com estat multicultural que és, ha respectat sempre la diversitat i ha afavorit que els migrants mantinguessin els seus valors culturals, a finals dels 70's es desmarca d'aquesta tendència i els seus governants inicien una campanya d'alerta a favor de la preservació de la unitat nacional i cultural que els portarà a demanar l'assimilació cultural dels migrants. (1999:32)

El 1981 el govern conservador elabora la Llei Britànica de la Nacionalitat que limitarà el fins aleshores incondicional *ius soli*. Tal com diu Stolcke, “*Black subjects’ were now ‘cultural aliens’.*” (1999:32)

En el cas del Canadà, primer país del món en adoptar una política multicultural, Rodríguez assenyala que es va optar per un model més pluralista que multicultural que diferia considerablement del model aplicat als EEUU. Alguns dels factors que explicarien aquesta diferència són les relacions històriques entre colons francesos i anglesos al Canadà (en front el predomini anglès als EEUU) i el diferent tracte donat a la minoria negra (cal recordar que els afroamericans del Canadà no són descendents d’esclaus). (2007:13-14)

Per altra banda Dan Rodríguez, referint-se al text de Grillo⁹², distingirà entre multiculturalisme “dèbil” i multiculturalisme “fort”. Així, el primer recolzaria la diversitat cultural només a l’àmbit privat i potenciaria l’assimilació a l’àmbit institucional públic (cas del Regne Unit), mentre que el segon potenciaria la diversitat cultural a tots nivells (privat i públic) i li donaria suport des de les institucions públiques (cas del Canadà). (2010b:254)

Pel que fa a les crítiques al model i les polítiques multiculturalistes, aquestes provenen de diverses bandes. Per la vessant política arriben de la posició dels representants de minories nacionals (com els nacionalistes del Quebec canadenc), però també de la d’ideòlegs racistes i xenòfobs. Per la vessant conceptual o crític-ideològica, al model multicultural (anomenat de “mosaic cultural”) se li han atribuït mancances, però sobre tot se li ha recriminat que es contenta amb la coexistència pacífica dels diferents col·lectius sense mirar d’assolir una convivència real entre ells. En definitiva, se li critica la manca d’esforços per potenciar la interacció entre les cultures que integren la societat, o sia, allò que s’ha vingut a anomenar la interculturalitat. El resultat d’aquesta passivitat del model multicultural, apunten els seus crítics, és la fragmentació social, la guettització, etc. (2000:295-296)

---

⁹² Grillo R. (2007) An excess of Alterity? Debating difference in a multicultural society. *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6), pp. 979-998.

També Rodríguez assenyala que les crítiques cap aquest model incideixen en el fet que pot afavorir la segregació i la creació de 'societats paral·leles' que impedeixin la cohesió social. Però afegirà una crítica que altres autors obvien, i és que amb la defensa del dret a la diferència es poden perpetuar desigualtats socials i relacions de poder entre els diferents grups. (2007:18)

Interculturalitat.

El concepte d' *Interculturalitat* comença a distingir-se del de *Multiculturalisme* a partir dels anys 90's, moment fins el qual s'han estat utilitzant ambdós gairebé com sinònims. Segons Malgesini i Giménez, sorgit en el terreny de l'educació (es parla d'educació intercultural), amb el temps s'ha anat construint des d'altres camps de les ciències socials, com la comunicació, l'antropologia, la sociologia i la nova idea de la mediació. Així, el terme Interculturalitat evoca dinamisme i interacció en front el de multiculturalitat, que segons afirmen la majoria d'autors, reflectiria una situació d'estàtica social. (2000:253)

Godenau (2002:5) dirà sobre el model intercultural que cerca el complement de les cultures i que incideix en l'enriquiment de les persones que integren la societat pel que fa a l'educació, les pautes de comportament, de consum, etc.

El 1989, des de la sociopolítica, Perotti⁹³ fa una proposta per una societat intercultural entenent aquesta com

*“un **proyecto político** que, partiendo del pluralismo cultural ya existente en la sociedad – pluralismo que se limita a la **yuxtaposición de la cultura** y se traduce únicamente en una revalorización de las culturas etno-grupales- tiende a desarrollar **una nueva síntesis cultural**”*⁹⁴ (1989:66, citat per Malgesini i Giménez, 2000:257)

Així, Giménez⁹⁵ veuria en la conceptualització de Perotti els quatre elements bàsics de l'interculturalisme: “1) *la dimensión política del proyecto*, 2) *el respeto*

---

⁹³ Perotti A. (1989) *Pequeño léxico sociológico y antropológico sobre la inmigración*. Cuaderno 65, Fundación Encuentro, Servicio de Documentación.

⁹⁴ El remarcat és de l'autor.

⁹⁵ Op. Cit.

por, y la asunción de, la diversidad preexistente, 3) la recreación de las culturas en presencia y 4) la emergencia de una nueva síntesis” (1996:137, citat per Malgesini i Giménez, 2000:258).

El concepte d'interculturalitat aporta doncs uns elements molt interessants com model de gestió de la diversitat cultural ja que, per una banda, es planteja com una perspectiva dinàmica de la cultura i cultures, i per altra incideix en els processos d'interacció sociocultural.

Per altra banda, el filòsof i polític Ramin Jahanbegloo assenyala que, tan important com la tolerància cap a les altres cultures i modes de pensament (que ja assumia el multiculturalisme), ho és la “responsabilitat”. Així, parlarà de:

“responsabilizarse de las otras culturas así como de la propia. Mientras que la tolerancia significa no interferir en las formas de vivir o pensar de los demás, la responsabilidad sugiere en realidad una receptividad hacia la ‘otredad’ del otro. Se trata del cuidado por el mundo que compartimos con otros, que antecede y sucede a nuestra efímera vida. En relación con la economía de derechos y deberes ante la que debemos responder moralmente, la responsabilidad intercultural pide al individuo una receptividad continuada a nuestra unidad última.

El desafío intercultural se percibe a menudo como una amenaza a la propia identidad individual o grupal; sin embargo, el diálogo apunta a un mejor entendimiento mutuo de los valores, las normas, las experiencias históricas y la realidad cultural que subyacen en las palabras y acciones de los otros. (...) La elaboración de unos parámetros éticos comunes es fundamental.” (2007:22-23)

En fer un repàs a les actuals tendències de les polítiques migratòries, també Dan Rodríguez constata que cada vegada es va més cap a la conciliació de la diversitat cultural amb la cohesió social, és a dir, decantant-se per l'adaptació de les dues bandes interessades. Rodríguez, referint-se al model intercultural, però utilitzant la terminologia de diversos autors (Touraine⁹⁶; Alexander⁹⁷,

---

⁹⁶ Touraine A. (1998) Can we live together, equal and different? *European Journal of Social Theory*, nº 1 (2), pp. 165-178.

⁹⁷ Alexander J. (2006) *The civil sphere*. Nova York, Oxford University Press.

Putnam⁹⁸; Giddens⁹⁹; Bauböck¹⁰⁰ y Modood¹⁰¹), parlarà “d’**acomodació mútua**, de **multiculturalisme cívic** o d’**interculturalisme**”, el resultat dels quals seria una “*comunidad cívica compartida o cultura pública común, cohesionada a la vez que plural*”. Això és, segons paraules d’aquest autor, donar als immigrants els mateixos drets i deures civils que a la societat d’acollida, així com lluitar perquè tinguin les mateixes oportunitats socioeconòmiques. (2010:39; 2010b:258, 260-264)

Rodríguez parlarà de promoure una *visió proactiva de la immigració*, entenent per això el fet de “*considerar la inmigración como una oportunidad, y como una contribución esencial a la sociedad, más que como un problema o amenaza*” (2010:20 i 57). I se centrarà en el cas del Canadà, on la immigració i la diversitat es consideren una bona oportunitat per a la societat, a nivell econòmic, social, cultural, etc. entenent que el balanç que la societat extreu d’aquelles és clarament positiu. (2010:20)

Així Rodríguez fa una detallada anàlisi de l’actual política migratòria del Canadà. El seu text fa pensar que, tot i no estar exempta de defectes, podria tractar-se d’una de les polítiques d’integració més acurades i més propera a l’assoliment dels seus objectius. Així, assenyala, l’administració canadenca fa una doble tasca: mentre que defensa la diversitat cultural i els drets de totes les minories, lluitant contra la discriminació i les desigualtats, incideix en la promoció dels valors canadencs comuns que fan que els membres de qualsevol comunitat de les presents al país puguin sentir-se a la vegada membres *de facto* de la societat global. El més important dels factors que cita com potenciadors de la inclusió social són les facilitats que dona l’administració canadenca per a l’assoliment de la ciutadania. (2010:39-43)

Biles i Winnemore, membres de l’agència per a la integració del Departament de Ciutadania i Immigració del Canadà (CIC), apunten que en aquell país la Llei

---

⁹⁸ Putnam R. (2007) “E Pluribus Unum: Diversity and community in the Twenty-first Century, (The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, nº 30 (2), pp. 137-174.

⁹⁹ Giddens A. (2007) No giving up on multiculturalism! A: *Over to you, Mr. Brown: How labour can win again*. Cambridge, Polity Press, pp. 145-162.

¹⁰⁰ Bauböck R. (2004) Civic Citizenship – A new concept for the New Europe. A: Süssmuth R, Weidenfeld W. (eds.) *Managing Integration: European Union Responsibilities Towards Immigrants*. Brussel-les, Bertelsmann Foundation, pp. 146-163.

¹⁰¹ Modood T. (2007) *Multiculturalism: A civic idea*. Oxford, Polity Press.

sobre la Immigració de 1976, ja introduïa la idea de la diversitat cultural vista com un dels aspectes positius de la migració. (2007:44)

Rodríguez assenyala que per tal de fer una bona gestió de la diversitat i de la immigració, a la manera del Canadà, s'ha de partir de:

“una concepción de las sociedades como entidades en continua evolución, como proyectos en marcha que se enriquecen con la contribución de todos sus habitantes, que conviven, interactúan, participan y negocian en una comunidad cívica compartida”.
(2010:21)

També Biles i Winnemore posaran èmfasi en la reciprocitat que implica la integració dels immigrants i diran: *“La integración en Canadá se describe como una ‘vía de doble sentido’ que requiere compromiso y ajustes, derechos y responsabilidades, tanto por parte de los recién llegados como por parte de la sociedad receptora”.* (2007:47)

D'acord també amb aquesta idea, Malgesini i Giménez apunten: *“la propuesta intercultural se centra en el contacto y la interacción, la mutua influencia, el sincretismo, el mestizaje cultural”.* Però també aquest model deixa algunes incògnites per resoldre. I és que, tal com insinuen aquests autors, la interculturalitat encara no s'ha enfrontat al fet que la interacció entre cultures continua produint-se (amb paraules dels autors) *“en un plano de desigualdad, dominio y jerarquías étnoraciales”.* (2000:258)

Ciudadania i drets dels col·lectius.

Enfrontant-se a aquesta mateixa problemàtica, el més actual text de Rodríguez afirma que el debat, avui en dia, se centra al voltant de la tensió entre pluralisme i democràcia, i per tant entre el dret a la diferència i el de la igualtat. I posa èmfasi en el fet que cal aturar-se a distingir entre les dues dimensions que s'entrellacen i es confonen en aquest conflicte: l'individu i la comunitat. Mentre

que els drets del primer, drets de ciutadania o d'igualtat en els recursos (habitatge, treball, educació, sanitat...), s'han anat reconeixent en tots els països d'immigració, els drets socials i culturals dels col·lectius (lingüístics, territorials, religiosos,...) haurien estat deixats de banda per part de la lògica liberal quan, tal com apunta Rodríguez citant Kymlicka¹⁰², “*en un contexto verdaderamente liberal, los derechos comunitarios serían una extensión o condición de la libertad e igualdad individual*”. (2007:22-23)

Arribats a aquest punt, Rodríguez afirma que la ciutadania, “*el elemento central en los procesos de incorporación*”, no només hauria d'esdevenir més accessible, sinó que hauria de ser reformulada de tal manera que fes dels nous ciutadans membres de ple dret de la societat a la que s'han inserit. (2007:23-24; 2010:261) I es farà ressò d'una sèrie de propostes de diferents autors a aquest respecte, entre les quals la ciutadania “múltiple”, “transnacional”, “cosmopolita”, “multicultural”, “multi-lògica”, “diferenciada”, “comunitària multicultural”, etc. (2007:25; 2010b:262)

Per la seva banda Kymlicka i Norman (1996:82) posaran èmfasi en la doble vessant del concepte “ciutadania”: *la ciutadania com condició legal* (o plena pertinença a una comunitat política concreta) i *la ciutadania com condició desitjable* (la participació de cada individu en la comunitat com determinant del grau i la qualitat de la seva condició de ciutadà). Entenent-se que sense la primera no pot assolir-se i desenvolupar-se la segona, que és a partir de la qual els membres de la societat poden sentir-se realment part de la comunitat.

Pel que fa a la política seguida per part dels països europeus a aquest respecte, Rodríguez apunta que la majoria d'ells segueixen criteris excessivament restrictius que limiten el dret a la plena ciutadania i provoquen la segmentació socio-política entre ciutadans, estrangers i residents, a part de limitar la participació dels nouvinguts en la vida social i econòmica del país receptor i contribuir, així, a l'empitjorament econòmic i social del mateix (2010b:261-262).

---

¹⁰² Op cit. [1995].

3.4. Sistemes d'aplicació de les polítiques migratòries. Protocols d'acollida.

Moreno i Bruquetas expliquen com els dos models bàsics de gestió de la diversitat (assimilacionisme i multiculturalisme) es tradueixen a la pràctica en dos models diferents de resposta a les desigualtats que pateixen les persones immigrades: l'anomenat *mainstreaming* (facilitar-los l'accés al sistema general de protecció social, és a dir, "normalitzar-ne" l'accés.) i l'anomenat *targeting* (elaboració de programes especials per a necessitats específiques). Mentre que el primer parteix de la idea que les desigualtats es deriven de la posició social dels migrats i per tant els equipara amb el conjunt de membres desfavorits de la societat, el segon atribueix les desigualtats que afecten aquesta població a factors ètnic-culturals. Els autors apunten que encara hi hauria una opció intermèdia, la que detecta les necessitats especials dels migrats i cerca de pal·liar-les des dels serveis generals. (2011:83)

Però Moreno i Bruquetas apunten que ambdós models, tant a la teoria com a la pràctic, plantegen importants contradiccions que ells, citant De Zwart¹⁰³, resumeixen mitjançant la "paradoxa del reconeixement". Segons aquesta, tant amb l'aplicació d'un model com amb l'altre, tant si la diversitat cultural i ètnica és reconeguda com si no ho és, el grau d'integració dels immigrants no millora, sinó que sembla anar a menys. I citen com exemples el cas de França, on l'anomenada 'segona generació' continua mostrant els mateixos indicadors socio-laborals baixos dels seus pares. I el cas del Regne Unit i d'Holanda, on les polítiques de 'discriminació positiva' han resultat contraproductives en contribuir a accentuar les diferències i en fer que aquells grups que la reben siguin més estigmatitzats. (2011:83-84)

Inés Michalowski (2007) fa una anàlisi dels models d'acollida de tres estats europeus, França, Alemanya i Holanda, durant les darreres dècades del segle XX i els primers anys del segle XXI. L'autora cerca els punts en comú i les diferències d'aquests tres models i mostra com tant el model de rotació de treballadors alemany primer, com més tard l'assimilacionista francès i el

---

¹⁰³ De Zwart F. (2005) The dilemma of recognition: administrative categories and cultural diversity, *Theory and Society*, 34, pp.137-169.

multicultural holandès, van fent fallida. Una sèrie de fets i d'esdeveniments desgraciats (l'assassinat de Theo Van Gogh a Holanda i la prohibició del hijab a França el 2004, les revoltes als suburbis de França i l'atac terrorista del Londres el 2005, entre d'altres) precipitaran el replantejament del model multicultural per part dels governs europeus. Així, arran de la crisi d'aquestes polítiques d'integració, els governs dels estats europeus com Alemanya, França, Holanda, Noruega, Finlàndia, Dinamarca, Àustria i Bèlgica introdueixen "programes d'integració" per als nouvinguts. Programes que, tal com apunta Michalowski citant altres autors (Alba i Nee¹⁰⁴; Brubaker¹⁰⁵; Esser¹⁰⁶) poden veure's com un "retorn de l'assimilació". (2007:68-70)

Aquests programes d'integració, explica l'autora, consten bàsicament de cursos de llengua i d'educació cívica i del seguiment de casos concrets mitjançant la introducció de la figura del mediador. El seu objectiu és facilitar el procés d'integració de l'immigrat. Michalowski cita Loeffelholz i Thränhardt¹⁰⁷, quan diu: "Así, los programas prometían un mayor control del inmigrante individual, una mayor eficiencia y, por consiguiente, la reducción de los 'costes de no integración'." Però aquests programes no triguen a mostrar nivells molt baixos d'efectivitat i s'acaben considerant una inversió social dubtosa, trobant-se, avui en dia, en franca revisió. (2007:70-89)

Guillermo de la Dehesa explica que la UE cerca d'elaborar una política comuna en temes d'immigració des del 2003, moment en el que es tracen les primeres línies d'actuació. El 2004 es publica el text: "*Libro sobre la integración*" amb aquest mateix objectiu i el 2005, la Comissió desenvolupa una comunicació sobre una agenda comú per a la integració i el marc per a la integració

---

¹⁰⁴ Alba R, Nee V. (2004) Assimilation und Einwanderung in den USA. A: Bade K, Bommes M. (eds.) (2004) *Migrations – Integration – Bildung. Grundfragen und Problembereiche. IMIS-Beiträge*, nº 23, pp. 21-39.

¹⁰⁵ Brubaker R. (2003) The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States. A: Joppke C, Morawska E. (eds.) (2003) *Towards assimilation and citizenship. Immigrants in Liberal Nation-States*. New York, pp. 39-58.

¹⁰⁶ Esser H. (2004) Welche alternativen zur 'assimilation' gibt es eigentlich? A: Bade K, Bommes M. (eds.) (2004) *Migrations – Integration – Bildung. Grundfragen und Problembereiche. IMIS- Beitrage*, nº 23, pp. 45-66.

¹⁰⁷ Loeffelholz HDV, Thränhardt D. (1996) *Kosten der Nichtintegration ausländischer Zuwanderer*. Essen / Münster, Ministerium für Arbeit, Gesundheit und Soziales des Landes Nordrhein- Westfalen.

d'immigrants de països tercers a la UE. El Maig de 2007 es publica la segona edició del *Handbook on Integration Policy for policy makers and practitioners*, a partir del qual es van elaborant informes anuals sobre immigració i integració que intenten supervisar el progrés de les polítiques d'integració dels estats membres. (2008:226-229)

Pel que fa a la política d'integració aplicada a l'Estat Espanyol, Moreno i Bruquetas fan referència al *Plan Estratégico de Ciudadanía e Integración* (PECI) 2007-2010, elaborat pel *Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*. Es tractaria, segons expliquen, del marc general pel qual s'haurien de guiar les polítiques autonòmiques d'integració dels immigrants a la societat espanyola. (2011:84) I apunten que aquest planteja el principi de la interculturalitat com a "*mecanisme d'interacció entre les persones de diferents orígens i cultures, dins la valoració i el respecte de la diversitat culturals*"¹⁰⁸ (Moreno i Bruquetas, 2011:85, citant el text del PECI) I segueixen amb la idea dels redactors d'aquest text, segons el qual la interculturalitat seria un fet *consustancial* a la mateixa realitat espanyola, amb la seva pluralitat cultural reflectida institucionalment per l'Estat Autònic. (2011:86)

A demés, Moreno i Bruquetas assenyalen que la majoria de les polítiques autonòmiques de l'Estat Espanyol s'han marcat com a fita la igualtat d'oportunitats per a tots els membres de la societat, basant-se en la "normalització". Així, apunten, "*es parteix d'un enfocament individualista-universalista dels drets, basat en l'extensió de drets per a tothom, en lloc d'atorgar drets diferencials per a col·lectius específics*". (2011:86) Però tenint sempre en compte que això suposa una adaptació dels serveis generals per tal que aquests resultin realment accessibles als col·lectius amb llengües i pautes culturals diverses. (2011:87)

Finalment, també sobre el model d'integració que s'està implantant a l'Estat Espanyol, Dan Rodríguez assenjala que, tot i que el PECI 2007-2010, cita com principis bàsics la interculturalitat, la bi-direccionalitat, l'adaptació mútua i el diàleg, el model de gestió que s'està duent a terme sembla més proper a

---

¹⁰⁸ Teresa San Román critica aquesta línia de pensament pel seu transfons precisament, acrític i per defugir els problemes en lloc d'acceptar-los i donar-los solució (*Los muros de la separación*, Tecnos /UAB, Madrid 1996).

l'assimilacionisme francès que al pluralisme. En canvi, pel que fa al "*Pla de Ciutadania i Immigració 2005-2008*" elaborat per la Generalitat de Catalunya, Rodríguez es mostra esperançat pel fet que, tal com apunta, no es limita al plantejament d'estratègies, sinó que s'ha passat a l'acció des de la legislació. (2007:34-36)

Protocols d'acollida.

Així, doncs, quins elements hauria de tenir un protocol d'acollida?

Per començar cal distingir entre la política que s'elabora des de l'administració central i des de l'autonòmica i el protocol d'acollida que desenvolupen els municipis. S'entén que la desenvolupada per la primera i la segona serà més àmplia i la desenvolupada pel municipi serà més focalitzada a les necessitats locals i més centrada en temes pràctics, però sempre seguint les directrius de les primeres i compartint uns eixos comuns per a tot l'Estat.

Dan Rodríguez incideix en la necessitat d'atorgar poder, competències i recursos a les comunitats autònomes, municipis i fins i tot barris per tal que aquests desenvolupin les seves estratègies de gestió de la diversitat i de la immigració. I posa èmfasi en la necessitat de millorar la transversalitat i en la cooperació entre els diferents nivells administratius perquè aquestes polítiques puguin resultar més efectives. (2010a:24)

Així, segon s'extrau de la revisió dels texts citats, és desitjable que des de l'administració central s'agilitzi l'adquisició del permís de residència dels nouvinguts, que es faci un esforç cap a la millora del sistema de reconeixement de títols acadèmics estrangers i que s'accepti la participació política dels immigrants. Que des de l'Administració autonòmica es desenvolupin millors programes a les escoles i instituts per a l'aprenentatge de la llengua de comunicació i l'adquisició de coneixements varis fins assolir el nivell de la resta de l'alumnat. I que des dels municipis es creïn protocols de benvinguda per als nou vinguts.

D'aquests darrers protocols s'espera que siguin programes complets que abastin i aportin informació sobre totes les àrees de la vida a destí, des de l'aspecte laboral a l'educatiu, passant pel sanitari, l'habitatge, les prestacions, els serveis socials, l'oferta cultural, etc. S'espera a més, que a aquests protocols els segueixin programes específics destinats a facilitar la integració dels nouvinguts, creats des de l'administració central o des de l'autonòmica. Els cursos d'introducció a la llengua o llengües de comunicació i de perfeccionament d'aquesta, els cursos d'educació cívica, així com els programes d'assistència, formació i reinserció laboral, en serien els més importants.

A més, aquests programes haurien de tenir en compte les necessitats especials de les dones immigrades i, a ser possible, incloure servei de guarderia i ajuts per a les despeses de transport públic i gaudir de flexibilitat horària, per tal de promoure la seva assistència. Tal com fa el programa LINC¹⁰⁹ del govern canadenc, del que parlen Biles i Winnemore. (2007:50-53)

Capítol 2. Metodologia i disseny de la recerca.

1. Objectius.

Objectiu General.

L'objectiu general d'aquesta recerca era aprofundir en el procés migratori dels subjectes d'estudi per tal d'esbrinar quins són els factors influents perquè en un mateix espai, i en el context d'una mateixa societat, determinades persones i famílies immigrades optin entre diferents nivells d'integració social i la construcció d'espais importants d'autosegregació espacial, mentre que d'altres es decantin cap a la plena integració a la societat receptora; perquè unes persones i famílies s'adaptin als canvis d'una forma efectiva, mentre que

---

¹⁰⁹ *Language Instruction for Newcomers to Canada.*

d'altres, per decisió pròpia, per incapacitat o per impossibilitat, romanguin aferrades a les pautes, incloses les que resulten disfuncionals per a la societat de destí, del que consideren com mode d'actuar propi del seu grup. I per altra banda, però paral·lelament, aprofundir en el camp migratori translocal dels migrats, cercant en aquest els canvis que es produeixen arran de la migració en la vida dels que els duen a terme i en la de les seves famílies i parents a origen i a destí. I sempre tenint en compte que només alguns dels canvis es deuen a aquest factor, ja que la societat marroquina té una dinàmica pròpia de canvi intensa, que es reforça, contradiu o es produeix en paral·lel a aquella. Aquest tipus de problemes dels canvis interns, així com la seva relació amb els que genera l'emigració, només he pogut indagar-los superficialment i penso que no es poden tractar en profunditat en aquesta tesi ni en el temps dedicat, ni probablement per mi mateixa en solitari.

Objectius concrets.

Dins del marc dels objectius principals calia filar més prim i es va elaborar un llistat d'objectius concrets i les seves corresponents preguntes a les que interessava trobar resposta en relació als temes més amplis dels objectius, a partir dels quals crear l'esquelet de la recerca. Aquests objectius són els següents:

- Esbrinar la motivació principal dels subjectes d'estudi per iniciar el seu procés migratori. Les motivacions personals i les circumstàncies personals, familiars i/o contextuais (econòmiques, socials, polítiques, sanitàries, etc.) que els porten a prendre la decisió d'emigrar.
- Esbrinar la situació (econòmica, laboral, social,...) de l'espai d'origen, tant del context familiar com del seu entorn.
- Esbrinar els trets i l'abast de la cadena migratòria a la que han de recórrer els potencials migrants (nombre de persones que els recolzen i funcions: assessorament, finançament, etc. així com obligacions morals o normatives que es contrauen).

- Esbrinar els trets i l'abast de la cadena migratòria que dóna suport a l'immigrat en arribar a destí (nombre de persones que la componen, funcions d'aquesta: allotjament, ajuda en gestions burocràtiques, cerca de feina, assessorament sobre serveis socials i logística, etc.) i de la xarxa personal dels immigrants que ja es troben instal·lats a l'espai de destí, que poden aportar informació sobre el seu grau d'acomodació.
- Esbrinar els trets de la xarxa personal que resta als immigrants en el seu país d'origen.
- Cercar relacions entre els trets de la xarxa migratòria dels immigrants i els canvis que es donen en la seva vida.
- Detectar els canvis produïts en el si del propi grup objecte de l'estudi (l'escolarització infantil, incorporació de la dona al mercat laboral, substitució dels espais de socialització femenina, canvis en la relació intergeneracional, disminució o intensitat de les pràctiques religioses, evolució de l'estructura familiar, pautes i concepció de la família i els parents i de l'amistat, etc.).
- Esbrinar l'existència d'una possible transformació del procés migratori i del grau d'integració del grup d'estudi a partir de la crisi laboral que s'està donant al sector de la construcció. La forma d'adaptar-se dels dos grups a la nova situació mitjançant els possibles canvis de sector laboral, l'increment de l'activitat laboral femenina, la migració cap a altres regions de l'Estat Espanyol, o cap a altres estats, etc. i tractar de relacionar aquests canvis amb els trets particulars de les xarxes personals dels subjectes d'estudi i del seu camp migratori.
- Esbrinar els trets particulars del context de rebuda al que arriben els immigrants de l'estudi, per a determinar la relació entre aquest context i el grau i la forma d'integració d'aquells.
- Esbrinar els canvis que es donen a l'espai d'origen a partir del procés migratori d'alguns dels membres de les famílies que hi resten.
- Esbrinar els vincles que mantenen els migrants amb origen, així com la seva intensitat i el seu abast.

2. Tipus de recerca.

Aquest estudi es basa en un treball de camp etnogràfic transnacional i per tant, multi-situat (a l'espai de destí i a l'espai d'origen dels subjectes de l'estudi). És l'estudi etnogràfic de dos grups de població residents en dos punts diferenciats de l'arxipèlag de les Pitiüses.

Els subjectes d'aquest estudi són immigrants, emigrants i transmigrants i formen part d'allò que s'ha vingut a denominar una comunitat "transnacional" (tot i que penso, seria millor anomenar "translocal"), entenent per aquest terme aquella comunitat els membres de la qual tenen més d'una localitat de residència, entre les que es traslladen més o menys contínua i periòdicament i amb les que se senten vinculats emocional, cultural i socialment, com a mínim. Així que, a diferència de l'etnògraf tradicional, que es traslladava a la localitat del subjecte d'estudi, on romandria durant tot el temps del treball de camp, en aquest cas s'ha optat per seguir els subjectes per part del seu camp migratori, en un intent d'imitar la seva situació de transmigrants, però sense oblidar que la situació de l'investigador/a és privilegiada, per ser temporal (o amb aquesta idea es parteix), voluntària, no implicar trasbals cultural (en general, s'acostuma a conèixer bé la cultura de l'altre i la seva terra, al menys aquest era el meu cas) ni sistemàtica pèrdua d'estatus al nou espai, i per la condició de ciutadà/na amb tots els papers en regla i amb tots els drets.

Així doncs, aquest tipus de recerca pot definir-se de multi-situada, des del punt de vista que abasta varis punts concrets (en el cas de la que ens ocupa tres punts molt concrets i d'altres de puntuals), tots ells simultàniament, a la vegada i per etapes. Malgrat semblar una incoherència, no és així, ja que, tal com qui més qui menys pot comprovar a la seva vida quotidiana, un pot viure aquí i allà (només cal pensar, per exemple, en aquells que tenen una segona residència per als caps de setmana i per a les vacances) i mantenir-se en contacte continuat amb el lloc que s'acaba de deixar.

En el cas de la recerca per a aquesta tesi es va cercar una comunitat immigrada d'una comunitat autònoma que no era la de residència de la

investigadora i es va fer treball de camp tant a l'espai de migració com a l'espai d'origen dels subjectes de l'estudi. Aquestes estades van ser totes elles de varis mesos i durant les mateixes (i durant tot el temps de l'estudi) s'ha mantingut contacte continuat amb els punts més importants del camp migratori, de forma directe o indirecte (a vegades preguntant a tercers sobre la situació d'un/a o un/a altre/a), és a dir, amb els subjectes que es troben en un i altre espai. A vegades el camp migratori (transnacional o translocal) dels migrats de l'estudi abasta més de dos espais (altres localitats, regions o països en els que han viscut al llarg del seu itinerari migratori, abans d'arribar a les illes) i, en molts casos continua en transformació (han tornat a emigrar des del primer contacte amb ells o des que van ser entrevistats). En el cas de la present investigació, per qüestió de temps i de medis, es va limitar el nombre dels espais a fer treball de camp a tres: el d'origen i dos de destí. Així, per al treball de camp al Marroc, es va optar per una sola de les localitats d'origen dels subjectes de l'estudi, la localitat amb el nombre més alt de subjectes entrevistats, deixant les poblacions de la resta dels subjectes per a visites puntuals i periòdiques, al llarg de l'estada al Marroc. La localitat triada per al treball de camp al Marroc, mostrava determinats trets que la feien la més idònia per a establir-hi el camp base. Era una població semi-urbana amb tots els serveis necessaris per a poder viure i treballar amb comoditat, però amb accés a les vies de comunicació que permetien el fàcil trasllat a la resta de municipis que es pretenia visitar. Era a la vegada una població de dimensions reduïdes que facilitava la relació i intensa interacció amb els veïns i subjectes de l'estudi.

Tal com ja he citat, Marcus (1995:100) apunta que, en general, en el Treball de camp multi-situat es fa difícil estudiar els diferents camps amb uniformitat. És a dir, que no se'ls dedica el mateix temps, ni la mateixa intensitat ni se n'obtenen dades de la mateixa qualitat. Hi estic d'acord en línies generals, però no sempre té perquè ser així. En aquesta recerca, els efectes d'això s'han mirat de minimitzar, de forma que s'ha mirat de mantenir el contacte per la via telefònica d'una forma més intensa amb els subjectes residents a les localitats a les que s'ha dedicat menys temps, i per altra banda, una vegada a origen, s'ha mirat de contrarestar aquesta desigualtat. Per exemple, el temps dedicat al treball de camp a Eivissa vila va ser lleument inferior al dedicat a l'illa de Formentera,

espai de residència de la investigadora durant la recerca, per una qüestió d'accessibilitat. Cal dir que el nombre d'entrevistes no va diferir entre els dos camps, i per altra banda, una vegada al Marroc, les famílies amb les que es va mantenir un contacte més continuat van ser les dels subjectes residents a vila d'Eivissa. Tot i així, cal dir que el temps d'estada exacte a cada un dels camps no influeix, penso, en les dades que se n'obtenen. Quan s'ha trobat a faltar informació, simplement s'ha tornat al camp en qüestió i s'ha mirat de solucionar.

Segons la variable temps, es tracta d'un estudi longitudinal, les observacions del qual han abastat l'espai de temps transcorregut entre el primer treball de camp l'any 2007 i el darrer, l'any 2010. Ocasionalment s'ha tractat d'un estudi retrospectiu, ja que, en cercar els canvis produïts en la vida dels immigrants, s'ha d'incidir no només en els detalls de la seva vida a l'espai d'origen, sinó també en els que tenen a veure amb el pas del temps a l'espai de migració al llarg del procés.

Finalment, segons les estratègies d'investigació, és pot definir de treball de camp etnogràfic que en una primera fase va consistir en la recollida etnogràfica de dades a partir de l'observació participant i entrevistes obertes i, una vegada obtinguda la familiarització i la creació de relacions àmplies i fiables, en la realització d'entrevistes semi-pautades, així com en l'elaboració i l'anàlisi de xarxes personals, tant a l'espai de migració com a l'espai d'origen. Precisament, i degut a la necessitat d'estudiar també els subjectes que es trobaven en origen, però que es troben vinculats als migrants, aquesta recerca etnogràfica es qualifica de multi-situada. Així, la recerca s'ha dut a terme a les illes Pitiüses i a la regió marroquina de Tànger-Tetuan (especialment a la província de Xauen).

Cal aclarir que la decisió d'optar per una recerca multi-situada no respon únicament a la necessitat d'obtenir informació sobre els familiars dels migrants i els canvis que pot haver sofert la seva vida, sinó també a l'observació del fet que, per als transmigrants (així es poden definir els subjectes d'aquest estudi), l'espai d'origen esdevé destí, temporal i periòdicament.

3. Unitat d'estudi i criteri de selecció de subjectes.

L'estudi se centra en la població immigrada d'origen marroquí, d'ambdós sexes i de totes les edats, resident a l'illa de Formentera i a la vila d'Eivissa en el moment de la recerca, concretament als barris de Ses Figueretes i de l'Eixample (any 2007-20010), però també s'estén a la part de la família dels immigrants que roman a l'espai d'origen.

Per tal de poder abastar aquesta part de les famílies, i una vegada detectat l'origen dels subjectes del grup d'estudi, s'ha limitat aquest camp a la regió del nord marroquí: regió Tànger- Tetuan, i més específicament a la província de Xauen. És en aquesta regió que es troben les poblacions d'origen de la major part dels subjectes estudiats.

Subjectes de l'estudi.

Per a una bona part de les hipòtesis la població d'estudi són els marroquins immigrants, ja que molts factors no es limitarien a particularitats de les Pitiüses. Ara bé, partint d'aquestes condicions precises en aquest moment, puc dir que la població d'estudi són, tal com acabo d'indicar, els immigrants (homes i dones de totes les edats) d'origen marroquí que resideixin a l'illa de Formentera i a la vila d'Eivissa al moment de la realització de l'estudi. Es tracta d'unes 1.300 persones, al moment de l'inici d'aquest: 256 persones del municipi de Formentera, i 1.044 persones al municipi d'Eivissa, però també s'ha de tenir en compte la part de les famílies d'aquests/es que roman a l'espai d'origen i que també han format part de l'estudi, tot i que no ha estat possible de comptabilitzar-les amb la suficient precisió.

Malgrat que per a molts aspectes i temes s'ha treballat amb les dades de la comunitat sencera dels marroquins immigrants a Formentera i a la vila d'Eivissa, principalment a través d'observació participant, entrevistes obertes i documents, la realització d'entrevistes semi-pautades s'ha dut a terme sobre una selecció d'individus. Per tal de respectar i abastar la totalitat de l'heterogeneïtat del grup, es van establir categories i variables i es va

determinar el nombre d'individus a entrevistar per a cada una d'elles en funció de la variabilitat detectada en la primera etapa de l'estudi, a partir de les que es va fer el disseny definitiu per al darrer període, de manera que la segona etapa resultés una contrastació inicial de resultats. La selecció es va realitzar prioritzant aquesta variabilitat i les bases de confiabilitat de les dades que es van obtenir.

Va optar-se per fer un nombre similar de subjectes a les mostres dels dos camps de les illes, tot i que la població de vila és molt major a la de l'illa de Formentera, perquè es va considerar que la població d'Eivissa mostrava una homogeneïtat de la que n'estava mancada l'illa menor, en tractar-se aquesta d'un espai, tot i que poc poblat, molt més divers i extens (hi ha població que viu al centre urbà, altra que ho fa en petis nuclis i d'altra que viu dispersa pel territori de l'illa en cases pageses).

Al llarg d'aquest apartat faré referència només als subjectes de la mostra de les illes Pitiüses, ja que la mostra del Marroc està formada per una part d'aquella, en concret del grup de migrants que tornaven periòdica i temporalment a l'espai d'origen i amb els que vaig coincidir durant les meves estades al Marroc.

Trets del mostreig.

El tipus de mostreig no és probabilístic, sinó que, degut al reduït nombre de la població d'estudi, així com a la seva dispersió pel territori (en el cas de Formentera), es va fer una selecció basada en criteris simples i per quotes. Es van triar i entrevistar les persones adequades als termes que es descriuran a continuació i que, a més, dins del grup escollit i una vegada feta la familiarització, es van mostrar més accessibles i més oportunes (per qüestions lingüístiques, per la confiabilitat aconseguida, etc.) per cada una de les categories establertes, donant prioritat a aquells aspectes de caràcter qualitatiu que, de no prioritzar-se, podrien distorsionar els resultats quantitatius, en especial en un nombre reduït d'individus, como és el cas. De la mateixa manera, es tenia previst recórrer a la selecció per xarxes, si s'observaven dificultats en l'accés a determinats sectors del grup d'estudi, però finalment no va ser necessari.

La mostra del Marroc és una submostra de la de les illes Pitiüses. Però l'observació participant al Marroc es va dur a terme no només entre els migrants de l'estudi, sinó també entre els membres de les seves famílies que es van mostrar més accessibles i que, tal com era d'esperar, van romandre al Marroc una vegada retornats els migrants a destí. En tot cas, es tracta de pares, mares, fills, filles, germans, germanes, nebots, nebodes, oncles, ties, entre d'altres familiars, així com veïns i amics propers dels subjectes de la mostra de les Pitiüses.

Per a les tipologies, es van tenir en compte les variables que fan referència al sexe, la categoria d'edat, la situació familiar (estat civil reconegut en origen amb la família reagrupada o pendent del reagrupament, l'origen del/la cònjuge) i al sector laboral en el que s'inscriuen. Per als joves es va incidir també en l'edat d'arribada a l'espai de migració. Finalment, per a la gent gran (tot i el baix nombre d'aquests en el grup) es va tenir en compte especialment la motivació que havia portat al reagrupament.

Es van entrevistar 103 persones immigrades d'origen marroquí adultes, residents a les illes Pitiüses:

- 26 dones residents a Formentera.
- 26 dones residents a Eivissa vila.
- 25 homes residents a Formentera.
- 25 homes residents a Eivissa vila.

De la mateixa manera, es van estudiar els joves a partir de les entrevistes a 19 joves d'institut (12-17 anys), tot i que la mostra dels joves utilitzada per a la contrastació de les hipòtesis, inclou 8 joves de la mostra dels adults que tenien els trets que se cercaven :

- 5 noies de Formentera.
- 4 noies d'Eivissa vila.
- 5 nois de Formentera.
- 5 nois d'Eivissa vila.

Per altra banda, durant el treball de camp a origen es van entrevistar 53 migrants (30 homes i 23 dones) de la mostra de les Illes Pitiüses i es va fer observació participant amb 24 famílies, a les poblacions de Xauen, Tetuan, Martil, Tànger, Fnideq (Castillejos) i Larraix.

A demés, es van fer entrevistes a residents de les illes pertanyents a altres comunitats i a representats d'institucions vàries, tal com es detallarà al següent punt.

Com a control de les dades i de la situació dels marroquins, i per a fer una indagació inicial de la visió i relacions que manté la resta de la població respecte als marroquins, es van entrevistar 17 residents de les illes **no marroquins**: 5 illencs de naixement i nacionalitat espanyola, 6 immigrants d'altres comunitats de l'Estat Espanyol, 4 immigrants comunitaris de nacionalitat estrangera, 2 immigrants no comunitaris.

4. Tècniques de recollida de dades.

Aquest estudi es basa principalment (però, tal com ja he indicat, no només) en les dades obtingudes a partir de **l'Observació Participant** i les **Entrevistes Semi-dirigides** dutes a terme al conjunt dels subjectes de la mostra, per la qual cosa és necessari un comentari sobre l'ús que he fet de les mateixes.

Observació Participant.

Un període perllongat d'observació participant al si de les famílies marroquines de la mostra i als llocs de trobada dels homes i dels joves que formen aquesta, es va fer necessari per tal de familiaritzar-se amb els membres del col·lectiu d'estudi (tant a les Illes Pitiüses com a les poblacions marroquines de Xauen i Tànger), connectant amb els individus i famílies que poguessin proporcionar una base suficientment sòlida, com per a garantir la confiabilitat posterior de les dades que s'obtinguessin a partir dels altres procediments, i un context general ampli d'aquests entorns concrets en el que aquestes dades poguessin trobar sentit i permetre, amb una certa confiança, la formulació d'hipòtesis. Aquesta

tasca es va dur a terme en diversos espais públics i privats. A Formentera, els principals espais públics de trobada amb els homes marroquins van ser les cafeteries, tal com explicaré més endavant, sobre tot als centres urbans de Sant Francesc (Es glop, Bar Es Bon Temps, Dolç i Salat,...). En el darrer bar es va fer l'observació participant de forma més aviat discreta i ocasional, ja que durant aquella època aquell local no gaudia de gaire bona fama entre els marroquins més conservadors. Una de les preocupacions d'aquesta investigadora era que la associessin amb el grup de marroquins que freqüenten els bars on se serveix alcohol. Especialment perquè durant la primer etapa del treball de camp vivia exactament a sobre del bar en qüestió. A la població de Sant Ferran es fa fer bona part de l'observació participant a la cafeteria de l'Hostal Illes Pitiüses, però també als locutoris i a la plaça infantil del darrera de l'escola.

En principi se suposava que un dels espais clau seria el bar-restaurant marroquí de Sant Ferran, un espai que s'havia mostrat com un important punt de trobada d'una bona part dels homes marroquins que viuen a l'illa de Formentera. Aquest local, però, va romandre tancat tot l'hivern i bona part de la primavera. No va ser fins el primer de maig que va obrir novament les portes i a partir d'aquell moment va fer-ho sempre intermitentment fins al seu traspàs. Finalment, però, va esdevenir, tal com s'esperava, un dels espais de socialització on dur a terme una part important de l'observació participant.

A l'illa d'Eivissa es va haver de recórrer molt menys a les cafeteries per tal d'entrar en contacte amb el col·lectiu, tot i que aquestes es van fer necessàries per a dur a terme les trobades, i més tard les entrevistes, amb els nois solters del grup. El fet que la vila d'Eivissa sigui un centre urbà molt més gran que els de Formentera va obligar a canviar l'estratègia d'entrada en contacte amb el grup d'estudi. Les primeres temptatives d'entrar a parlar amb les dones marroquines en trobades casuals va resultar un fracàs i es va haver d'optar per fer ús de la xarxa dels migrats de l'illa veïna amb els que ja s'havia assolit un bon grau de confiança. Així, a partir de la coneixença amb alguns dels amics i familiars dels residents a Formentera es va poder ampliar la xarxa personal de la investigadora al si del col·lectiu marroquí d'Eivissa.

El grup d'Eivissa difereix considerablement del de Formentera en un fet: l'existència de llocs públics de trobada d'un bon nombre de les dones marroquines. A vila, les marroquines freqüenten una cafeteria del centre de la ciutat, al costat de l'estació central d'autobusos, i és allà on es va dur a terme una part important de l'observació participant, especialment al principi, per manca d'accés a altres espais més íntims. Però al llarg de tot el treball de camp es va mantenir la visita a aquell espai, tot i les posteriors i regulars visites a les cases familiars.

Per altra banda, també la majoria d'homes (gairebé la totalitat dels casats) residents a vila d'Eivissa es van poder entrevistar a les cases familiars, atès que allà el percentatge de famílies consolidades (reagrupades des de fa anys) és més alt que a l'illa de Formentera, on una part important dels homes de la mostra encara viuen sols o compartint llar amb altres compatriotes.

Un espai de trobada que no s'havia tingut en compte, i que va resultar clau per a l'entrada en contacte amb els membres més conservadors¹¹⁰ del col·lectiu de Formentera, va ser el local d'un negoci ètnic regentat per un marroquí que fa més de 15 anys que viu a l'illa i que gaudeix de bona reputació i prestigi dins de la totalitat del grup. En aquest espai es va dur a terme observació participant durant unes quatre o cinc sessions, però es va desestimar com espai habitual per la seva limitada possibilitat de conversa, més enllà de la primera entrada en contacte amb alguns membres del grup no habituals de les cafeteries.

Finalment, per tal d'establir els primers contactes amb les dones marroquines de Formentera es va haver de recórrer a les trobades casuals i diàries en espais públics com són els patis d'accés a les escoles, el locutori, les cues del forn, del supermercat, de correus, etc. Una vegada que la relació amb algunes d'aquestes dones s'anava consolidant, les trobades van passar a dur-se a terme sistemàticament a les seves pròpies llars. El fet d'entrar en contacte i d'intimar amb algunes de les dones amb més prestigi social dins del grup va afavorir que la resta de les dones s'anessin a obrir les portes a la

---

¹¹⁰ Conservadors des del punt de vista religiós. Prefereixo utilitzar el terme conservadors per obviar el terme *islamistes*, perquè reconec no haver mantingut el suficient contacte i diàleg amb ells com per a poder titllar-los amb aquest terme, que prou connotacions pejoratives ha assolit als països receptors de migració. A demés, i d'entrada, no sembla haver-hi cap indicatiu per parlar d'islamistes a les illes Pitiüses en general.

investigadora amb tota l'hospitalitat i l'amabilitat que caracteritza aquest col·lectiu.

Al Marroc, l'observació Participant es va dur a terme en una gran diversitat d'espais, des de les cases familiars durant els berenars de diari, a les llargues i nombroses celebracions que tenen lloc durant els mesos del retorn estival dels migrants, passant per les sessions de *hammam* amb les dones, les visites a perruqueries, pastisseries, restaurants i cafeteries, durant els passeigs familiars, les excursions al riu, els dies de mercat i un sense fi d'activitats habituals al Marroc, que afavoreixen la interacció i la conversa.

La presa de contacte amb la part de les famílies que roman al Marroc va ser molt fàcil atesa l'hospitalitat d'aquesta població, en general. Cal tenir present que la investigadora es presentava sempre de la ma dels seus fills/es o d'altres parents migrants, un salconduit assegurat. Per altra banda, quan els migrants van retornar a l'espai de migració, la investigadora va romandre al Marroc i el contacte amb les famílies, més que diluir-se, es va intensificar, en baixar també l'activitat turística de la regió i en arribar l'hivern.

Entrevistes.

Però també ha estat de cabdal importància per aquesta recerca la informació extreta a partir de les **entrevistes semidirigides realitzades sobre la base d'un guió** als subjectes de la mostra, seleccionats segons la taula de tipologies que es va elaborar. Cal deixar clar que, en el cas dels subjectes d'aquest estudi, moltes vegades les entrevistes s'han dut a terme després d'un temps d'observació participant tan productiu que han acabat resultant mig absurdes, atès que una bona part de les dades eren ja sabudes per part de la investigadora. En altres casos això no ha estat així i ha calgut fer una o varies entrevistes per esbrinar totes les dades necessàries per a completar la història migratòria de determinats subjectes, amb els que la interacció diària al camp no era tan accessible o habitual. A vegades, les entrevistes s'han dut a terme al poc temps de l'inici de la relació amb determinat/da subjecte i l'observació participant que l'ha seguit ha confirmat o desmentit la informació d'aquella. És així que, en general, i sempre que ha estat possible, s'ha mirat de realitzar les entrevistes al cap d'un temps considerable d'interacció amb la persona en

qüestió, o com a mínim fins que s'ha assolit un cert grau de confiança amb aquella. Sovint s'han realitzat entrevistes formals a persones quan ja es tenia coneixement de gairebé totes les seves dades, però ha calgut dur-les a terme, per una banda, per no treure importància a la persona en front les seves compatriotes entrevistades formalment, i per altra, perquè és cert que a vegades sorgeixen dades que es desconeixien o que s'havien donat per sabudes erròniament. Tot i així, comparteixo amb Eva Evers Rosander la idea que la importància de la informació que aporten les entrevistes, en treballs de camp perllongats, és reduïda en relació a l'obtinguda durant l'observació participant. Tot i que reconec que aquella és molt important per tal de posar a prova les dades obtingudes, i en especial les de nous informants que confirmen o desmenteixen la validesa de les hipòtesis. Rosander, al llarg del treball de camp per a la seva excel·lent recerca sobre les dones de Ceuta, es va trobar amb situacions similars a les viscudes durant aquesta recerca, especialment durant la realització de les entrevistes formals i durant l'observació participant. Tal com apunta Rosander, les dones marroquines s'avorreixen quan se'ls plantegen converses serioses i llargues sessions de preguntes, de manera que s'ha de recórrer a cercar la informació enmig de converses aparentment de caire insubstancial i a "pescar-la", tal com diu Rosander (2004:51): "*lanzaba las redes y luego clasificaba lo que recogía*", destriant les dades enmig de xerrades que poc a poc deriven, mitjançant la destresa adquirida al llarg de sessions anteriors i molta paciència, cap al tema d'interès de la investigadora.

Però és també habitual el cas que descriu Rosander (2004:50-53) sobre informants amb els que es crea un lligam d'amistat intens, i que pretenen que la investigadora només es relacioni amb el seu cercle de confiança, informants (especialment entre les dones) que competeixen per la confiança de la investigadora i que difamen a d'altres, a la vegada que exigeixen participació en el xafardeig i en les converses de caire femení per part de la investigadora.

Els espais on es van dur a terme les entrevistes van ser sempre negociats amb la persona entrevistada. Mentre que els homes del col·lectiu marroquí, especialment els solters, opten en general per triar espais públics com són els bars i les cafeteries (com he dit, a Eivissa hi ha molts casos d'homes casats entrevistats a la llar familiar), en les entrevistes amb les dones es va donar

preferència a la pròpia llar de les entrevistades i així es va poder fer gairebé sempre.

La duració total de les entrevistes (una o varies a la mateixa persona) oscil·la entre els 60 i els 180 minuts, amb algunes excepcions en els dos extrems. Finalment, dir que la llengua utilitzada per a les entrevistes va ser la llengua castellana quan va ser possible, però també la llengua àrab, en el seu dialecte *darija* (parla col·loquial del Marroc que vaig estudiar prèviament en una escola de Fes i les variants locals de la qual vaig aprendre al llarg de varies etapes realitzades a diverses regions del Marroc), tot i que la major part de les vegades es va acabar recorrent a la combinació d'ambdues llengües.

A demés, tal com s'ha assenyalat al punt anterior, es van realitzar **entrevistes temàtico-prospectives** a un cert nombre de persones residents a les Illes Pitiüses alienes al col·lectiu d'estudi i a membres d'institucions significatives del context de destí, així com de les províncies de Tetuan i de Xauen, al Marroc, encara que allà en un nombre molt més reduït.

Aquestes entrevistes es van dur a terme en els centres de treball dels entrevistats la gairebé totalitat de les vegades.

A l'illa de Formentera cal citar les entrevistes amb les següents persones: la professora de l'Escola d'Alfabetització d'Adults, la cap dels Serveis Socials, l'Educadora Social, dues funcionàries de correus (sobre els enviaments de remeses), el responsable del centre d'informàtica de la Biblioteca, una de les encarregades del préstec de llibres de la biblioteca municipal, un dels metges del Centre de Salut, un dels administradors del mateix centre, la directora, una secretària i una mestra de l'Escola Primària pública de St. Ferran, el cap d'estudis i la secretària de l'Escola Primària pública de St. Francesc, la cap d'estudis de l'Institut de Sant Francesc de Formentera, així com tres dels professors del mateix centre i la professora encarregada de l'Aula de rebuda pels alumnes immigrants (PALIC), dues professores de les "Escoletes" públiques de Sant Francesc, el president de l'Associació de Musulmans de Formentera, l'Alcalde i President del Consell Insular de Formentera (Hnorable. Jaume Ferrer) i la secretària de la Conselleria de Mobilitat i Turisme.

Finalment es van entrevistar també 14 persones a l'atzar, membres de diferents col·lectius residents a l'illa (4 formenterers de naixement, 5 immigrants d'altres

comunitats autònomes, 4 estrangers comunitaris (una alemanya, una romanesa i dos italians) i 1 estranger no comunitari (argentí).

A vila d'Eivissa es van entrevistar els següents membres d'institucions:

Portaveu, president i tesorers de l'Associació islàmica Mesquita *At-Tawwab* d'Eivissa, la responsable de l'Oficina d'Empadronament de l'Ajuntament d'Eivissa vila, el mediador intercultural de l'ajuntament de Sta. Eulària des Riu, la professora responsable del PALIC de l'IES Santa Maria d'Eivissa, el Tècnic de migració en funcions i tècnic de Serveis Socials de l'Ajuntament d'Eivissa, el Cap d'estudis de l'IES Isidor Macabich d'Eivissa, el Professor de PALIC de l'IES Isidor Macabich d'Eivissa, l'encarregada del Servei d'Atenció a la Diversitat del C.P. Sa Graduada, la Directora de l'Escola Pública Cas Serres, les treballadores socials del SOIB Eivissa, els mediadors de la UTS Ponent, de l'Ajuntament d'Eivissa, el Coordinador de l'Oficina central de Càritas d'Eivissa, l'educadora social i professora i organitzadora dels tallers i cursos del Centre Betània de Cas Serres, de Càritas, el Treballador Social de l'OFIM, el secretari del sindicat USO d'Eivissa.

Al Marroc es va realitzar un nombre molt menor d'entrevistes a representants d'institucions. Entre ells: la Directora del Museu de la Casba de Xauen i encarregada de la Biblioteca de la *Bayt Ath-thaqafa* (casa de la cultura) de la mateixa població. El cap del Departament d'Interior de la Província de Xauen, per tal d'obtenir dades demogràfiques de la província, sobre ensenyament, sanitat, sectors laborals, etc. Diferents representants i membres d'associacions i ONG's de l'àmbit del desenvolupament (ADL, Chaouen Rural,...). Però durant el treball de camp al Marroc es va prioritzar més el contacte amb les famílies i l'intercanvi d'opinions i les consultes amb els professors del Departament de Geografia Humana de la Universitat de Tetuan, que la cerca de representants d'institucions oficials. Va ser durant la posterior etapa de revisió bibliogràfica i de redacció de la tesi, duta a terme també al Marroc, que es va cercar i intensificar el contacte amb altres investigadors marroquins pertanyents a diverses universitats (Universitat Ibn Zohr d'Agadir, Universitat de Fes-Saïs, Universitat Mohamed V de Rabat-Agdal, Universitat de Salé, Universitat de Safi, Universitat d'Oujda, Universitat de Meknès, Universitat de Marràqueix i

Universitat Abdelmalek Essaadi de Tetuan), així com a diferents grups d'estudi i de recerca (AMERM¹¹¹, GERM¹¹², IRCAM¹¹³, ORMES¹¹⁴), especialistes en el tema de les migracions i de les protagonitzades pels marroquins en particular.

Elaboració de taules i gràfics de Xarxes personals.

Per altra banda, aquest estudi incideix també en l'**anàlisi de les xarxes personals** dels entrevistats. Es tractava d'esbrinar els trets de les xarxes personals dels subjectes de la mostra, bàsicament parant atenció a la mida, la composició, l'estructura, el tipus de relacions i la diversitat d'aquelles, així com al seu contingut. Es van elaborar les xarxes personals a partir d'entrevistes específiques per aquest fi, i amb unes taules elaborades seguint el model aportat pel Dr. José Luís Molina¹¹⁵, així com seguint les seves recomanacions. Per a l'elaboració de les xarxes personals dels subjectes d'estudi es va incidir en preguntes que generessin informació sobre la globalitat de les relacions personals dels individus entrevistats. Dades sobre les persones que conformen el cercle de confiança dels immigrants i les immigrades: persones a les que van recórrer per poder portar a terme les diferents etapes del procés migratori i que formen part de la seva cadena migratòria, però també persones d'altres grups o col·lectius amb les que han entrat en contacte a l'espai de destí, ja sia per feina, per veïnatge, etc.

Així, va caldre tenir en compte els cinc grups de població que són susceptibles d'interacció en el medi triat per a la recerca.

L'interès es movia al voltant de:

- Els lligams actius que mantenen els migrants amb el seu país d'origen.
- Els lligams amb altres migrants d'origen marroquí residents a les illes o a altres punts de l'Estat espanyol.

---

¹¹¹ AMERM: *Association Marocaine d'Études et de Recherches sur les Migrations*.

¹¹² GERM : *Groupe d'Études et de Recherches sur les Migrations*. Université Mohamed V-Agdal.

¹¹³ IRCAM: *Institut Royal de la Culture Amazighe*.

¹¹⁴ ORMES: *Observatoire Régional des Migrations . Espaces & Sociétés*. Université Ibn Zohr d'Agadir.

¹¹⁵ Per aquesta tasca es van seguir sempre les pautes i les recomanacions del Dr. José Luís Molina, del Departament d'Antropologia Social i Cultural de la UAB, i dels texts dels que és autor o coautor, com: Molina JL, Fernández R, Llopis J, McCarthy C. (2006) i Molina et al. (2008).

- Els lligams amb membres de la resta de col·lectius estrangers resident a Formentera.
- Els lligams amb la comunitat de migrants de la resta de comunitats autònomes de l'Estat espanyol.
- Els lligams amb la comunitat autòctona.

Posteriorment a l'obtenció del llistat i dels trets de cada un dels *alteri* i de la relació entre aquests, es van passar les dades al programa informàtic EGOREDES, per tal de sistematitzar la informació i d'obtenir-ne gràfics i estadístiques.

En el cas d'aquest estudi, cal deixar clar que l'anàlisi de les xarxes personals ha suposat una eina més, per tal de poder descriure amb més nitidesa els trets del col·lectiu d'estudi i dels membres que el componen. No es pretenia un estudi de xarxes exhaustiu ni tampoc fer de l'anàlisi de xarxes el principal objectiu d'aquest treball. És per això que l'anàlisi que se'n fa és relativament simple i que potser, des del punt de vista dels especialistes, es treu menys profit de les dades d'allò que es podria. En tot cas, la feina ha estat feixuga i espero que les dades obtingudes i sistematitzades puguin ser d'alguna utilitat a d'altres investigadors/es que s'interessin per aquest tema.

Tal com insinua Liliana Suárez (2010:193-196) i des d'aquesta tesi es comparteix, l'anàlisi de les xarxes personals dels immigrants demana molts aclariments i explicacions extres per part de l'investigador que coneix el camp i els subjectes d'estudi. La informació que aporten els gràfics és massa simple per a poder ésser utilitzada per si sola. Així, quan afirmo que per aquest estudi les xarxes han suposat només una eina més, concordo amb la idea de Suárez (2010:194) que critica la tendència a prendre com objecte d'estudi allò que hauria de veure's com un mer instrument metodològic. Aquesta autora assenyala com conseqüència d'això el fet que s'hagin tractat els 'camps migratoris transnacionals' com anàlegs a les 'xarxes socials transnacionals'. Així, Suárez incideix que les 'xarxes' són molt més restrictives i que no inclouen actors importants dels 'camps' com són els Estats, els contractadors, etc.

Finalment, citar que, prèviament a la realització del treball de camp, s'havia dut a terme també un treball de **documentació** a dues bandes: per una banda consulta d'arxius (fonts estadístiques i demogràfiques): Oficina d'empadronament, llistats de matrícules de les escoles, de l'institut, de la biblioteca, del centre de formació d'adults i d'altres centres socials públics existents a les illes de Formentera i de vila d'Eivissa. I per altra, consulta de fonts de revisió secundària: bibliografia, premsa, revistes especialitzades, conferències, etc. com podrà contrastar-se a l'apartat de bibliografia.

5. Tècniques d'elaboració i anàlisi de dades.

La tasca de l'elaboració i contrastació de les dades va suposar una feina feixuga i molt llarga, i es va dur a terme en diverses fases i a partir de diferents tècniques, tal com s'exposa a continuació.

Anàlisi de contingut i elaboració de fitxes.

La primera tècnica d'anàlisi de la informació posada en pràctica va ser l'anàlisi de contingut. Lectura i relectura de les dades obtingudes a partir de l'observació participant, i reflectides en els Diaris de Camp (corresponents a les tres temporades de treball de camp a les illes Pitiüses i a les tres estades del Marroc), així com de les entrevistes efectuades durant els mateixos períodes. Codificació del material obtingut amb especificació dels diferents temes que assenyalaven els objectius concrets del projecte i que poden resumir-se en:

- Plantejament i planificació del projecte migratori i motivació inicial.
- Realització del viatge. Itinerari de la migració.
- Arribada i primers contactes al país de destí.
- Ús de la cadena migratòria.
- Percepció sobre el país de destí i expectatives de la migració.
- Adaptació al context de destí.
- Feina dels migrats.

- Reagrupament familiar.
- Canvis esdevinguts en la vida dels migrats a nivell personal, social i cultural.
- Manteniment del contacte amb la societat de l'espai d'origen.
- Situació i canvis dels migrats i les seves relacions a l'espai d'origen.
- Xarxa personal a l'espai de destí i a origen (des de la migració).
- Canvis esdevinguts en la vida dels familiars que romanen a l'espai d'origen, en principi atribuïbles a la influència dels transmigrants.

Així, a partir de les dades obtingudes es van elaborar fitxes de cada un dels subjectes, on s'especificava tot allò que se n'havia esbrinat al llarg del treball de camp.

Anàlisi de Xarxes Personals.

Paral·lelament, es feia una anàlisi de la xarxa personal del migrat, amb l'ajut del programa EGOREDES i s'adjuntava a la fitxa. El programa EGOREDES (EGONET) també consta, a la seva vegada, de diferents parts i etapes de treball. La primera d'elles té en compte les dades personals del subjecte que s'han obtingut a partir de l'entrevista. La segona part consisteix en l'elaboració d'un llistat de les persones conegudes de l'informant i amb les que aquest manté una relació d'una certa confiança, incidint en persones (*alteri*) presents en els diferents contextos en els que transcorre la seva vida a destí i a origen (però amb els que manté una relació viva). En la tercera part cal centrar-se en els atributs de cada una de les persones que componen la xarxa (sexe, edat, lloc de residència, tipus de relació amb ego, nacionalitat,...). El quart pas consisteix en demanar al subjecte que assenyali qui coneix a qui dins del grup de les persones que ha citat. Finalment, i una vegada processada tota la informació, el darrer pas és l'obtenció del gràfic que permet visualitzar la xarxa personal de l'entrevistat. Per a l'anàlisi de les xarxes personals dels subjectes entrevistats es va tenir en compte la composició i l'estructura de les xarxes i es va elaborar un perfil general dels subjectes de la mostra, a la vegada que es

determinava el grau de diversitat de la xarxa personal de cada un dels subjectes.

Mentre que la composició de la xarxa personal seria, segon expliquen Molina et al. (2008), la distribució dels trets de les persones que componen la xarxa (% de d'homes i/o dones, % per grups ètnics, % de familiars, etc., així com la distribució geogràfica dels *alteri*), l'estructura de la xarxa ens aportarà informació sobre el capital social d'Ego i sobre els espais en els que es mou socialment (se n'observa la densitat i els grups que la componen). Es tracta de parar atenció al conjunt de relacions que es poden mesurar de forma precisa a la xarxa (nombre de grups dels *alteri*, persones que connecten els diferents grups, etc.).

Anàlisi quantitativa de les dades.

A continuació, i una vegada elaborades les fitxes i les xarxes personals dels entrevistats, es va procedir a quantificar les dades obtingudes i a fer-ne una anàlisi estadística. Per això, es va crear un llistat amb les variables tingudes en compte i es van entrar aquestes al programa informàtic SPSS, juntament amb les dades corresponents als 122 membres de la mostra per cada variable que li correspongués.

Es van establir 86 variables per als adults: 53 variables per a la totalitat dels subjectes de la mostra, de les quals 5 feien referència només a les dones, 33 variables més només per a la mostra dels subjectes entrevistats al Marroc, de les quals 2 només es referien a dones. Finalment, de la mostra dels joves se'n van extreure 27 variables, de les quals 1 només feia referència a les noies.

Per poder dur a terme creuaments entre les variables amb la intenció de fer una primera contrastació de les hipòtesis plantejades al llarg de la recerca, es va fer necessari procedir a crear determinades variables o indicadors, concretament 8, que n'englobaven unes quantes de menors. Per exemple, per tal de determinar el grau d'aculturació dels migrants s'havien de tenir en compte i combinar un conjunt de variables més simples, com són el nivell de coneixement de la llengua de comunicació, el fet de tenir el carnet de conduir homologat, els canals de televisió preferits, la indumentària, el coneixement

d'eines informàtica, l'ús d'internet¹¹⁶, el tipus de dieta, l'ús de l'espai públic (entre les dones), etc. de forma que prèviament s'establia una puntuació a cada una de les respostes d'aquestes variables, i s'assignava un marge de punts corresponent a cada categoria de la variable composta. Cal dir que aquesta operació, en molts casos es va haver de dur a terme per cada un dels sexes per separat, atès que algunes de les variables que formaven aquestes variables compostes afectaven només a un dels sexes.

El següent aquest esquema es va procedir per tal de crear les variables sobre: grau d'integració social, grau de diversificació de les xarxes personals, grau d'estabilitat en l'habitatge, grau d'adaptació a la crisi, tipus d'adaptació assolida a destí, existència de trets d'autosegregació espacial i existència de trets de resistència ètnica. En definitiva, variables que demanaven una anàlisi prèvia per elles mateixes i l'observació de tot un conjunt de factors indicatius que els aportessin un cert grau d'objectivitat i de fiabilitat. Per més detalls, pot consultar-se l'annex amb el llistat de les variables compostes i els indicadors que les integren.

Seguidament es van elaborar quadres de freqüències de cada una de les variables, segmentant per sexes, per població i per sexe i població a la vegada, quan ho requeria la contrastació a fer. Aquestes freqüències van permetre ja una primera visió quantitativa de la mostra i una contrastació inicial de les hipòtesis plantejades, tot i que es va fer imprescindible de dur a terme un bon nombre de creuaments entre variables per tal d'obtenir més rigor en les contrastacions. Tota aquesta tasca es va efectuar mitjançant la utilització del programa informàtic de tractament de dades estadístiques SPSS¹¹⁷.

Amb les dades que mostraven els quadres de freqüències i els resultats dels creuaments es van poder contrastar les hipòtesis de la tesi, corroborant-se algunes, refutant-se d'altres i essent reformulades unes darreres, tal com es veurà a la quarta part, corresponent a les dades obtingudes.

---

¹¹⁶ Es té en compte el coneixement d'eines informàtiques i l'ús d'internet quan l'aprenentatge d'aquests dos elements s'ha produït o augmentat a destí, que és el cas de la majoria de les dones.

¹¹⁷ Agraïixo al Dr. José Luís Molina les seves indicacions per familiaritzar-me amb el programa i el seu ajut en el tractament de les variables.

6. Dificultats i Limitacions.

Qualsevol recerca porta implícites unes limitacions i unes dificultats en si mateixa. Unes poden ser de caire físic, altres de caire material, però fins i tot poden donar-se limitacions de caire moral i emocional. Unes poden ésser superades, d'altres simplement acceptades. Les dificultats i limitacions que es pressuposaven de partida per aquesta recerca no eren gaire nombroses, però eren les següents:

- El fet de ser una dona en una societat de tendència masclista com la islàmica, a la que pertanyen els immigrants d'origen marroquí.
- Les dificultats amb la llengua de comunicació. Tant per part de la investigadora en la llengua col·loquial marroquina de la zona d'origen dels subjectes, com per part d'alguns dels immigrants amb les llengües pròpies de l'espai receptor (català i castellà).
- El fet dels periòdics trasllats entre varis camps, que encareix la recerca i obliga al manteniment de varis espais d'allotjament, amb la corresponent organització logística que suposa i considerable despesa.

Per altra banda, una sèrie de factors es van mostrar com potencials obstacles en la tasca de la recerca en dos moments importants d'aquesta, el de la presa de contacte amb el grup d'estudi i el de les entrevistes formals amb els subjectes de la mostra.

- La presa de contacte amb els membres del grup d'estudi es va veure dificultada per la manca d'espais de trobada.

Per una banda l'observació participant amb els homes marroquins al principi es va haver de dur a terme en els espais més insòlits, des de la cua de la caixa dels supermercat, a la sala d'espera del Centre de Salut, atesa la manca d'un espai de trobada del col·lectiu durant la temporada d'hivern. Per altra banda la manca de vida social de la dona marroquina fora de la llar va dificultar la presa

de contacte amb ella, també al principi i fins accedir als primers contactes amb unes quantes dones d'un cert prestigi dins del col·lectiu.

Una altra dificultat a vèncer va ser el recel d'alguns homes, especialment dels més joves, que sovint estan mancats de documentació en regla i desconfien de la presència de persones alienes al seu col·lectiu.

- Les entrevistes amb els informants es van veure dificultades per la manca de temps dels subjectes de la mostra.

Els immigrants d'origen marroquí residents a les illes Pitiüses, i especialment els homes, treballen moltes hores i gairebé cada dia (al moment de la recerca), fet que complicava la possibilitat d'establir una cita per a la realització de les entrevistes. Però també va suposar un obstacle la timidesa que mostren moltes dones migrades en ésser enregistrades, degut al baix nivell de la llengua de comunicació que tenen algunes i a la inseguretats d'unes altres. Finalment, i ateses constatacions com l'ocultació de dades que suposava sistemàticament l'enregistrament o la tensió i incomoditat que afegia a la reunió, es va optar per ometre aquest de les entrevistes.

Per altra banda, l'espai a triar per a l'entrevista, quan es tractava d'homes sense família, suposava també un problema. El fet que la investigadora sigui una dona impossibilita l'accés a l'habitatge dels homes, per una qüestió de moral, de la mateixa manera que queda també descartada la llar de la investigadora. Generalment, es va recórrer als bars i cafeteries per a dur-les a terme, tot i la manca d'intimitat que suposava i l'excés de soroll que comportava (fet que va acabar d'impossibilitar del tot els enregistraments). Així, el fet de no enregistrar les entrevistes suposava un esforç afegit de memorització de dades i una bona estona d'anotacions immediatament després de la realització d'aquelles.

SEGONA PART.
L'ESPAI MIGRATORI.

Capítol 3. L'Espai de migració. Les illes Pitiüses.

A aquells que pensen en emigrar:

“Us passareu la vida pensant, imaginant, somniant el que heu deixat. La vida de l'emigrant és una trista vida, perquè és crepuscular. Encara que la gent digui el contrari, jo us puc assegurar que la llum del sol somniada no és mai tan clara ni escalfa tant com la llum del sol real. A emigrar, com a morir, sempre s'hi és a temps... i potser això és la veritat.” (Josep Pla, 1957:88)

1. Descripció del context de destí.

1.1. L' arxipèlag Balear i les Illes Pitiüses.

Font: www.guiaespana.net. Extret de www.google.es

Les illes d'Eivissa i Formentera, junt amb les illes menors de s'Espalmador, s'Espardell, Es Vedrà, Sa Conillera, Tagomago i alguns illots de poca extensió, formen el conjunt de les illes Pitiüses. A la seva vegada, les Pitiüses i les Gimnèsies (Mallorca, Menorca i Cabrera) formen oficialment l'arxipèlag Balear. Antigament el nom de "Balears", havia designat a les dues illes majors, en oposició a les menors o Pitiüses.

Pitiüses i Gimnèsies reben els seu nom als grecs¹¹⁸. A les fonts clàssiques s'hi troben un bon nombre de cites que fan referència a la singularitat de cada un d'aquests grups insulars. Així Ptolomeu¹¹⁹ apunta:

"A la mar Baleàrica les illes Pitiüses són dues, la més petita de les quals és anomenada Ofiusa, la més gran Ebusus, on hi ha una ciutat amb el mateix nom; i les illes Balearides són dues, en grec Gimnèsies, la més gran de les quals té dues ciutats: Palma, Pollentia. A la més petita, hi ha aquestes ciutats, lamna, Magó." (Ptolomeu, Geo., II, 6., citat a Blanes et al., 1990:21)

Ambdós conjunts illencs són física i geogràficament força diferenciats entre ells, fins el punt que Rosselló (1977:36) parla de plataformes litorals independents i l'historiador Casasnovas (1998:13) es refereix a les Balears com d'un espai fragmentat en cinc illes majors i en 189 illots.

També el geògraf Joan Vilà i Valentí, en el seu estudi elaborat al llarg dels anys 1947-1949, assenyala que malgrat la similitud geològica de les Pitiüses i de l'illa de Mallorca, en el camp humà és difícil d'establir un paral·lelisme entre aquelles. Així, afirma que un examen de les seves condicions humanes i econòmiques ens mostra unes marcades diferències pròpies en cada cas. També entre les dues illes Pitiüses cal citar certes diferències físiques. Mentre

---

¹¹⁸ Mentre que *Gimnèsies* vindria de *gymnòs* ("nu"), *Pitiüses* hauria derivat del brot de pi, per designar la illa plena de pins. El següent text clàssic és il·lustratiu al respecte: "*Hi ha una illa anomenada Pitiüsa que rep aquesta denominació per la gran quantitat de pins que hi creixen (...). Just enfront d'Ibèria hi ha unes altres illes anomenades Gimnèsies pels hel·lens, perquè els habitants viuen nus de vestit a l'estació d'estiu, però pels nadius i pels romans són anomenades 'Baleàrides' perquè llancen amb més habilitat que tots els homes pedres grosses amb les fones.*" (Diodor Sícul, V, 16-18, citat per Blanes et al. 1990:27)

¹¹⁹ Ptolomeu, Claudi. (Ségle III a.C.) *Geographica*.

que Eivissa té una topografia ondulada i accidentada, Formentera destaca per la seva marcada horitzontalitat del relleu. (1985:13).

Fins i tot pel que fa al clima, que en conjunt és típicament mediterrani, mostren contrastos. Vicenç M. Rosselló (1977) apunta que *“Menorca ofereix una imatge, quant a temperatures i pluges, temperada, quasi ‘marítima’, (...) Mallorca presenta un marge de temperatures i de pluviositat un poc més ampli (...) i és l’aridesa progressiva el tret característic d’Eivissa i Formentera”*. (1977:9-11)

Però també el traçat històric particular de cada un dels dos conjunts illencs els ha mantingut distanciat, de manera que podem parlar d’entitats culturals independents. Tot i això, cal dir que les illes Balears ja van ser unificades administrativament pels romans al segle II aC., moment fins el qual havien romàs sempre com entitats independents.

A les Illes hi ha presència humana des d’èpoques prehistòriques, tal com mostren les restes arqueològiques que es conserven, sobre tot a Mallorca i a Menorca, on s’ha de parlar de la cultura pre-talaiòtica i talaiòtica. En canvi, pel que fa a la cultura urbana, aquesta es desenvoluparia en primer lloc a l’Eivissa fenícia del segle VII aC. i no seria fins a l’arribada dels romans que ho faria a la resta de les illes (Casasnovas, 1998:22). Però per les illes hi han passat també els cartaginesos (a Eivissa), els vàndals, els bizantins, els àrabs andalusins, els pisano-catalans, els catalano-aragonesos,...

Casasnovas afirma que cada una de les cultures que s’han desenvolupat a les illes Balears ha deixat les seves empremtes. Dirà:

“El paisatge que avui podem contemplar no és més que el producte històric de generacions successives d’illencs pertanyents a diverses cultures i amb percepcions diferents de l’espai, on cada generació ha mantingut elements anterior i n’ha introduït de nous.” (1998:22)

Actualment les illes Balears constitueixen plegades la Comunitat Autònoma Balear, amb Palma de Mallorca com seu del Govern Balear. Així mateix, es

troben dividides en quatre entitats administratives, al cap de les quals es troben els corresponents òrgans de govern o consells insulars: el Consell Insular de Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera.

Situades a l'oest de la mediterrània occidental, la seva extensió total és de 5.014 Km² (4.358 Km² les Gimnèsies i 624 Km² les Pitiüses), distribuïnt-se de la següent forma:

	Km²
Mallorca	3.640
Menorca	702
Eivissa	541
Formentera	82
Resta d'illots	48

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades de Rosselló (1977:25).

Les illes Balears van sofrir un important augment de població arran de l'inici del turisme i dels moviments migratoris. Així, Salvà apunta que dels anys 50's del segle XX al primer quinquenni de l'actual segle, la població de les Balears s'ha doblat, de manera que dels 419.000 habitants que hi havia el 1950 s'havia arribat a gairebé 950.000 l'any 2003. (2004:17)

Segons dades de l'Institut d'Estadística de les Illes Balears (IBESTAT), l'any 2007 les Balears tenien ja una població total de 1.030.650 habitants.

El quadre següent mostra l'increment de població que s'ha produït durant el temps que ha durat la recerca i la distribució d'aquesta per illes:

	Balears	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera
2007	1.030.650	814.275	90.235	117.698	8.442
2009	1.095.426	862.397	93.915	129.562	9.552

Quadre elaborat a partir de les dades de l'IBESTAT.

Així, la densitat de població mitja de les Balears era el 2007 de 207 persones per Km², tot i que aquesta dada varia molt per illes, tal com pot observar-se al quadre que segueix:

	Balears	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera
2007	207	225	130	206	120
2009	220	238	133	218	111

Quadre elaborat a partir de les dades de l'IBESTAT.

Les llengües oficials de les Balears són el català i el castellà, tot i que una part important de la població és de parla anglesa o alemanya. Les illes Balears viuen pràcticament del turisme, que va iniciar-se a la segona meitat del segle XX i s'ha anat incrementant sense parar, tot i la pervivència d'alguns nínxols d'indústria artesanal (especialment a l'illa de Mallorca), d'agricultura i de ramaderia. La pesca, tot i tractar-se d'illes, mai no ha estat un sector gaire productiu a les Balears. Podem apuntar que l'any 2007 prop del 70% de la població activa estava vinculada al sector serveis, segons dades de l'IBAE.

1.2. Moviments migratoris a les Balears.

Pere Salvà (2004, 2007) i Miquel Seguí (2004) parlen dels fluxos migratoris a les Illes Balears i assenyalen que aquests han anat de la mà del turisme. Així, Seguí (2004:272) apunta que les illes van ser emissores de migració fins els 60's (cap a Amèrica i Europa, però també Algèria en menor mesura). El procés s'inverteix durant aquesta dècada amb l'arribada de peninsulars a la cerca de feina, i més tard, ja als 70's amb les primeres arribades d'estrangers (sobre tot anglesos) amb motius residencials.

Amb els anys, no ha deixat mai de créixer el nombre de migrats i s'han anat diversificant l'origen (UE, Llatinoamèrica, Àfrica, Àsia, Europa de l'Est) i el motiu (migració laboral i migració residencial, sobre tot). (Seguí, 2004:265)

Pere Salvà posa èmfasi en el fet que les Illes Balears han estat tradicionalment un espai de trobada per poblacions arribades d'arreu, l'autor parla d'*espai de*

cruïlla, perquè a les illes hi convergeixen immigrants de tota mena, ja sia per la classe de migració duta a terme (camp- ciutat, inter-insular, interestatal, internacional, extracomunitària), per la procedència (hi ha població de tots els continents) o pels trets ben diferenciats que presenten els diferents col·lectius, per les motivacions que els han portat a migrar (laborals, d'oci, de retir...) però també pel seu perfil sociocultural, ètnic, de formació professional, de nivell d'estudis, etc. (2007:2-3; 2004:17)

A demés, Salvà (2007:4-5) associant l'augment de l'arribada d'immigrants a les Illes Balears amb el desenvolupament del turisme, distingeix les següents cinc etapes:

1. Del 1950 al 1960: caracteritzada per les migracions internes (del camp a les ciutats i entre illes).
2. Des del 1960: arribada d'immigrants peninsulars.
3. Des del 1970: a l'arribada de peninsulars, s'afegeix la d'estrangers que migren amb motiu residencial, no laboral.
4. Des del 1990: a la vegada que augmenta l'arribada d'estrangers del nord (tant per motivacions residencials com laborals), mica a mica s'incrementa la immigració extracomunitària.
5. Des del 2000: acceleració de l'arribada de migrants extracomunitaris. En aquesta etapa prenen importància les arribades per reagrupament familiar.

Pere Salvà (2007:7-8; 2004:21-22) parla de dos models migratoris diferents que, assenyala, s'han donat a les Illes Balears arran de l'arribada de població estrangera. Així, mentre que el model que Salvà anomena "tipus *Nova Florida*" fa referència a la immigració originària de països enriquits (bàsicament del nord d'Europa) que arriben amb motivacions residencials i que es basa, tal com apunta l'autor, en el consum i no en la producció, el model "tipus *Nova Califòrnia*" suposa la convivència de diferents tipus d'immigrants, cas que s'ha donat arran de l'extraordinari desenvolupament de la indústria del turisme, que

ha provocat una important demanda de treballadors de tots els nivells (especialment al sector serveis i construcció, però també al de l'agricultura) i consegüentment, l'arribada de la migració extracomunitària amb fins laborals. Així, tal com afirma Salvà, a les Illes Balears s'ha passat del primer model (vigent als anys 70's i 80's) al segon, que es viu a l'actualitat.

Així, seguint Salvà, la població actual de les Illes Balears pot descriure's com un mosaic de diferents col·lectius que, d'una forma general i tenint en compte només l'origen, s'agrupen en: la població autòctona pre-turística, la població originària de les diferents comunitats autònomes de l'Estat Espanyol i la població d'origen estranger (comunitaris i extracomunitaris) (2007:6-7). Tot i que cal deixar clar que aquesta distinció és, en certa mesura, simplista, atès que cada un dels col·lectius ha tingut descendència que, essent originària de les illes, no poden classificar-se en cap dels tres citats grups.

Una dada estadística important aportada per Salvà (2007:13) és la que diu que l'any 2006, a les illes Balears, els immigrants extracomunitaris superen en nombre als de la UE-25. Suposant els primers el 56.70% i els segons el 43.30%¹²⁰. Dades del mateix any mostren que, dins del total d'estrangers, els marroquins ocupen el tercer lloc (són el 10.06%), per darrera dels alemanys (15.67%) i dels britànics (10.51%)¹²¹.

Així, al moment del treball de camp dut a terme per a aquesta recerca, les Illes Balears eren la Comunitat Autònoma amb el percentatge més alt de residents estrangers de tot l'Estat Espanyol, essent aquest superior al 16%. Salvà apunta que el 2006, a les Illes Balears la proporció d'estrangers dins de la població total va arribar al 20.13%. Aquests es repartien de la següent forma: el 77.14% residia a l'illa de Mallorca, el 14.15% a la d'Eivissa, el 7.48% a la de Menorca i el 1.23% a la de Formentera (2007:17-18). Per altra banda, tal com mostren les dades de Salvà, en relació a la població de cada illa el percentatge d'estrangers més important correspon a l'illa de Formentera (35.16% d'estrangers sobre la població total de l'illa), seguida de l'illa d'Eivissa (amb un 26.32%), Mallorca (19.57%) i en darrer lloc Menorca (16.52%). (2007:23)

---

¹²⁰ Dades del Padró de Població de 1 de gener de 2006.

¹²¹ L'autor es basa en les dades de l'INE / IBAE.

Així, dins del conjunt de les Balears, i segons dades de l'IBAE, són les Illes Pitiüses les que més alt percentatge tenen en ambdós casos (total de població immigrada (20,3%) i població immigrada no comunitària (10,2%). Mentre que el nombre de residents estrangers comunitaris creix d'una manera lleu, els darrers 8 o 9 anys han mostrat un creixement molt sobtat de l'arribada d'immigrants extra comunitaris.

Segons dades que ofereix la premsa local¹²², utilitzant les dades de l'IBAE com a font, en només 10 anys l'illa d'Eivissa ha passat de 79.000 habitants a 117.000, i Formentera de 5.000 ha passat a 8.000. Es tracta d'un creixement del 33%. L'augment de població és, en un 87%, fruit de l'arribada de població immigrada, mentre que només un 13% és producte del creixement vegetatiu.

Els trets de la població immigrada extracomunitària de les Illes Balears és similar a la que resideix a la resta de l'Estat Espanyol, predominant els homes d'origen africà (especialment entre els 25 i els 34 anys), les dones d'origen llatinoamericà (especialment entre els 25 i 39 anys), amb una gairebé absència de persones grans, etc. (Salvà, 2007:33-35)

Ara bé, els reagrupaments familiars han iniciat el procés d'equilibri de la piràmide de població dels migrats. Han arribat cònjuges i fills/es i han nascut descendents a destí. Així, el curs 2006/2007 gairebé el 14% de l'alumnat no universitari de les Illes Balears era de nacionalitat estrangera. Es tracta de més de 20.000 alumnes dels quals els marroquins n'eren el grup més nombrós (16.30%). (Salvà, 2007:54)

Salvà, en parlar sobre la convivència entre els diferents col·lectius que formen la població de les Illes Balears, cita el fet que els immigrants extracomunitaris poden percebre's com potencials competidors per als recursos (assistència social, sanitat, educació, habitatge) per part de la població autòctona i poden donar-se situacions de discriminació i de xenofòbia que, lògicament, no es donen en front els immigrants originaris de països enriquits, tot i que la

---

¹²² *Prensa Pitiusa*. Setmanal (4 al 10 de febrer de 2008).

competència amb aquests darrers pot donar-se pels llocs de treball (entre d'altres coses). Això pot portar a que els migrats del primer grup reaccionin donant-se suport i emparant-se al si de les seves xarxes migratòries. (2007:45-46) De manera que, tal com apunta la primera de les hipòtesis d'aquesta tesi, l'aferrament a la xarxa personal i la no ampliació i diversificació d'aquesta, perjudiqui als migrats en el seu camí cap a la integració i l'aculturació.

Per altra banda, Salvà i els membres del seu equip, en analitzar els resultats d'una enquesta sobre l'actitud de la població illenca enfront els immigrants¹²³ elaborada per ells el 2002 amb una mostra de població representant de les quatre illes Balears, conclouen que la població balear no mostra actituds xenòfobes, sinó que, en general, té tendència a mostrar-se comprensiva, tolerant i solidària respecte els col·lectius estrangers. (2004:233) I aquesta tesi hi està d'acord.

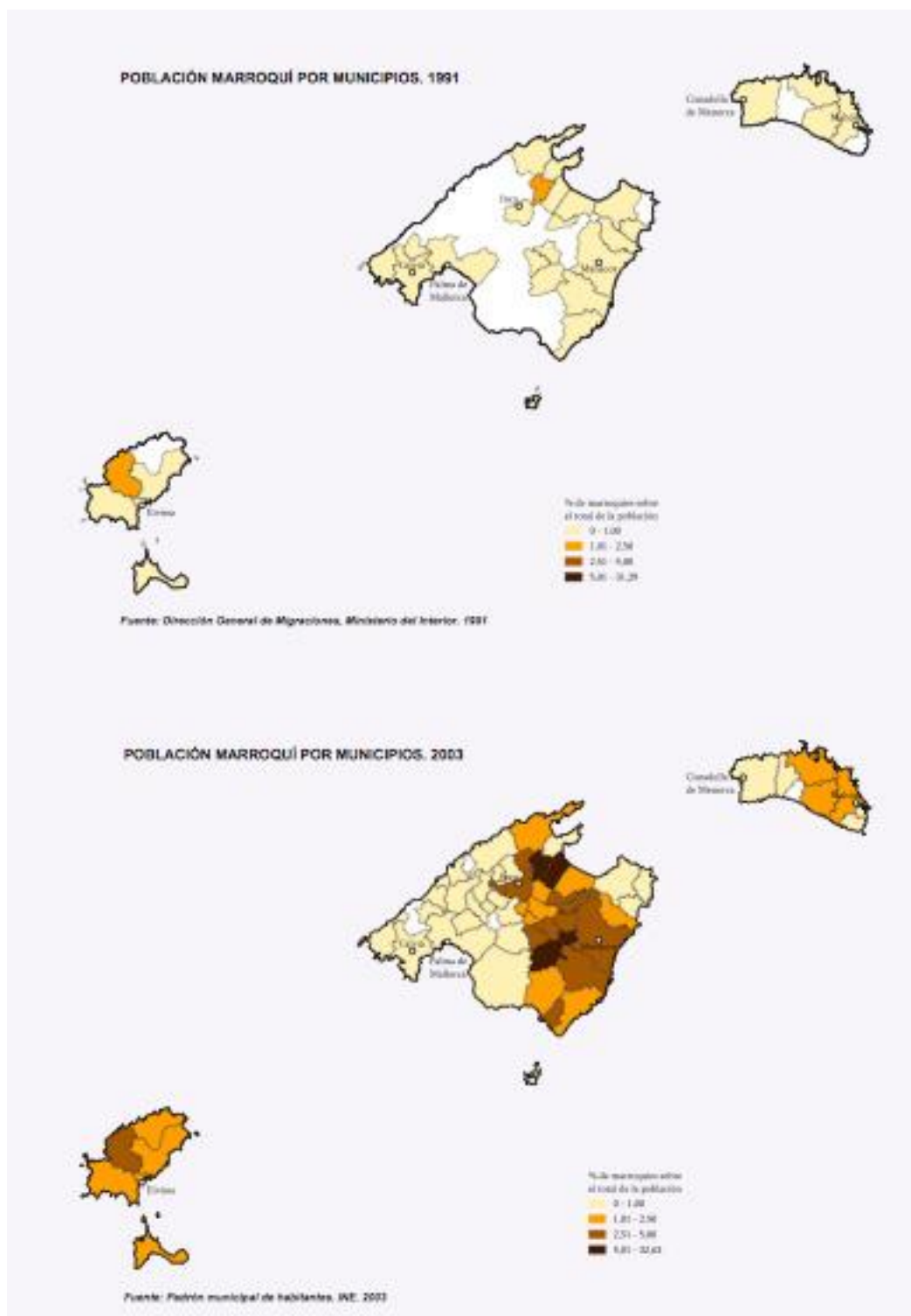
Pel que fa als beneficis que comporta la immigració per a les Illes Balears, Salvà i el seu equip mostren que el balanç econòmic que suposa aquesta és clarament positiu. Així, apunten, l'any 2001, el balanç entre els ingressos que els immigrants van aportar a l'Estat i les despeses que aquest va dur a terme per a atendre'ls, tenia un saldo positiu de 36,47 milions d'euros. (2007:99-101)

Pel que fa a la Immigració de marroquins a les Illes Balears Salvà (2007:43) apunta que els immigrants marroquins eren l'any 2006 unes 20.000 persones (entre regulars i irregulars), suposant el 71.31% dels immigrants d'origen africà residents a les Illes Balears.

El següent mapa mostra la distribució del col·lectiu marroquí pel que fa a les diferents illes Balears i municipis, així com la seva evolució (1991 / 2003).

---

¹²³ Els mateixos autors apunten que, tot i que a l'enquesta no s'especificava el tipus d'immigrants (provinents de països enriquits o de països empobrits, etc.), pensen que les persones enquestades van respondre en la majoria dels casos fent referència als immigrants per motivacions econòmiques o originaris de països empobrits.

Font: Mapa extret del text de Seguí (2004:266).

A partir de les dades de l'INE extretes dels Padrons Municipals, s'ha elaborat el següent quadre dels residents de nacionalitat marroquina de les Illes Balears, que mostra més detalladament l'evolució del col·lectiu, així com les franges d'edat del mateix.

	Total				
	Població	0-15 anys	16-44	45-64	65 o més
	marroquina				
2006	16.878	4.032	11.055	1.631	160
2007	17.935	4.513	11.510	1.742	170
2008	20.626	5.219	13.226	2.003	177
2009	23.192	6.108	14.658	2.244	182

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades de l'INE.

Sobre la migració marroquina a les Balears, Seguí (2004:268-271) distingeix quatre etapes:

1. La primera, a principis dels 70's, la duen a terme sobretot originaris del Rif Oriental (45.3%, sobre tot de Nador), de la regió Gebal·la (31.8%, sobre tot de Tetuan i Larraix) i la regió de l'Atlàntic (15.9% de Sidi Kacem). Tot i que a Mallorca s'hi instal·la un grup important d'Alhucemas i a Eivissa bàsicament només hi arriben gebal·lins de Xauen. Mentre que els primers es dedicaran a l'artesania i al comerç, els segons s'inseriran als escalons més baixos de l'hostaleria, d'acord amb els sectors més desenvolupats als llocs d'on provenen.
2. La segona onada de migrants marroquins a les Balears es dona als anys 80's i afecta sobretot a Mallorca, amb l'arribada de rifenys que s'instal·laran a Sa Pobla per treballar a l'agricultura i a la construcció, i una altre grup provinent de la zona de Tànger que trobarà feina en

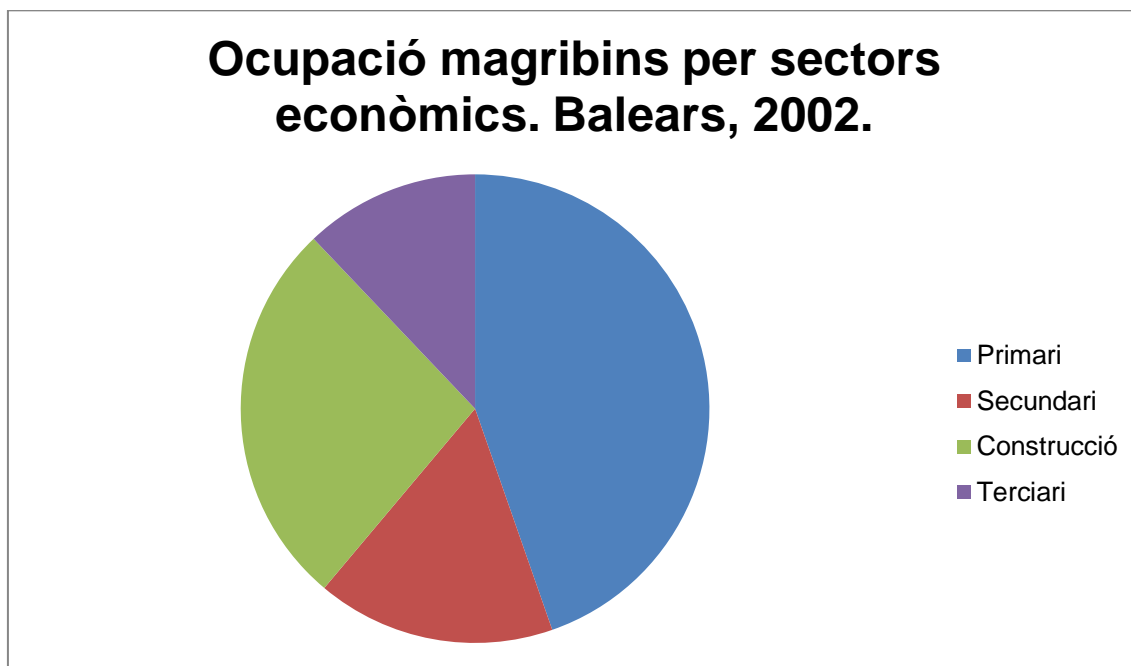

l'hostaleria. Però si tenim en compte la totalitat dels arribats al conjunt de les Balears, el percentatge d'originaris de la regió Gebal·la (sobretot de Tetuan i de Xauen) augmenta fins el 70%, mentre que el dels rifenys disminueix (15%). A demés, perd importància numèrica el grup de Sidi Kacem i la prenen els que arriben de Rabat, Beni Mellal i Settat.

És durant aquesta etapa que comencen a fer-se els reagrupaments familiars i que augmenten el nombre de famílies dins del col·lectiu. Seguí posa èmfasi en el fet que els originaris del medi urbà s'instal·laran a les ciutats, mentre que els de medi rural ho faran a la ruralia de la zona interior.

3. La tercera onada es dona a partir dels 90's i es caracteritza per l'arribada de dones amb un projecte migratori independent del dels homes. En general, es tracta de dones solteres o divorciades que treballaran en l'hostalera i els restaurants. L'origen dels marroquins que consten a la regularització de 1991 com residents a les Balears es distribueix tal com segueix: 52.29% de la regió Gebal·la, 36.24% del Rif Oriental, 3.67% de la regió Atlàntica i planes interiors. Si tenim en compte les províncies, les tres que hi tenen més presència són, per aquest ordre, Nador, Xauen i Tànger.
4. La darrera onada, segons Seguí, s'inicia el 1995, amb el creixement del sector de la construcció i arriba fins el dia d'avui (el text és de 2004). Durant aquesta etapa el nombre de marroquins que arriben a les illes es dispara i els orígens i les ocupacions es diversifiquen. Tornen a predominar els originaris del Rif Oriental (51.29%) però amb la presència d'un bon nombre de noves províncies, la regió Gebal·la es situa en segon lloc (35.23%) amb presència de les quatre províncies que la integren, i la regió de l'Atlàntic i planes interiors continua en el tercer lloc.

Salvà (2004:70), basant-se en l'Enquesta sobre Immigració Estrangera a les Illes Balears, 2002, apunta que els magribins (es tracta sobretot de marroquins) residents a les Balears es troben ocupats bàsicament en el sector primari i en el de la construcció.

Gràfic d'elaboració pròpia a partir de les dades de Salvà, 2004.

2. L'illa d'Eivissa i Vila d'Eivissa. Descripció i dades demogràfiques.

2.1. L'illa d'Eivissa.

Font: www.lomejordeibiza.wordpress.com, extret de www.google.es

L'illa d'Eivissa, la *Ibusim* dels cartaginesos i la *Ebusus* dels romans, ha estat també anomenada la Pitiüsa Gran. Amb 541 Km² d'extensió, Eivissa té un relleu compost de muntanya i de planes. Els seus nombrosos *turons de cims arrodonits*, tal com apunta Rosselló (1977:33), *irregularment esculpits per l'erosió*, formen dos conjunts muntanyencs (amb elevacions que no superen els 475 m.), un al NE i l'altre al SW. Els 170 km. de litoral alternen platges de sorra blanca amb zones de penya-segats. Així, mentre al NW s'hi troben abruptes cingles que amaguen petites cales, al Sud i a l'Est s'hi estenen les salines i les grans platges. (Rosselló, 1977:42)

L'any 2007 l'illa d'Eivissa tenia una població de 117.698 persones i presentava una densitat de població de 206 persones/ Km². Els seus principals municipis són Eivissa vila, Sant Antoni, Sant Josep, Santa Eulària i Sant Joan. L'illa compta amb dos ports (el d'Eivissa vila i el de Sant Antoni de Portmany) i un aeroport.

Al llarg de la història els eivissencs han viscut de la pesca de subsistència, de l'agricultura (cereals, garrofes, ametllers, oliveres, vinya i figueres, sobre tot) i del comerç de la sal. Com única indústria cal parlar de la ceràmica de l'època cartaginesa i de les salines que han romàs actives des de temps immemorial fins l'arribada del turisme tant a Eivissa com a Formentera, tractant-se d'una explotació de 400 hectàrees a la primera illa i de 25 a la segona (Oliver i Catany, 1975:180,183)

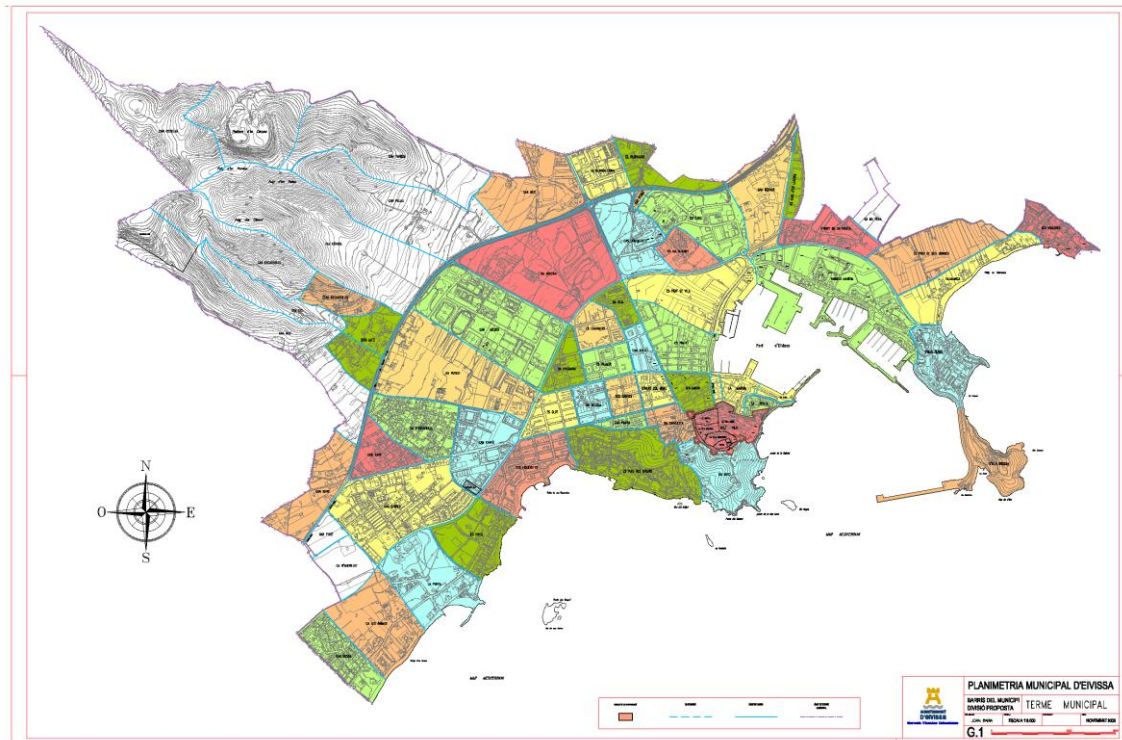
El Geògraf al-Makkari dirà sobre l'illa:

“Eivissa proveeix gran part d'Àfrica de llenya i de tota llei de grans fruits. Raiïms, ametlles, figues, són els productes que els naturals cultiven. (...) Com que a Eivissa hi ha molt de bosc, la principal indústria consisteix a fer carbó”. (citat per Oliver i Catany, 1975:181)

Històricament, la població de l'illa d'Eivissa, igual que la de Formentera, ha patit unes fluctuacions considerables. Oliver i Catany (1975:185) citen les epidèmies de pesta de l'Edat Mitjana, així com els atacs de pirates i les guerres. I apunten que no serà fins el segle XVII que la població començarà a viure fora vila. I és que, certament, la història de l'illa corre parella a la de la seva capital, i a aquesta s'hi farà referència tot seguit.

Pel que fa a l'actualitat, l'illa viu clarament del turisme, i el sector agrari, que havia estat la base de l'economia illenca des de sempre, ha quedat francament reduïda en importància en relació als serveis des de finals del segle passat.

2.2. La vila d'Eivissa.

Font: Ajuntament d'Eivissa.

La vila d'Eivissa és la capital administrativa de l'illa que porta el mateix nom. És també la ciutat més poblada i amb major densitat de població de l'illa. Amb una superfície d'11,14 Km², ocupa el 2% del territori de l'illa. El municipi d'Eivissa està dividit en quatre districtes entre els que es distribueixen 37 barris. Eivissa s'obre al mar amb una badia que acull un dels dos ports de passatgers, de transport de mercaderies i d'embarcacions esportives de l'illa, a part d'algunes platges, al voltant de les quals s'han desenvolupat importants centres turístics. El municipi és limítrofa amb els termes municipals de Santa Eulària des Riu, Sant Antoni de Portmany i Sant Josep de sa Talaia.

El nucli de la ciutat és el barri antic o "Dalt Vila", situat com el seu nom indica a la zona més alta de la ciutat (a 85 m. d'alçada). A la seva falda, i formant un primer cercle, s'estén el que podem considerar el centre neuràlgic de la ciutat, els barris de Sa Penya, la Marina i el Passeig de Vara de Rei. Aquesta

constitueix la zona tradicional de comerç, restauració i oci nocturn de vila. A continuació, se succeeixen els nombrosos barris perifèrics que han anat formant-se i desenvolupant-se al llarg dels anys.

Dalt Vila (l'acròpolis dominada per l'església de Santa Maria i el Castell), juntament amb els barris portuaris de Sa Penya, la Marina i el passeig comercial de Vara de Rei conformen la part històrica d'Eivissa. Aquesta zona és considerada Conjunt Històric artístic des del 1969 i va ser declarada Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO el 1999.

Històricament, de tots els municipis de les illes Balears, la vila d'Eivissa ha estat el que ha polaritzat més el poblament concentrat. Tal com apunta Rosselló (1977:80), el 1960 un terç de la població de l'illa d'Eivissa vivia a vila i el 1975 ho feia el 42% de la població. L'any 2007 aquesta dada havia baixat al 36.5%.

Els historiadors assenyalen que la vila d'Eivissa és la més estratègica de les viles insulars. La seva història transcorre paral·lela a la construcció de les fortificacions del Dalt Vila, que es remunta a l'arribada dels cartaginesos al segle VII aC., però que va allotjar també altres pobles. Per ella van passar fenicis, romans, vàndals, bizantins, àrabs andalusins, pisano-catalans, almoràvits, almohades i catalo-aragonesos. (Casasnovas, 1998)

Així, la *Ibusim* dels cartaginesos esdevé *Ebusus* amb els romans, *Madina Yabisa* amb els àrabs i *Eivissa* amb els catalans.

Vicens M. Rosselló explica:

“La primitiva fortificació cartaginesa protegia el comerç – per ventura el mercat de la sal- i amb la seva categoria monumental degué arribar als àrabs. Pel Liber Maiolichinus sabem que contenia un triple recinte musulmà en temps de la incursió pisano-catalana de 1114-15; aquestes fortificacions se mantenien el segle següent en produir-se la invasió definitiva, dels mòbils de la qual no estava lluny la riquesa forestal de les illes.”
(1977:80-81)

També Oliver i Catany fan referència al paper comercial de la ciutat d' *Ibusim* i apunten que era una base naval que a l'hora *que controlava la part occidental de la Mediterrània*, “servia de pont per al comerç cartaginès amb Hispania i les

Gàl·lies”. I es fan ressò de les cites clàssiques que parlen de la importància que va anar adquirint la ciutat. Amb la decadència dels cartaginesos i l’expansió dels romans, Eivissa (*Ebusus* llavors) esdevé una ciutat confederada fins el segle I a.C. en el que passa a ser ja part de l’imperi de Roma. (1975:180)

Amb la decadència dels romans arribaran els vàndals i els bizantins, que deixaran poques empremtes a la vila, però a aquests els seguiran els àrabs que sí que marcaran la vida i la història de la ciutat i de tota l’illa d’una forma determinant. Primer arriben en breus incursions de pirateria, però més tard ho faran per quedar-se i per dominar. Construiran una part important del conjunt arquitectònic del Dalt Vila, donaran un gran impuls a l’agricultura de l’illa, desenvolupant un eficaç sistema de regadiu mitjançant sèquies i sínies i organitzaran i impulsaran el corsarisme per tota l’àrea del mar balear. *Madina Yabisa* serà vila islàmica fins el 1235, moment en el que els catalans desembarquen a la ciutat i la fan seva. Eivissa i Formentera seran dividides en *quartons* entre Guillem de Montgrí (arquebisbe de Tarragona), l’Infant de Portugal i el comte del Rosselló. (Oliver i Catany, 1975:180-181)

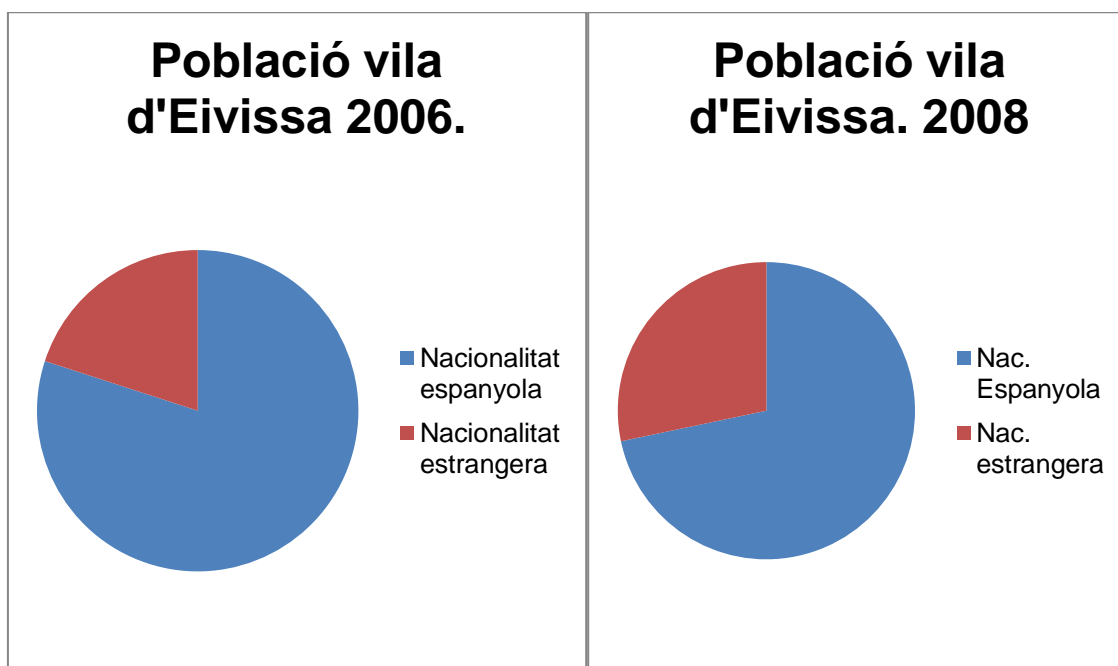
La vila d’Eivissa, al llarg de les darreres dècades ha esdevingut (juntament a altres municipis de l’illa, com el de Sant Antoni de Portmany) el paradigma de ciutat dedicada al turisme d’oci nocturn i de platja. Així, alberga un altíssim nombre d’hotels, locals de restauració i lleure, una bona part dels quals es troben en funcionament tots els mesos de l’any. Segons dades d’IBATUR, citades a l’Informe Anual 2008 de l’Ajuntament d’Eivissa, el total d’ocupació turística de l’illa d’Eivissa és de 399.125 places, mentre que l’ocupació a la zona de les platges del municipi d’Eivissa (que inclou les existents als barris de Talamanca, Figueretes i Platja d’en Bossa) suposa el 36.18% del total de l’ocupació de l’illa. Per altra banda, vila compta amb 231 restaurants que suposen el 30,35% del total d’aquest tipus d’establiments de l’illa.

De la mateixa manera, l’aeroport d’es Codolar, que es troba a pocs quilòmetres de vila, és un dels aeroports espanyols amb més tràfic aeri durant els mesos d’estiu. L’any 2008, segons dades d’AENA citades per la mateixa font, el total de moviments d’entrada i sortida a l’illa d’Eivissa va ser de 4.616.600.

Dades demogràfiques¹²⁴.

Segons l'Estudi de la Població del Municipi d'Eivissa Any 2006, realitzat per l'Observatori de la Ciutat d'Eivissa basant-se amb dades de l'IBAE, a data de l'1/01/2006, a vila d'Eivissa hi havia una població total de **42.884** persones i una densitat de població del 198.95% (una de les més altes de l'Estat Espanyol). L'estudi elaborat per la mateixa institució l'any 2008 apunta que la població ha passat a ser de **46.835** persones¹²⁵ i que a finals d'aquest mateix any arriba a les **50.287**, segons el Padró Municipal d'Habitants del 31 de desembre de 2008.

A demés, segons el citat estudi de 2006, del total de la població de la ciutat, el 80.24% (34.410 persones) eren de nacionalitat espanyola, mentre que el 19.76% (8.474 persones) eren estrangers. A finals del 2008, la proporció és del 71.69% d'espanyols (36.049 persones) i el **28.31%** d'estrangers (14.238 persones).

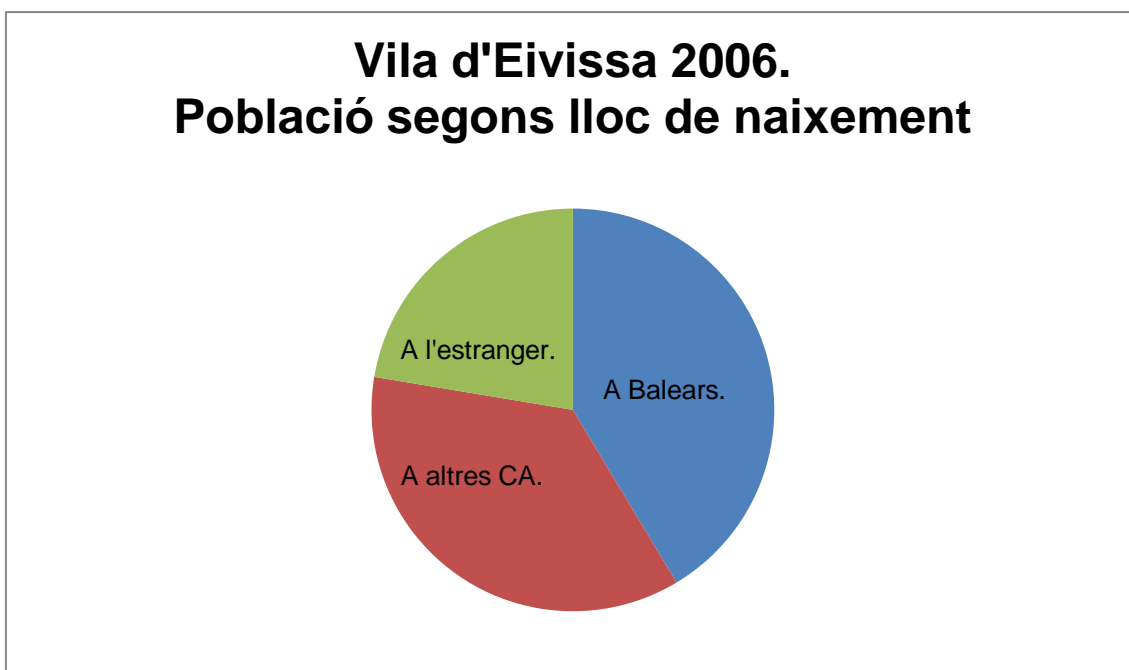

¹²⁴ Cal advertir que les dades demogràfiques que aporten les diferents institucions són ben diverses pel que fa als mateixos anys. Així, IBESTAT, INE i l'Ajuntament d'Eivissa aporten dades que no coincideixen unes amb les altres. Com que s'ha hagut de recórrer a totes aquestes fonts per obtenir aquelles dades que es creien necessàries per aquesta recerca, s'ha optat per citar sempre la font en qüestió i acceptar que, en aquesta apartat, les dades mostren tendències més que xifres exactes.

¹²⁵ Observatori d'Eivissa. *Informe Anual del Municipi d'Eivissa. Any 2008*. Eivissa, Ajuntament d'Eivissa. Dades de 1/01/2008, extretes del Cens revisat per l'INE.

Així, segons lloc de naixement, els 42.884 residents de vila es distribuïrien tal com segueix: 17.919 (el 41.78%) eren nascuts a les Balears, 15.290 (el 35.65%) eren nascuts en una altra comunitat autònoma, i 9.675 (22.56%) eren nascuts a l'estranger.

A la seva vegada, segons el citat estudi de 2006, el 43.20% de la població estrangera resident a vila d'Eivissa era originària de l'Amèrica del Sud, el 37.54% eren europeus i el 13.84% eren africans. Per països, els percentatges més elevats corresponien als originaris d'Equador (amb 1.881 persones), Marroc (amb 1.040 persones), Romania (amb 862 persones), Itàlia (amb 739 persones), Argentina (amb 596 persones), França (amb 413 persones), Alemanya (385 persones), Colòmbia (amb 295 persones) i Regne Unit (amb 221 persones).

El quadre que segueix mostra l'evolució de la població estrangera de vila, segons dades de l'IBAE de principis de 2006:

2004	2005	2006
7.049	8.572	8.474

Així, l'evolució dels principals grups de població estrangers ha estat com indica el següent quadre (en ombrejat blau els països de la UE):

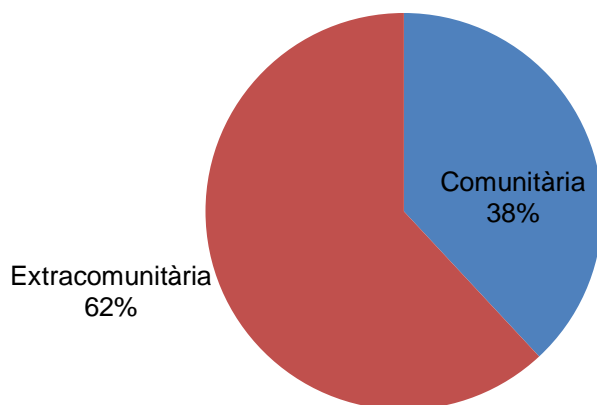
	2002	2004	2006	2008
Equador	1.129	2.170	1.881	2.357
Romania	111	362	862	1.819
Marroc	701	867	1.040	1.553
Itàlia	341	505	739	1.179
Argentina	317	646	596	1.037
França	288	295	413	633
Alemanya	321	279	385	618
Colòmbia	283	354	295	503
Regne Unit	169	153	221	343

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades de *l'Estudi de la Població. Municipi d'Eivissa Any 2006*, i de *l'Informe Anual 2008*, de l'Observatori de la Ciutat d'Eivissa.

Tal com s'extreu dels estudis de població elaborats per l'Observatori d'Eivissa (Informe Anual 2006 i 2008), els romanesos i els italians són els estrangers comunitaris amb més presència a vila, mentre que els equatorians i els marroquins són els estrangers extracomunitaris amb els col·lectius més nombrosos.

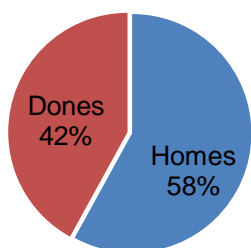
Així, l'estudi de població elaborat per l'Observatori d'Eivissa el 2008, assenyala que la població estrangera extracomunitària ha superat en molt la comunitària. L'any 2008 hi havia a vila un total de 14.238 estrangers empadronats, dels quals 8.821 eren extracomunitaris i 5.417 comunitaris.

% població estrangera comunitària i extracomunitària. Any 2008

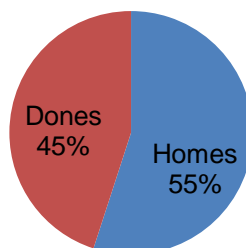

Per altra banda, si tenim en compte la proporció d'homes i dones, tant entre els estrangers comunitaris com entre els extracomunitaris, a vila d'Eivissa la presència de la dona és inferior en nombre a la de l'home.

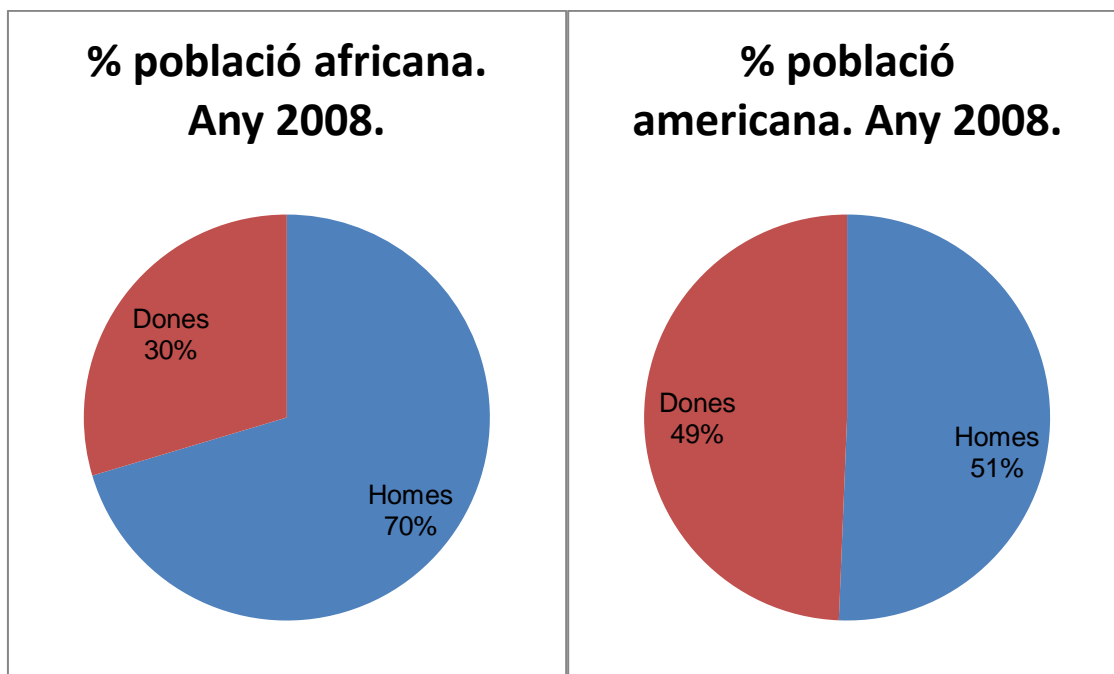
% població estrangera comunitària segons sexe. Any 2008.

% població estrangera extracomunitària segons sexe. Any 2008.

Tot i que aquestes dades varien molt quan ens centrem en col·lectius concrets. Les proporcions canvien considerablement entre els col·lectius africans i els americans, per exemple.

Pel que fa als grups d'edat dels estrangers residents a vila d'Eivissa, segons l'Observatori de l'Ajuntament d'Eivissa¹²⁶, l'any 2008 el tram d'edat més nombrós era el dels 25 als 44 anys, és a dir, el que correspon a l'etapa laboral de la vida de les persones.

Els indicadors observats mostren que el percentatge de població estrangera resident a la vila d'Eivissa (juntament amb el del conjunt de l'illa) és el més alt de les illes Balears, i per tant, el més alt de tot l'Estat Espanyol, tal com es comentarà més endavant.

Les dades obtingudes, mostren que dels 2.731 marroquins que vivien a l'illa d'Eivissa l'any 2006, a la vila que porta el mateix nom n'hi vivia un total de 1.040, és a dir el 38%. L'any 2009, el nombre de marroquins de l'illa d'Eivissa

¹²⁶ Observatori de la Ciutat d'Eivissa (2009) Població Immigració, 2008. [document en línia] www.ibiza.es/porta/imagenes/stories/om/projecteImmigracio09.pdf (consultat l'abril de 2011).

havia augmentat fins 3.523 i el nombre dels que vivien a vila havia passat a 1.424, segons dades de l'IBESTAT¹²⁷ i de l'INE. Dada que s'enfilava fins a 1.554 segons l'Observatori de l'Ajuntament d'Eivissa, essent-ne el 69% homes i el 31% dones..

Així, tot i que el 40,4% dels marroquins d'Eivissa viuen a vila, cal citar altres poblacions, com Sant Antoni de Portmany i Santa Eulària des Riu amb presència de col·lectius marroquins prou amplis com per a tenir en compte.

L'evolució de la població marroquina a vila d'Eivissa ha estat tal com mostra el següent quadre.

	Total població nacionalitat marroquina	Homes	Dones
2006	1.040	724	316
2007	1.108	770	338
2008	1.227	843	384
2009	1.424	965	459

Quadre d'elaboració pròpia a partir de dades de l'INE.

3. Eivissa, espai d'acollida. Breu Introducció al grup d'estudi.

A Eivissa, com a la resta de ciutats que són destí de fluxos migratoris, hi ha dos tipus de barris: els barris de rebuda i els barris d'assentament. Així, ara s'està observant que els barris que van ser testimonis de l'onada migratòria dels anys 70's (Figueretes, Es Viver, Platja d'en Bossa, etc.), estan esdevenint actualment barris d'assentament. Així, malgrat que hi ha una dispersió de la població immigrada d'origen marroquí, la tendència és a instal·lar-se als barris

¹²⁷ "Les Illes Balears en xifres. Any 2010" [Document en línia], www.ibestat.cat

de rebuda citats, així com a algunes zones perifèriques, com pot ser “Ca na negreta”.

A Eivissa l'ajuntament ha creat projectes específics per als immigrants, entre d'altres cal citar els següents:

- Taller de costura.
- “Creixem junts”. Programa que treballa les habilitats de criaça dels fills, tenint en compte que molts dels immigrants provenen de cultures on les maneres de fer són molt diverses.
- “Petita infància”. Servei de guarderies perquè, durant un termini de tres mesos, les mares puguin adherir-se a algun curs de formació.

De les activitats proposades als immigrants (com a la resta de ciutadans), algunes són més ben rebudes que d'altres. Així, els cursos de llengua castellana són molt ben rebuts per part dels homes, mentre que per part de les dones semblen ser un fracàs, segons expliquen els seus organitzadors. Els tallers de costura tenen molt d'èxit i també l'escola d'adults.

Per altra banda, segons expliquen els tècnics de l'ajuntament d'Eivissa, aquells homes immigrants que no tenen permís de treball i/o residència tendeixen a vincular-se a alguna associació de caire social, per tal de constar d'alguna manera com membres de la ciutadania. Per exemple, alguns es fan voluntaris de la Creu Roja, etc.

Sobre els orígens dels immigrants marroquins de vila, els principals són Xauen (el més destacat), Tetuan i Tànger, però també hi ha presència d'originaris del Rif (bàsicament Nador i Alhucemas).

Al moment de la recerca, a vila s'estava elaborant un pla d'acollida dels nous, a coordinar des de totes les conselleries.

La majoria dels membres d'institucions d'Eivissa amb els que es van realitzar entrevistes coincideixen que la visió dels marroquins i de les marroquines és la d'un grup de població que aconsegueix les normes i les lleis com el que més. Se'ls considera un col·lectiu integrat des del punt de vista que és una població que respecte les lleis i coneix els seus deures i els seus drets i els utilitza adequadament.

Pel que fa a menors no acompanyats, a vila d'Eivissa (igual que a l'illa de Formentera) no hi ha presència d'aquest grup. El mediador de l'Ajuntament de Santa Eulària des Riu apunta que l'any 2004 o 2005 en va arribar un parell, que van tornar-se'n després d'haver passat un temps al Centre de menors de vila. Sembla ser que comença a haver-hi gent gran al col·lectiu d'Eivissa. Alguns homes que es comencen a jubilar (en hi ha 3 o 4 casos), i també s'han constatat alguns reagrupaments de progenitors.

Els homes marroquins immigrants a l'illa treballen bàsicament en la construcció i els sectors laborals derivats d'aquesta (fusteria, pintura, ferreria, llauners, etc.), però també hi ha alguns mecànics i un bon nombre d'homes que treballen a l'hoteleria (cada vegada més, perquè arriben homes més formats).

Pel que fa als negocis dels marroquins d'Eivissa cal dir que estan efectivament repartits per la ciutat, i per l'illa, però a vila es concentren en major nombre al barri de Figueretes, així com a l'eixample i, actualment, també a la zona del port. Al moment de la recerca hi ha, com a mínim, quatre carnisseries *halal*¹²⁸ / botigues de queviures, dues perruqueries, tres basars, uns quants locutoris, una botiga d'artesanía del Marroc, un parell de bars-cafeteria, tres restaurants de kebabs i un restaurant de plats tradicionals del nord marroquí.

A demés, hi ha un nombre creixent d'homes marroquins que han muntat les seves pròpies empreses de pintura, electricitat, fusteria, etc. Em referiré a aquestes com "negocis ètnics", seguint la definició que fan Bonacich i Modell¹²⁹ de l'economia ètnica. Aquests autors entenen aquesta com l'economia que es deriva dels llocs de treball que les diferents minories ètniques generen per si mateixes. (1980, citat per Arjona et al., 2005:120)

Una possible explicació a l'existència dels nombrosos negocis ètnics de marroquins podria ser que aquest col·lectiu és el segon en nombre a l'illa d'Eivissa. No hi ha pakistanesos que ocupin els sectors en els que ells inverteixen ni que els ofereixin els productes que ells necessiten i que sovint coincideixen amb els que venen aquells a altres comunitats autònomes. A

---

¹²⁸ Que segueixen la normativa islàmica pel que fa al sacrifici dels animals per al consum humà.

¹²⁹ Bonacich E, Modell J. (1980) *The Economic basis of ethnic solidarity in the Japanese American Community*, Berkeley, University of California Press.

Eivissa, el col·lectiu marroquí només és superat en nombre pel dels equatorians, que en les seves botigues de queviures no ofereixen els aliments que cerquen els marroquins, com la carn *halal*, per exemple. Seria doncs una qüestió de demanda no satisfeta i de necessitat. Tal com s'ha observat durant el treball de camp, també les dones de Formentera acostumen a comprar a les carnisseries del barri de ses Figueretes en cada una de les seves visites a Eivissa.

Pel que fa als espais de socialització dels marroquins d'Eivissa, i a part de les cases, cal citar el Parc de la Pau, espai de trobada sobretot els dissabtes al matí. Per altra banda els homes es troben als bars. Els marroquins freqüenten especialment els del barri de ses Figueretes (bar Escandell, Bar Ruti i Bar Cudia) i dos restaurants de kebabs de l'Avinguda d'Espanya, així com el Bar Mitchel, al costat dels citats locals.

A les Illes Pitiüses hi ha diverses associacions vinculades als marroquins, totes de caire religiós i/o cultural, de les quals cinc tenen la seva seu a vila d'Eivissa:

- Associació d'immigrants marroquins.
- Associació de marroquins de les Pitiüses (AMP).
- Associació cultural marroquí "Mediterráneo".
- Associació Islàmica Mesquita *at-Tawwab*.
- Associació de Marroquins d'Eivissa i Formentera.
- Associació Islàmica Mesquita *Al-Fath*. A Sant Antoni de Portmany.
- Comunitat musulmana de Santa Eulària.

Tot i que la majoria d'aquestes associacions tenen un nombre reduït d'afiliats i que són de caire similar, s'explica l'existència de tal quantitat d'associacions en un espai tan petit per les tradicionals disputes que s'originen entre els membres del col·lectiu. Conflictes interns que neixen bàsicament de la lluita pel poder i de l'enveja entre compatriotes, i que porten a la creació de subgrups i de posteriors noves associacions. Aquest fet s'ha observat també com habitual dins del encara més reduït col·lectiu de l'illa de Formentera.

El curs 2007/2008 la vila d'Eivissa té 8 Centres Públics d'Educació Infantil i Primària: C.P. Can Cantó (amb 7 alumnes d'origen marroquí i 2 de pares marroquins), C.P. Portal Nou (amb 6 alumnes marroquins), C.P. Sa bodega (8 alumnes marroquins), C.P. Sa Graduada (23 alumnes marroquins), C.P. Cas Serres (29 alumnes d'origen marroquí), C.P. Sa Real (amb 6 alumnes d'origen marroquí) i els tres darrers sense presència de marroquins al moment de la recerca: C.P. Can Misses, C.P. Poeta Villangómez i C.P. Sa Blanca Dona.

Així com els següents Instituts d'Educació Secundària i Centres de Cicles Formatius: I.E.S. Isidor Macabich (amb 20 alumnes d'origen marroquí: 6 alumnes d'ESO, 4 de Batxillerat, 6 de Cicles Formatius i 4 de G.S.), I.E.S. Santa Maria d'Eivissa (amb 20 alumnes d'origen marroquí), I.E.S. Sa Colomina i I.E.S. Sa Blanca Dona (sense presència de marroquins al moment de la recerca).

La vila d'Eivissa és un municipi molt avesat a rebre població estrangera i sembla haver reaccionat amb rapidesa a aquesta nova onada migratòria. Benestar Social ha creat un munt de serveis enfocats a facilitar la integració del col·lectiu immigrant i la bona convivència amb ell: Tallers ocupacionals, Servei de suport intercultural a la inserció laboral, Escola de Formació d'Adults, tres UTS (Unitats de Treball Social), Programa de Mediació Intercultural, etc.

En general, cal dir que la població marroquina resident a vila ha assolit un grau d'integració i d'aculturació elevats, especialment això es fa evident per la major autonomia de les dones en relació a les seves compatriotes de l'illa veïna. Moltes de les marroquines de vila d'Eivissa treballen fora de la llar familiar, moltes d'elles condueixen, moltes vesteixen sense *gel·laba*¹³⁰ ni *hijab*¹³¹, etc.

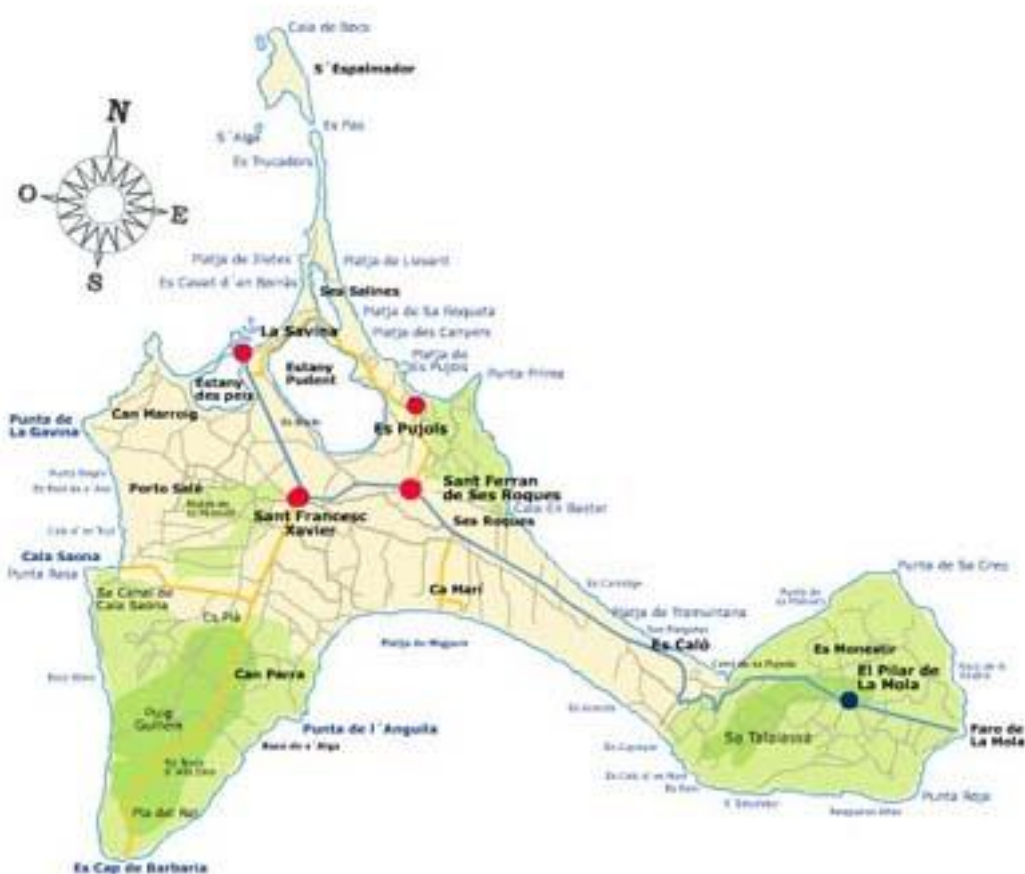
---

¹³⁰ Túnica llarga amb caputxa i mànigues amples que hom fa servir als països àrabs, segons definició del DIEC (Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans).

¹³¹ Mocador que porten moltes musulmanes per cobrir-se el cap, coll i escot.

4. L'illa de Formentera. Descripció i dades demogràfiques.

MAPA DE FORMENTERA

En vermell es mostren les poblacions on s'hi troba més concentració de residents marroquins.

Formentera, anomenada *Ofiusa* pels grecs i posteriorment *Colubraria*¹³² pels romans, que a la seva vegada l'haurien rebatejada com *Fruventaria*¹³³, és l'illa més petita habitada de l'arxipèlag balear. Amb els seus 82 km² (8.377 hectàrees) és també la menor de les Pitiüses. Segons dades del padró, l'any

¹³² El topònim *Colubraria* derivaria de *Colubra*, “serp”, traducció llatina del terme grec *Ophioussa*. (Blanes et al., 1990:86)

¹³³ En referència a la gran quantitat de blat que s'hi conreava. Alguns autors pensen que el nom no es remuntaria a l'època romana. (Oliver i Catany, 1975:180)

2007 a l'illa hi vivien 8.876 habitants, entre els quals s'hi observaven 54 nacionalitats diferents.

A l'illa hi ha 6 nuclis urbans, només dos dels quals compten amb una població fixe d'una certa magnitud, Sant Francesc (amb 2.352 habitants)¹³⁴, i Sant Ferran (amb 2.101 habitants). Els altres nuclis urbans són Els Pujols, La Savina, El Pilar i Es Caló. Però, una gran part de la població de l'illa viu disseminada fora d'aquests.

Geogràficament és una illa en forma de costella de xai plana amb una única elevació important, la Mola (202 m.). Vorejada de platges de sorra blanca i de penya-segats, Formentera és coberta de marès, crostes i arenes dunars. (Rosselló, 1977:34)

Oliver i Catany compararan el contorn de Formentera a una destrat prehistòrica:

“Mànec estret, amb les platges de Tramuntana i Migjorn, que acaba amb els espadats de la Mola mirant a llevant; fulla irregular, amb l'estany des Peix i l'estany Pudent al nord, i una punta com un bec d'au que forada l'aigua: és el cap de Barbaria, que mira l'Àfrica”. (1975:182)

L'escriptor català Josep Pla descriu així l'illa de Formentera, vista des del vaixell que li porta:

“és baixa i plana del cantó de ponent i s'eleva del cantó oposat formant una mola considerable – que és precisament la mola de Formentera -. Això fa que l'illa sembli, vista de lluny, una espelmatòria, amb una espelma gruixuda i mig consumida”. (1957:82)

I sobre els formenterers, Pla dirà: *“Són honrats, hospitalaris, amables, tenen un domini admirable dels seus nervis i si tenen algun neguit el porten molt ben dissimulat.”* (1957:85) i apunta que van ser excel·lents corsaris, hàbils contrabandistes i *“emigrants de primer ordre, amb aquell punt d'obscuritat i de tenacitat que no té preu en els emigrants”.* (1957:85)

---

¹³⁴ Dades de l'INE (Padró de 2006), que no contempla la població dels nuclis petits.

Actualment l'illa viu gairebé única i exclusivament del turisme. Els Serveis i la Construcció són els únics sectors laborals a l'illa, tret d'una mica d'agricultura de subsistència.

La llengua dels illencs, que s'autoanomenen "pagesos"¹³⁵, és el català. Malgrat que les dues llengües oficials són el català i el castellà, la llengua que s'imposa amb força és la segona.

Joan Vilà explica que fins mitjans del segle passat, l'illa no va atraure l'interès de possibles pobladors i sempre va estar vinculada, des del punt de vista de l'ocupació humana, amb l'illa germana. Així l'autor apunta que la instal·lació de pobladors ha presentat un caràcter irregular al llarg dels segles i ha passat llargs períodes d'abandonament. Dirà:

"La possibilitat de nous cultius, una explotació ramadera extensiva, la pesca i l'explotació salinera, expliquen un poblament de Formentera en determinades èpoques. (...) En els moments de poblament mínim, Formentera es reduïa simplement a una avançada en el sistema de protecció d'Eivissa." (1985:20-21).

Durant la primera meitat del S. XVIII la densitat de població de Formentera no superava la xifra de 10 habitants per Km². A finals del segle es creu que hi devia haver uns 1.200 pobladors. A mitjans del S. XIX el nombre d'habitants oscil·lava al voltant dels 1.500 i a finals del mateix segle era d'uns 2.000. Possiblement, i tal com assenyala Vilà, la importància que van adquirir les salines a finals del S. XIX, així com l'augment de la regularitat en les comunicacions marítimes, van portar un augment de la densitat. Al moment de l'elaboració del seu estudi (1949), Vilà comptabilitza una densitat de 40 habitants/ km². (1985:42)

Però l'home formenterer del segle XIX va emprendre una aventura més enllà de la seva illa, de la mateixa manera que ho fan els marroquins d'avui en dia,

---

¹³⁵ Es tracta d'una reminiscència no gaire llunyana de quan la major part dels habitants de l'illa vivien encara del conreu de la terra. Algunes persones entrevistades han volgut veure en aquesta denominació una certa connotació pejorativa, però les famílies "pageses" entrevistades en relació a això, descarten aquesta idea.

tal com diu Vilà, a “*la recerca d’un nou horitzó de treball, l’home intenta aconseguir unes millores que ni la terra ni la mar li ofereixen clarament a Formentera*”. (1985:43).

Vilà assenyala que el formenterer, de la mateixa manera que té una forta vocació marinera, sent una gran inquietud per conèixer altres terres. Així, dirà, “*La majoria de formenterers emigraren de l’illa durant la seva joventut, i hi tornaren, anys més tard, amb un muntet de diner estalviat i un cúmulo de records*”. (1985: 43)

Vilà explica que, mentre que els eivissencs van adreçar-se cap a les costes del nord d’Àfrica i concretament a Alger, els formenterers van dirigir-se, generalment, cap a les Antilles i cap a Amèrica del Sud. Sembla ser que, ja des de principis del S. XIX, alguns formenterers s’enrolaven com a mariners en vaixells de vela. Costum que es va generalitzar entre la gent jove a mida que passaren els anys. La majoria dels vaixells eren argentins, uruguaians i cubans. Vilà explica que la majoria dels emigrats s’assentaven a la terra on arribaven per passar-hi un període temporal d’uns cinc o sis anys, durant els quals cercaven de fer-se rics mitjançant l’exercici dels oficis més diversos. En retornar a l’illa, els homes edificaven una casa (un *casament*) i es casaven amb una formenterera, establint una nova llar. Era molt habitual el fet que els homes tornessin a embarcar-se passat un temps breu i es dediquessin a navegar pel Mediterrani o l’Atlàntic durant un altre període de temps similar al primer. Passat aquest temps, la majoria dels formenterers s’establien ja de forma definitiva a l’illa. Aquesta tipus de migració va afectar gran part dels homes formenterers en la seva joventut i va continuar fins el començament de la primera Guerra Mundial, moment en el que s’intensifica el servei en vaixells espanyols i s’aturen les migracions cap a Amèrica. (1985:43-44)

Els resultats d’aquestes migracions temporals, tal com assenyala Vilà, es tradueixen en millores materials per als habitants de l’illa, però també en l’augment de la relació amb la península (especialment amb Barcelona, lloc on molts anaven per a enrolar-se en els vaixells), en una lleu millora en el nivell cultural d’alguns formenterers i, tal com apunta Vilà, en algunes cançons¹³⁶ i patronímics que recorden el pas per altres terres. (1985:44)

---

¹³⁶ Haussman R. (1938) Recherches Ethno-Anthropologiques sur les Pityuses, *Revue Anthropologique*, Paris, XLVIII (1938), pp. 122-125 i 136-137.

Però tornem a l'actualitat de l'illa de Formentera, espai de rebuda més que de partida. Al moment de començar la recerca, Formentera es troba governada des de dues entitats administratives diferenciades: el govern autonòmic o *Govern Balear* i el *Consell Insular d'Eivissa i Formentera* que, depenent de l'anterior, n'obté una sèrie de competències a mig camí entre el Govern i el Municipi. Així, en trobar-se la seu del Govern a Palma de Mallorca i la del Consell Insular a Eivissa, els habitants de Formentera sovint expressen una certa sensació de desemparament administratiu, que s'ha resolt parcial i recentment amb la creació d'una nova seu del Consell Insular a l'illa de Formentera. Així, el dia 11 de juliol de 2007 (ja iniciat el treball de camp), el Consell Insular es va subdividir en dos Consells independents: el Consell d'Eivissa i el Consell de Formentera. L'illa ha crescut prou com per a tenir un Consell propi i és per això que s'ha inaugurat la nova seu. Des de feia temps es defensava la necessitat d'aquesta per l'apropament de l'administració al ciutadà, que porta des de sempre havent-se de traslladar a Eivissa per gestionar i tramitar documentació de tot tipus (ITV, etc.). Així, el següent pas ha estat l'annexió del Consell i de l'Ajuntament com dos òrgans complementaris.

Al moment de la recerca, i després de les eleccions municipals de 2007, l'ajuntament de Formentera es va constituir de la següent forma: 5 regidors del Partit de Gent per Formentera (GxF)¹³⁷, 4 regidors del PP, 2 regidors del PSOE i 2 regidors del Partit d'Independents per Formentera (GUIF)¹³⁸. El moment de finalització de la redacció d'aquesta tesi coincideix amb el canvi de legislatura. La població de Formentera atorga novament la seva confiança a "Gent per Formentera", que aquesta vegada aconsegueix un regidor més.

Tot i que la nova seu del Consell Insular s'ha projectat amb l'ànim d'evitar que els ciutadans s'hagin de desplaçar contínuament per tràmits de caire burocràtic, els formenterers es mostren pessimistes en aquest aspecte. De fet, una de les seves queixes contínues és la dependència que tenen de l'illa veïna.

---

¹³⁷ Partit de nova constitució. La majoria dels seus membres han sortit de les files del PSOE. Es distingeixen d'aquells per un discurs més progressista i radical.

¹³⁸ Partit d'ideologia parella a la del PP.

També a l'any 2007 es va inaugurar a l'illa l'Hospital de Formentera. Tot i així, anar al metge especialista o prendre classes de conducció viària són només exemples dels molts tràmits que continuen fent-se a Eivissa al moment de la recerca.

Formentera està comunicada amb Eivissa per dues línies marítimes de Ferris i amb Dénia (només durant els mesos d'estiu). L'illa menor no té aeroport, de manera que la comunicació aèria amb la península passa sempre pel trànsit via Eivissa.

A demés, a l'illa la xarxa de transport públic terrestre és clarament insuficient, especialment a l'hivern. Fet que suposa un greu inconvenient per a la població més mancada de recursos, com és la immigrada.

La població de Formentera està composta d'un conglomerat de col·lectius que aparentment conviuen en harmonia: els "pagesos" (illencs autòctons), els originaris d'altres comunitats autònomes de l'Estat Espanyol, així com els seus descendents ja nascuts a l'illa, els estrangers comunitaris (abans de l'ampliació de la UE ja foren els primers immigrants que va rebre l'illa, però actualment hi ha també presència de ciutadans dels nous països membres com ara romanesos) i, finalment, els estrangers no comunitaris, sobre tot de països africans (bàsicament el Marroc) i llatinoamericans (Argentins i Colombians).

Durant els mesos d'estiu la població es multiplica d'una forma extraordinària, arribant a assolir xifres que ronden les 40.000 persones (més del quàdruple de la població empadronada). De fet és idoni de parlar de dues Formenteres, la deserta i pacífica Formentera de l'hivern i la frenètica Formentera de l'estiu. A l'hivern la vida és d'allò més tranquil·la. La major part dels comerços (tèxtils i d'objectes de regal destinats als turistes) romanen tancats. En general els serveis de tot tipus es veuen reduïts dràsticament i el contingent de treballadors temporers del sector turístic marxa.

Per altra banda, la vida a l'illa, degut a la seva reduïda extensió i possiblement a altres factors producte de la idiosincràsia dels seus pobladors, està organitzada com si d'un sol municipi, gran i dispers, es tractés. De tal manera que és molt comú que els seus habitants es traslladin d'un a altre nucli urbà de l'illa per tal de fer les seves tasques i gestions diàries. És molt habitual el fet de

viure en un nucli urbà, tenir l'escola dels nens i la feina a l'altre i haver d'anar encara a un tercer per anar al banc o a la farmàcia.

En part degut a aquesta peculiaritat, i en part degut a l'alta mobilitat de la població en qüestió d'habitatge, a l'illa no podem parlar de casos de guettització. Els diferents grups d'immigrats i els locals es distribueixen de forma uniforme per la gairebé totalitat del territori. Tot i que durant la darrera etapa del treball de camp s'observa una creixent concentració de residents d'origen marroquí a la població d'Els Pujols (especialment fora de temporada) i a Sant Ferran, zones ambdues amb un alt índex d'habitatges envellits i, consegüentment, de lloguers més baixos que la resta de nuclis urbans de l'illa.

A Formentera hi ha tres escoles públiques d'Educació Infantil i Primària i un Institut de Secundària i Batxillerat. Dues de les escoles i l'institut compten amb presència d'alumnat d'origen marroquí. Durant el curs 2007/2008, l'Escola Pública de Sant Francesc comptava amb 12 alumnes marroquins, el Col·legi públic de Sant Ferran comptava amb 22 alumnes de nacionalitat marroquina i 5 fills de parelles mixtes. I l'Institut de Sant Francesc tenia matriculats 15 alumnes d'origen marroquí.

Dades demogràfiques sobre Formentera¹³⁹.

L'any 2007 l'illa de Formentera tenia un total de 8.876 persones empadronades, de les quals 6.283 eren espanyoles i 2.593 estrangeres.

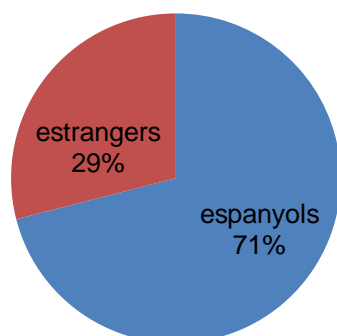
---

¹³⁹ La majoria de les dades d'aquest apartat han estat extretes de les taules elaborades per la pròpia investigadora mitjançant les dades demogràfiques de març de 2007, facilitades per l'Ajuntament de Sant Francesc de Formentera. Quan no és així se cita sempre la font a la que s'ha recorregut.

Cal dir que les dades de l'INE i les aportades per l'Ajuntament de Formentera corresponents al mateix any difereixen de forma considerable. Penso que la diferència en les xifres podria ser deguda a que l'INE es basa en els llistats del padró tal com estan l'1 de gener de cada any, mentre que l'ajuntament facilita les xifres actualitzades al moment de la demanda, en aquest cas el 15 de març. Així, i sia quina sia la raó de la no correspondència, en tots els casos d'aquest apartat en els que es faci necessari fer referència a les dades de l'INE, se citarà explícitament.

Població Formentera. Any 2007.

Així, els estrangers suposaven el 29.21% de la població empadronada a Formentera, un percentatge molt superior al de la mitja de les Illes Balears i de la resta de l'Estat Espanyol. A més, aquesta dada indicava un molt ràpid creixement de la immigració, tal com pot apreciar-se al següent quadre, elaborat a partir de les dades de l'INE:

	Població espanyola de Formentera	Població estrangera de Formentera
2006	5.887	2.070
2007	6.124	2.318
2008	6.324	2.823
2009	6.595	2.957

Taula d'elaboració pròpia a partir de les fonts citades.

Per altra banda, cal tenir en compte dues observacions. La primera és que, un percentatge important dels 6.283 espanyols de l'illa és, a més, fruit de la immigració interna arribada als anys 50's i 60's d'arreu de la península (especialment Andalusia, Extremadura, Múrcia i Castella); la segona és el fet que la dada inclou els immigrants estrangers nacionalitzats.

El 2007, els col·lectius immigrants més majoritaris a Formentera eren els següents, per ordre numèric: Alemanys (681 persones), Italians (478),

Argentins (261), Marroquins (250), Colombians (179), Francesos (167), Romanesos (102), Anglesos (63) i Suïssos (41). Tot i així, cal tenir en compte que hi ha grups reduïts de 45 nacionalitats més.

L'evolució d'aquests col·lectius pot veure's a la següent taula en la que s'han tingut en compte només les 9 nacionalitats més nombroses al moment de la recerca.

Any	N. persones de nac. Alemanya	Argentina	Colombiana	Francesa	Italiana	Marroquina	Anglesa	Romanesa	Suïssa
1996	416	7	1	98	47	15	35	0	49
1997	615	11	1	131	66	33	50	0	53
1998	631	12	1	137	82	39	50	0	55
1999	678	23	5	149	111	46	60	0	56
2000	810	36	42	170	169	73	78	0	61
2001	899	70	106	185	248	105	93	0	65
2002	934	117	131	192	282	129	96	3	65
2003	939	143	129	193	322	153	87	12	66
2004	575	185	145	124	287	190	59	24	33
2005	604	205	159	141	348	243	58	66	36
2006	673	255	168	166	465	248	61	85	40
2007 (març)	681	261	179	167	478	250	63	102	41

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades de l'Ajuntament de Formentera.

Els illencs expliquen que hi ha hagut varies etapes de la immigració estrangera: la primera la van dur a terme alemanys, francesos, suïssos i anglesos, bàsicament. Si bé, els primers amb un nombre sempre més elevat. La segona etapa va portar italians i molts peninsulars. La tercera l'han protagonitzada els argentins, els marroquins, els colombians, i darrerament els romanesos.

Els alemanys van anar arribant a l'illa des dels anys 60's, incrementant el seu nombre d'una forma constant, segons expliquen els illencs i reflecteixen les dades de les que es disposa. Només hi ha una crisi a comentar, que és la de l'any 2003 al 2004, any en el que de 939 alemanys empadronats es passa a només 575. Des de llavors han tornat a remuntar d'una forma suau i constant.

Els Italians arriben a l'illa més tard i acceleren sobtadament el seu procés migratori a partir de l'any 2000, amb només una petita desacceleració l'any 2004.

Els francesos sempre amb nombre més discret d'empadronats (mai han arribat a ser 200) també van tenir una petita davallada l'any 2004, però el col·lectiu gairebé s'ha tornat a recuperar.

El col·lectiu anglès, sense haver passat mai del centenar d'individus, es va reduir els anys 2003, 2004 i 2005, moment des del que es manté gairebé sense variacions i sense tornar-se a recuperar mai la xifra de l'any 2002 (moment de màxima població anglesa). No he pogut esbrinar amb certesa les raons d'aquest procés de descens dels estrangers comunitaris durant el primer quinquenni del 2000 i la seva recuperació posterior, en una línia diferent a la dels altres col·lectius. Aquestes dades no apareixen amb claredat en cap dels documents consultats i no he pogut oferir una raó per mi mateixa, més enllà de la crisi econòmica patida pels alemanys aquests darrers anys. De fet, els alemanys consultats expliquen que actualment el preu de l'habitatge així com el dels productes de primera necessitat els resulten escandalosament alts en relació als del seu país.

Els argentins, de recent arribada, formen un col·lectiu important i sempre en augment des de l'any 2001.

De la mateixa manera, però amb una progressió encara més sobtada és la del col·lectiu colombià, que des de l'any 2001 gairebé s'ha doblat.

El col·lectiu romanès és el més recent i el que ha tingut una progressió més sobtada: la primera presència es detecta l'any 2002, amb 3 individus empadronats, mentre que a dia d'avui en té 102.

Finalment el cas dels marroquins, que ha seguit una progressió molt similar a la dels col·lectius argentí i colombià. Tot i que la presència de marroquins es detecta, encara que en nombre no molt superior al d'aquells, des de molt més enllà en el temps. Així, els marroquins, amb 250 individus empadronats¹⁴⁰, suposen el 9.64% de la població estrangera i el 2.81% de la població total de l'illa l'any 2007. L'evolució del col·lectiu pot observar-se al quadre que segueix:

---

¹⁴⁰ Nombre que ha pujat a 256 segons els darrers còmputos municipals (2008).

Any	Nombre d'empadronats amb nacionalitat marroquina	Població total de l'illa	% de població marroquina respecte a la població total	Població estrangera resident a l'illa	% de població Marroquina respecte al total de població estrangera
1996	15	5.323	0.28	744	2.01
1997	33	5.989	0.55	1.062	3.10
1998	39	6.134	0.63	1.113	3.50
1999	46	6.407	0.71	1.244	3.69
2000	73	7.060	1.03	1.587	4.60
2001	105	7.651	1.37	1.956	5.36
2002	129	7.931	1.62	2.156	5.98
2003	153	7.884	1.94	2.276	6.72
2004	190	7.557	2.51	1.861	10.20
2005	243	8.056	3.01	2.172	11.18
2006	248	8.741	2.83	2.518	9.85
2007	250	8.876	2.81	2.593	9.64

Quadre d'elaboració pròpia. Font: Ajuntament de Formentera, 2007.

Segons les dades poblacionals de l'Ajuntament de Formentera, la distribució dels empadronats amb nacionalitat marroquina segons sexe a l'illa ha seguit la següent evolució:

Any	Població marroquina empadronada a Formentera	N. d'homes amb nacionalitat marroquina	% d'homes respecte al total de població marroquina	N. de dones amb nacionalitat marroquina	% de dones respecte al total de població marroquina
1996	15	11	73	4	27
1997	33	26	79	7	21
1998	39	31	79	8	21
1999	46	34	74	12	26
2000	73	56	77	17	23
2001	105	81	77	24	23
2002	129	103	80	26	20
2003	153	126	82	27	18
2004	190	156	82	34	18
2005	243	189	78	54	22
2006	248	188	76	60	24
2007	250	188	75	62	25

Quadre d'elaboració pròpia segons dades de l'Ajuntament de Formentera (2007).

Segons dades de l'INE el nombre d'homes marroquins hauria minvat lleument des del 2006, mentre que el nombre de dones hauria anat en augment a cada exercici. Així, a l'illa de Formentera l'any 2009 hi hauria empadronats 168 homes i 84 dones de nacionalitat marroquina¹⁴¹.

Mentre s'observa l'acusada masculinització del col·lectiu marroquí, mantinguda al llarg dels anys, pel que fa als grups d'edat cal parar atenció al predomini del tram d'edat entre els 22 i els 44 anys.

Quadre de la distribució de la població marroquina de Formentera, segons trams d'edat i sexe. Any 2007.

Trams d'edat	Nº HOMES	% HOMES	Nº DONES	% DONES	Nombre Total	TOTAL %
0-4	6	2	3	1	9	3
5-9	8	3	3	1	11	4
10-14	11	4	8	3	19	7
15-19	10	4	3	1	13	5
20-24	20	8	8	3	28	11
25-29	35	14	7	3	42	17
30-34	26	10	10	4	36	14
35-39	26	10	7	3	33	13
40-44	21	8	5	2	26	10
45-49	14	6	2	1	16	7
50-54	4	2	5	2	9	4
55-59	4	2	0	0	4	2
60-64	1	0	0	0	1	0
+ de 65	2	1	1	0	3	1
Totals	188	75	62	25	250	100

Quadre d'elaboració pròpia. Font: Ajuntament de Formentera (2007).

¹⁴¹ Cal recordar que l'INE aporta dades a la baixa en relació a les de l'Ajuntament de l'illa.

Tal com s'observa, la població més nombrosa és la dels homes adults, en edats situades entre els 20 i els 45 anys, edat en la que es troba el gruix de la població laboral. Per altra banda hi ha un nombre reduït de nens i nenes, ja que els reagrupaments familiars són encara recents i pocs, degut bàsicament a la manca d'habitatge. Això mateix succeeix amb les dones, que de la mateixa manera estan arribant recentment i són encara un grup petit en relació a la veïna Eivissa.

Pel que fa a la gent gran, la presència de migrants d'origen marroquí de l'anomenada tercera edat a Formentera és gairebé anecdòtica, ja que la primera població immigrada encara no ha envellit i els progenitors arribats per reagrupament familiar són encara molt pocs.

5. El col·lectiu marroquí de Formentera. Breu introducció al grup d'estudi.

El col·lectiu marroquí resident a l'illa de Formentera al moment d'iniciar la recerca, l'any 2007, i tal com mostra la piràmide poblacional de l'anterior punt, està integrat per 188 homes i 62 dones.

Espacialment, els immigrants marroquins es troben, a l'igual que la resta de la població de l'illa, distribuïts i disseminats per la totalitat del territori poblat, exceptuant La Mola, el nucli més rural i que es troba més allunyat de la capital, Sant Francesc. Aparentment no s'observen concentracions ètniques importants en cap nucli de l'illa, si bé, i tal com s'ha dit, són els nuclis de Sant Ferran i d'es Pujols els que apleguen un nombre més alt de marroquins. El motiu d'aquesta preferència és sens dubte el fet que ambdós nuclis són en relació a la totalitat de l'illa els que mantenen un menor preu de l'habitatge. Per altra banda és molt habitual la mobilitat entre diferents habitatges i diferents nuclis urbans al llarg de l'any, ja que un dels principals problemes que té l'illa és la manca

d'habitatge de lloguer destinat a un ús no turístic. Els apartaments destinats al lloguer anual són pocs i extraordinàriament cars, de manera que els treballadors immigrants es veuen obligats, per tal d'aconseguir un habitatge assequible, a recórrer al lloguer d'apartaments o estudis que queden lliures fora de la temporada turística i a enginyar-se-les com poden la resta de l'any, tal com es veurà. Salvà (2004:143) fa una anàlisi detallada de la problemàtica que pateixen els immigrants provinents de països empobrits en matèria d'habitatge, al conjunt de les Illes Balears. Així, apunta que "*els immigrants del Sud, fins i tot els que tenen regularitzada la situació, troben amb moltes dificultats cases per llogar, malgrat el nombre d'habitatges desocupats o de segones residències que a les illes depassen el 40%*". (2007:154)

Així, doncs, la mobilitat interna dels immigrants, especialment dels homes sols que comparteixen habitatge, és molt alta a l'illa.

A Formentera no s'hi observa el fenomen de l'homofilia espacial (tendència dels individus a agrupar-se en comunitats de compatriotes), bàsicament per aquesta gran dificultat per aconseguir un habitatge, però no en descarto ni la voluntat ni la intenció, ja que segons alguns comentaris de les dones entrevistades, podria haver-hi una certa preferència per viure a Sant Ferran, nucli urbà amb més alt nombre de marroquins/es.

Els immigrants marroquins de Formentera provenen bàsicament del nord marroquí, de les zones d'influència de l'ex-protectorat espanyol. S'han detectat quatre focus d'origen concrets: Tànger, Xauen, Larraix, i en menor mesura Alhucemas. La majoria d'ells tenen un origen rural i modest, fet que explica el baix nivell de formació amb el que arriben, en general, tant els homes com les dones.

La presència de marroquins immigrants a Formentera s'inicia, encara que de forma gairebé anecdòtica ja fa més de 20 anys, però no serà fins finals dels anys 90's, amb el desenvolupament embogit del sector de la construcció, que el nombre de membres d'aquest col·lectiu augmentarà de forma constant, accentuant-se aquest procés de forma significativa durant els anys 2000-2005. Actualment, comença a observar-se, segons afirmen alguns responsables de les institucions públiques il·lenques una lleu ralentització de les arribades procedents del nord d'Àfrica.

A Formentera, a l'inici del treball de camp, els marroquins havien creat l'Associació de Magribins de Formentera, amb uns estatuts jurídics i un president, que segons assenyalaven, havia estat elegit democràticament¹⁴². Aquesta associació només es subvencionava per les irregulars aportacions mensuals dels seus 35 socis. Pretenia lluitar pels drets del col·lectiu marroquí davant el municipi i el Govern Balear i estaven fent instàncies per aconseguir el descompte en el transport marítim, del que només gaudien els residents insulars membres de la Comunitat Europea. També s'estaven mobilitzant per aconseguir que l'ajuntament els avalés el lloguer d'un local per a instal·lar una mesquita i per crear una aula on ensenyar la llengua àrab als nens i nenes d'origen magribí. Al final del treball de camp ja s'ha aconseguit aquest espai.

Així, a finals d'octubre de 2008 s'inaugura el nou Centre Islàmic de Formentera. Aquest centre té unes dimensions d'uns 100 m², situat en uns baixos de la població d'Els Pujols, i a part d'espai d'oració i de culte pretén ser també un espai de debat i de reunió.

L'autogestió del centre, segons assenyalen els seus representants, és total. El tresorer del centre assenyalava que el lloguer, els subministraments i el sou de l'imam els sufraguen entre tots els socis, que en aquests moments són ja aproximadament uns 70. Encara que aquest és el nombre dels fidels que paguen, els divendres, segons apunten, es reuneixen a la mesquita gairebé uns 100 homes. Com que no hi ha prou espai per a poder fer un apartat per a les dones, elles no hi tenen accés.

L'imam de Formentera al moment de finalitzar el treball de camp, en Salem Sidi Mohammed Sidi Mohammed, de Mauritània, té 29 anys, és llicenciat en dret per la Universitat de Nouakchott i sembla ser que és el quart imam de l'illa.

---

¹⁴² Integrada només per homes, no tots els marroquins de l'illa n'eren membres, ja que la sola tria del president va suposar una bona dosi de discussions i la dissecció del col·lectiu en diverses faccions.

Capítol 4. L'espai d'origen. La regió Gebal-la (país Yebala), al nord Marroquí.

Abdelmalek Sayad afirma:

*« Toute étude des phénomènes migratoires qui néglige les conditions d'origine des émigrés se condamne à ne donner du phénomène qu'une vue à la fois partielle et ethnocentrique »
(1999:56)*

Com ja s'ha dit repetidament, la recerca per a aquesta tesi s'ha dut a terme tant a les Illes Pitiüses com al Marroc. El treball de camp al Marroc s'ha realitzat a l'actual regió Tànger – Tetuan, però dins d'aquesta el nucli de la recerca s'ha desenvolupat a la zona de la Gebal-la, i amb un èmfasi especial a la província i ciutat de Xauen. Així, la descripció del context d'origen dels subjectes d'aquest estudi farà referència bàsicament a aquesta regió i en especial a la citada ciutat, d'on és originari un percentatge important d'aquells.

El contingut d'aquest text s'estructurarà de la següent manera: en primer lloc es situarà la regió dins del marc del Marroc, a continuació es traçarà el perfil de la regió Gebal-la i dels seus pobladors, per acabar finalment amb una descripció de la província i ciutat de Xauen.

1. El Marroc.

Font: www.chaouen.info

1.1. Trets Generals.

Breu recull de dades geogràfiques i físiques¹⁴³.

Situat a l'extrem nord-oest del continent africà, el Regne del Marroc es troba entre 12 i 14 quilòmetres de la costa espanyola. La seva superfície és de

¹⁴³ Font de les dades: *Haut Commissariat au Plan* (RGPH 2004) i *Informe sobre Marruecos (Año 2010)*, elaborat per la *Oficina Económica y Comercial de España*, a Rabat (MITYC).

446.550 Km² (710.850 Km², si s'inclou el Sàhara Occidental) i la seva línia costera fa 3.446 Km entre el litoral mediterrani i l'atlàntic. El seu territori limita amb Algèria a l'est i amb el Sàhara Occidental al sud. La seva capital és Rabat.

El país compta amb un relleu molt contrastat. Tres serralades sargeixen el seu territori. Al nord, el Rif, a l'est la serralada de l'Alt Atlas i al sud-oest l'Atlas Mig que descendeix fins besar l'oceà Atlàntic.

El Marroc compta amb fèrtils regions de regadiu a l'oest del país, a la vegada que s'obre a vastes àrees de desert al sud i a l'est. La part nord-oest del país és humida, mentre que la sud-est és ben seca. Així, presenta un clima Mediterrani al nord i a l'oest, Continental a l'interior i Desèrtic al sud.

Segons dades de l' *Haut Commissariat au Plan*, les principals ciutats marroquines per ordre de població són: Casablanca, Rabat-Salé, Kenitra, Marràqueix, Fes, Tànger-Assila i Tetuan.

Breu recull d'índexs socio-demogràfics.

Segons dades del marroquí *Haut Commissariat au Plan*, l'any 2009 el Marroc tenia una població de 34.859.000 persones i una densitat de 73 persones per Km². (densitat que baixa fins el 50, quan es té en compte el Sàhara Occidental). El percentatge de població urbana era del 57,3 i el de població femenina del 50,3. Cal dir, a demés, que el creixement de la població urbana s'està donant d'una forma molt ràpida.

Mohamed Refass afirma que el Marroc es troba plenament implicat a la darrera fase de la transició demogràfica, tot i les importants disparitats existents entre les diferents regions del país, especialment entre el medi rural i l'urbà. (2004a:31)

Segons dades del PNUD (*Rapport National 2007*), distribuïnt per trams d'edat, la població del Marroc es reparteix tal com segueix: el 30% tindria entre 0 i 14 anys, el 64,7% entre 15 i 64 anys i el 5,2 en tindria 65 o més.

El 2007, el Marroc es trobava en el lloc 126 en el quadre d'indicadors bàsics de desenvolupament humà. La taxa de llars amb aigua potable era del 71,9% i la de llars amb electricitat del 83,7.

El 2007 el nombre de persones per metge, era de 1.688. I la taxa bruta de natalitat de 2,4 naixements per dona (l'any 2004 era de 2,5 de manera que s'observa la tendència a disminuir), però la diferència entre el medi rural i el medi urbà és important pel que fa a aquest índex, essent molt més elevada al medi rural. L'esperança de vida mitja era de 72,5 anys i la de mortalitat infantil de 40,1 per mil.

Refass afirma que, en general, els índexs de mortalitat s'han reduït de forma dràstica, trobant-se la mitja en el 6,1% (a finals del S.XX). Però s'observa una encara molt alta taxa de mortalitat fetal (284 morts al néixer per cada 10.000 parts). (2004a:31-32)

Segons dades del PNUD (*Rapport National 2007*), la taxa d'alfabetització dels majors de 10 anys era l'any 2007 del 58,8%. Aquesta taxa també divergeix molt entre la ruralia i la ciutat. Així, en el següent quadre pot contrastar-se la divergència en els índex d'analfabetisme de la població de més de 10 anys segons el sexe i el medi de residència, de l'any 2004:

	Urbà	Rural	Total
Homes	18,8	46,0	30,8
Dones	39,5	74,5	54,7
Total	29,4	60,5	43,0

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades de l'*Haut Commissariat au Plan*. (RGPH 2004).

Pel que fa al nivell d'estudis dels marroquins, la mateixa font aporta les següents dades de l'any 2004 per la població de més de 10 anys:

	Homes	Dones	Total
Pre-escolar	5,1	0,5	2,7
Primària i Secundària	58,6	40,9	49,5
Superiors	6,0	4,0	5,0

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades de l'*Haut Commissariat au Plan*. (RGPH 2004).

Aquestes dades poden comparar-se amb les que segueixen referents a la Unió Europea (UE-27) de l'any 2007, aportades per l'INE¹⁴⁴: el 78,1% dels europeus d'entre 20 i 24 anys han completat l'ensenyança secundària (80'8% de les dones i el 75,5% dels homes), mentre que el 29,9% dels europeus d'entre 25 i 34 anys han completat l'educació superior (33,5% dels homes i 26,3% de les dones).

Tant Aixelá (2000:211), com Ramírez (2004b:37-38), com Martín (2005:195) aporten dades detallades sobre l'alfabetització de les dones al Marroc, que mostren la pèssima situació en la que es troben aquestes pel que fa a educació, situació que s'agreuja alarmantment, tal com s'ha vist, quan es tracta del medi rural.

Així, segons explica Ramírez, l'any 2000, el 45% de les dones urbanes i el 84% de les rurals eren analfabetes, en front el 24 i 54% dels homes, respectivament. Aquesta autora apunta que la, ja de per si baixa taxa d'escolarització al Marroc, és encara menor entre les nenes i incideix en el fet que a les zones rurals, on és habitual que els nens i nenes hagin de traslladar-se diàriament a força distància per anar a l'escola, les nenes són educades per a la realització de les tasques domèstiques i relacionades amb la reproducció, des dels tres o quatre anys, mentre que els estudis són poc valorats i fins i tot considerats una font de problemes per a les noies. (2004b:37-38)

Laura Mijares y Bernabé López (2004:51) aporten les següents dades sobre l'evolució de l'índex d'escolarització:

¹⁴⁴ INE. Las cifras de la Educación en España. Estadísticas e indicadores, A: INE. (2010) *Mujeres y Hombres en España 2009*. Edición 2009. Oficina de Estadística. (MEPSYD).

El 1994, només el 72% dels nens i el 51% de les nenes de 8 a 13 anys, estaven escolaritzats. El 1999, només el 37% dels joves entre els 16 i els 18 anys seguien estudis. Però en el medi rural només el 59% dels nens i el 26% de les nenes de 8 a 13 anys anaven a l'escola. Així, aquests autors citen la *Carta Nacional de Educación y Formación*, elaborada pel govern marroquí arran d'un informe del Banc Mundial, en el que se l'instava urgentment a la reforma de l'educació, com condició indispensable perquè el Marroc arribés a ser competitiu en els mercats internacionals. La citada carta, tal com assenyalen Mijares i López, posava com límit l'any 2010 perquè el 100% dels nens i nenes d'entre 7 i 13 anys anessin a l'escola, tant en medi urbà com en el medi rural. I s'ampliava l'educació obligatòria fins els 15 anys (en comptes dels 12).

Segons dades del PNUD¹⁴⁵, la taxa d'escolarització dels nens i nenes entre 6 i 11 anys, havia assolit ja l'any 2007 el 93,5%.

S'han cercat dades actuals al respecte per veure si a dia d'avui s'han assolit els objectius, però les dades més recents que ofereix *l'Haut Commissariat au Plan*, són de l'any 2004 (presentades l'any 2005) i no fan referència als índexs d'escolarització en concret. Tot i així, el següent quadre sobre l'índex d'analfabetisme segons sexe i medi de residència pel tram d'edat dels 10 als 14 anys, pot donar una idea de la dificultat de l'empresa proposada.

Índex d'analfabetisme pel tram d'edat dels 10 als 14 anys:

	Nens	Nenes	Total
Medi Urbà	2,8	4,2	3,5
Medi rural	15,9	30,6	23,1
Total	9,4	17,3	13,3

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades de l' *Haut Commissariat au Plan*. (RGPH 2004).

¹⁴⁵ Rapport National 2007.

Dades econòmiques.

Segons estimacions de l'FMI, el PIB del Marroc de l'any 2009 era de 2.847,496 (USD) i el de l'any 2010 de 3.041,016 (USD).

Joan Lacomba (2010:367) aporta informació sobre les remeses i, basant-se en dades del Banc Mundial, assenyala que el 2006 aquestes van representar el 9,1% del PIB marroquí, essent el número 15 entre els principals països receptors de remeses del món.

Segons la *Direction de l'Statistique* del Marroc, la taxa de la població activa de més de 15 anys es situava l'any 2009 en el 49,8%.

L'índex d'atur era del 9,8% el mateix any, però diferia molt entre la ruralia i la ciutat i entre els diferents segments de població i de formació. Així, la taxa pujava fins el 18,5% entre els menors de 24 anys, i es situava en un 14,1% entre els majors de 25 i menors de 34. Per altra banda, mentre que l'atur era només del 4,6% entre els no diplomats, s'elevava fins el 17,6% entre els diplomats i fins el 21,5% entre els titulats superiors.

Així també, mentre que la taxa d'atur era de 9,8% per al total de la població activa, al medi rural aquesta baixava fins el 4,3% i a la ciutat remuntava fins el 15,5%.

Les fonts consultades adverteixen que al Marroc només es comptabilitzen les xifres del treball remunerat i oficial, de manera que aquests índexs no poden comparar-se amb els europeus. Si s'adoptés el sistema de comptabilització europeu, les xifres de l'atur passarien a ser molt més elevades.

Per sectors, i segons dades de 2009, són l'agricultura (inclou la silvicultura) i la pesca les que sostenen l'economia marroquina, trobant-se el 39,6% de la població activa vinculada a aquests sectors (el 74,5% al medi rural).

Sectors econòmics	Pes en l'economia del Marroc
Agricultura i pesca	39,6%
Comerç	13,1%
Indústria i artesania	12,8%
Administració	9,6%
Construcció	9,5%
Transport i comunicació	4,2%
Altres serveis	11,2%

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades de la *Direction de la Statistique* del Marroc. Any 2009.

Pel que fa a les dones en concret, Gema Martín aporta les següents dades: l'any 1994, la participació de les dones en la població activa del Marroc va ser del 21%. Així, la franja d'edat més activa laboralment és la que es situa entre els 26 i 29 anys, tot i que al medi rural l'edat laboral s'estén fins als 60 anys o més. Aquestes dades mostren, tal com apunta Martín, que les dones tendeixen a deixar la feina remunerada una vegada accedeixen al matrimoni, especialment en medi urbà. (2005:198)

Per altra banda, Martín assenyala, com els sectors on la dona es troba més present, la indústria manufacturera i l'agricultura, tot i que també a l'administració pública, la sanitat, l'educació i el comerç hi té un lloc important en nombre. A demés, cita l'autora, cal tenir en compte un nombre creixent de dones amb professions liberals a les ciutats marroquines. (2005:198-200)

Al medi rural marroquí la taxa de dones que treballen, al marge de les tasques domèstiques, ha augmentat molt les darreres dècades, partint d'un 1,5% als anys 70's i arribant fins al 22% a finals dels anys 90's. Aquest fet, apunta Martín, demostraria que la dona no era tinguda en compte a les estadístiques amb anterioritat a aquestes dates. Així, la taxa d'activitat de la dona és molt

superior al medi rural que a l'urbà: dues de cada tres dones actives pertanyen al medi rural. (2005:200)

Breu referència al sistema polític i administratiu.

El sistema de govern del Marroc és la Monarquia Constitucional Executiva, amb una democràcia parlamentària multipartidista amb assemblea bicameral.

L'Estat actual marroquí data del 2 de març de 1956 (data de la Independència).

La constitució va ser creada l'any 1972, però ha estat modificada en diverses ocasions, el 1992 i el 1996, i al moment de redacció d'aquesta tesi s'està duent a terme una nova modificació. Així, la constitució marroquina prohibeix l'existència d'un partit únic i garanteix la llibertat d'associació. Tot i així, es mantenen tres principis intocables, el caràcter islàmic de l'Estat, la integritat territorial del país i la persona i la família real.

Els partits que acostumen a recollir més vots són: l' *Istiqlal*¹⁴⁶ (PI), el Partit de la Justícia i el Desenvolupament¹⁴⁷ (PJD), el Moviment Popular (MP)¹⁴⁸ i la Unió Socialista de Forces Populars (USFP).

Pel que fa a la regionalització del Marroc, Raquel Ojeda assenyala que aquesta que es va dur a terme l'any 1997. El Marroc va quedar dividit en 16 regions, que pretenien, segons l'autora, suposar un punt i apart en la unitat nacional, deixant enrere "viejas identidades culturales, históricas, lingüísticas y tribales" (2004:121).

Mohamed Berriane (2004e:125-126) aporta les següents dades sobre l'estructura institucional del Marroc. Des del 1997, el Marroc s'estructura en 1.298 comunes rurals, 249 comunes urbanes, 45 províncies, 26 prefectures, 17 *wilayas* i 16 regions. I aporta un mapa del procés de regionalització del país.

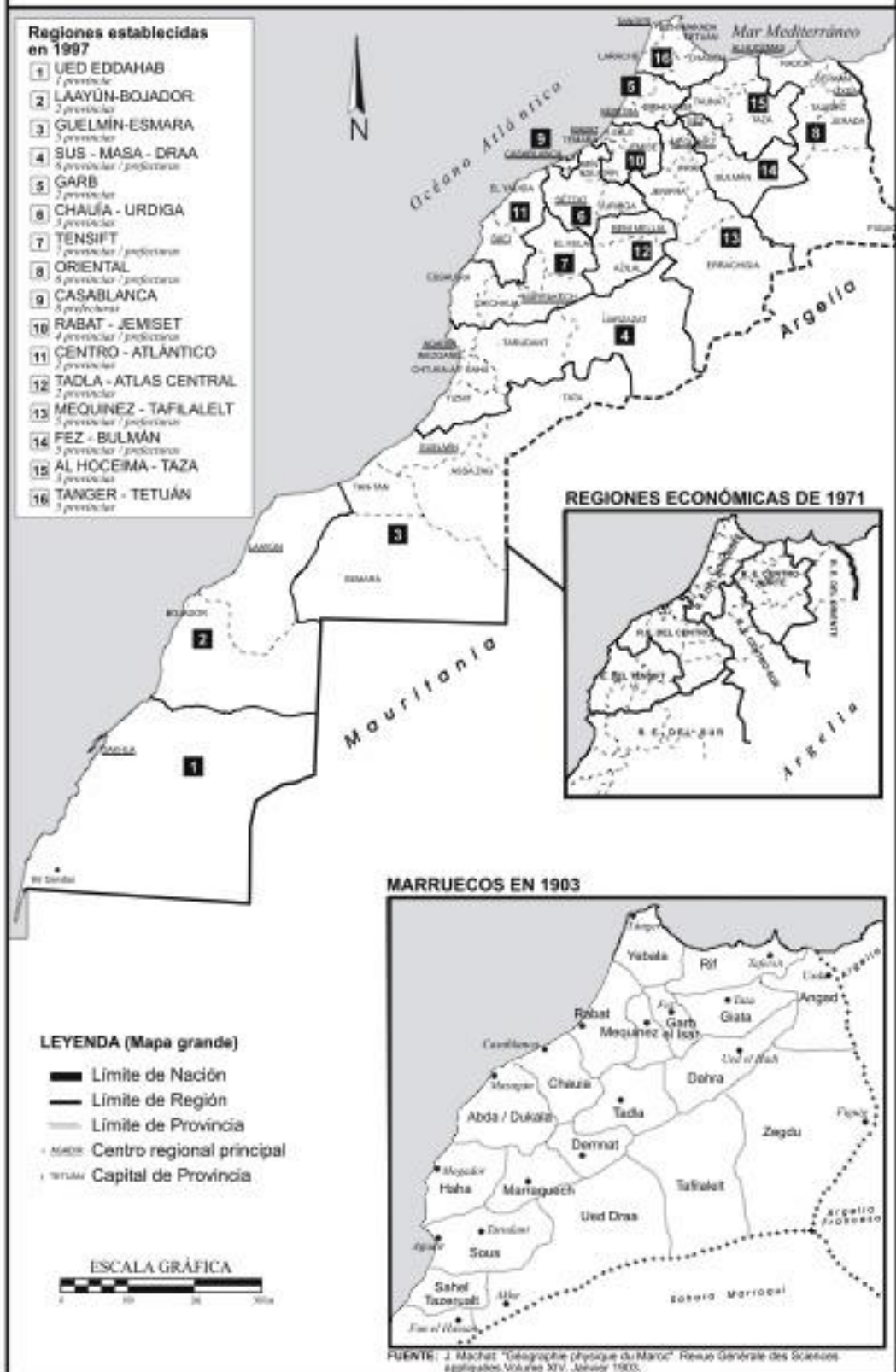
---

¹⁴⁶ Significa Independència i neix durant la lluita en contra del Protectorat francès i espanyol. És d'ideologia nacionalista.

¹⁴⁷ De tendència conservadora islamista.

¹⁴⁸ D'ideologia liberal-conservadora.

PROCESO DE REGIONALIZACIÓN EN MARRUECOS

Font: Berriane (2004e:126).

Però el sistema administratiu del Marroc i la seva terminologia poden resultar força complexes per una persona estrangera. Com ja s'ha dit, el Marroc està dividit des de l'any 1997 en 16 regions administratives i 17 wilayes (territoris governats per un *wali* o governador). En alguns casos unes i altres coincideixen en el territori que abasten, mentre que en d'altres no. A demés, el seu significat és també divers. Tal com apunta el Dr. Nour Eddine Chikhi¹⁴⁹, mentre que una regió (*Jiha*) té un sentit comunal i es regeix per un consell regional, el president i els membres del qual són elegits democràticament, la *wilaya* té un sentit purament administratiu, dependent el *wali* directament del Ministeri de l'Interior.

Però a demés, cada *Wilaya* està composta de Províncies i Prefectures (i també pot incloure una altra *wilaya* o sub *wilaya*).

La diferència entre una Província (*Iqlim*) i una Prefectura (*Amala*) és que, en general, la segona fa referència només a un medi urbà o semi urbà. La confusió entre província i *amala* pot sorgir pel fet que és habitual que l'edifici seu d'aquestes dues institucions sigui anomenat també com *amala*.

Així, i per posar un exemple de la complexitat interna de les regions i wilayes, veiem que la wilaya de Tànger - Teuan (que coincideix territorialment amb la regió Tànger – Tetuan) es distribueix entre:

- a) La prefectura de Tànger – Assilah.
- b) La província de Fahs – Anjera.
- c) La *wilaya* de Tetuan. Que a la seva vegada es compon de:
  - a. La prefectura de Mdiq-Fnideq;
  - b. La província de Tetuan;
  - c. La província de Xefxauen;
  - d. La província de Larraix.

Dins d'aquestes subdivisions administratives, al medi rural s'hi troben encara unes altres entitats territorials menors: els cercles, els qàidat, les comunes o municipis, les fraccions i els *aduars*, tal com es detalla a continuació.

Així, les províncies es troben dividides en dos o més Cercles. La província de Tetuan, per exemple, es troba dividida, a nivell del medi rural, en el cercle de

---

¹⁴⁹ Correspondència personal amb el citat professor del Departament de Geografia de la Universitat Abdelmalek Essaadi de Tetuan.

Tetuan i el cercle de la Gebal-la. El representant administratiu del cercle és el president o *Rais ad-daira*.

Cada cercle (o *Daira*) està dividit en varis *Qàïdat*. El representant administratiu de la *Qiyada* és el *Qàïd*. A la seva vegada, cada *Qiyada* està dividida en comunes o municipis.

La Comuna o *Jamà* té un sentit comunal perquè és dirigida per un consell comunal elegit per la població cada sis anys. Hi ha comunes rurals i comunes urbanes.

Cada comuna rural està dividida en fraccions. El representant administratiu de la Fracció o *Muixaikha* és el *Xeikh*.

Finalment, cada fracció està dividida en pobles o aduars. El representant administratiu del *duwar* és el *Moqaddem*.

El cercle, la *qiyada*, la fracció i l'aduar són entitats administratives i no comunals perquè no tenen cap consell elegit per la població.

Refass (1993) explica que el terme *duwar* feria referència originalment als campaments de les tribus nòmades o semi-nòmades i hauria estat adoptat per la literatura colonial per tal d'uniformar un concepte que diferia segons les regions. Així, apunta Refass, la cèl·lula mínima de poblament era anomenat *Dxar* a la zona del pre-Rif i de la Gebal-la, *Qsar* a les zones dels oasis i *Ighern* a les muntanyes de l'Atlas. Aquest autor cita una circular del Ministeri de l'Interior de 1964 on es defineix el terme *duwar* a nivell oficial: “*ensemble de foyers réunis par les liens réels ou fictifs de la parenté, correspondant à une cellule territoriale, comportant ou non des modes d'exploitation communautaires et dirigé autant que possible par un moqqadem*”. (1993:32)

Breu referència històrica¹⁵⁰.

La història del nord del Marroc corre paral·lela a la de la resta de països mediterranis fins l'arribada dels àrabs el 681. Fins aleshores un seguit de

---

¹⁵⁰ Per a l'elaboració d'aquest capítol s'han utilitzat les següents fonts: Abitbol (2009) i Mateo (2003).

pobles havien passat per les seves terres, fenicis, cartaginesos i romans hi havien establert les seves colònies fins l'arribada dels berbers que, segons s'especula, podrien haver arribat de la zona de l'actual Iemen. Amb l'arribada de l'Islam, s'aniran rellevant les diferents dinasties: Idríssida, Almoràvit, Almohade, benimerí (aquestes tres darreres sorgides de les confederacions berbers *Sanhaja*, *Masmuda* i *Zenata*), seguides de la dinastia Saadita i de l'Alauí, que regna des del 1660 fins al dia d'avui.

Algunes dates importants del Marroc del segle XX són les següents:

- El 1904 Espanya i França es reparteixen el territori del Sàhara.
- El 1912 se signa el tractat del Protectorat, que divideix el Marroc en tres zones d'influència francesa, espanyola i internacional.
- Del 1912-1917 el poble marroquí oposarà resistència a l'ocupació que suposa el protectorat. (Guerra del Rif, Batalla d'Anual i resistència a l'Atlas).
- El 18 de novembre de 1927 puja al tro el rei Mohammed V, que lluitarà per la independència del Marroc.
- El 16 de novembre de 1955 se signen els acords de reconeixement de la independència del Marroc per part d'Espanya i França.
- El 3 de març de 1961 puja al tro el rei Hassan II.
- El 6 de novembre de 1975 es produeix la Marxa Verda. 350.000 voluntaris marroquins creuen la frontera que separa el Marroc del Sàhara. La firma del tractat entre el General Franco i el Rei Hassan II, a partir d'aquesta marxa, marca l'inici de la independència del Marroc i del seu Estat, així com de la disputa entre el Marroc i els pobladors sahrauís.
- 23 de juliol de 1999: mor el Rei Hassan II i Mohammed VI esdevé el nou rei del Marroc.

Pel que fa a l'episodi del protectorat (1912-1956) només dir que Espanya s'establirà a la zona del Rif, la Gebal-la, Sidi Ifni i Tarfaya. El 1925 Primo de Ribera desembarca a la badia d' Alhucemas posant fi a la insurrecció d'Abd el-Krim i el sistema de protectorat és substituït per l'administració directa, que deixarà al soldà només l'autoritat religiosa.

El 1936 els militars africanistes inicien el cop d'Estat que donarà lloc a la Guerra Civil espanyola des del protectorat del Marroc. Tal com explica Mateo (2003:162), els oficials revoltats es faran amb l'Alta Comissaria i la DAI (*Delegación de Asuntos Indígenas*) i portaran a terme un reclutament massiu de soldats per al front peninsular, l'exèrcit de "moros" de Franco.

Verena Stolcke, al pròleg del llibre de Mateo (2003) sobre el protectorat espanyol al Marroc, titllarà aquest de "*ese apañeo colonial tardío mediante el cual la monarquía española quiso reparar los daños económicos, políticos y humanos que significó la pérdida de Cuba*" (2003:21).

Segons s'extrau de la lectura de Mateo (2003), que incideix en les relacions d'amor-odi que es van produir durant el protectorat espanyol entre colonitzadors i marroquins, relacions que haurien marcat l'imaginari col·lectiu d'ambdós pobles respecte a l'altre, el protectorat espanyol s'hauria caracteritzat per la precarietat, la barroeria i la improvisació. Mateo dirà:

"El carácter precario de la colonización española en Marruecos quedó plenamente reflejado en las herramientas institucionales que políticos y militares emplearon para llevar a cabo un proyecto de ocupación y gestión del territorio poco elaborado, falta de medios, y a su vez condicionado por la propia reacción de los marroquíes". (2003:55)

Per altra banda, Colectivo loé (1994:16-21) cita l'antropòleg David M. Hart (1976) quan diu que al moment de la seva independència, i durant molts anys, el Marroc va arrossegar una sèrie d'importants divisions internes al voltant de tres eixos: el de la llengua (arabòfons /berbers), el del medi (ciutat / camp) i el de la política (*Makhzen / Siba*). Així, mentre els centres urbans i les zones properes, que equivalen a menys de la meitat del Marroc, van ser sempre territori controlat pel govern (territori governamental o *blad el-makhzen*), les zones desèrtiques i les muntanyes es consideraven territori del desordre o de la dissidència (*blad es-siba*). En aquest territori, majoritàriament de parla berber, dominava l'estructura tribal i la figura del soldà només era respectada com cap espiritual de la comunitat musulmana.

Ernest Gellner (1996:1) a *Saints of the Atlas*, tradueix el terme *Siba* per "dissidència institucionalitzada".

Mateo (2003:142) apunta el fet que l'administració del protectorat espanyol va cercar sempre de fer el doble joc, per una banda donant suport a l'autoritat central (*makhzen*) i per l'altra, negociant directament amb les tribus (*siba*). I assenyala que la dicotomia *Makhzen- Siba* ha estat interpretada de forma diversa pels diferents autors. Així, segons autors com Germain Ayache¹⁵¹, citat per Mateo, mentre que l'administració colonial va fer-ne un ús utilitari, justificant gairebé la seva intervenció a partir de la manca de cohesió i de la incapacitat del *makhzen* per posar ordre al *siba*, altres autors com M. Kenbib¹⁵² apunten que precisament aquesta situació es donava per l'afebliment que hauria provocat la penetració econòmica de les potències europees. (2003:144-145)

1.2. Trets Culturals.

El sistema de Parentiu marroquí.

Tal com assenyala Yolanda Aixelá, "*En Marruecos, el parentesco estructura y vertebrata las relaciones entre las personas*". (2000:127)

La societat marroquina, com la resta de societats àrabs, té un fort caràcter patriarcal amb una regla de filiació patrilineal. F. Hérítier¹⁵³ clarificarà per a la filiació i les regles de matrimoni àrabs, als que pertanyen en conjunt els marroquins, allò que ella anomena "*bouclages consanguinis*" o "reprement de l'aliança matrimonial", que prioritza el matrimoni entre parents propers per sobre d'una filiació resultant estrictament patrilineal. Així, hi ha una preferència explícita pel matrimoni entre cosins paral·lels patrilaterals, que dona lloc a un cert grau d'endogàmia dins del grup de parents. Però la preferència matrimonial, que mai suposa una regla rígida, ha donat lloc a taxes molt variables de matrimonis endògams en diferents moments i societats. És així que els marroquins es casen també fora del seu llinatge i de la seva parentela.

---

¹⁵¹ Ayache G. (1983) *Études d'histoire marocaine*, Rabat, SMER.

¹⁵² Kenbib M. (1996) *Les protégés. Contribution à l'histoire contemporaine du Maroc*, Rabat, Publications de la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines, Université Mohammed V.

¹⁵³ Hérítier F. (1981) *L'exercice de la parenté*. París, Gallimard.

Al Marroc perviuen les prestacions matrimoniales¹⁵⁴. Com a la resta del món àrabo-islàmic, s'hi dóna la combinació de *mehr*¹⁵⁵ i Preu de la núvia¹⁵⁶.

El *mehr* està definit a l'Alcorà com una retribució a la núvia que serveix per a validar el matrimoni davant els representants religiosos i per a proveir la dona casada de la seva propietat personal.

Malgrat que la *Xaria* prohibeix el preu de la núvia i instaura el *mehr*, a la pràctica, és molt general que es combinin aquestes dues prestacions. Molt habitualment una part del *mehr* va a parar en mans del pare de la núvia; així, aquesta part, que pot ser més o menys gran depenent de diversos factors i segons la regió, l'estatus socio-econòmic de les famílies, etc., equivaldrà al preu de la núvia.

Com és d'esperar, el preu de la núvia i el *mehr* varien, segons les societats i les regions. Així, mentre que el *mehr* pot prendre la forma d'accions d'empreses i d'escriptures de propietats d'apartaments urbans a les grans ciutats, entre els berbers del Rif marroquí, segons cita Morilla (1994:53-63), és habitual de transferir animals, productes agrícoles o fins i tot un tros de terra de cultiu. Gairebé sempre, però, la part que rep la núvia inclou diners, ornaments i vestits.

Avui en dia les núvies segueixen rebent la seva part del *mehr* i sovint aquesta és l'única propietat de la que elles disposen plenament al llarg de la seva vida.

Pel que fa a la forma de residència, la residència patrilocal formant una família extensa és la més tradicional a les zones rurals del Marroc i a la resta del Magrib. Una família extensa en la que la llar és compartida pels membres de tres o quatre generacions, i ocasionalment també per vàries dones i pels seus corresponents descendents. La poligínia aprovada i desitjada és quelcom que

---

¹⁵⁴ Aquest text sobre les prestacions matrimoniales és una síntesi d'una recerca duta a terme per la investigadora durant la llicenciatura.

¹⁵⁵ *Mehr* o *Sadaq*. En aquesta prestació, la destinatària dels béns aportats pel futur marit és la pròpia núvia. Prestació definida pel dret islàmic, és una prescripció religiosa especificada a l'Alcorà (Sura 4: -/4, 24/20, 28/24). Segons l' *Encyclopédie de l'Islam*, Volum. VI, Leiden / Paris, E.J. Brill, 1991:76-78, la intenció de l'Alcorà és canviar la situació de la dona, que passa de ser objecte d'una venda, el preu de la qual era pagat al pare (preu de la núvia), a ser una part contractant de la transacció.

¹⁵⁶ El *Preu de la núvia* o *Fons de la núvia*. Es tracta de la transferència de béns del futur marit a la família de la núvia. Aquests béns poden ser diners o poden consistir en productes típics de la societat en la que viuen i que poden ser intercanviables.

només alguns poden permetre's, de manera que pot ser l'ideal (cada vegada menys) i al mateix temps el tipus minoritari.

Cal aclarir, a més, que les dones mantenen el contacte amb la pròpia família tant com els és possible, i amb elles la seva descendència. Hi ha un refrany àrab, recollit per Julio Caro Baroja (1990:12), que diu: "*El que tiene miedo, va donde el hermano del padre. El que tiene hambre, va donde el hermano de la madre*", que fa referència a la vessant protectora i defensiva que ofereix el llinatge patern, mentre que el llinatge matern és una font de cura i afecte.

Malgrat que molts estudis (com el que es veurà més endavant d'El Harras, 2004) diuen que la patrilocalitat i la família extensa es troben actualment en plena transformació, especialment a les zones urbanes, i que cada dia és més freqüent la neoresidència i la família nuclear, allò que no canvia amb tanta facilitat és la forma de viure la família.

Però Aixelà no sembla acabar de creure's aquesta transformació de la família de la que parlen molts estudis i apunta que l'emergència de la família nuclear és un fet poc constatat per ella. Així, assenyala que la família continua essent extensa per les dificultats econòmiques de les parelles i per la necessitat de tenir cura dels més grans, dels petits, dels malalts, etc., en un país no assistencial. (2000:143) A més, tal com afirma T. San Román (2001), el fet de viure sota un o varis sostres no suposa necessàriament un funcionament ni una estructura familiar nuclear o extensa.

Però, ja siguin extenses o nuclears, al Marroc les famílies s'ajuden i es reuneixen sovint, i les celebracions són molt nombroses i habituals. La vida social de les dones marroquines es desenvolupa gairebé únicament dins de l'àmbit familiar. Així, acostumades a compartir el seu espai amb altres dones, es tracta de dones familiars i molt sociables.

Al Marroc s'hi dona, com a la resta del món àrabo-islàmic, la repartició dels espais entre els homes i les dones, com ja s'ha dit. L'espai públic és un domini que es vincula a l'home mentre que la llar familiar i els espais relacionats

directament amb aquesta es relacionen amb la dona. Però això també està canviant i, actualment, la vida de les joves marroquines que viuen a les grans ciutats no divergeix gaire de la de les espanyoles que viuen a les zones urbanes. Tot i així, la dona marroquina, especialment a les zones rurals (que al Marroc són una part important del país), continua tenint una vida social activa però restringida dins del perímetre familiar i veïnal.

L'activitat social està dividida segons els sexes, de la mateixa forma que ho està l'espai. Els homes es troben als cafès i a les places, les dones es reuneixen a les cases. Un munt de cites podrien recolzar aquesta idea.

Sobre l'espai públic del Magreb diu Boudjedra¹⁵⁷: "*les cafés son toujours pleins d'hommes. Chaque tasse de café est une négation de la femme*". (s.d.:45, citat per Ramzi-Abadir, 1986:105).

I Naguib Mahfouz¹⁵⁸: "*De toute éternité, les maisons appartiennent aux femmes et le monde est aux hommes.*" (1957:282, citat per Ramzi-Abadir, 1986:106).

També Rosander fa referència a la divisió sexual dels espais que segueixen els musulmans del nord d'Àfrica. La descripció que fa del grup del seu estudi, tot i ser molt més extensa i detallada, té molts punts en comú amb la d'aquest estudi. La distribució del temps, les activitats rutinàries de les dones, la seva interacció social del dia a dia, el limitat ús que fa l'home de l'espai familiar, etc. podrien atribuir-se sense gaire canvis al grup de la mostra del Marroc d'aquesta tesi, tot i el temps transcorregut entre el treball de camp de Rosander i el dut a terme per aquesta investigadora. (2004:74-76)

Aixelá afirmarà que els rols de gèneres estan construïts al Marroc de forma que els homes són els protectors i proveïdors de la família i les dones són mares i esposes. Així, segueix Aixelá, tant pels àrabs com pels berbers, les activitats pròpies de les dones són el matrimoni i la maternitat. (2000:127)

Les dones marroquines continuen casant-se joves i treballant en les tasques de la llar. Aquí s'observa una important diferència segons el context. Mentre que a les grans ciutats la dona comença a introduir-se al món laboral remunerat, a la ruralia això és un fet gairebé inexistent.

---

¹⁵⁷ Boudjedra R (s.a.) *La répudiation*. s.l.

¹⁵⁸ Mahfouz N. (1957) *Qasr al-Shawq*. El Caire, Dar Misr.

Malgrat els canvis que s'estan produint dins del si de la societat marroquina, impulsats des del govern i des de les classes intel·lectuals, cap a una major igualtat de gènere (l'any 2004 es va revisar la *Mudawwana* o codi de l'estatut personal), cal pensar que la transformació ha d'arrelar dins del poble i que ha de calar també en aquells que ara mateix encara tenen l'autoritat familiar, els homes. Un procés lent, sens dubte, que fa que les discriminacions cap a les dones es mantinguin al Marroc d'avui en dia. Un Marroc que ara més que mai es debat entre les seves tradicions, amb les seves diferents interpretacions, i la imatge de modernitat amb les seves, que, interpretada pels seus fills exiliats, li arriba d'occident.

Yolanda Aixelá, en parlar del sistema de parentiu dels marroquins, incidirà en les poques diferències existents en aquest entre els àrabs i els *berbers*. Així, dirà:

“Tanto el parentesco árabe como el beréber comparten una estructura tribal, que se caracteriza por la patrilinealidad, la patrilocalidad y la familia extensa, aunque presenta disparidades en la endogamia preferente y la poliginia, específicamente árabes” (i citarà algunes excepcions). (2000:26-28)

I afegirà que:

“el Reparto espacial entre sexos, implícito en la construcción de genero árabe, se extiende a los beréberes en los centros urbanos. Se trata de una arabización de las mujeres beréberes por lo que se refiere a aspectos socioculturales.” (2000:26-27)

Donant a entendre, així, que la separació espacial no seria tan comuna entre els berbers, tot i que Aixelá citarà algunes excepcions, com el cas de les tribus rifyenes. (2000:27)

Per la seva banda, Mokhtar El Harras (2004:34-35) incideix en els canvis que ha sofert la família marroquina des de la independència del Marroc.

Així parlarà de la desintegració dels grups agnàtics motivada pel procés d'urbanització i d'industrialització del país, de les migracions internes i externes, de l'augment de les taxes del treball femení, de l'abast de l'educació, de les mesures contraceptives, etc. De manera que les relacions familiars haurien

sofert una considerable reestructuració, els principals trets de la qual serien els següents:

- Separació residencial de les noves famílies, tot i mantenir-se activa la patrilínealitat.
- Permeabilitat entre els grups domèstics autònoms i el parentiu. Tot i que quan cal es reunifica la família.
- Extensió horitzontal de les relacions, en detriment del llinatge i les fonts genealògiques.
- El treball femení a l'esfera pública s'imposa, creant un tall intergeneracional important al si de la família.
- Independència de la nova parella en relació a la presa de decisions (sobre escolarització fills, treball de la dona, planificació familiar, etc.).
- Diversificació de les estructures i relacions familiars (famílies nuclears, extenses, monoparentals, migrants, famílies que viuen del sou de l'esposa,...).
- Emergència d'un nou estatut del fill. Disminueix la seva participació en les tasques domèstiques i productives (sobre tot al medi urbà) degut al major abast de l'educació. Però a les zones rurals això es viu amb una certa preocupació. El Harras dirà: "*la independència del hijo es percebida como una amenaza a la supervivencia de la familia, como una vía hacia el abandono por los hijos de su deber de solidaridad hacia la familia de origen.*" (2004:35)
- En el matrimoni, l'endogàmia va en retrocés, així com els casaments precoços. La distància d'edat entre els cònjuges disminueix.
- S'observen molts casos de substitució del model de cohabitació vertical per l'horitzontal, degut no al desenvolupament natural del grup agnàtic, sinó a la mala situació econòmica de moltes famílies, a l'atur, a la crisi de l'habitatge,... Això es dona sobre tot entre els migrants interns, al medi urbà. De manera que en la migració, i davant d'un context urbà hostil, es reforçarien els vincles solidaris familiars.

Grups ètnics del Marroc.

Al Marroc hi conviuen varis grups ètnics, però bàsicament cal distingir entre àrabs i *Imazighen*¹⁵⁹ (plural d'*Amazigh*, que significa “gent lliure”). Tot i que en aquesta recerca gairebé no hi ha presència d'aquest segon grup, s'ha considerat necessari d'explicar qui són aquests i quins són els trets que marquen la diferència entre uns i altres.

Quan es parla dels *Imazighen* es fa referència als que s'ha vingut anomenant “berbers”, terme difós amplament pels colonitzadors, i que els propis *Imazighen* consideren pejoratiu i rebutgen. Els àrabs haurien començat a denominar-los berber, en prendre el terme del llatí *barbarus*, en expandir-se pel nord-oest de l'Àfrica. L'enciclopèdia catalana, assenyala que mentre que a l'antiga Grècia el terme *barbaroi* significava “no grec”, és a dir, estranger, fent referència a la resta de pobles indistintament del nivell de civilització assolit per aquests, amb els romans aquest terme pren un significat pejoratiu, passant a ser el bàrbar aquell qui ignorava “la civilització”. També Josep Luís Mateo aporta dades al respecte al seu estudi *El “Moro” entre los primitivos*. (1997:33).

Segons expliquen Tilmatine et al. (1998:13-15), els *Imazighen* són els pobladors originals del nord d'Àfrica des de la prehistòria, en un territori que abastaria des de les Illes Canàries fins els límits occidentals d'Egipte, i des del Mediterrani fins els rius Senegal i Níger, al sud. Poble que ha conviscut amb els diferents ocupants arribats al nord d'Àfrica sense perdre els seus trets culturals característics.

Així, els *Imazighen* no són un grup homogeni, sinó que s'ha de parlar de diferents grups que habiten diferents territoris repartits pel nord d'Àfrica, que s'auto-denominen de forma diferent i que parlen variants també diverses. Segons Tilmatine et al. (1998:13), es calcula que hi ha uns 20 milions de parlants de la llengua *amazigh* (*tamazight*).

Actualment, *Tamazgha* (el territori dels *Imazighen*) s'estén al llarg del Marroc, Algèria, Tunísia, Líbia, Mauritània, el Txad, Níger i Mali. Però pel que fa al

---

¹⁵⁹ Poden consultar-se sobre aquest tema, entre d'altres autors: Abitbol, 2009; Tilmatine et al. 1998; Segura, 1994; Bourdieu, 1985; Bousquet, 1961; Camps, 2007; Ibn Khaldoun, 1925; Westermarck, 1968; Gellner, 1996:12-17;

Marroc, hi ha grups d' *Imazighen* a la serralada del Rif, a les muntanyes de l'Atlas, al Soûs i al Sàhara. (Tilmatine, 1998:13-15)

Des del punt de vista d'aquesta recerca, i d'acord amb Edward Westermarck (1968) i amb autors actuals com Alexandre Miquel (1996:35-36), potser seria més idoni de distingir entre "marroquins arabitzats" (o arabòfons) i "marroquins *Imazighen*" (o *amazighòfons*), que fer-ho pròpiament entre àrabs i berbers. Però en aquest text es respectarà la voluntat dels subjectes de l'estudi, que opten per fer una distinció que sembla anar més enllà de la llengua, en insinuar o atribuir-se en molts casos una suposada ascendència àrab. Per altra banda, molts dels entrevistats afirmen que la seva família, originària de la península ibèrica, va emigrar al Marroc al segle XVI, amb l'expulsió dels moriscos d' al-Andalus. Està documentada l'arribada d'un alt nombre de població andalusina al nord del Marroc en aquella època, i en concret a la zona d'on és originària bona part de la població d'aquest estudi, la regió *Gebal-la*. Però també en aquest cas les dades semblen poc realistes, ja que hi ha la tendència, per part dels subjectes entrevistats, a pressuposar que els musulmans residents a la península ibèrica eren descendents dels àrabs arribats de la península aràbiga, quan avui en dia és sabut que aquests van ser una minoria. La "invasió" de la península ibèrica, tal com mostren estudis com el de Virgilio Martínez (2003), la va dur a terme un exèrcit format per habitants autòctons del nord d'Àfrica (*Imazighen*), pertanyents a diferents grups tribals, a les ordres d'un reduït grup d'elit d'àrabs arribats de l'Orient mitjà.

Sobre els dos grups ètnics musulmans que conviuen al Marroc: àrabs i *Imazighen*, caldria citar quins són els trets bàsics que els fan diferents encara avui en dia.

Yolanda Aixelá apunta com úniques diferències entre els àrabs i els *Imazighen* marroquins (aquesta autora utilitza el terme "berbers"), la llengua i el sistema jurídic. I assenyalarà que l'Islam, allà on conviuen els membres d'ambdós grups, actua com factor de cohesió i homogeneïtzació. (2000:24-25) Aixelá fa especial referència a les ciutats, però en el cas del present estudi l'espai de migració esdevé aquest espai de trobada on l'altre no és ni l'àrab ni l'*amazigh*, sinó el no musulmà.

Sobre el sistema jurídic, Aixelá explicarà que fins la independència del Marroc el 1956, mentre que les tribus “*berbers*” es regien pel seu *urf* específic (dret consuetudinari) que es transmetia de generació en generació per via oral, els àrabs es legislaven pel *fiqh* (o dret islàmic). Així, mentre que la *jamaa* (assemblea tribal) era l'òrgan que resolvia els conflictes entre els *imazighen*, els àrabs portaven els seus litigis al tribunal on jutjaven els cadis. (2000:120) També Mateo (1997:107) tracta la distinció entre àrabs i berbers i fa referència a la qüestió de l'*urf*.

Per altra banda, en parlar del parentiu, Aixelá assenyalarà que hi ha una diferència entre els àrabs i els *imazighen*, i aquesta radica en l'endogàmia preferencial i la poligínia, dues pràctiques que tradicionalment s'han donat amb molta més assiduitat entre els àrabs, com s'ha apuntat abans. (2000:118)

També, en certa mesura s'atribueix una vessant religiosa més informal als *imazighen*, dada que no és defensada per Aixelá ni per la majoria d'estudiosos de l'Islam marroquí. I és que, tot i afirmar-se que aquest Islam més heterodox és majoritàriament *amazigh*, entre els seus seguidors s'hi compten també molts àrabs (residents a les ciutats i a la ruralia). (Aixelá, 2000:122)

Finalment, Aixelá distingirà entre la dona *amazigh* i l'àrab per la seva principal ocupació. Mentre que les primeres, residents a la ruralia, treballarien el camp i s'ocuparien de les tasques que tenen a veure amb la cura del bestiar i de l'elaboració de béns domèstics, la dona àrab, majoritàriament resident a les ciutats, tindria com principal ocupació la cura de la casa i de la família (2000:124). Però Aixelá no planteja en cap moment l'existència de dones d'ètnia àrab a les zones rurals, i justament aquesta recerca duta a terme a la regió Gebal-la, se centra en un grup que es considera àrab i que viu a les zones rurals. Així, al llarg d'aquesta recerca s'ha entrat en contacte amb un alt nombre de dones àrabs que treballen al camp.

Segons dades aportades per Aixelá, a finals dels anys 90's, el 33% del habitants del Marroc es definien com *berbers*, en front el 66 % que es definien com àrabs. (2000:113)

Però Aixelá també insisteix en el fet que per sobre de ser àrab o “berber”, allò que realment predomina en l’anàlisi dels trets socio-culturals de les entrevistades marroquines, és l’origen rural o urbà. (2000:28) I en això aquesta recerca hi està plenament d’acord. Molts dels trets atribuïts als berbers pels autors citats poden generalitzar-se a la població rural i els que s’atribueixen als àrabs haurien de ser-ho als habitants dels nuclis urbans, especialment pel que fa a les ocupacions de les dones i a la religiositat. L’existència d’àrabs a les zones més rurals, com les de la Gebal·la, ho posen en evidència.

Per altra banda, Eguren (2004) explica que als estudis de fins fa ben poc, el terme *rifeny* no era aplicat d’una forma clara. I assenyala que els estudis elaborats a la dècada dels 50’s mostren que hi havia dos criteris. Per una banda hi havia el dels geòlegs i geògrafs, que amb el terme *rifenys* es referien als habitants de la cadena muntanyosa del nord marroquí (Rif) que s’estén des del Cap Espartel (a Tànger) al cap de Tres Forcas (a Melilla), i des del Mediterrani (al nord) fins el riu Ouerrha (al sud). Per altra banda, els lingüistes i antropòlegs anomenaven *rifenys* només a aquells individus que parlaven el *tarifit*, llengua anomenada segons l’autor, *dhamazighth* o *tharifith* (l’autor cita per aquests termes a Hart, 1976, 2002; Bokhous, 1995). Aquest segon criteri coincideix amb l’ús que es fa del terme al Marroc actual.

A demés, Eguren es referirà al Moviment Cultural *Amazigh* (MCA) fortament vinculat a la comunitat transnacional rifenya, que cada dia té més ressò i que ha aconseguit la introducció de la llengua *tamazight* a les escoles des de l’any 2004. (2004:59)

Llengües parlades al Marroc.

La llengua oficial del Marroc és l’àrab. Com és sabut, tot el món àrab comparteix la llengua literària, l’àrab clàssic o *Fusha*, mentre que a cada regió s’ha desenvolupat una llengua col·loquial pròpia o dialecte, que al Marroc és l’anomenat *Darija*. Però, convivint amb aquesta llengua, es mantenen vives les llengües dels pobladors autòctons del nord d’Àfrica, els *Imazighen* o berbers, dels que s’acaba de parlar.

Pel que fa a l'àrab, Fernández y Moscoso (2004:56) fan referència a la història dels diferents dialectes existents al Marroc. Així, expliquen, l'arabització es va dur a terme en dues etapes:

1. L'etapa pre-hilalí, abans del segle XI, en la que s'haurien difós dialectes de l'àrab d'origen sedentari.
2. L'etapa post-hilalí, després del segle XI, durant la que s'haurien estès els dialectes beduïns.

Així, continuen Fernández i Moscoso, les tres grans variants de l'àrab que avui es parlen al Marroc es corresponen a les tres zones del país: el nord, el centre i el sud. Mentre que la variant del nord estaria influïda pels dialectes sedentaris i gebal·lins (de muntanya), les del centre i del sud ho estarien pels dialectes beduïns. I deixen clar que aquestes variants no són estanques i que s'influeixen mútuament a la vegada que incorporen també elements de les llengües berbers, sobre tot a la regió de la Gebal·la.

Per altra banda, Fernández i Moscoso es referiran a "la llengua autòctona del Marroc" (tal com ells l'anomenen) o *tamazight*¹⁶⁰. I apunten que un terç de la població marroquina té com llengua materna una d'aquestes variants. (2004:57)

Autors com Tilmatine et al. (1998:13-15) aporten dades sobre les quatre principals variants dialectals del *tamazight*, que defineixen de llengua camito-semítica (o afroasiàtica). Així, parlaran del *Tarifit* al Rif, el *Tamazight* a l'Atlas Mitjà, el *Taixelhit* (*Xelha en àrab* i *Xleuh* en francès) a la zona del Soûs i Anti-Atlas i finalment, el *tamaixeq* dels tuaregs al Sàhara.

Colectivo loé assenyalaran, a partir de dades extretes de l'estudi de l'antropòleg D.M. Hart¹⁶¹, que les tres variants que es parlen al Marroc són àgrafes¹⁶² i que mostren una evolució cronològica força variada degut a que la seva separació va produir-se ja fa mil·lennis (entre 1.000 i 3.000 anys). Així, el

---

¹⁶⁰ Els autors apunten que el terme adaptat a la fonètica de l'espanyol, "amazige", està prenent actualment molta difusió.

¹⁶¹ Hart, David Montgomery (1976) *The Aith Waryaghar of the Moroccan Rif*. Tucson: University of Arizona Press.

¹⁶² Que es transmeten i conserven per l'ús i la tradició oral.

Tamazight i el *Taixilhit* s'haurien bifurcat fa uns 1.000 anys; el *Tamazight* i el *Tarifit*, en faria 2.000, i finalment, la separació entre el *Taixilhit* i el *Tarifit* es remuntaria a 3.000 anys enrere. (Hart, 1976:339-354, citat per Colectivo loé, 1994:16-18)

Però Colectivo loé no té en compte el dialecte dels tuareg (per trobar-se aquests al Sàhara) i precisament Tilmatine et al. (1998) apunten que el *tamaixeq* seria l'únic d'aquests dialectes que hauria conservat l'antiga escriptura *tifinagh* (suposadament derivada del líbic).

Per altra banda, actualment s'ha començat a generalitzar l'escriptura del *tamazight* mitjançant l'alfabet llatí i el *tifinagh* (aquest darrer bàsicament per a ús simbòlic). Tilmatine et al. (1998)

A demés, cal deixar clar que molts dels marroquins de les zones urbanes utilitzen habitualment el francès o l'espanyol (aquest en menor mesura), especialment en l'àmbit dels negocis. A demés, és molt freqüent que els marroquins que han assolit un cert nivell d'estudis utilitzin també el lèxic i les expressions de l'àrab estàndard. Per altra banda, a l'escola s'ha generalitzat l'ús del francès i de l'àrab clàssic a la totalitat del territori nacional.

Religió al Marroc.

Al Marroc la religió majoritària és l'Islam. El 98,7% dels marroquins són musulmans, l'1,1% són cristians i el 0,2% són jueus, segons dades del 2003.¹⁶³

Cal dir que la religió és per als musulmans el marc espiritual, ideològic i pràctic a la vegada. L'Islam representa una guia per a totes les esferes de la vida i marca intensament la personalitat dels seus seguidors.

L'Islam oficial del Marroc és la vessant Sunnita Malikita. Dins de l'Islam Sunnita hi ha quatre escoles jurídiques: la *Hanefita*, la *Hanbalita*, la *xafiita* i la *malikita*. La majoria dels musulmans magribins s'adscriuen al darrer corrent.

L'Islam arriba al Magrib l'any 647, però la islamització total no es durà a terme fins aproximadament el segle XI, segons apunta Feliu (1994:58). L'Islam

---

¹⁶³ Segons dades de l'Institut Cervantes de Tetuan.

marroquí té uns trets molt distintius. Potser degut a la llunyania geogràfica respecte l'epicentre del món islàmic va viure de forma només anecdòtica els conflictes interns de la pròpia ortodòxia oficial (escissió entre sunnites i xiïtes, etc.), però la particularitat de l'Islam marroquí té també a veure amb la lentitud amb la que es va produir la islamització i l'arabització, tal com apuntava Feliu.

De la mateixa manera, Mohammed Mezziane explica que la totalitat de les cròniques que fan referència a la islamització del Marroc assenyalen que la conversió de les tribus de la regió Gebal-la va ser una empresa difícil i que va haver de dur-se a terme mitjançant la tasca pacient i persistent dels sufís, els personatges erudits de la regió. El moviment sufí de la Gebal-la va ser l'encarregat de propagar i mantenir l'Islam i va perpetuar-se i romandre al llarg dels segles fins a dia d'avui, jugant un paper polític important en diferents moments de la història. Al segle XV, amb la decadència de la dinastia meriní, els marabuts començaran a qüestionar el paper del soldà i a cridar a la *Jihad* en front el perill de les creuades cristianes. A la regió Gebal-la l'Islam adoptarà uns trets particulars, sincretisme de l'Islam ortodox i de l'Islam reformista dels marabuts (1991:74-75)

Així, la regió Gebal-la és encara a l'actualitat, terra de *fuqahà*, de *xurafà*, de *zàwies*, de *marabuts* i de confraries de renom a tot el Marroc. Entre ells destaca Sidi Abd As-Salam Ibn Maxix, del segle XIII i els seus deixebles i seguidors.

L'antropòleg Josep Lluís Mateo (1997:138-146) tracta exhaustivament el tema de la distinció i connexions existents entre l'Islam oficial i l'Islam popular al Marroc al seu llibre *El "moro" entre los primitivos*.

A partir del contacte amb el poble marroquí, un pot adonar-se fàcilment que mentre que els homes es mostren reticents a admetre cap vincle amb les formes de l'Islam més populars, les dones no tenen cap problema en admetre's coneixedores i sovint seguidores dels cultes locals. Es tracta d'una religiositat contrària a les ensenyances de la doctrina islàmica oficial, que prohibeix el fet de venerar un ésser humà, així com qualsevol altre ésser viu o inanimat. El culte als marabuts en seria l'exponent màxim. Una reminiscència pre-islàmica, que derivaria de la tendència dels *Imazighen* a centrar el culte en individus concrets considerats sagrats per la seva moral o les seves gestes. Alguns

autors, com Antoni Segura (1994:67), assenyalen que l'origen d'aquests es remuntaria als Almoràvits. Així, segons aquest autor un morabit seria un descendent, un deixeble o un imitador d'aquells.

També altres autors, com l'analista Abdallah Laroui (1994:32), incideixen en el fet del sincretisme religiós i assenyalen que el procés d'islamització de l'Àfrica del nord no va poder evitar la influència dels contextos religiosos anteriors.

Així, segons Laroui no és pertinent de referir-nos a una religió *amazigh*, sinó més aviat a una actitud específica enfront allò sagrat que els habitants del nord d'Àfrica, encara avui en dia en alguns casos, associen indistintament a una gruta, una font, un bosc, un arbre, una pedra, etc. I assenyala:

“Esta política de lo sagrado estaba encaminada a satisfacer las necesidades básicas, tales como provocar la lluvia, curar a una mujer estéril, asegurarse la victoria, etc. Y ha sido localizada, con varios siglos de diferencia, por autores tan dispares como el historiador griego Herodoto (siglo VI a.C.), el viajero marroquí Ibn Battūta (siglo XIV) o el antropólogo finlandés Edward Westermarck (siglo XX).” (Laroui, 1994:32).

Pel que fa als conceptes que cal tenir en compte en relació a la religiositat popular marroquina, són els que segueixen:

- La noció de **Baraka**. Poder que atorga Déu i que es transmet per via hereditària. Hi ha famílies amb *Baraka* particular per a influir en temes concrets. Julio Caro Baroja en parla detalladament al seu *Estudios Saharianos* (1990:29-30).
- El concepte de **Xorfa**. Segons afirma Westermarck, els *Xorfa* compten amb la *Baraka* o benedicció del Profeta Mohammad, per ser els descendents per línia masculina de la seva filla Fàtima i el seu gendre Ali. I apunta que el nombre de *Xorfa* és immens al Marroc. (1968[1926]:36).
- El **Marabut** és un home considerat sant i que, com a tal, està dotat de *Baraka*. El nom designa també les tombes d'aquests sants, que són objecte de culte i que també s'anomenen *qubba*. El territori al voltant d'un marabut es considera *haram* o sagrat i s'hi poden portar a terme

diferents ritus de purificació i de curació similars als que poden veure's en qualsevol santuari cristià: veure aigua de la font associada al sant, fer-hi ofrenes, etc. i en ells s'efectuen cerimònies guaridores de diversa mena. L'antropòleg Paul Rabinow (1992:61-66) descriu una cerimònia d'aquest tipus a la que va assistir durant el seu treball de camp a la zona de Sefrou.

Al Marabut s'hi fan també peregrinacions o *mussems* i cada marabut té un dia o un període concret i assignat per a tal efecte.

Tal com assenyala Feliu (1998:157) els *Xorfa* són un grup especialment considerat dins dels marabuts, però tots ells són igualment títols de caràcter hereditari.

- La ***zàwia***¹⁶⁴. Tal com explica Laura Feliu, les *zàwies* són institucions desenvolupades al voltant d'un marabut. Centres d'ensenyament religiós i de pràctiques místiques, són també espai d'asil per als peregrins. A la seva vegada solen ser la seu d'una *tariqa*¹⁶⁵ o confraria. Aquestes són organitzacions col·lectives, tal com apunta la mateixa autora, que se centren en pràctiques de devoció i exaltació de la fe, essent aquestes un desenvolupament de les doctrines sufís. El fundador d'aquestes confraries és sempre un sant o *wali*. (1994:157)

Mateo (2003:310) apunta els dos elements que distingeixen la confraria del marabut. La confraria té una organització jeràrquica mentre que el marabut s'estructura només al voltant d'un sant, per altra banda, la confraria suposa la reproducció d'un complex sistema doctrinal de pràctiques del que està mancat el marabut. Un altre element important a destacar de la confraria, segons aquest autor, és el seu poder socio-polític, que s'estén com una xarxa més enllà de les tribus i de les regions o països.

Tots aquests elements, malgrat ésser combatuts sense èxit per l'Islam oficial durant segles, han tingut un protagonisme indiscutible en la religiositat popular dels marroquins fins encara avui en dia. A demés, cal tenir en compte l'element

---

¹⁶⁴ Plural en àrab: *zawaya*. Sobre aquestes i sobre els marabuts de la zona on s'ha fet treball de camp se'n torna a parlar a la pàg. 244.

¹⁶⁵ Plural en àrab: *turuq*.

reivindicatiu que pot romandre al fons de la pervivència d'aquests tipus de religiositat popular. Tal com Araceli González afirma:

“Las expresiones de la religiosidad popular que aún subsisten transmiten de forma muy activa la ideología sociopolítica y de género tradicional. Y lo hacen en cierta manera frente a la occidentalización de las mentalidades, tanto como frente a las posiciones ortodoxas del reformismo islamista.” (2005:3)

González (2005) apunta com predominantment femenines les formes més heterodoxes de l'Islam, especialment les creences i pràctiques rituals vinculades amb la màgia i amb el culte als sants.

Per altra banda, Ernest Gellner (1996:8-10) dóna a entendre que la ciutat és l'àmbit de l'Islam oficial o ortodox (que ell designa com la *tradició central*), mentre que la ruralia, i en especial la muntanya, és a dir, el context tribal, seria l'àmbit de l'Islam popular (que designarà com *cultes dissidents*). Dirà: *“Thus the town constitutes a society which needs and produces the doctor¹⁶⁶, whilst the tribe needs, and produces, the saint”*. Però l'autor assenyala que a la ciutat coexisteixen les dues vessants de l'Islam marroquí, l'ulema i la zàwia. Mentre que l'Islam formal satisfaria les necessitats de la classe social més alta i la burgesia, les classes socials més baixes i menys formades recorrerien a la mística sufí per satisfer les seves necessitats emocionals, tal com afirma Gellner.

Així, la vida religiosa a la ruralia és, segons apunta Gellner (1996:9), *“indulgent, socially acclimatized, illiterate, arbitration-oriented holy lineages”*. La zàwia de la zona tribal està formada per individus que comparteixen un llinatge mentre que la zàwia urbana agrupa aquells que comparteixen un ritual específic.

Així, assenyala Gellner, els sants musulmans de les zones tribals del Marroc són caps de llinatge i admeten pluralisme i rivalitat entre ells. L'autor es referirà a ells com els “sants hereditaris”. (1996:34)

---

¹⁶⁶ En referència als *ulemes*, doctors en llei islàmica.

Així doncs, i en definitiva, sincretisme religiós molt evident en el cas del poble marroquí. Però aquest és l'Islam que més sovint ens trobarem també a l'Estat Espanyol, i en concret a les Illes Pitiüses, arran del moviment migratori que ens afecta.

Sistema educatiu marroquí.

Colectivo loé (1994:28) es basa en l'estudi de Mekki Merrouni¹⁶⁷ per fer una anàlisi del sistema educatiu marroquí. Així, assenyala que els diferents nivells del sistema públic d'ensenyament al Marroc són els següents:

- Nivell primari: nou cursos dividits en dues etapes, la primera dels 6 als 11 anys i la segona dels 12 als 14.
- Nivell secundari: tres cursos, dels 15 als 17 anys. Es divideix entre:
  - Batxillerat, amb tres especialitats: lletres modernes, ciències matemàtiques i ciències experimentals.
  - Formació Professional, amb tres nivells: dos cursos d'especialització, dos cursos de qualificació i dos o tres cursos de tècnic.

Pel que fa a l'educació pre-escolar, hi ha dues possibilitats (no obligatòries) l'escola alcorànica i el parvulari.

Però a demés, cal dir que s'observen una sèrie de problemàtiques en matèria d'escolarització. Colectivo loé cita que per una banda queda un important percentatge de població infantil que roman aliè a l'educació (desequilibri entre sexes i medi rural/urbà, essent les menys escolaritzades les nenes de les zones rurals) i per altra, que es dona un altíssim fracàs escolar, de manera que una part destacada d'aquells que hi accedeixen no acaben els cicles formatius (en molts casos ni tan sols la primària). (1994:31-32)

---

¹⁶⁷ Merrouni M. (1993) *Le problème de la réforme dans le système éducatif marocain*. Rabat: Ed. Okad.

2. La Regió Tànger - Tetuan.

2.1. Descripció general.

L'actual regió administrativa Tànger- Tetuan es correspon territorialment a l'antiga Regió Gebal·la (segons mapa de les regions marroquines de 1903), i és l'origen de la major part dels subjectes de la mostra d'aquesta recerca. És, per tant, on s'ha dut a terme el treball de camp.

Cal dir al respecte de la *regió Gebal·la* que la seva denominació porta sistemàticament a confusions. Tal com apunta Benjelloun, el nom dels Gebal·la resulta confús degut a una sèrie de factors històrics, administratius i semàntics. Aquest autor es fa ressò de dades aportades per l'administració colonial espanyola que mostrarien que s'utilitzava el terme *Gebal·la* per a referir-se a la totalitat del nord-oest marroquí. (1991:91-92)

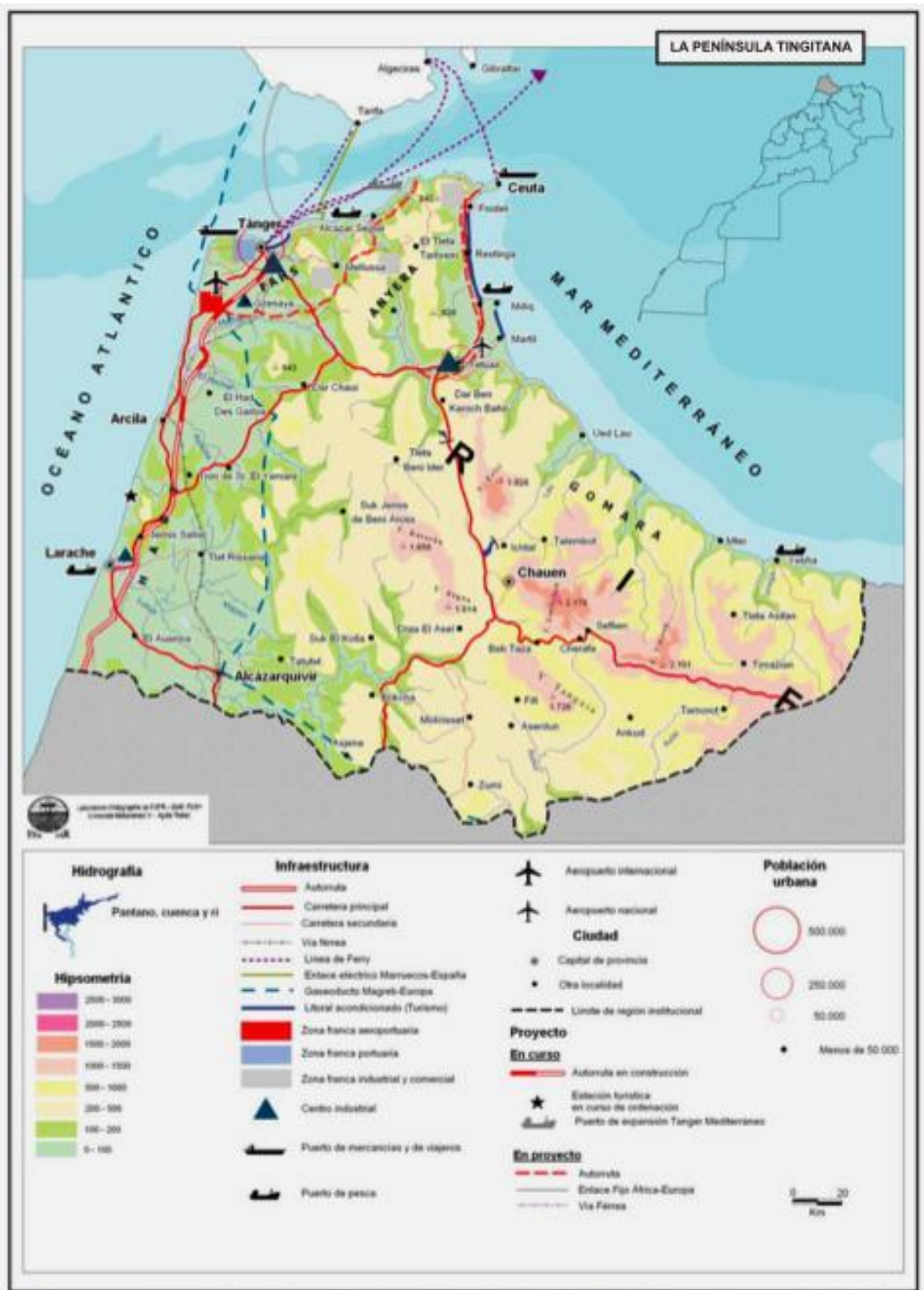
Per altra banda, els especialistes en la regió Gebal·la, com són Jawhar Vignet-Zunz i Ahmed Zougari (1991:18-19), apunten que aquesta rep el seu nom als seus pobladors i que només abastaria les zones muntanyoses del nord septentrional marroquí o cadena del Rif occidental, des de l'estret de Gibraltar fins la zona del Wergha, de manera que les planures i plats atlàntics del nord marroquí en quedarien exclosos. Segons això, la península tingitana inclouria la regió Gebal·la, la zona dels Ghomara, el *habt* (o zona baixa) i els plats atlàntics del nord marroquí. Però aquesta distribució territorial respon estrictament als grups de població que ocupen la regió, mentre que l'administració crea les seves divisions territorials en funció d'un altre criteri més pràctic. Així, i atès que els límits de les tribus a les que es refereixen els autors especialistes en la

Gebal·la són poc definits i es troben encara en continu estudi i revisió, molts dels autors especialistes en temes de migració consultats, simplificant la qüestió, relacionen la Península Tingitana amb la Regió Gebal·la i amb la regió administrativa Tànger- Tetuan (fent ús dels mapes elaborats per l'administració i dels límits que defineixen) i en aquesta recerca s'ha optat per seguir aquest darrer criteri, tot i estar d'acord que estrictament parlant no es tracta d'una denominació encertada.

Etimològicament parlant, el terme *Gebal·la* és el plural de *gebí*, que literalment significa “originari de la muntanya”. En català s'ha adoptat el gentilici *gebal·lí*.

Mapa de la Península Tingitana, que equival a l'actual regió administrativa de Tànger-Tetuan. Pot comparar-se amb l'anterior mapa (pàgina 193) del procés de regionalització del Marroc, on s'observa que l'any 1903 la mateixa regió rebia el nom de Gebal·la.

Font: Refass (2004b:136)

Descripció física-geogràfica de la regió Tànger – Tetuan.

Segueixo la descripció que fa Mohamed Refass sobre la península tingitana.

Península costera amb l'oceà Atlàntic (per l'oest), l'estret de Gibraltar (al nord) i el Mediterrani (per l'est), correspon a la Regió institucional nº 16, que porta per nom *Tànger-Tetuan* i que engloba les províncies de Tànger-Assila, Tetuan, Larraix, Xauen i Fahs-Anyera. Amb una dimensió d'11.570 km² i 2,5 milions d'habitants, té una densitat de 200 h/km², essent aquesta de 84 h./km² en el medi rural. El 60% dels seus habitants viuen al medi urbà.

Aquesta regió compta amb un relleu força accidentat, ja que es troba allà on acaba la cadena muntanyosa del Rif nord-occidental. Així, mentre que compta amb una zona de muntanyes a l'est, i amb una costa mediterrània de penya-segats, a la part central presenta una zona de turons, situant-se la part més baixa i planera (anomenada *Habt*) a la zona sud-oest, al llarg del litoral Atlàntic.

El clima dominant de la regió és el subhumit, que en coincidir amb el relleu accidentat afavoreix la tendència forestal de la zona (35% de la superfície). (2004b:134-138)

Urbanització de la regió Tànger - Tetuan.

Tal com assenyala Refass (2004b), la regió Tànger-Tetuan és una de les més urbanitzades del país. Així compta amb una vintena de centres urbans: 8 ciutats grosses o mitjanes i 12 centres urbans petits. Aquest autor els classifica en quatre nivells, segons la seva superfície. En el primer s'hi troben les dues grans ciutats: Tànger i Tetuan amb un creixement per sobre del 4% anual, degut a l'atracció que suposen per als migrants rurals. En el segon nivell: Alcazarquivir i Larraix: El tercer nivell l'ocupen cinc ciutat d'entre 21.000 i 32.000 habitants i, finalment, el quart nivell l'ocupen onze centres urbans menors, d'entre 1.000 i 7.500 habitants. (2004b:137)

Segons Mohammed Naciri (1991:36-37), les dues províncies de Tànger i Tetuan serien les més urbanitzades del Marroc (en un 50 i 70% respectivament).

Els estudiosos de la regió Gebal-la Ahmed Zouggari i Jawhar Vignet –Zunz apunten que aquesta regió és el centre d'una xarxa urbana única al Marroc, per la seva antiguitat i importància històrica. Aquests autors parlaran de la convergència d'un triple fenomen: densitat de població rural, densitat de ciutats i densitat de llinatges religiosos. (1991:19)

Però pot semblar contradictori parlar d'una mateixa regió com intensament rural i considerablement urbanitzada a la vegada, com la que ocupa la societat gebal·lina, fins el punt que autors com Gregori Lazarev es referiran al terme “*urbanisation rurale*” (1966:34, citat per Vignet-Zunz, 1991:149)¹⁶⁸.

Sectors econòmics de la regió Tànger – Tetuan.

Segueixo el text de Refass per fer una anàlisi dels sectors econòmics presents a la regió Tànger- Tetuan.

L'agricultura suposa una part important de l'activitat de la zona, oscil·lant des del policultiu de les muntanyes i turons (figuera, olivera, vinya, civada i conreus d'horta), als conreus anuals de les planures (blat, civada, llegums, cacauet, tabac,...). A demés d'algunes zones irrigades per pantans, on es conrea la remolatxa sucrera, el cacauet, el pebrot vermell, el tomàquet i els maduixots (en hivernacle).

La pesca és artesanal i es destina a l'abastiment directe de la regió. Per altra banda, la ramaderia (ovina, caprina i bovina) aprofita les restes dels restolls forestals de la part alta i del guaret a la conca interior i a les planes.

La regió compta amb una estructura industrial emergent, però poc diversificada, de moment. Predomina la indústria tèxtil i la confecció. La major part d'aquesta

---

¹⁶⁸ Lazarev G. (1966) Structures agraires et grandes propriétés en pays Hayaina (Prérief), *Revue de Géographie du Maroc*, n° 9, Rabat.

es troba a la província de Tànger (amb el 63,6% dels establiments industrials), que acaba d'estrenar una zona franca d'exportació aeroportuària (de 345 Has.) al voltant del nou port Tànger-Med, i en menor mesura a Tetuan.

Finalment, cal citar la relativa importància del turisme de platja, afavorit per la presència a la zona dels principals ports d'entrada al país: Tànger i Fnideq (via Ceuta). La regió compta amb un bon nombre de platges amb infraestructures turístiques competents, especialment a la badia de Tànger, a la costa de Fnideq a Tetuan, i al litoral Atlàntic entre Assila i Larraix. Però la seva explotació és únicament de temporada i no sembla que ara per ara, hagin resolt la manera de diversificar la seva oferta en aquest sentit. (2004b:135-138)

Breu apunt històric de la regió Tànger- Tetuan.

Pel que fa a la part històrica i humana de la regió, Refass posa èmfasi en la seva situació geogràfica, de pont entre el Marroc i la Península Ibèrica, que l'ha lligada històricament a la conca mediterrània occidental. Així, doncs, explica, la regió va ser ocupada successivament pels fenicis, els cartaginesos i els romans (als quals deu el nom de Tingitana). Més tard, amb l'arribada de l'Islam, serà la zona clau per travessar cap a al-Andalus. Al S. XV, ocuparan els seus principals ports els cristians portuguesos i espanyols, a la vegada que Tànger serà cedida als anglesos. Però Moulay Ismail reconquerirà les ciutats portuàries (a excepció de Ceuta i Melilla) per als marroquins. Al S. XIX torna la presència estrangera amb el naixent imperialisme europeu que culminarà amb els dos règims de protectorat (espanyol i francès) a la zona, a la vegada que Tànger serà nomenada zona internacional el 1923. Refass, incideix en la "desarticulació espacial" que va suposar per a la regió el fet que Tànger i Tetuan quedessin separades fins el moment de la independència, així com l'aïllament respecte a la resta del territori nacional. Així va formar-se la individualitat de la regió que, malgrat els esforços per a integrar-la a la resta de la nació després de la independència, s'aferra a la seva particularitat ètnica i històrica que la diferencien de la resta del país. Refass cita els dos principals

problemes que arrossega la regió Tànger- Tetuan heretats de l'època colonial: el conreu del cànnabis i el contraban. (2004b:135)

Faleh et al. (2000) al seu estudi sobre l'impacte de la migració a la zona del Rif, assenyalen que la zona del nord marroquí ha romàs durant molt de temps marginalitzada pel Makhzen per la seva insubmissió (referint-se especialment al Rif). I per tant, gairebé no s'hi ha dut a terme programes de desenvolupament. Així, seria com a conseqüència d'això que la població del Rif s'ha llançat a l'èxode rural, el contraban, el conreu del cànnabis i l'emigració a l'estranger.

2.2. Pobladors de la regió Tànger - Tetuan.

Tot i que la regió Tànger – Tetuan està ocupada per població de diferent origen, aquesta recerca se centrarà en el grup més nombrós que és el dels Gebal-la.

Tal com assenyalava el professor Nour Eddine Chikhi¹⁶⁹ i explica amb tot luxe de detalls Jawhar Vignet-Zunz (1991), els Gebal-la són una confederació de tribus que viuen a les muntanyes del nord del Marroc. Arabòfons, es distingeixen o es distingien dels altres grups ètnics del Marroc, i fins i tot del mateix Rif, per la seva particular vestimenta tradicional. Mentre que els homes vesteixen una *gel-laba* curta i ample amb una caputxa grossa, unes mànegues també curtes i fils i borles de colors a les costures o un *qaixxab*¹⁷⁰, les dones es distingeixen per la *xeixiya*¹⁷¹, el *mandil*¹⁷² de ratlles i la *kurziya*¹⁷³, mentre que les dones

---

¹⁶⁹ Correspondència Personal amb l'autor. El Dr. Nour Eddine Chikhi és professor del Departament de Geografia Humana, de la Facultat de Lletres i de Ciències Socials de la Universitat Abdelmalek Essaadi de Tetuan, així com membre del Grup de Recerques geogràfiques sobre el Rif.

¹⁷⁰ Peça de roba de llana teixida, ample a l'estil de la *gel-laba*, però sense mànegues ni caputxa i amb la costura cosida amb fils de colors i amb borles decoratives.

¹⁷¹ Barret de palla amb borles de llana.

¹⁷² Tela ratllada amb la que s'emboliquen la part inferior del cos les dones, en forma de davantal o faldilla. El Mandil acostuma a mesurar al voltant d'un metre i mig de llarg i aproximadament 1 m. d'ample. Però hi ha un tipus de mandil més gros, anomenat *mandil d-xed*, amb el que les dones es carreguen les criatures a l'esquena o amb el que porten les mercaderies quan van al *suq*.

grans (especialment a la zona de Xauen) es cobreixen encara de cap a peus amb una gran tela blanca anomenada *hayk* i porten pesats braçalets de plata. (Vignet-Zunz,1991:180-185)

Però els gebal·lins també es caracteritzen per les seves particularitats lingüístiques, les seves tècniques arquitectòniques (casa de teulada a dues aigües, galeria, pati...), les seves pràctiques agrícoles (rotació biennal de cereals, cura col·lectiva dels ramats, tècniques de transformació dels productes agrícoles), les seves eines (molí de biela, jou de banya,...), etc. De totes maneres la majoria de les seves especificitats tendeixen a desaparèixer, segons apunta aquest autor i tal com s'ha pogut veure al llarg del treball de camp.

Refass apunta que la població autòctona de la regió Tànger-Tetuan (o regió Gebal·la) mostra la juxtaposició de diferents grups d'*Imazighen*. Per una banda trobem els *Ghomara*¹⁷⁴, que poden veure's com el substrat humà de la regió. Però a aquests, i en onades successives, s'hi han anat barrejant altres grups humans, entre els que cal citar per ordre cronològic a la seva arribada, els *Zeneta* del Rif Oriental, els *Senhaya* (a partir del S.XI), els *Jolot* i els *Tlig* (tribus d'origen àrab que s'instal·len a la zona del litoral Atlàntic al S. XVI), els refugiats andalusins (que al S. XVII arriben especialment a les ciutats i a la riba mediterrània) i els *rifenys*, que a partir de la segona meitat del S. XVII s'instal·len al *Fahs* de Tànger, i en onades successives fins el dia d'avui. (2004b:135)

2.3. Moviments migratoris dels gebal·lins.

Sobre els moviments migratoris dels pobladors de la península tingitana, Mohamed Berriane apunta el fet que tot i ser una terra oberta a l'exterior, la península tingitana no ha estat terra emissora de migrants fins fa molt poc.

---

¹⁷³ Cinturó. Peça de tela de llana teixida d'uns 40 cm d'ample i que pot arribar a fer entre 3 i 5 metres de llargada, i que les dones gebal·lines porten enrotllada al voltant de la cintura. En hi ha de vermelloses i de negres amb ratlles blanques També anomenat *hizem*.

¹⁷⁴ Segons Mohammed Mezzine (1991:62), el nom de *Ghomara* hauria derivat del terme *amghar*, que significa cap, cabdill, terme que per metàtesi hauria esdevingut *ghmar* i, per extensió, *ghmara*.

Aquesta regió era un lloc d'arribada, no de partida. No hi havia una tradició migratòria, i els pocs obrers que emigraven ho feien cap a Gibraltar. Les darreres dècades això s'ha trastocat. I no només els habitants de la regió de Tànger-Tetuan han passat a ser un dels contingents més importants de migrants cap a Espanya i altres països de la UE (com s'ha dit ja), sinó que el seu territori ha esdevingut punt de partida de molts altres que arriben de punts més o menys llunyans del Marroc i de la resta del continent africà. (2004b:140)

També Bernabé López assenyala que no és fins els anys 80's i 90's, moment en el que l'Europa del Sud, i en especial Espanya, esdevé destí de les migracions internacionals, que la regió de la Gebal·la es convertirà en un dels principals focus emissors del Marroc. Tot i que ja en els anys 70's, assenyala López, hi havia una comunitat d'aquesta regió instal·lada a Espanya (el 40% dels marroquins de Madrid i Barcelona eren de la Gebal·la), serà als 80's i 90's que aquesta anirà augmentant i estenent-se. (2004b:141-142)

Per altra banda, López parla del doble paper de la regió tingitana en les migracions internacionals, per ser focus emissor i per ser destí de les inversions immobiliàries dels mateixos migrants, que mostren una gran predilecció per les seves ciutats. (2004b:142)

La Regió Tànger–Tetuan és la tercera ciutat d'origen dels migrants marroquins de l'Estat Espanyol. Però Berriane i Refass incideixen en el fet que si es té en compte la població total de la regió de destí dels migrants, la península tingitana esdevé llavors el primer focus de migració cap a Espanya, amb una taxa del 2,37% de migrants. (2004:143)

Per altra banda, posen èmfasi en el fet que els migrants originaris d'aquesta regió arribats les darreres dècades provenen en major mesura de les ciutats. Així, mentre que la població originària del medi urbà arribaria especialment de la província de Tànger, la província de Larraix seria emissora de població rural. (2004:145)

3. La província i el municipi de Xauen¹⁷⁵.

3.1. Trets generals.

Tal com recorden Berriane i Refass (2004:143), Xauen va ser una de les principals ciutats refugi per als moriscos andalusos.

El terme “*Xauen*” significa “corns” en la parla gebal·lina, en clara referència a les cimes punxegudes de les muntanyes que envolten la ciutat i que recorden les banyes de les cabres. Els habitants de la ciutat expliquen, com anècdota, que en arribar els primers espanyols van preguntar pel nom de la població i que, tot assenyalant a les muntanyes, la gent els va respondre “*xuf xauen*”, que en la parla de la Gebal·la significa “mira els corns”. Així, la ciutat va rebre el nom de *Xefxauen* (*Chefchaouen*) per part de l'administració espanyola del Protectorat. Actualment el nom oficial de la ciutat torna a ser l'original, tot i que tothom la coneix també per *Xefxauen*.

Situació i trets físics de Xauen¹⁷⁶.

Xauen és la capital de la província que porta el mateix nom. La província de Xauen es troba situada al nord-oest del Marroc, sobre la part més occidental de la cadena rifenya. Amb una superfície de 3.311 km², pel nord limita amb el mar Mediterrani, i s'estén per la costa al llarg de 120 km.

La ciutat de Xauen es troba situada a 600 metres d'alçada i als seus voltants s'hi troben alguns pics que sobrepassen els 2.000 metres.

El clima de la ciutat és muntanyós, plujós i fred a l'hivern i calorós i sec a l'estiu.

El clima de la costa és semi-àrid i el del sud-est de la província, humit a l'hivern i sec a l'estiu.

---

¹⁷⁵ Les dades quantitatives i estadístiques que s'aporten a continuació han estat molt amablement cedides pel Cap del Departament d'Interior de la Província de Xauen. La majoria d'elles corresponen a l'any 2004, però d'altres al 2997 i algunes al 2002, tal com s'indica.

¹⁷⁶ Les dades han estat extretes de Hillali i Tamsamani (2010).

Organització administrativa de la província de Xauen¹⁷⁷.

La província de Xauen (creada el 1975) pertany a la regió de Tànger – Tetuan. Consta de 5 Departaments provincials: la capital, Xauen, més quatre cercles (Cercle de *Bab Berred*, Cercle de *Bab Taza*, Cercle de *Bouahmed* i Cercle de *Mokrisset*). Cada un d'aquests consta de tres *qàïdat* o centres administratius, que a la seva vegada engloben varis municipis. En total, la ruralia està organitzada en 33 comunes, només algunes de les quals tenen petits centres urbans.

Dades socio-demogràfiques sobre la província de Xauen.

Segons dades del padró de l'any 2004, la població total de la província és de 524.602 habitants, dels quals 54.762 són residents urbans (35.709 a la capital, Xauen) i 469.840 residents rurals. La densitat de població és però de les més altres del país (més de 100 h/km² enfront els 43 de mitja nacional).

La taxa de creixement del 2004 (en relació als 10 anteriors), era de 2,5 a les zones urbanes i de 1,7 a les rurals.

Segons dades de Hillali i Tamsamani (2002), la població urbana és minoritària i fa que la província de Xauen sigui una de les més rurals del Marroc. La taxa d'urbanització és molt baixa. De manera que els indicadors demogràfics i socio-culturals estaran dominats pels trets del món rural.

La mida de les famílies, a finals dels anys 90's, era d'una mitja de 6,3 persones. El 70% de les famílies de medi rural estarien compostes per 5 o més membres. L'índex sintètic de fecunditat és el més elevat del país i també mostra un alt índex de mortalitat infantil.

Les taxes d'activitat són similars a les de la resta del país.

---

¹⁷⁷ Dades extretes de Hillali i Tamsamani (2002).

Dades sobre ensenyament.

La taxa d'analfabetisme de la població de la província de Xauen és altíssima, tal com s'observa en el següent quadre, elaborat a partir de les dades de l'*Haut Commissariat au Plan* i corresponents a l'any 2004:

Homes	37,8
Dones	73,9
Total	55,6

Però a més, aquesta taxa varia també segons l'hàbitat de residència, essent més alta per aquells i aquelles que viuen a les zones més apartades de la ciutat i més baixa per els habitants dels nuclis urbans.

Per a les dones del món rural aquest índex pujava fins el 93,8% l'any 2002, mentre que a les zones urbanes baixava fins el 48%. Les dades sobre les nenes en edat d'escolarització mostren que 8 de cada 10 nenes de les zones rurals de la regió, amb edats compreses entre els 8 i 14 anys, són analfabetes, mentre que a la ciutat de Xauen només ho serien 2 de cada 10.

L'any 2007, a la província es van matricular 77.508 alumnes al primer cicle de l'ensenyança primària, 12.736 (4.382 nenes) al segon cicle i 4.602 (1.917 noies) a la secundària.

Per altra banda, a la província hi ha 451 escoles alcoràniques i 29 escoles bressol.

La província de Xauen compta amb 7 centres de Formació Professional. Segons la OFPPT (*Office de la Formation Professionnelle*), el curs 2006-2007 van matricular-s'hi un total de 760 alumnes.

No compta amb dades sobre els estudiants universitaris de Xauen, ja que aquests han de desplaçar-se a altres províncies per tal d'accedir als estudis superiors.

Dades sobre Sanitat pública.

a) Els medis humans.

La província disposa de 72 metges de medicina general, 27 especialistes, 244 infermers/es de diferents categories i especialitats i 61 agents de serveis.

b) Els equipaments.

Un hospital provincial a la ciutat de Xauen (190 llits), 15 centres de salut amb mòduls dormitori (147 llits), 18 centres de salut municipals, 3 centres de salut urbana, 29 ambulatoris rurals, 2 centres de diagnosi de la tuberculosi, 1 centre de planificació familiar, 3 centres de diagnosi de les malalties parasitàries, 1 laboratori d'epidemiologia i 1 d'anàlisi, 1 unitat de medicina dental, 1 unitat d'ortofonia, 1 unitat d'hemodiàlisi, 1 unitat de fisioteràpia i 1 servei provincial de la lepra.

Sectors econòmics de la província de Xauen¹⁷⁸.

a) L'agricultura.

L'agricultura és el sector més desenvolupat a la província de Xauen. El 85% de la població activa està empleada en aquest sector. Tot i així la rendibilitat d'aquesta és molt limitada per qüestions com són la manca de fertilitat del sòl, les dificultats del relleu, l'excessiva parcel·lació de les explotacions agrícoles i la manca de superfícies irrigades i irrigables. Els cereals (blat, blat de moro, melca, ordi,...) constitueixen el principal conreu de la província i cobreixen més del 36% de la superfície agrícola útil. També és important la superfície dedicada a les plantacions de fruites. Especialment la dedicada a l'olivera, que suposa el 71% d'aquella.

La ramaderia ocupa el segon lloc, després de l'agricultura. El 1996 la província disposava de 435.000 caps de bestiar (pel següent ordre segons nombre: cabres, ovelles, vaques i equins). Hi ha producció de carn (ovina, bovina i aviram), de llet, de pell i de llana.

---

¹⁷⁸ Dades aportades pel Departament d'Interior de la Província de Xauen.

També el bosc suposa una font d'ingressos important per a la població rural de la província de Xauen. La massa forestal de Xauen es caracteritza per la seva varietat d'espècies, entre les que destaquen, per l'extensió que ocupen, l'alzina surera, l'abet, el cedre i el pi marítim. Ara bé, el creixement demogràfic, així com la manca de superfícies agrícoles, constitueixen una amenaça permanent per al bosc d'aquesta zona.

b) La pesca marítima.

La província de Xauen s'estén al llarg de 120 quilòmetres de la costa mediterrània. Malgrat la riquesa de les seves aigües territorials, els equipaments dels que disposa el sector de la pesca resten molt insuficients i la seva rendibilitat es manté igualment molt limitada. Aquests equipaments es concentren en un sol port, el de *Jebha*, on s'hi troba una fàbrica de gel i una indústria de congelació. A part de les embarcacions de pesca que duen a terme les activitats a partir d'aquest port, cal citar l'activitat artesanal practicada per una flota dispersa a través de 13 petits centres de pesca.

c) El Turisme.

És en el sector del turisme on la província disposa d'un gran potencial. L'existència de monuments històrics, platges de sorra, boscos amb una variada flora i fauna i muntanyes amb cims aptes per diferents modalitats esportives, fan de Xauen un lloc per a desenvolupar en aquest sector. De moment la gran majoria de les infraestructures turístiques es troben a la capital, però s'està fent un gran esforç per desenvolupar i potenciar el turisme rural i sembla ser que s'està aconseguint.

A demés, la província de Xauen compta amb un alt nombre de zàwies i centres de peregrinació que atrauen la visita de turisme local de caire religiós.

L'any 2007, la província disposava de 6 hotels classificats i 78 de no classificats (sobre tot es tracta de cases rehabilitades com a cases d'hostes). Amb 1.625 llits disponibles, la ciutat de Xauen va rebre 85.000 turistes l'any 2007.

d) L'artesania.

L'artesania és un dels principals sectors de l'activitat econòmica i del desenvolupament social de Xauen. A nivell de la província, l'artesania

constitueix un patrimoni cultural i artístic, l'autenticitat, el valor i la l'originalitat de la qual són preservats d'una generació a una altra. L'any 2007 hi havia 24 cooperatives d'artesans, amb gairebé 500 membres, a la província.

Les associacions d'artesans estan especialitzades en els següents sectors: teixit, fusteria, decoració ornamental de la fusta, treballs amb cuir, llana, treball amb metalls (sobre tot ferro forjat, llautó i filferro), terrissa,...

e) La indústria.

Aquest sector es manté molt feble tot i l'important potencial del que disposa la província, tant pel que fa a medis humans disponibles com en relació a les matèries primeres amb possibilitat de ser transformades, com poden ser les del bosc, les de les plantacions de fruita, de la producció animal i dels minerals. Actualment, la província disposa d'una zona d'activitats econòmiques per als joves promotors, una unitat de filatura del teixit, una premsa i refineria moderna de l'oli, una fàbrica de gel, una unitat de tractament i d'exportació de peix congelat i dues unitats de torrefacció de figues.

Així, s'ha desenvolupat una modesta però prometedora indústria artesana a partir dels productes agrícoles i ramaders: sabó d'oli d'oliva, figues seques i panses, mel,...

f) El comerç.

El sector comercial ha sofert un important desenvolupament els darrers anys. L'activitat comercial es du a terme bàsicament als centres urbans i rurals, així com en els 26 mercats setmanals que es realitzen a la província. Activitat que es limita a la venda de productes alimentaris, materials per a la construcció, vestimenta i articles domèstics i de neteja.

3.2. Els pobladors de Xauen. Dades històriques.

Originàriament *amazigh*, la població de la província de Xauen és el resultat de diferents migracions i barreges que s'han anat succeint al llarg dels segles, dins

de les quals cal destacar l'arribada dels àrabs orientals i la dels musulmans i jueus andalusins. Tal com apunten Hillali i Tamsamani (2002), els trets naturals, històrics i humans d'aquesta regió han permès a aquesta població de preservar un bon nombre d'especificitats culturals i de tradicions patrimonials, indumentàries i festivitats riques i variades.

Segons Fatima Bouchmal (2010a), historiadora i directora del museu de la *Casba* de Xauen, la zona de Xauen estava habitada per la tribu *Ghomara* des de molt antic, una tribu *amazigh* que va ser arabitzada a partir dels segles XIII – XIV, juntament amb nou petites tribus més. Tot i això, a Xauen encara s'hi troba un bon nombre d'exemples de toponímia *amazigh*.

Segons apunten Hillali i Tamsamani (2002:10), només alguns pobles de dues tribus de la zona van resistir-se a l'arabització i continuen avui en dia utilitzant un dels dialectes berbers, el *Xelha buzratiya*.

Però Fatima Bouchmal continua la seva història sobre el poblament de Xauen i assenyala que la població autòctona d'aquesta ciutat, que hauria estat fundada l'any 1471, és el resultat de la convergència de varis grups ètnics: els *amazighs* arabitzats, els andalusins, els jueus, els moriscos i alguns grups de població arribats del sud marroquí.

Sobre els andalusins, Fatima Bouchmal aclareix que amb anterioritat al 1492 ja hi havia grups d'emigrats d'al-Andalus que s'anaven instal·lant al Marroc en diferents moments i de forma esglaonada. Un bon nombre d'aquests migrats va fundar el 1492 el barri d' *as-Swiqa* de Xauen, però altres van instal·lar-se a Rabat (sobre tot a Salé, on van crear una república andalusina que va romandre independent durant un segle aproximadament), a Fes, a Tetuan, a Assila, etc. Així no serà fins més tard, fins després de la pèrdua de Granada a mans dels Reis Catòlics, al segle XVI i posteriorment, amb l'expulsió del 1609, que es produirà la gran arribada de musulmans de la Península Ibèrica al nord marroquí. Aquests darrers en arribar són els anomenats Moriscos i arriben a Xauen en dues onades. Així doncs, per ser precisos cal distingir, segons aquesta autora, entre els primers andalusins i els moriscos. Els primers moriscos que s'instal·laran a Xauen ho faran el segle XVI al barri anomenat nou *Rif al-Andalus*, mentre que la segona tongada serà la que construirà el barri de *Bab as-suq* a principis del segle XVII. (2010b:45-49)

Per altra banda, els *Ghomara* formarien part del conjunt lingüístic dels *Masmouda* que, segons Hillali i Tamsamani (2002:10), serien els pobladors originals de la part occidental del regne, del sud (l'Alt Atlas) al nord (fins a l'Estret).

4. Observacions etnogràfiques generals sobre l'espai d'origen: La vida dels gebal·lins i les gebal·lines.

4.1. La casa marroquina de la regió Gebal-la.

A la zona del Marroc on s'ha fet l'estudi, la regió Tànger – Tetuan, però en especial a Xauen i a la zona rural de la Gebal-la, es troben diversos estils de cases i d'edificacions d'habitatges. S'ha de distingir entre les cases dels nuclis urbans i les de la ruralia, però a més, també cal distingir entre els edificis de construcció tradicional (que es conserven a les medines o nucli antic de les ciutats) i els de nova construcció (a la part nova de la ciutat o a les afores d'aquesta), que cerquen un disseny modern però que sistemàticament perden encant i funcionalitat. Boulifa apunta que la major part de l'estalvi dels migrants marroquins va destinada a la construcció o rehabilitació d'un habitatge a l'espai d'origen, ja que la casa "moderna" seria segons aquest autor el símbol de l'èxit social de l'emigrat. (1993:77)

Mentre que la casa tradicional de la medina és una casa de diverses plantes, amb empinades escales i poques obertures al carrer, que consta d'un pati central al que s'obren totes i cada una de les estances i un terrat a la part superior (antigament no hi havia terrasses i el sostre era a dues aigües), la casa tradicional de la ruralia és un edifici d'una sola planta, generalment construït amb adob i amb una teulada de dues aigües coberta de palla o de teules (materials que actualment han estat substituïts per planxa metàl·lica) i amb una distribució simple, en la que es dona prioritat a l'espai per als animals, les eines de treball i l'emmagatzematge de les collites, enfront la comoditat dels seus habitants.

Al respecte de la casa tradicional de la zona rural de la Gebal·la hi ha un estudi de l'arquitecta Ana Júlia González (2010) que mostra la pèrdua de funcionalitat i de sostenibilitat de l'arquitectura que s'està adoptant els darrers anys. Però més enllà de l'edifici, allò que fa parar l'atenció de la investigadora és l'ús que es dóna a l'espai dins de la casa marroquina de la zona de l'estudi. Segons s'ha pogut constatar al llarg del treball de camp entre les famílies dels migrants, i per tant entre famílies de classe social mitja o mitja baixa, la llar marroquina més comuna disposa d'un o dos salons (això és un fet molt habitual), una petita cuina, una sola cambra dormitori per a la parella (les cases de famílies extenses acostumen a tenir un dormitori per a cada matrimoni, quan es disposa de prou espai) i una comuna.

Les cases de nova construcció incorporen banys moderns, amb dutxa o banyera, però continua essent un ritual viu el fet d'anar cada setmana al *hammam* o banys públics, tant per part dels homes com de les dones. Pel que fa als dormitoris, cal dir que els marroquins i marroquines, mentre són petits/es, joves o romanen solters/es, dormen als llargs sofàs disposats en forma de "u" que ocupen tot el perímetre de les sales i salons de les cases marroquines, i que només deixen lliure l'espai central per situar-hi la taula baixa on es fan tots i cada un dels àpats. Es prioritza així l'espai dedicat al saló, on s'acull a les visites i on, a la vegada, poden aplegar-se tots aquells que necessitin fer nit a la llar. Per altra banda, des de la visió d'una observadora europea, pot sobtar l'existència de més d'un saló en cases que només disposen d'un sol dormitori. Però aquesta opció s'entén per la separació de sexes que es manté al món àrab, i especialment quan es tracte de rebre visites de desconeguts (o persones alienes a la família) dins de la llar familiar. Cal dir que, en general, un dels salons, el més curosa i luxosament decorat, es reserva per a les celebracions, mentre que l'altre (sovint es tracta del més proper a la cuina) és el saló de diari.

Els salons són la peça de la casa més important i el nucli de la vida social. La distribució espacial és en tots ells molt similars. Un estructura de fusta més o menys treballada en forma de lletra "u", tal com s'ha dit, coberta de confortables matalassos que fan la funció de seient i de respatller. Completen el mobiliari una gran taula baixa al centre i un únic moble tipus vitrina on guardar la

cristeria i la vaixela i on s'exposen alguns objectes de decoració. Hi són sistemàticament presents algunes fotografies emmarcades dels membres de la família difunts (pares o avis) i de les diferents parelles el dia del seu casament. Finalment, és molt normal que un gran aparell de televisió (gairebé sempre encès) presideixi la sala.

Els dormitoris estan, en general, decorats amb mobles d'estil clàssic i es componen d'un llit de matrimoni i d'un gran armari (molt habitualment és l'únic armari de la casa i s'hi guarda de tot). És clar que hi ha cases més riques, amb varis dormitoris i amb la distribució més complexa i diferents estils decoratius més o menys ostentosos, però la descripció que aquí es fa és la que s'ha observat com la més comuna entre les cases a les que s'ha tingut accés.

Per altra banda, segons s'ha observat, els marroquins i marroquines tenen una concepció diferent a la dels europeus sobre la privacitat. Els marroquins i marroquines de l'estudi acostumen a dur a terme molt poques activitats en solitari i no semblen interessats en aconseguir o en mantenir allò que nosaltres anomenem com "l'espai propi". La soledat no sembla ser ambicionada per gairebé ningú al Marroc. Però és que, a demés, els marroquins i marroquines amb els que s'ha mantingut contacte posseeixen i acumulen un nombre de béns materials molt inferior al que acostumem a posseir els europeus. De la mateixa manera tampoc es plantegen la necessitats de grans espais d'emmagatzematge ni de cambres independents. De fet, la distribució de la casa marroquina pot ser vista com una eficaç optimització de l'espai, en bé de la comunitat i en detriment de l'individu.

Per altra banda, s'ha observat que molts dels nens i nenes en edat escolar i dels adolescents que van a l'institut es troben amb una manca d'espai adequat per a dur a terme els seus deures i per a l'estudi. S'ha observat en repetides ocasions com els nens/es i els/les adolescents estudien en el saló familiar amb la televisió encesa, com fan deures a sobre del llit dels seus pares (en una posició corporal molt poc recomanable i sense cap mena de focus de llum facilitador de la lectura), com cerquen d'escriure texts amb la llibreta a la falda i envoltats de converses i de soroll. Des del punt de vista europeu, i també etnocèntric (és clar), es troben mancats de taula, de llum, de llibres de consulta,

d'un bon seient i d'un ambient adequat de treball. I tot i així, un bon nombre d'ells se'n surten.

Les terrasses o el terrat.

Una de les peces de la casa marroquina més importants és el terrat. Tant pel que fa a l'ús pràctic que se li dóna, des de rentar-hi i estendre-hi la roba, les catifes i les eines de la cuina i del menjar, emmagatzemar-hi aliments (llargs enfilalls de cebes, etc.), tenir-hi gallines, sacrificar-hi el xai en motiu de les celebracions, etc., com per l'ús social que pren per a les dones, en especial. Així, la terrassa és per a les dones espai de treball als matins i espai d'esbarjo a les tardes.

La dona marroquina surt a passejar i a visitar les parentes i les amigues. Ho fa sovint i s'arregla molt per a tal fi. Passa una bona estona triant i combinant-se la roba, es maquilla, es col·loca curiosament el hijab a joc amb la gel·laba o gavardina i surt en companyia d'altres dones de la família. Però no sempre ni cada dia és així. La dona marroquina, habitualment vesteix amb pijama i bata per estar per casa. És una dona molt pràctica en aquest aspecte i li agrada la comoditat. És així que quan la dona no té previst sortir de casa, i una vegada acabada la feina, puja al terrat a fer vida social amb les veïnes. Es tracta de llargues xerrades entre dones, cada una des de la seva posició, a les que s'hi afegeixen les filles d'una i de l'altre, i fins i tot els fills petits o joves. Uns arriben i s'incorporen a la conversa, d'altres marxen, però elles mantenen viva la seva locució, canviant hàbilment de tema quan els sembla que la conversa s'apaga, i així passen revista als esdeveniments locals, a les notícies, a la salut de la família, als preus dels aliments, al temps i a totes les xafarderies del moment. L'ús social del terrat esdevé la forma més còmoda i senzilla de fer vida social. A les dones no els cal arreglar-se, tot i que, per sortir-hi, moltes d'elles es tapen el cap. Per altra banda, les llargues sessions de terrat contrasten amb les trobades entre dones al carrer, molt més breus, fins i tot amb les veïnes més properes, que té a veure amb el manteniment dels dos espais diferenciats per als sexes: l'espai públic per als homes i l'espai privat per a les dones.

No és però un espai exclusivament de les dones, el terrat. Els homes també hi tenen el seu espai, o potser millor dit, el seu temps. Hi pugen a fumar o a prendre la fresca, sempre molt més discrets que les seves dones, fan algun comentari amb els veïns i, molt sovint, hi duen a terme el ritual de l'oració.

4.2. Tasques de dones / tasques d'homes. Els rols de gènere.

A la zona on s'ha fet el treball de camp s'ha observat que homes i dones tenen establertes les tasques domèstiques que els són pròpies, d'una forma molt clara, independentment de si la dona treballa també fora de la llar, o de si l'home té o no feina. Les dones fan les tasques pròpies de la casa, netejar, cuinar, fer el pa i portar-lo al forn, tenir cura dels nens i dels més grans o dependents, rentar i estendre la roba, pintar i emblanquinar la casa, cosir, etc. Les dones marroquines de la zona del treball de camp acostumen a tenir la casa sempre molt neta. Per tal d'aconseguir el seu objectiu no estalvien aigua i la llencen a galledes plenes, acompanyant-la després amb un pal fornit d'una goma a l'extrem inferior amb la que arrosseguen la brutícia del terra. Així, l'aigua sabonosa de l'una i de l'altra s'ajunta formant rierols que baixen per escales i carrers, fins esmunyir-se per les reixes del clavegueram. Les dones marroquines acostumen a fer la neteja general ordinària pràcticament a diari o, com a mínim, un dia a la setmana, però pinten i emblanquinen la casa cada vegada que els sembla necessari (de forma fixa després de cada temporada de pluges, però sovint varies vegades l'any) i organitzen una neteja extraordinària tan bon punt comença el bon temps. Aquesta sessió extra més que de neteja esdevé gairebé una tasca de purificació. Entre totes les dones de la família treuen tots els mobles i objectes al terrat i els freguen enèrgicament de dalt a baix. Poleixen metalls, posen en remull teles i catifes, freguen eines de la cuina, pinten parets i, finalment, emblanquinen el terrat.

Els homes no fan pràcticament res des del moment que posen els peus dins de la llar familiar, tret de menjar, descansar i resar, a excepció dels dies de celebració, ja que són ells els encarregats de comprar els xais o animals per al

sacrifici, els que en tenen cura i els que els maten i esquarteren. Aquí s'acaba la seva feina domèstica, en general. El seu rol és el de proveïdors de la família, mentre que el de la dona és el de reproductora i cuidadora de la llar i dels fills, tot i que actualment, són moltes les dones que col·laboren activament en el manteniment de l'economia familiar.

En canvi, quan es tracta de tasques fora de la llar, els homes sovint prenen també la iniciativa. La compra dels aliments al mercat setmanal la duen a terme tant els uns com les altres, depenent de la pròpia disponibilitat, tot i que si hi van junts són les dones les que carreguen les mercaderies adquirides fins a la llar. Els homes són els xofers de la família i tenen l'obligació moral de portar diners a casa. A més els agrada tenir cura dels seus fills i filles de curta edat. En general es mostren pacients i afectuosos amb aquests i quan surten a passejar els porten sistemàticament a coll i paren atenció en les seves necessitats.

Quan es tracta de famílies que viuen al camp, la vida de les dones esdevé considerablement més dura que la de les seves congèneres de la ciutat. A la ruralia són les dones, ajudades dels nens, però sobre tot de les nenes, les que fan les tasques més pesades. Així, les tasques de la vida quotidiana a la ruralia de la Gebal·la queden repartides entre homes i dones de la següent manera:

Són tasques femenines la cura de la casa, dels fills, del bestiar i dels horts. Son elles les que s'ocupen de preparar el pa, coure pa i altres aliments per als àpats, donar el menjar i tenir cura dels infants i del bestiar, netejar casa i estables, teixir, rentar la roba, pastar la terra, emblanquinar la casa, treure a pasturar les vaques i les cabres i munyir-les, recollir les hortalisses, la fruita i les olives. Són elles les que van a cercar l'aigua i les que recullen la llenya, les branques i el farratge (és molt comuna la imatge d'una dona carregada amb un farcell gegant de branques a l'esquena, caminant per la carretera o baixant camp a través, per tota la zona de la Gebal·la) i les que ho transporten a pes fins la pròpia llar, on utilitzaran la llenya en el forn familiar i els matolls en l'alimentació de les bèsties, o fins el forn popular on van a vendre part de la llenya recollida. Elles són també les que es carreguen a l'esquena els fems, les escombraries i l'argila per a l'elaboració de la ceràmica i la terrissa.

En canvi, són els homes els que llauen les terres, amb bous, ases o de forma manual, ja que pocs són els pagesos de la zona que tenen accés a una eina motoritzada o a un tractor, tot i que se'n comencen a veure (i aquest és un fet relacionat amb la migració i amb les remeses). Així, mentre que són ells els encarregats de sembrar les llavors (en clar paral·lelisme amb la seva participació en la concepció d'un fill), segar, trillar i garbellar, són les dones les que s'encarreguen d'eixarcolar (escardar) la terra, espigolar (recollir les espigues que resten al camp després de la sega) i transportar els cereals i la palla fins a la llar familiar.

Finalment, tal com assenyala Fatima Hajjarabi, els homes també transporten el material per a la construcció carregat sobre el llom d'un ase, pesquen, sacrifiquen els animals, descansen, dormen i van a la mesquita. (1991:376)

Així, en desigual col·laboració (unes vegades en detriment d'uns, però la major part de les vegades en detriment de les altres) les dones recullen les olives i l'home ven l'oli (tot i que també ella n'anirà a vendre en les seves visites al mercat setmanal, ja que les dones gebal·lines tenen una paper força actiu en aquell). Els homes construeixen els habitatges i les dones els pinten i emblanquinen.

Fatima Hajjarabi fa un estudi sobre l'activitat de les dones Ghomara de la zona litoral i prelitoral mediterrània de la Gebal·la, centrant-se en les labors domèstiques que les tenen permanentment ocupades i especialment en la tasca de la recollida de llenya. Hajjarabi arriba a la conclusió que la dona gebal·lina i ghomara representa força de treball en tots els terrenys i especialment en el del transport. Així, es fa ressò del fet que en aquesta societat els homes eviten de portar càrregues per considerar-se aquesta tasca pròpia de les dones i anar en contra de l'honor masculí. (1991:374)

Hajjarabi es fixa en la relació entre els valors de l'honor masculí i el tipus d'activitats que es permeten dur a terme en la seva defensa. Així, mentre que la totalitat de les dones es troben ocupades amb tasques pesades i dures, homes i nois desocupats passegen per la platja, passen el temps en espais públics, juguen a les dames, fumen kif i s'ofereixen per activitats poc productives com la

pesca i el contraban. Activitats que, des del seu punt de vista, potencien la seva masculinitat. (1991:374)

Els nens i les nenes de les zones rurals col·laboren en les tasques domèstiques i de tota mena des de la més tendre infantesa. Tots els nens i nenes del Marroc mostren una gran disposició a ajudar en les tasques de la llar i a tenir cura dels germans/es menors, però és a la ruralia on això pren una importància cabdal. Fins el punt que els nens i nenes d'aquestes zones, tal com es veurà, mostren un altíssim absentisme escolar, prioritzant la feina abans que els estudis, amb la conseqüent reproducció de la denigrada situació rural que viuen.

Per altra banda, també als nuclis urbans nens i nenes col·laboren activament en les tasques de la llar des de ben petits. Tan bon punt són capaços de carregar una galleda se'ls envia a la font més propera a cercar aigua (quan la casa no disposa d'aigua corrent), les nenes carreguen i tenen cura dels seus germans menors des dels quatre o cinc anys i col·laboren en les tasques de les seves mares des de sempre i gairebé com si d'un joc es tractés. Així, és fàcil veure pel carrer nenes, i també nens, transportant enormes safates de fusta o d'alumini amb grans pans tapats amb draps o farcides de pastissos, camí del forn. De fet, l'aprenentatge dels nens i les nenes del Marroc es du a terme a partir de la imitació dels grans en totes les esferes de la vida diària. Una altra estampa habitual dels barris de les medines antigues del nord marroquí és la dels nens i nenes que juguen al carrer. Se'ls pot observar mentre representen accions de la vida diària dels seus pares i mares a petita escala. Així, reduïts grups de nenes s'apleguen sobre una catifa a prendre el te de la tarda, elaboren pastissos o preparen plats tradicionals com el *tagin*¹⁷⁹ de verdures, a partir dels ingredients que els han donat les seves mares. Tot i tractar-se d'un joc, els elements que utilitzen són reals i tot el veïnat en participa, des de la mare que els deixa la safata fins al forner que els cou el plat, passant per la veïna que els permet ocupar el replà de la seva escala. Els nens i nenes

---

¹⁷⁹ És la cassola de terrissa tradicional marroquina i té una tapa en forma cònica. El nom de *tagin* el rep tant la cassola, com l'àpat que s'hi prepara, que pot ser a base de verdures, de carn, de peix, d'au,...

aprenen jugant (i reproduïxen els rols de gènere tradicionals), a la vegada que tots els membres de la societat participen en certa mesura en la seva educació.

Finalment, i pel que fa a les tasques artesanies, s'ha observat que també aquestes estan rígidament parcel·lades a la zona de la Gebal·la. Així, mentre són els homes els que treballen el cuir, la fusta, el ferro, la plata, el teixit amb teler, l'elaboració de gel·labes i la decoració d'objectes de fusta (entre d'altres arts), són les dones les que elaboren tant la terrissa com les catifes (aquestes darreres només a la ciutat de Xauen, ja que cas estrany al Marroc, la regió Gebal·la no és productora d'aquests béns). Pel que fa a la llana, aquesta demana la col·laboració d'uns i d'altres. Una vegada els homes l'han esquilada, la resta de tasques (rentar, colorar, cardar, i filar) queda per a les dones. A demés, mentre que les dones hi elaboren jerseis, els homes hi fan casquets, guants i mitjons.

Per altra banda, seguint amb la mateixa tònica de l'espai públic reservat per als homes, les botigues, cafès i basars són gairebé sempre regentats per part d'aquests. Al comerç, i exceptuant les dones que van a vendre els seus productes al mercat setmanal, sembla que les dones només es troben al darrera d'un taulell a les pastisseries i *téléboutiques*. Als restaurants les dones cuinen (també ho fan els homes) i els homes serveixen. Només a l'administració i als bancs hi ha una presència important de dones. Però tal com apunta Gema Martín en referència als conjunt del Magrib,

“las mujeres son omnipresentes en la administración pública, sin embargo, solo acceden a los niveles de dirección excepcionalmente. Si en 1995 en Marruecos un 30% del funcionariado era femenino, sólo 6 mujeres eran directores generales”. (2005:199).

4.3. Els àpats.

Al Marroc és habitual de fer quatre àpats al dia, que corresponen als quatre àpats espanyols: esmorzar, dinar, berenar i sopar. Si bé s'observa una lleu divergència pel que fa a la importància del berenar, que en coincidir amb l'hora de les visites d'amics i familiars, pren una importància capital. El berenar és, en

general, copiós i es pot compondre d'olives, fruits secs (els cacauets i els dàtils són els més habituals), pastissos casolans, *baghrir*¹⁸⁰ o *ragayf*¹⁸¹, bescuit, pa, oli d'oliva i melmelada, però hi ha una infinitat d'altres tipus de pastisseria que preparen les marroquines per als berenars, així com de combinacions per a presentar-ho, segons la zona, tipus de celebració i època de l'any. Cal dir que les dones marroquines són expertes cuineres i unes mestres pastisseres de molt alt nivell, en general. El berenar és també el moment per a degustar el te amb menta, tot i que aquest es pren a totes hores, al Marroc. Els marroquins i les marroquines, malgrat la seva afeció per al te verd, prenen també molt cafè. Així, a la majoria de les cases el termo de cafè i el de la llet són protagonistes a les taules, tant a l'hora de l'esmorzar com del berenar.

El dinar pot compondre-se d'amanida, verdures variades o patates i carn o peix cuinats en forma de *tagin* moltes vegades, però també marinats i fregits, en broquetes (“*pinchitos*”), o seguint altres receptes més o menys elaborades. El divendres és el dia del cuscús i és tradició de menjar-lo en família a la llar familiar. Les dones passen tot el matí cuinant-lo i el xiulet de l'olla a pressió i l'olor del brou s'estenen per tota la ciutat. També és habitual que les dones elaborin el seu propi pa. Potser no ho fan totes cada dia, però és una tasca de la que cap dona s'escapa els dies de festa o per a les ocasions especials. Així, mentre que algunes dones només el preparen els divendres, altres (sobretot les que treballen fora de la llar) s'han acostumat a comprar-lo al forn o a les pastisseries i s'han adaptat ràpidament a les barres tipus *baguette*. El pa tradicional marroquí és un pa rodó i força pla, elaborat molt sovint amb una barreja de farina de blat i de sèmola fina. Hi ha el pa de família (gros com una ensaïmada de Mallorca) i els pans individuals, de la mida d'un plat.

Tagins, cuscús, amanides, i la majoria de plats en general, es mengen en un gran plat comú situat al centre de la taula. Tots els comensals mengen de la part que els queda al davant, fent ús de la ma dreta i ajudant-se amb el pa, que prèviament ha estat repartit entre tots els membres de la família o comensals.

---

¹⁸⁰ Creps marroquins elaborats amb farina i aigua.

¹⁸¹ També anomenats *fatayr*, són un altre tipus de crep, elaborats amb farina, aigua i oli, que es componen de varies capes fines sobreposades. A vegades aquests es pleguen i farceixen amb carn o amb una picada d'ametlles i mel i es fornequen. En hi ha infinites versions, tant dolces com salades, segons la zona i les diferents regions del Marroc. També reben diferents noms.

Per altra banda, cal dir que els marroquins i les marroquines tenen molta cura de la higiene i donen molta importància a la neteja de mans tant abans de l'àpat com en acabar. A demés, mai comencen cap acte relacionat amb els aliments sense donar-ne les gràcies a Déu, tot dient "*bismil·lah*"¹⁸². Aquesta expressió, molt habitual, també la utilitzen abans d'iniciar qualsevol altre mena d'acte pels que considerin que s'han d'encomanar a Déu (ensetar qualsevol cosa, partir el pa, iniciar un viatge, etc.).

Les sopes són uns dels plats més consumits al vespre. La més típica és la sopa *harira*¹⁸³, famosa arreu del Marroc, però a la zona de la Gebal·la és també freqüent el consum de la *bayssara*¹⁸⁴ i ambdues es combinen i competeixen en popularitat, sobretot durant els mesos d'hivern.

4.4. Espais de socialització.

Al Marroc, i en concret a la zona del treball de camp, hi ha una gran presència d'espais de socialització com poden ser les cafeteries i les places, on passegen les famílies i els homes i les dones, en grups d'un mateix sexe. Les cafeteries, en canvi, romanen gairebé en exclusiva reservades per als homes. Allà hi xerren, hi juguen a les cartes o al domino, hi miren la televisió, hi llegeixen la premsa, hi comenten les notícies, hi veuen partits de futbol i hi fumen kif.

Però més enllà dels espais de socialització *per se* (places, cafeteries, salons,...) hi ha una sèrie de llocs o institucions que, tot i tenir un altre objectiu primer, han de tenir-se en consideració també com espais d'interacció social, més o menys importants per als marroquins i/o les marroquines de la zona de l'estudi. Es tracta, entre molts d'altres, dels següents:

---

¹⁸² Literalment, "en el nom de Déu".

¹⁸³ Sopa tipus potatge, elaborada amb un sofregit de tomàquet i ceba, verdures variades trossegades, carn o pollastre, fideus, cigrons, coriandre i altres ingredients a gust de cadascú.

¹⁸⁴ Crema espessa, tipus puré, elaborada amb faves seques o pèsols secs. Molt típica de la província de Xauen. És un àpat popular que pot menjar-se al carrer, en petits locals especialitzats en l'elaboració de només aquesta crema. S'acompanya de pa i d'olives. Una de les més famoses és l'elaborada pels cuiners originaris del poble de Talambot.

El *Suq* o mercat setmanal.

Al Marroc rural el mercat setmanal encara roman com una institució de cabdal importància. Tant per als pagesos i ramaders que hi van a vendre els seus productes, com per a la totalitat de la població de la zona, que hi va a cercar tot allò que li cal. Cal pensar que a la regió de la Gebal·la, i fora dels nuclis urbans, no hi ha presència de comerç, si no és de forma molt testimonial. En general, el mercat es realitza un dia a la setmana i aquest dia pot fins i tot donar nom a la població. Així, és habitual que tot i que acostumen a tenir un altre nom oficial, les poblacions siguin popularment conegudes per “mercat del dilluns”, “mercat del dimarts”, etc. És així que hi ha nuclis urbans que han pres una fama especial pel que fa a l’oferta del seu mercat setmanal, com la de “*suq al-had*” (oficialment, *Laghdir*) per la quantitat de gent que s’hi aplega el diumenge i per la diversitat dels seus productes, o el mercat del dissabte de *Oued Lou*, per estar especialitzat en l’oferta d’articles de terrissa.

El mercat setmanal esdevé espai de negoci, de compra, de trobada, d’acords i d’esbarjo. La gent hi va per vendre els seus productes de temporada (olives, oli, formatges, mantega, *laban*¹⁸⁵, fruita, verdura, hortalisses, fruita seca,...) i per comprar, però també per fer vida social i per altres motius. El mercat compta amb sastres, guaridors, escrivans, barbers, artesans (cistellers, fusters, teixidors,...),...és en definitiva i per sobre de tot, l’espai tradicional d’interacció social de la zona rural.

Però ja existeix una àmplia literatura al respecte dels mercats marroquins i, tot i ser un tema francament interessant, aquesta tesi no pretenia anar més enllà.

Per altra banda, hi ha altres espais d’aquesta mena que, potser a una menor escala, són també importants per a la vida social dels marroquins i marroquines de la Gebal·la.

---

¹⁸⁵ Iogurt líquid que es pren durant els àpats tradicionals, especialment amb el cuscús, però també amb d’altres.

El *farran* o forn popular.

El *farran* (o forn popular) encara existeix al Marroc a gairebé tots els barris de la medina, degut a que moltes de les famílies encara no tenen forn a casa, tot i que moltes d'elles continuen fent-ne ús una vegada l'han adquirit. I és que el *farran* és un forn de llenya i, tal com tots i totes saben, allò que s'hi cou pren un sabor especial. Així, són moltes les dones (inclosa la investigadora) que hi continuen portant les safates plenes de pastissos, el pa de les festes, els pebrots per escalivar i, fins i tot, els tagins. D'aquesta manera el *farran* esdevé per a les dones un espai de trobades breus amb les veïnes. És un lloc on la majoria d'elles acudeixen gairebé a diari i on es produeix l'intercanvi de xafarderies i de comentaris curts sobre el veïnatge. El mateix forner és sovint qui s'encarrega de donar la informació sobre els que arriben, marxen, etc. Dones, homes, nens i nenes s'hi refugien a l'hivern mentre esperen les seves safates. És un lloc sempre càlid, no només per l'elevada temperatura que manté (extremadament alta a l'estiu), sinó també per l'olor del pa i dels biscuits i per l'ambient de veïnatge que s'hi respira.

Els safareigs.

Els safareigs són també un espai de trobada de les dones de les zones rurals. A la ciutat de Xauen s'hi troba el popular *Rass el-maa* (o sortida d'aigua) que més enllà d'ubicar els antics safareigs de la població, ha esdevingut l'espai d'esbarjo i de passeig més popular i concorregut de Xauen (a diferència de la plaça del poble, *Uta Hamam*, que es reserva als turistes tant locals com internacionals). És espai de contacte amb la naturalesa i punt de trobades dels joves, de les dones i dels homes grans (que hi van a prendre tant el sol a l'hivern, com la fresca a l'estiu). Però el seu ús com safareig popular ha romàs i, tot i que moltes famílies ja disposen de rentadora automàtica, les dones continuen anant-hi a rentar les peces de tela grosses, les pells de xai i les catifes. És un espai de trobada tradicional de les dones de la medina que aprofiten per fer la xerradeta mentre els seus nens juguen i elles fan la bogada.

El *hammam* o banys públics.

Per a les dones, el *hammam* és sobre tot espai d'esbarjo i de descans. Acostumen a prendre's les sessions d'higiene al *hammam* com una recompensa a la llarga setmana de feina. Tot i que algunes hi van soles, en general hi acudeixen en companyia d'altres dones de la família i/o d'amigues, però ja sia d'una forma o d'una altra, al *hammam* es troben amb altres dones amb les que interaccionen. Després de les jornades de cuina i d'elaboració de menjars de l' *Ayd* (o celebració religiosa), és molt habitual una excepcional i més completa sessió de *hammam*, que tindrà en aquesta ocasió el doble objectiu de la higiene personal i de la purificació espiritual. Cal dir que, precisament per això, el divendres (que és el dia sagrat dels musulmans) és un dia especialment concorregut al *hammam*, però sobre tot pel que fa als homes. Aquests espais es troben a gairebé tots els barris dels nuclis urbans i a les zones rurals, se'n troba fins i tot al més petit llogaret. En general, cada *hammam* estableix una franja horària reservada per a les dones i una altra per als homes.

Zàwies, marabuts, centres de peregrinació¹⁸⁶.

Les nombroses *zàwies* existents a la regió Gebal·la i a la resta del Marroc, més enllà de la seva funció mística o espiritual, han de ser considerades també com espais de socialització. És en aquests espais on es desenvolupa l'islam popular i menys ortodox.

Les *zàwies* són sobretot freqüentades per dones, però també un bon nombre d'homes s'hi adrecen amb diferents objectius i amb més o menys convenciment. Poden considerar-se espais de trobada, tot i que la freqüència amb que són visitades per part dels feligresos les fa d'una importància menor pel que fa a la interacció social. Al voltant dels centres de peregrinació acostuma a desenvolupar-s'hi també un centre comercial i de serveis (restaurant, cafès, barberia, botigues de queviures, herbes remeieres,

---

¹⁸⁶ El significat als termes de *zàwia*, *marabut* i alguns d'altres relacionats amb la religiositat s'han donat al punt sobre religió al Marroc. (pp. 209-213)

llaminadures, d'objectes de record,...) que serà més o menys gran en relació a la importància del marabut o santuari. A la zona del treball de camp s'hi troba el santuari de *Moulay Abd-as-Salam*, un dels més populars i concorreguts de la Gebal-la. Sobre aquest santuari, i sobre alguns d'altres, té un text de molt interès Josep Lluís Mateo, que cerca la relació que va donar-se entre l'administració del Protectorat espanyol i aquestes institucions socio-religioses que juguen un important rol en la legitimació de l'autoritat política (2003:399).

Fatima Bouchmal apunta que la regió Gebal-la, i en concret la província de Xauen, és una de les zones amb una major densitat de sants del Marroc. Aquesta estudiosa elabora un llistat dels sants de la ciutat de Xauen i de la regió, i incideix en el fet que també les dones compten amb les seves pròpies santes i els seus propis ritus religiosos. (2010c:50-56)

Així, tots aquests citats, són espais de socialització que les dones emigrades, però també els homes, troben a faltar sens cap mena de dubte quan es troben a l'espai de migració.

4.5. 'Ars o casament.

Hi ha altres festes tant o més importants que la del casament, però aquesta és la més llarga i complexa de totes les celebracions que es realitzen al Marroc, al llarg de la vida d'una persona. Aquí es fa una descripció d'aquesta i s'omet la resta (*khutuba* o festa del prometatge, *tahara* o circumcisió, *sebba* o festa del nen, etc.) per una qüestió d'espai i perquè la majoria d'aquestes suposen una repetició de molts dels elements que aquí se citaran.

La celebració del casament marroquí és un tema que ha copsat l'atenció de molts antropòlegs i antropòlogues, per la seva complexitat, per la seva riquesa ritual i per la seva simbologia, entre ells destaca sense dubte Edward Westermarck¹⁸⁷. A demés, tal com s'ha pogut veure al llarg, no només del treball de camp sinó també dels molts anys de contacte amb el Marroc, la celebració del casament té tantes versions com zones té el Marroc. Tot i així, hi

---

¹⁸⁷ El seu text més complet sobre aquest tema és *Marriage Ceremonies in Morocco* (1914), però l'autor el reprèn en altres publicacions seves, com *Ritual and Belief in Morocco* (1924).

ha una sèrie de pautes que es repeteixen en totes aquestes celebracions, independentment d'on es dugui a terme el casament, com és la separació dels sexes durant certes etapes de la celebració, el ritus de la henna per a la núvia i per al nuvi (tot i que també aquests rituals sofreixen variacions entre llocs i al llarg del temps), l'ordre de les distintes celebracions, l'aïllament de la núvia i el comportament que s'espera d'ella, el procediment dels àpats, etc. però hi ha infinites variacions respecte a la manera de dur a terme cada una de les festes, la duració i l'espai destinat per a cada una d'aquestes, la forma dels regals que rep la núvia per part dels convidats i convidades, etc.

També s'entén que les celebracions i els seus rituals pateixin una transformació al llarg dels anys. Així, el tipus de boda que descriu amb tot luxe de detalls Eva E. Rosander (2004[1991]) al seu magnífic llibre *Mujeres en la frontera*, pot molt ben ser que encara segueixi vigent a les zones més rurals del nord marroquí, però les celebracions a les que s'ha assistit durant aquesta recerca indiquen que hi ha hagut molts canvis en relació a aquesta celebració. Des de les sales i palaus que s'han adaptat per a dur-les a terme (edificacions sumptuoses que s'han reproduït com els bolets a totes les poblacions marroquines i que suposen un gran negoci per als seus propietaris i organitzadors), fins als vestits de núvia, que cada any augmenten en nombre i preu.

Així, les celebracions de matrimoni a les que es va assistir durant el treball de camp van resultar, tot i seguir sempre el mateix patró, ben diverses cada una d'elles, en funció de si aquestes se celebraven a la gran ciutat (Tetuan o Tànger), a la petita ciutat de Xauen, o a la ruralia. Però fins i tot coincidint en l'espai, cada una de les famílies atorguen el seu caràcter distintiu a la cerimònia, de forma que es va assistir a casaments en els que la música i els cants van ser en tot moment religiosos (sense gairebé possibilitat de balls femenins, amb el consegüent enuig de les dones) mentre que d'altres van suposar una animada i perllongada festa de ball per a les assistents.

Tot i així, com he dit, pot parlar-se d'uns trets característics del casament marroquí que poden considerar-se comuns o habituals per a totes les celebracions d'aquesta mena. La celebració del matrimoni marroquí es du a terme de forma paral·lela i separada per part de la família de la núvia i de la del

nuvi, al menys durant les primeres etapes. Les celebracions tenen lloc al llarg de tres o quatre dies en funció de la versió triada (un dia menys per a la família del nuvi, que no intervé en la festa de la henna). La descripció que segueix (que pretén ser el màxim de sintètica) fa referència a la versió de quatre dies.

La família de la núvia és la que s'emporta la part més feixuga del festeig. El primer dia se celebra el ritual de la henna a casa de la família d'aquella i l'objectiu és tatuar amb henna les mans i els peus de la noia que inicia així el seu trànsit de la vida de nena a la de dona adulta. És una festa a la que assisteixen només les amigues i parentes de la noia i que es desenvolupa en una certa intimitat.

La celebració del segon dia la duen a terme les dues famílies per separat. La festa de la núvia acostuma a celebrar-se a casa seva. La casa s'haurà hagut d'adaptar per a rebre desenes de dones que hi arriben per fer-li els honors mentre ella roman estàtica i silenciosa, generalment en un tro i sense dirigir la mirada a ningú. La noia està o farà veure que està desolada per la seva marxa de la llar familiar i tota la part femenina de la família li fa costat. Els membres masculins de la família passaran la nit fora de casa o es refugiaran a la terrassa de la llar, mantenint-se teòricament al marge de la cerimònia.

Aquest mateix dia, la família del nuvi celebra també una recepció a la pròpia casa o en un saló de lloguer, destinada als familiars i amics més propers d'ambdós sexes. Les dones ballen en un espai i els homes xerren i beuen te en un altre. Aquesta festa té unes poques hores de duració i té com objectiu acomiadar l'estat de solteria del nuvi. Mentrestant, la branca femenina de la família espera que passin les hores per fer una petita incursió en grup a la festa de la núvia i comprovar que tot marxa bé, a la vegada que s'hi porten regals. La nit acaba de matinada per a la família del nuvi i molt més tard per a la de la núvia (que sovint s'allarga fins entrat el matí).

La festa del tercer dia és organitzada i pagada per part de la família de la núvia i actualment acostuma a celebrar-se en allò que ells anomenen un palau. Pot tractar-se d'una gran sala adaptada per a celebracions o d'una casa antiga restaurada i adaptada de forma ostentosa per a la realització de festes. En tots els casos constarà de diverses sales o espais amb taules i cadires folrades de

teles daurades i grans cortinatges. A demés, hi haurà un espai separat amb taules i cadires menys ornamentades on podrà celebrar-se l'àpat del darrer dia i que en cas de tractar-se de la festa del tercer dia, romandrà tancat. Així, aquesta festa atraurà també només dones, però en un nombre molt alt. És a aquest convit que totes les dones de la família, parentes, amigues, conegudes i veïnes hi són convidades. En aquesta ocasió, i encara que bàsicament es tracta de la festa de la núvia, les dones de la banda del nuvi hi seran també presents, tot i que no serà fins molt més tard que la resta, que arribaran escortant el nuvi. És aquest el primer moment de trobada dels nuvis ja com a matrimoni. Per primera vegada el nuvi s'asseurà al tro, al costat de la núvia, i es prendran les mans i es faran algunes mirades. Ambdós llueixen vestits luxosos i la núvia desapareixerà un parell de vegades per canviar-se de vestit. La festa és llarga i monòtona. Comença a primera hora de la tarda i acaba gairebé de matinada. En general hi ha música en viu i les dones s'aixequen en grups reduïts i ballen al davant dels nuvis. Al llarg de la nit se serveixen pastes salades i dolces, suc i varies tongades de te verd amb menta.

Però la cerimònia encara no ha arribat a la seva fi i els nuvis tornaran a separar-se en acabar la vetllada.

El quart dia de festa és el més intens pel que fa a les emocions. Aquesta vegada les dues famílies uneixen els seus esforços i convergeixen tots en un sol espai, que gairebé sempre es tracta d'un palau, atès l'alt nombre de convidats i d'assistents que s'hi apleguen. La parella s'uneix definitivament i l'aplegament de les dues famílies ho simbolitza en aquesta trobada. La festa acostuma a durar des d'abans de la posta de sol fins la sortida de sol del dia següent. Tot comença quan la família del nuvi es dirigeix en comitiva, i escortada per una banda amb trompetes, a casa de la núvia amb la *buia*¹⁸⁸, per tal d'emportar-se'n la noia definitivament. Aquest ritual d'apoderament de la núvia es du a terme de forma bastant dramàtica, en general. La noia i la seva família ploren i es lamenten per la seva marxa, mentre que les dones de la família del nuvi miren de consolar-la. Una vegada la noia és dins de la *buia*, la comitiva, que s'ha anat fent nombrosa (amics, coneguts i veïns s'hi afegeixen)

---

¹⁸⁸ Una mena de gàbia o caseta de fusta coberta de teles en la que transportaran a la núvia fins a la casa del nuvi, el darrer dia del casament.

marxa en direcció a la casa familiar del nuvi. Molt sovint aquesta és substituïda pel palau on es durà a terme la festa. La noia va vestida amb el vestit blanc de boda a l'estil europeu, tal com s'ha posat de moda els darrers anys. Una vegada al palau, els nuvis seran rebuts per la mare (o les germanes d'aquest en absència d'aquella) que els oferirà llet i dàtils. La primera símbol de puresa (per a la núvia) i els segons de fortuna. Dut a terme aquest breu ritus, la noia serà guiada a un espai reservat i desapareixerà de la vista dels convidats.

La núvia romandrà allunyada de la gresca i dels convidats fins entrada la matinada, en companyia d'algunes de les seves amigues de confiança, rebrà visites breus de les seves germanes, mare, cunyades,... mentre descansa a l'espera que tot s'acabi.

A la festa d'aquest quart vespre són els homes els que prenen importància. Ja vinguin de part de la família de la núvia o de la del nuvi, tots esdevenen convidats d'aquest. De fet, aquesta és l'anomenada "festa del nuvi". Les dones hi assisteixen engalanades com princeses i es mantenen separades dels homes en tot moment, quedant relegades al rol de simples observadores. Mentre els homes seuen al saló més luxós, en confortables butaques, i són els primers en rebre les atencions (te, refrescs i pastissos), les dones seuen en cadires senzilles, atapeïdes en un espai sempre d'inferior categoria i acompanyades dels nens i nenes que a mesura que passa l'estona es van esvarant més i més. Els homes seuen i només els més joves ballen embogits al centre de la sala a mesura que la música van pujant de ritme. Les dones ballen, siguin grans o joves, i descansen a estones i per grups, a l'hora que se'ls ofereixen refrescs, te i pastissos. Però la principal activitat de les noies durant la nit és l'atenta i intensa observació dels homes, que més tard els donarà la possibilitat de parlar de la festa com si realment haguessin estat interactuant amb aquells, creant allò que Eva E. Rosander anomenaria una història compensatòria.

Rosander explica que les joves marroquines de la zona fronterera amb Espanya es troben en una situació difícil i complexa degut al contacte amb la societat i la forma de vida dels espanyols. Mentre que són obligades a mantenir la forma de vida i els costums de la seva comunitat desitgen viure a la manera

dels seus veïns. Així, somien que accedeixen a la forma de vida europea sense sortir de casa seva i desenvolupen diferents estratègies per capgirar la seva realitat i fer, en certa manera i sense saltar-se les normes, allò que desitgen. Rosander fa referència a la forma com parlen d'aquestes accions "rebels" i les anomena 'històries compensatòries'. Una d'aquestes estratègies és la de viure l'observació com un acte participatiu. Aquesta és una tendència que pot generalitzar-se, segons les observacions dutes a terme per aquesta tesi, a la totalitat de la zona d'aquest estudi. Així, a la festa del nuvi, les noies, que són meres espectadores, esdevenen des del seu punt de vista participants actives de la celebració. I tot i ser tractades com convidades de segona categoria, les dones viuen la festa amb tanta o més emoció que els homes. Rosander dirà:

"ce qui donne à la fête son charme et son contenu émotionnel c'est la possibilité de regarder les jeunes gens. Ces fêtes de mariage pour les homes (pour le marié) constituent les occasions les plus importantes qu'ont les jeunes filles de voir leurs prétendants potentiels." (1993:189)

Però continuem amb el desenvolupament de la festa. La nit es fa llarga i fins entrada la matinada no es començaran a organitzar grups per anar a sopar. Són els germans i les germanes de la núvia els que els organitzen. La sala menjador té sistemàticament una cabuda inferior a la gran quantitat de gent convidada. És així que sempre s'ha de recórrer als torns. En ser la festa del nuvi, els primers en menjar seran els homes i, només en acabar aquests, començaran a sopar les dones, el darrer torn de les quals pot acabar sopant a les sis o a les set de la matinada, en funció de la quantitat de gent convidada. A cada taula s'hi asseuran més o menys vuit persones que compartiran el contingut d'una gran safata. L'àpat consta de dos plats més postres. En primer lloc acostuma a servir-se un pollastre exquisidament cuinat amb olives i llimona confitada, i de segon un filet de vaca amb ametlles i prunes fa les delícies dels comensals. Per postres, en general, se serveix fruita del temps.

Tot i que és normal que només acabar l'àpat homes i dones s'acomiadin i marxin d'immediat, la família propera i els amics romanen a l'espera del darrer ritual del casament. El ritus de la henna del nuvi. Aquesta és, diria, la part més

emotiva de la boda per a la família del nuvi. Les emocions afloren a flor de pell i algunes dones fins i tot ploren. El nuvi arriba en processó precedit d'un parell de noies verges de la família i de dos acompanyants. Vestit amb una túnica blanca i cobert amb la caputxa, el noi és guiat pels seus escortes fins al tro de la cerimònia. Mentre regna un silenci respectuós, una dona de la família li untarà el dit petit d'una ma amb la henna i una altra el ruixarà amb aigua de roses. El ritus s'ha dut a terme i els músics es posen a tocar mentre els presents piquen de mans al ritme de la música, que poc a poc va prenent un ritme més i més fort. Les dones fan *zaghrifs*¹⁸⁹, es respira un moment de màxima emoció. La festa ha arribat a la seva fi. El recent casat ja pot emportar-se la núvia, que l'espera amb el seu vestit radiant.

En totes aquestes festes s'ofereix menjà i beure als convidats i convidades i a la totalitat dels assistents. A les dones se'ls facilita una bossa de paper per a poder emportar-se a casa aquells pastissos que no tenen ganes de menjar-se.

A demés, durant cada una d'aquestes sessions la núvia llueix un vestit diferent i en alguns d'elles, com la del tercer dia (quart per algunes), la núvia es canvia d'indumentària en varies ocasions, mentre les convidades fan temps comentant la qualitat del conjunt de la celebració. En la majoria dels casos, les noies són propietàries de només un o dos dels vestits que lluiran, mentre en altres casos la totalitat d'aquests són de lloguer.

4.6. El ramadà.

Durant el mes sagrat del ramadà, els musulmans de tot el món fan dejuni durant totes les hores de llum solar. A demés, s'abstenen de beure, de posar-se perfums o colònies, de fumar, de tenir relacions sexuals i de tenir mals pensaments de cap mena. Com que es tracta d'un mes del calendari lunar, les dates del ramadà van traslladant-se d'estació al llarg dels anys. Els darrers anys (durant els que ha durat la recerca) ha coincidit als mesos d'octubre, setembre i d'agost. Com és obvi, quan el ramadà coincideix amb els mesos

---

¹⁸⁹ Xiscles aguts que realitzen les dones, movent la llengua de forma lateral a banda i banda, per mostrar la seva alegria.

d'estiu s'accentua la seva duresa. Tot i així, cal dir que els marroquins que poden passar-lo a la seva terra natal (cosa que miren de fer tots els migrats, si poden) el viuen amb molta més serenitat i alegria. És un mes de recolliment personal durant el que s'accentuen les oracions, les visites a la mesquita i la vida familiar. Com és d'esperar en una situació així que afecta a tota una societat, els marroquins opten per canviar els horaris de feina, d'obertura de les botigues, del descans, etc. Amb el ritme totalment trastocat, els marroquins i marroquines es lleven al migdia, fan només allò que els és estrictament necessari, fan les oracions i dormiten per casa la resta del dia. A la posta del sol la seva vida es reactiva totalment. Només sentir la sirena que els anuncia el trencament del dejuni es llancen a fer el *ftur*, l'esmorzar que, en general, es compon d'un tassó de *harira*, *xabakiya*¹⁹⁰, uns quants dàtils, un ou dur, olives, *sfuf*¹⁹¹, un *baghrir* i un parell de gots de te. A partir d'aquí comença la vida altra vegada. Els homes marxen en direcció a la mesquita, les dones fan les oracions des de casa i una vegada acabat això, s'arreglen tots i surten a passejar. Es visiten amics i familiars, es felicita el ramadà a coneguts i veïns i es passen hores i hores al carrer i a les terrasses. La vida social pren importància i la nit es dedica íntegrament als àpats (al llarg de la nit s'acabaran fent tots els àpats ajornats, tot i que lleument més moderats a com es farien durant el dia) i al gaudi. La nit recompensa la jornada de sacrifici. Una dada a apuntar és que, com és de preveure, aquells que més malament ho passen i ho fan passar a tothom són els que fumen. El sacrifici els posa de mal humor, i la resta de la gent acaba pagant-ne les conseqüències. Els darrers dies del ramadà són els pitjors en aquest aspecte, contràriament a com hom suposaria lògic. Però molts homes estan ja cansats d'abstinència i sovint es creen situacions tenses, que acaben en discussions i baralles en públic.

El ramadà acaba amb una festa, *l'Ayd al-sagir* que compensa grans i petits per l'esforç que han fet. Tot i que només dejunen els majors de 13 anys i hi ha excepcions per embaràs, malaltia, viatge, etc.

---

¹⁹⁰ Unes pastes dolces i sucroses arrebossades amb sèsam que són típiques de les festes i del ramadà i que s'acostumen a menjar amb la *harira*.

¹⁹¹ Una deliciosa pasta polsosa feta a base de sèsam, ametlles i sucre, triturat juntament amb una barreja d'espècies entre les quals destaca l'anís verd.

4.7. L'interès per les llengües.

Hi ha una dada observada durant el treball de camp que caldria citar. Es tracta de l'interès que mostren els marroquins i marroquines pel que fa a l'aprenentatge de les llengües. És ja un tòpic dels turistes estrangers que han visitat el Marroc el dir que els marroquins tenen molta facilitat per als idiomes, ja que aquests es fan entendre en gairebé totes les llengües. La realitat és que sobta la baixa taxa d'alfabetització del país i el domini de les llengües que, a la vegada, mostra una part important dels marroquins i marroquines (molt més habitual entre els primers). Així, és comú que, fins i tot persones que han assolit un baix nivell d'escolarització, tinguin un nivell bàsic de dues o tres llengües estrangeres. Sobre això, els marroquins expliquen, com anècdota, que l'anterior rei del Marroc, Hassan II, estava tan obsessionat amb la necessitat del coneixement de les llengües que, fins i tot, havia arribat a dir que la riquesa intel·lectual d'un país s'havia de mesurar per la taxa del nombre de llengües que parlava la seva gent. Aquesta idea ha romàs al Marroc fins el punt que als informes sobre dades demogràfiques i socials hi apareixen les taules sobre el nombre de llengües que parlen els habitants de cada zona, abans que les taules amb els índexs d'alfabetització. Això pot veure's, per exemple, als informes de *l'Haut Commissariat au Plan*.

TERCERA PART.

**PRIMERA ANÀLISI ETNOGRÀFICA SOBRE
ELS MIGRATS.**

Capítol 5. Els migrats a l'espai de migració.

Aquest capítol, i el que segueix, fan referència a les dades etnogràfiques generals sobre migrats obtingudes durant el treball de camp, que s'estructuren al voltant de dos eixos, l'espai de migració i l'espai d'origen. Les conclusions i els percentatges que s'inclouen en ambdós capítols fan sempre referència al grup directament estudiat i, d'entrada, no es pretenen generalitzar al conjunt de la població marroquina immigrada, ni al conjunt de marroquins i marroquines residents a l'Estat espanyol. Tot i que moltes de les conclusions impliquen una major generalització que, amb el pas del temps, s'haurà de contrastar.

Aquesta tercera part de la tesi se centra en les dades obtingudes una vegada al camp, tant les de caire documental sobre el camp en concret, com les dades empíriques obtingudes a partir del treball de camp en general. També es basa en les experiències anteriors de la investigadora amb població marroquina en el seu context d'origen i de migració.

En cada un dels eixos, les observacions han portat a formular un conjunt d'hipòtesis i a dissenyar procediments específics per a contrastar-les. Les hipòtesis formulades, les consideracions subjacents a cada una d'elles, les variables i indicadors establerts per a contrastar-les i el resultat de la contrastació realitzada de les mateixes es recullen a la quarta part.

En aquests capítols es fa una anàlisi quantitativa i qualitativa del grup d'estudi. Les dades estadístiques que s'addueixen en primer terme han estat extretes dels quadres de freqüències de les variables estudiades i suposen una descripció del grup al moment de la recerca. Les dades qualitatives són fruit del treball de camp, per observació participant, entrevistes obertes i en profunditat. El propòsit de la investigadora, en general, per a aquesta tesi ha estat sempre combinar ambdós tipus d'anàlisis, qualitativa i quantitativa, i així es fa en aquest capítol i en el que segueix.

Com podrà apreciar-se, algunes temàtiques són descrites només quantitativament, d'altres només qualitativament, i finalment d'altres han requerit dels dos tipus de dades per a la plena comprensió. Aquesta part de la

tesi no pretén recollir tota la informació obtinguda sobre cada un dels temes, sinó triar i exposar aquelles dades que puguin donar una visió precisa i de conjunt, tal com apunta el títol. Més endavant, a la part dedicada a les hipòtesis (capítol 7), s'ampliarà la informació referent als temes en els que es va centrar la investigació i que van a conduir al plantejament de les hipòtesis principals i a la seva posterior contrastació.

Cal aclarir que l'estudi s'ha fet a partir de tres mostres diferents:

1. La primera d'elles de 103 subjectes adults (de 18 o més anys), és la que s'ha denominat "mostra de les illes Pitiüses".
2. La segona és la "mostra dels joves" de fins 18 anys. Aquesta inclou 8 joves de la mostra dels adults (els únics amb 18 anys i que encara viuen a la llar familiar al moment del treball de camp) i n'incorpora 19 més de nois i noies d'institut.
3. La darrera és la "mostra del Marroc". De 53 subjectes, és una submostra de la primera, i selecciona només els subjectes que van ser entrevistats al Marroc, durant les seves estades allà, i a partir dels quals es va poder fer observació participant entre les famílies que resten a origen.

Així, d'aquí endavant, quan en aquest text es parla de "la mostra" es fa referència a la totalitat dels subjectes de l'estudi, i quan es parla de la "mostra de les Pitiüses", de la "mostra del Marroc" o de la "mostra dels joves", es perquè s'està fent referència específica a una d'aquestes submostres. Ara bé, les dades concretes de la "mostra del Marroc", no s'exposaran aquí, sinó que seran exposades al seu moment al capítol següent.

Per altra banda, junt a aquestes dades, i com a marc comparatiu, en aquest punt se citen dades d'altres estudis sobre població immigrada i especialment es posa èmfasi en les dades de Colectivo Ioé (2010a,2010b) extretes de l'Enquesta Nacional sobre Immigració (ENI) de l'any 2007. Les dades d'aquest darrer estudi fan referència al conjunt de la població immigrada de l'Estat Espanyol i al col·lectiu marroquí en concret, i al text es mostren en una tipografia de mida inferior a la resta.

1. Caracterització del grup estudiat. Anàlisi estadística i trets qualitius. Comparativa amb la Mostra de l'ENI 2007.

1.1. Composició del grup, perfil demogràfic, antiguitat i situació jurídica dels subjectes que el formen.

La mostra està composta de 122 subjectes, dels quals 103 són subjectes adults, de 18 anys o més, (51 homes i 52 dones) i 19 són joves, entre els 12 i els 17 anys (10 nois i 9 noies). Dels 122 subjectes, 62 residien al moment de la recerca a l'illa de Formentera i 60 a vila d'Eivissa. A la mostra hi ha un total de 61 homes i 61 dones, cada un dels sexes suposa el 50% de la mateixa.

Les variables dels adults i les del grup de joves han estat tractades de manera específica al llarg de tot el treball i per separat. Així, els percentatges que es presenten a continuació faran referència només al grup dels 103 adults, i només quan s'especifica expressament es tracta de la mostra dels joves.

Medi d'origen.

El 78,6% dels subjectes de la mostra dels adults prové del medi rural. El percentatge més alt és el del grup de les dones de Formentera (80,8%), però no dista gaire del percentatge de la resta dels grups. Per aquesta variable es pot afirmar que la mostra és representativa de la realitat del col·lectiu marroquí a les illes Pitiüses.

Regions d'origen.

Sobre les zones d'origen dels marroquins, Colectivo loé, a partir de les dades de l'ENI 2007, assenyala que el 45% dels marroquins de la mostra de l'enquesta (representativa del col·lectiu

marroquí de l'Estat Espanyol) és originària de la zona de l'antic protectorat espanyol al nord del Marroc, és a dir, la regió Gebal·la i la regió del Rif (sobretot de Nador), amb un 27 i un 18% respectivament; a més, cal citar amb un 14% la regió de la costa Atlàntica (sobre tot província de Casablanca) i la regió de l'Atlas (especialment Beni Mellal) amb un altre 14%. La resta, 9% de la província d'Oujda (Regió Oriental), 5% de la zona central, 4% del Sàhara i 1% del Soûs. (2010a:147-148)

Així, en el cas de la mostra que ens ocupa, gairebé el 40% dels subjectes són originaris de Xauen, el 24% és de Tànger, el 6% de Tetuan, el 17.5% de Larraix i un 12.5% originaris d'altres localitats o regions del Marroc. Així, i com pot observar-se, la gran majoria dels subjectes de la mostra (87.5%) són originaris de la Península Tingitana.

Edat dels subjectes de la mostra.

Segons l'*ENI 2007*, el 61% de la població immigrada de l'Estat Espanyol té menys de 40 anys, situant-se la mitja d'edat del conjunt d'aquesta població en els 38,4 anys. En el cas dels marroquins, la mitja d'edat és una mica inferior, essent de 37,4 anys. (2010:41) Per altra banda, l'edat mitja d'arribada a Espanya dels marroquins estaria entre els 26 i els 28 anys. (2010:45)

El 35.9% dels subjectes adults de la mostra dels marroquins de les Pitiüses tenia al moment de la recerca una edat compresa entre els 18 i els 30 anys, un altre 35% es trobava en la franja d'edat entre els 31 i els 40 i el darrer 30% tenia més de 40 anys.

Per altra banda, el 66,7% dels subjectes de la mostra dels joves tenia al moment de l'estudi 16 o 17 anys i només el 33,3% tenia una edat entre els 13 i els 15 anys.

Temps de residència a destí.

Segons dades de l'*ENI 2007*, aportades per Colectivo Ioé, el 70% de la població immigrada de l'Estat Espanyol portava 10 o menys anys a destí, en aquell moment. En el cas dels marroquins, el 20% hauria arribat abans del 1987 i el 22% entre aquell any i el 1996, suposant els immigrants amb més de 10 anys a destí el 42% i els arribats la darrera dècada, el 58%. (2010a:31-33)

Dels 103 subjectes de la mostra de les Pitiüses, 70 individus (68%) porten com a màxim 10 anys a les illes, mentre que només 33 (32%) hi porten un temps superior als 10 anys. En segmentar per sexes i per població ens adonem que entre les dones el percentatge més alt és el del grup que porta entre 1 i 5 anys per a les de Formentera (el 69,2%) i el de les que hi porten entre 6 i 10 anys per a les d'Eivissa (46,2%). Per als homes l'índex més alt entre els residents a Formentera és el que correspon a la franja d'entre 6 i 10 anys (53,8%), mentre que per als homes residents a Eivissa ho és la de més de 20 anys (44%). Així, mentre que els homes porten molt més temps a destí que les dones, en general, la diferència més important s'observa entre els grups de les dues illes. A Formentera el 88.5% dels marroquins hi porta un màxim de 10 anys, en front el 47% d'Eivissa.

Pel que fa a la mostra dels joves, el 80% dels subjectes de la mostra d'Eivissa porta més de 10 anys a l'illa, mentre que a la mostra de l'illa de Formentera l'índex més alt de temps transcorregut a destí és el que comprèn entre els 4 i els 10 anys (66.7%). També aquí es torna a observar la major antiguitat de la mostra de l'illa d'Eivissa i per tant la també major consolidació del grup. També s'observa que la majoria de les noies ha arribat a una edat més avançada que la majoria dels nois. El 58% de les noies va arribar amb més de 10 anys en front el 6,7% dels nois. El 53,3% d'aquests va arribar a una edat compresa entre els 5 i els 10 anys, i un 40% a una edat inferior als 5 anys. Així, el 93,3% dels nois va arribar a destí abans dels 10 anys, en front el 41,7% de les noies.

Estudis.

Mentre que per al conjunt de la població immigrada de l'Estat Espanyol, l'*ENI 2007* apunta que un 59% dels migrats ha començat o acabat els estudis secundaris, el 20% no ha superat la primària i un 21% ha dut a terme (o començat) estudis terciaris, el perfil dels marroquins mostra una formació una mica inferior a la mitja (fins i tot per sota de la resta d'africans). Així, el 40% dels marroquins ha assolit només el nivell primari, tant entre els homes com entre les dones. (2010:45-47)

El 3.9% dels subjectes de la mostra de les Pitiüses no està escolaritzat, el 28.2% ha acabat només la primària, el 29.1% ha cursat els estudis de

secundària, el 17.5% ha començat o acabat el Batxillerat, el 13.6% ha seguit com a mínim un curs universitari. Per altra banda, el 7.8% dels subjectes de la mostra ha estudiat a destí (ESO). Aquests percentatges no varien gaire segons el sexe.

Situació jurídica.

Pel que fa a la situació jurídica dels subjectes estudiats, només un 1% d'aquests es trobava en situació irregular i sense empadronar, al moment del treball de camp, el 4.9% es trobava en situació irregular, però empadronat, el 21.4% tenia permís de residència però no de treball (situació de la majoria dels reagrupats) i el 72.8% dels subjectes tenia permís de residència i de treball. A més, el 21.4% dels subjectes del l'estudi estava tramitant la nacionalitat espanyola i el 12.6% ja la tenia concedida.

A la mostra s'observa la diferència entre sexes en el percentatge de subjectes amb permís de treball: 46,7% dels homes en front el 17,4% de les dones. El fet que les dones arribades per la via del reagrupament familiar tinguin dificultats per a l'obtenció del permís de treball perpetua la seva dependència en front els marits i fa que moltes d'elles acabin treballant en l'economia submergida. Prou complicat que ho tenen les dones marroquines perquè els marits acceptin la seva voluntat de treballar com perquè una vegada aconseguit el permís d'aquests es topin amb els enrevessats paranys administratius de l'espai de migració per a fer-ho.

I és que, tal com apunta la Doctora en Dret Ruth M. Mestre, "*la LOE¹⁹² veta a las mujeres reagrupadas el acceso al ámbito público, como sujetos con estatuto propio y autonomía, y las construye como sujetos subordinados y dependientes en lo privado.*" (2005:160)

---

¹⁹² Llei Orgànica d'Estrangeria. L'autora fa referència a la LO 4/2000, modificada per la 8/2000 *Sobre derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social.*

1.2. Dades sobre les raons, plantejament, planificació i realització del projecte migratori d'aquests immigrants marroquins.

Les raons.

La primera qüestió a plantejar-se és: quines són les raons que fan pensar als marroquins en deixar la seva terra i la seva gent, per anar-se'n a un país desconegut i que, en principi, els tanca les portes?

Tal com expressen els marroquins i marroquines amb els que s'ha pres contacte al llarg del treball de camp, però també tants d'altres amb els que s'havia mantingut relació prèvia a aquesta tesi, aquí (a Catalunya i a les Illes Balears) i allí (al Marroc), les raons són variades, manca de feina, de futur professional, de llibertat, d'oportunitats, etc., però en el fons de totes aquestes mancances hi rau la cerca d'unes millors condicions de vida, siguin quines siguin les que tenien o tenen al Marroc.

La majoria dels immigrants marroquins entrevistats, especialment els darrers en arribar, reconeixen que les seves condicions de vida al Marroc no eren pèssimes. Cap d'ells havia passat mai gana, tot i que no es descarta l'existència d'immigrants marroquins d'estrats socials més baixos en altres regions espanyoles o fins i tot a les illes. S'arriba a la conclusió que no es tracta d'una qüestió de supervivència sinó d'una qüestió de manca d'expectatives de millora.

Per altra banda cal tenir present l'efecte crida. Molts dels entrevistats afirmen que una bona part de les seves expectatives s'havien desenvolupat al voltant de les històries dels coneguts que havien migrat prèviament. Veïns, companys d'escola, parents, als que veien arribar per passar les vacances al Marroc, molts d'ells en monovolums, carregats de regals, amb títols de propietat sota el braç i amb la cartera plena per obsequiar als parents. També la televisió funciona de reclam. La finestra oberta des d'on veure com es desenvolupa feliçment la vida dels altres.

Un dels entrevistats de la mostra de Formentera explica el gran desengany que va tenir quan va arribar a Espanya. Tota la seva infantesa l'havia passada en

contacte amb turistes europeus que de pas per la seva ciutat, Tànger, es mostraven d'allò més amables amb els autòctons. Satisfets amb l'hospitalitat marroquina, els estrangers eren generosos i amistosos. Res més lluny d'allò amb el que es va trobar en creuar la frontera espanyola.

L'ENI 2007 assenyala que el 32% dels migrats (de totes les nacionalitats) citen els motius familiars (reagrupament, etc.), arribant aproximadament al 40% entre els marroquins. Citen la cerca de millors oportunitats laborals el 62% dels migrats (més del 70% dels marroquins). (2010:91) Així, la principal motivació per la migració dels marroquins és la laboral. Més del 30% dels marroquins, segons aquest estudi, haurien migrat impulsats per la manca de feina, mentre que al voltant del 50% ho haurien fet com una via de millora laboral (tot i tenir feina a origen). En aquest cas es parlaria d'insatisfacció amb la situació econòmica i/o amb les condicions de la feina. (2010:404)

Per altra banda, el 52% dels migrats assenyala que en la seva decisió de migrar van estar influïts per algun/a compatriota ja emigrat, superant els marroquins aquesta mitja. A més, aquesta influència és major entre els que van arribar darrerament, entre les dones, entre les persones amb un nivell d'estudis més baix i entre les més joves. Tractant-se en la majoria dels casos de la influència d'un familiar. (2010:92).

Vincles familiars dels migrats.

Dels 103 subjectes de la mostra, el 27.2% eren solters/es al moment del treball de camp, el 69.9% estaven casats/des i només el 2.9% estaven separades o eren vídues (aquestes darreres eren totes dones).

Dels 75 que estaven casats/des, el 90.7% tenia la família (o part de la família) reagrupada a destí.

També cal mencionar el cas d'algunes parelles mixtes. A la mostra només en hi ha tres casos, tot i que al llarg del treball de camp es va prendre contacte amb 13 parelles més d'aquesta categoria. Segons les meves observacions, la formació de parelles mixtes és més freqüent a Formentera, potser pel fet que hi ha molt poques noies marroquines immigrades a l'illa (hi ha només 11 noies en edats entre els 15 i els 24 anys). Pensem que, per una banda, les filles dels primers immigrants encara no estan en edat de casar-se (exceptuant les d'una

família. I justament una d'elles s'ha casat amb un valencià), i per altra, a l'illa hi arriben molt poques noies marroquines solteres.

Les parelles mixtes observades han incorporat molt ràpidament, segons les meves dades, els costums de la vida social i familiar locals. Tant si es tracta d'un home marroquí amb una espanyola o immigrada comunitària, com d'una marroquina amb un home espanyol convers a l'Islam (casos observats)¹⁹³, la vida social de la parella o de la família s'activa i diversifica immediatament. Com és d'esperar, s'amplia el nombre de col·lectius amb els que es relacionen i s'obren les activitats cap a fora de la llar familiar, en relació a la vida social de les famílies marroquines.

Antecedents migratoris.

Pel que fa a les **etapes migratòries** o migracions internacionals prèvies, *l'ENI 2007* assenyala que només el 7% dels marroquins n'ha dut a terme. Així, junt amb els equatorians i els romanesos, són el grup que menys n'enregistren dins de la població immigrada de l'Estat espanyol. (2010:75)

El 57.3% dels subjectes de la mostra de les Pitiüses ha arribat directament a les illes, és a dir que no presenta etapes migratòries prèvies. El 35% ha passat per altres poblacions de l'Estat Espanyol (com a mínim una altra), un 1.9% ha viscut a algun altre país de la UE, i un darrer 5.8% ho ha fet en altres poblacions de l'Estat Espanyol i en altres països de la UE. Per altra banda, són els homes immigrants marroquins que resideixen a Formentera els que mostren més etapes prèvies, i és que en molts casos s'han traslladat a l'illa després d'haver viscut un temps a Eivissa, com primer destí.

Situació a l'espai d'origen dels migrats.

Sobre l'etapa prèvia a la migració, i pel que fa a la situació laboral dels migrats a l'espai d'origen, *l'ENI 2007* aporta les següents dades que desmenteixen la idea que els que més

---

¹⁹³ Entre els subjectes de les illes Pitiüses no s'ha observat cap cas de parella mixta en la que la dona s'hagués convertit a l'Islam, tot i que posteriorment al Marroc s'ha entrat en contacte amb unes quantes.

migren són aquells que es troben aturats: el 57% dels immigrants es trobava actiu econòmicament abans de migrar (47% amb feina i 10% cercant col·locació), mentre que el 19% estudiava, el 7% tenia com ocupació les tasques de la llar i el 3% estava jubilat. (2010:84)

També segons dades de l'ENI 2007, els migrants marroquins, amb un 53%, mostren una de les taxes d'activitat més baixes a l'espai d'origen, entre aquells que van migrar amb més de 16 anys. (2010:86) A més, Colectivo Ió assenyala que els sectors laborals on més s'insereixen els homes marroquins abans de migrar eren la construcció, l'agricultura i el comerç, mentre que les dones marroquines que treballaven, estaven ocupades sobre tot a la indústria, al comerç i a altres serveis. (2010a:88)

Així, Colectivo Ió, a partir de les dades de l'ENI 2007, arriben a la següent síntesi sobre el col·lectiu marroquí i n'infereixen un patró: *“población joven (edad promedio 27 años) con bajo nivel de estudios, también con mayoría masculina; las mujeres tenían una tasa de actividad bajísima (y carecían de experiencia laboral) mientras que la de los hombres era elevada; la jornada laboral promedio era de 45 horas. La emigración seleccionó especialmente la población no activa de ambos sexos; entre los activos la tasa de desempleo era elevada aunque la emigración no seleccionó especialmente a desempleados; los ocupados tenían generalmente empleos de tipo manual con elevado índice de temporalidad; el proceso migratorio afectó especialmente a asalariados del sector industrial.”* (2010b:402)

Dels homes de la mostra de les Pitiüses, el 23.5% treballava en el sector de la construcció i derivats, quan vivia a origen. La resta es distribuïen tal com segueix: el 5.9% treballava a l'Administració, el 9.8% en el turisme, 5.9% en el comerç, 5.9% en l'agricultura/ pesca, 11.8% en altres sectors i el darrer 37.3% no treballava (inclou aquells que encara estudiaven). Pel que fa a les dones, només treballava el 23.1% (en la indústria, en el comerç i ensenyament, bàsicament).

Trànsit cap a destí: del nord marroquí a l'Estat Espanyol.

Plantejament de la migració i planificació del viatge. Com es du a terme el procés de migrar?

Al Marroc, en general, els primers que migren són els homes joves. Emigren com pioners de la família, acomplint dues missions: l'enviament de remeses i la preparació del terreny per a continuar el procés migratori de la resta de la família, o d'una part d'aquesta.

En general els entrevistats expliquen que al Marroc no trobaven feina o que la que tenien els aportava poca seguretat i pocs diners, especialment en comparació als sous que rebien els seus compatriotes migrats a Europa.

Algun parent o conegut emigrat, i que ja es troba establert a l'espai receptor, els informa sobre les possibilitats de feina que tindrien al país en qüestió. Una vegada s'ha plantejat la idea de la marxa, ja és només qüestió de temps el convèncer la família, decidir la forma de dur a terme el viatge i reunir els recursos econòmics dels que es disposin. S'activa la cadena migratòria (que de fet ja s'ha iniciat en rebre informació per part del conegut ja migrat) per tal de gestionar el visat, comprar bitllets, i si cal, aconseguir documentació en préstec i preparar-se per al viatge. Alguns marroquins de l'estudi expliquen casos de coneguts que van entrar a l'Estat espanyol amb la documentació de compatriotes seus amb residència a algun estat de la UE, òbviament mitjançant suborns. La majoria dels entrevistats asseguren haver creuat l'estret en el ferri i haver passat la frontera amb un visat (de turista o de reagrupament) o mitjançant el pagament de suborns a la policia, tot i que molts coneixen algú que ha arribat a Espanya de forma clandestina (amb pastera o sota un camió).

Viatge i ús de la Cadena migratòria per marxar.

Deixant de banda l'experiència d'aquells que veuen la seva aventura truncada des de l'intent del creuament de les fronteres, els marroquins que arriben a Espanya, ja sia amb un visat turístic, de reagrupament, amb un contracte laboral, o clandestinament mitjançant la pastera, tots ells recorren a les cadenes migratòries per tal d'assentar-se al nou espai. La gairebé totalitat dels entrevistats assenyala que en arribar va instal·lar-se a casa d'un parent o d'un conegut durant els primers dies, o que si més no, va recórrer al seu coneixement del medi per tal de trobar un allotjament i/o una feina.

Pel que fa a la xarxa migratòria, l'*ENI 2007* aporta dades sobre quins van ser els esclavos que van seguir els migrats de l'Estat Espanyol. Així, el 86% d'aquests, al moment de la seva arribada, tenia ja, com a mínim, un familiar instal·lat a l'estranger i es confirma que la norma són les "migracions familiars en cadena". En el cas dels marroquins residents a Espanya, l'*ENI*

2007 apunta que el 25% tenia ja sis o més familiars en aquesta situació quan van migrar. (2010:78-79)

Una vegada instal·lats, els marroquins continuen fent ús de la cadena migratòria, que en ampliar-se en destí, esdevé ja una xarxa. Aquesta xarxa migratòria, que en el cas dels marroquins té un fort component familiar, donarà suport al nouvingut en tot allò referent a la seva adaptació a la nova societat. La xarxa subministrarà a l'immigrat tot el suport econòmic, pràctic, psicològic i emocional que li calgui per tal de poder superar el seu dol. Més endavant es comentaran les limitacions que, amb el temps, pot suposar per a l'immigrat aquesta mateixa estructura.

Com ja s'ha dit, en general són els homes joves els que inicien el projecte migratori. El procés, segons les dades obtingudes durant el treball de camp, acostuma a ser el següent: Un fill és enviat com pioner, com capdavanter de la família. Aquest home sovint marxa com un clandestí (sense documents legals per a creuar les fronteres) o amb un visat de turista que, en caducar, el convertirà en un il·legal. En ambdues situacions l'home esdevé un indocumentat. Aquest home, amb el temps i el suport d'una cadena migratòria, i si la sort l'acompanya, aconsegueix una feina i un espai en una llar compartida. Poc a poc aconsegueix regularitzar la seva situació. A partir d'aquí, aquest immigrant esdevé un element consolidat, una nova anella de la seva cadena migratòria. Farà venir un germà, un cosí, un cunyat o potser a tots ells. Estalviarà una determinada suma de diners i viatjarà al Marroc per a passar-hi les vacances. Durant una d'aquestes estades estivals al Marroc es casarà i, en tornar, es dedicarà a cercar una casa no compartida i, si l'aconsegueix, començarà a tramitar els papers del reagrupament familiar.

El germà, el cunyat, el cosí, etc. del pioner arriben sovint amb un visat de turista i reproduïxen l'experiència d'aquell, però amb el suport del seu familiar. Per altra banda, moltes vegades aquests darrers arriben ja amb un contracte o un precontracte de treball que els ha aconseguit el pioner i que, evidentment, els facilita molt les coses.

Les dones, tal com s'ha dit, arriben gairebé totes per reagrupament familiar. Tot i que darrerament s'ha començat a observar alguns casos de noies solteres arribades amb projectes migratoris independents. Durant el treball de camp s'ha entrat en contacte amb algunes noies que han immigrat soles a l'illa amb

objectius laborals. Les noies solteres han arribat a través de la cadena migratòria de germans que ja havien immigrat a l'illa anteriorment i que tenen la família ja reagrupada. Però a banda d'aquests casos, de moment excepcionals, la dona acostuma a arribar ja casada a l'illa. El matrimoni es du a terme al Marroc, on la dona roman una mitja d'un parell d'anys, vivint a casa dels sogres o ocasionalment dels pares, i esperant a que el marit trobi un habitatge i arregli els papers del reagrupament familiar. Quan això queda resolt sovint ella ja està embarassada o ja ha tingut un/a primer/a fill/a.

Quan arriba la dona, la família cerca d'instal·lar-se en una llar independent i s'inicia el procés d'adaptació de la nouvinguda. La dona sovint no parla una altra llengua que l'àrab i possiblement no es planteja una altra manera de viure aquí que la del seu espai d'origen, ja que no en coneix cap altra. Durant els primers mesos, i fins i tot anys, es trobarà completament dependent dels membres més propers de la seva xarxa migratòria.

Si el marit té germà o germans casats a l'illa, serà la cunyada o cunyades qui s'ocupin d'instruir la dona en el nou medi. A vegades la dona té familiars consanguinis a destí (cal recordar que molts matrimonis es duen a terme entre cosins), i llavors la vida se li fa una mica més còmoda. Quan no hi ha altres dones de la família, la tasca resta en mans del marit i de la facilitat i els recursos de la pròpia dona per a adaptar-se a la nova situació, que no deixa de ser complexa. Pensem que la dona pràcticament no ha viscut amb el marit i que el canvi al que s'enfronta és a molts nivells.

A demés, i tal com assenyala Aisha Belarbi, la dona marroquina immigrada es trobarà amb una "doble mancança de drets: estatut personal minvat al lloc d'origen i 'problemes de ciutadania' al lloc d'arribada" (1999:25-42, citat per Roque, 1999:14).

Cost del viatge.

Colectivo loé, a partir dels resultats de les enquestes de l'ENI 2007, apunta unes dades ben allunyades de les que insinuen els subjectes del present estudi. Així, segons l'ENI, el cost mig del viatge es situaria en els 931 euros, baixant fins a 700 euros pels africans. (2010a:98)

Entenc que fan referència només al preu dels passatges, sense entrar en més despeses. I és que un bon nombre dels entrevistats d'aquest estudi parlen de xifres entre els 3.000 i els 6.000 euros, arribant en algun cas als 7.000. Aquestes xifres es refereixen al cost total del viatge i inclouen despeses relacionades amb els visats i creuament de fronteres, que suposa molt sovint un bona suma de diners en forma de suborns i/o compra de documentació falsa.

També Colectivo loé parla de l'alt preu de dues de les formes d'entrada irregulars, però continua quedant-se curt, segons les dades observades durant aquesta recerca. Així, assenyalen que el viatge en pastera pot superar els 2.000 euros per persona i que el creuament de fronteres a peu, mitjançant la intervenció d'un intermediari professional, pot suposar un desembossament de 1.000 euros. A més, al voltant del 17% de mitja dels migrants han de sol·licitar un préstec per tal de fer front a aquestes despeses. (2010a:98)

Però estic plenament d'acord amb ells quan apunten que aquestes dades, les d'aquesta recerca encara amb més motiu, mostren que aquells que emigren, siguin quins siguin els motius que tenen per marxar, no pertanyen, en general, als sectors més pobres de la societat d'origen.

Medis de transport utilitzats per arribar a destí.

El gràfic sobre els medis de transport utilitzats per arribar a Espanya, elaborada per Colectivo loé a partir de les dades de *l'ENI 2007*, mostra que el 9,8% dels migrants va arribar en avió, el 10,1% en autocar, el 7,8% en automòbil, el 65,2% en vaixell, el 0,8% en tren, el 5,2% a peu, el 0,6% en pastera o "cayuco", i el 0,4% en altres medis. (2010a:283)

La gran majoria dels subjectes de la mostra de les Pitiüses assenyalen haver arribat a l'Estat Espanyol amb vaixell o creuant la frontera de Ceuta, a peu o en cotxe. El 23.3% dels subjectes de la mostra va arribar amb tots els papers en regla per residir a destí, però no tenia permís de treball (van arribar amb visats de reagrupament, d'estudiant, o turístics). El 62.1% va arribar abans de la instauració del visat o, posteriorment, amb visat de residència i de treball. El 10.7% va arribar creuant la frontera amb documentació falsa o mitjançant suborns i un darrer 3.9% ho va fer de forma clandestina, sota d'un camió, amb

pastera o per una altra via d'aquestes característiques que se m'ha demanat de no citar.

Ús de la cadena migratòria en arribar a destí.

Pel que fa als contactes que tenen en arribar a Espanya els migrants, les dades de *l'ENI 2007* apunten que el 80% té algú a qui recórrer al moment de la seva arribada, tractant-se d'un familiar (70% de les vegades), d'un amic (30%), d'un conegut (8%) o d'un empresari (3%). En el cas del col·lectiu marroquí, el 80% de les vegades es tracta d'un familiar. Els autors de *Colectivo loé* incideixen en el fet que el creixement de la població immigrada amplia a la seva vegada la xarxa migratòria dels col·lectius, de forma que, mentre que el 2001 només el 75% dels nouvinguts tenia algun contacte a destí, el 2002 aquesta xifra havia pujat fins el 83%, essent les dones, els nens i els joves reagrupats el que més contactes tenien (com és d'esperar) i els homes els que menys. (2010a:100-101)

Sobre l'ajut rebut per a aconseguir la primera feina a destí, *l'ENI 2007* aporta les següents dades: el 64% dels migrants hauria rebut la mediació de familiars o amics. (2010:109)

Dels 85 subjectes de la mostra de les Pitiüses que estaven actius laboralment, el 36.5% havia rebut suport per part d'algun membre de la família per a trobar la primera feina, el 17.6% havia comptat amb l'ajut de compatriotes, el 24.7% citaven amics i/o coneguts espanyols o d'altres nacionalitats i el darrer 21.2% deia no haver rebut cap mena de suport (es tracta sobre tot dels pioners del col·lectiu).

2. Situació dels migrants a destí. Comparativa amb la mostra de l'ENI 2007.

2.1. Feina dels migrants a destí.

Independentment de la feina o de la professió que els immigrants tinguessin a casa seva (empleats en comerços, cambriers, pescadors, pagesos, etc.), la major part dels homes marroquins d'Eivissa i Formentera treballen en el sector

de la construcció. De fet el contingent més nombrós de Formentera és l'arribat entre els anys 2000-2005, en ple període del boom immobiliari a l'Estat Espanyol i del descens de la immigració comunitària.

Els homes marroquins amb els que s'ha entrat en contacte, en general, assenyalen que s'han traslladat a les illes perquè allí hi ha unes condicions laborals més òptimes que a la península: millors sous i possibilitat de treballar tantes hores com es vulgui. A Formentera (al moment del treball de camp) es podia veure treballar gent a l'obra fins i tot els diumenges. Tot i que en aquesta illa s'aturen les obres que es troben en els centres urbans durant tot el període estiuenc, sembla que treballar allí els surt a compte. Tal com puntualitzen alguns, la construcció en zones fora ciutat o les obres menors dins de les cases no s'aturen a l'estiu, de manera que aquell qui vol treballar pot fer-ho, encara que la demanda serà necessàriament més baixa. Casi invariablement, durant l'estiu, molts dels immigrants marroquins de l'illa de Formentera opten per rebre els ingressos que els corresponen de l'atur, que passen a ser part integrada del cicle econòmic anual, i no una cobertura merament conjuntural.

I és que, fins i tot els que ho volen, ho tenen malament per a treballar durant la temporada estival a Formentera, ja que cal recordar l'altre inconvenient de l'illa: l'habitatge. Sovint els marroquins han de deixar els seus habitatges de lloguer en arribar els turistes, de manera que en coincidir-los els dos factors de mobilitat forçosa (canvi de feina / canvi de casa), molts marroquins aprofiten per tramitar-se l'atur i marxar cap al Marroc a passar les vacances.

La majoria dels entrevistats coincideixen en el fet que mai havien treballat en sector de la construcció al seu país i que mai se'ls havia passat pel cap de fer-ho.

Un percentatge molt baix dels immigrants marroquins de l'estudi han optat per altres sectors laborals. Un jardiner, un mecànic, alguns propietaris d'empreses ètniques (un bar-restaurant, una botiga de queviures, un basar, tres empreses de construcció, una fusteria i un parell de pintors), un empleat de lloguer de cotxes, un empleat de locutori i un restaurador d'embarcacions de lleure en són alguns exemples. Alguns altres, igualment poc nombrosos, combinen dos tipus de feina segons l'època de l'any: la construcció a l'hivern i l'hoteleria a l'estiu.

Motius de la poca flexibilitat laboral dels marroquins podrien ser-ho la manca de coneixement d'idiomes, la manca de formació i la competència ferotge en el

sector hoteleria, ja que per a la temporada d'estiu arriben per a treballar a l'illa un bon contingent d'espanyols peninsulars i d'immigrats d'origen sud-americà. A Formentera, els empresaris de la construcció asseguren que tots els seus treballadors tenen tots els documents en regla. A partir del treball de camp, s'ha arribat a la conclusió que els marroquins indocumentats de l'illa treballen sobre tot fent feines per hores amb particulars. Alguns d'ells s'han especialitzat en la construcció de murs de pedra seca en finques i s'ha pogut saber que alguns propietaris de l'illa els contracten per fer arranjaments varis, així com obres menors. A demés, tant a Eivissa com a Formentera, alguns immigrants combinen la feina assalariada amb la feina "en negre", en diferents moments de l'any, el dia o l'hora.

A la construcció, els marroquins comparteixen espai de treball amb altres col·lectius: espanyols peninsulars (bàsicament andalusos), colombians, romanesos i argentins.

La dona marroquina immigrada a les illes no acostuma a treballar i això s'accentua en el cas de l'illa de Formentera. La raó per la qual aquesta roman a casa és en la majoria dels casos la reticència del marit a que la seva dona tingui una activitat laboral fora de la llar familiar. En el manteniment d'aquests comportaments i actituds masculines s'hi observa molt clarament la influència de determinats sectors conservadors del col·lectiu, que actuen coactivament, com si tinguessin alguna mena d'autoritat moral cap al comportament de la totalitat dels membres del grup.

Malgrat tot, dins del grup de dones amb el que s'ha mantingut un major contacte per aquest estudi, s'observa un percentatge que no concorda amb aquesta idea, ja que de 52 dones, 34 desenvolupen alguna tipus d'activitat laboral. En aquest cas, doncs, la mostra no és representativa del grup d'estudi en general, ja que en la mostra predominen les dones treballadores (suposen més del 65%). Això pot explicar-se per dos motius. Per una banda pel fet que es va cercar d'entrevistar dones que treballassin en sectors diversos (per tant calien unes quantes treballadores) i per altra perquè precisament les dones treballadores es van mostrar molt més accessibles i disposades a entrar en contacte amb la investigadora, que la resta de les seves compatriotes.

Així, algunes dones, una minoria d'elles com s'ha pogut veure, s'incorporen a la vida laboral de l'illa de seguida que la criança dels fills els ho permet. En

general les dones marroquines que treballen ho fan en el sector de la neteja i del servei domèstic, però també en hi ha algunes que s'han inserit al sector de l'hoteleria amb força èxit, especialment a l'illa d'Eivissa. Les dades que s'extreuen de l'observació participant fan pensar que es tracta en aquests casos de dones (i famílies) més integrades a la societat receptora. A demés, s'ha sabut que algunes de les dones que no treballen, simplement estan esperant assolir un nivell millor de la llengua o a veure el seu permís de conducció homologat per començar a fer-ho.

La totalitat de les dones solteres amb les que s'ha mantingut contacte a les illes treballen malgrat haver arribat amb un visat turístic. En treballar en el sector del servei domèstic no els és fàcil aconseguir la legalitat, degut a la reticència que s'observa a contractar legalment i amb Seguretat Social les empleades de la llar.

Per altra banda, algunes de les dones que una vegada casades i instal·lades (sobretot a Formentera) descarten voluntària o involuntàriament el treball fora de la llar familiar, havien treballat des de ben joves (alguna des dels 12 anys) en les feines més diverses al seu lloc d'origen. En general es tracta de dones que havien quedat orfes de pare (o fins i tot de pare i mare) i que s'havien hagut de fer càrrec dels germans. Segons les dades obtingudes, les tasques més comunes per a les dones (i nenes) a la zona de Larraix són la manufactura del peix i del calçat, però algunes parlen també de tasques agrícoles; a Tànger la majoria treballaven en fàbriques de confecció. També hi ha el cas d'una noia que al Marroc feia de dependenta en una farmàcia i d'una que era mestra en una escola de primària i que a destí es trobaven en el servei domèstic i sense els papers en regla (a finals de la recerca la situació d'una d'elles ja s'havia regularitzat).

Pel que fa a la situació laboral dels migrats a l'espai de destí, Colectivo loé, a partir dels resultats de *l'ENI 2007*, apunta que el 75% dels migrats de 16 o més anys era econòmicament activa (el 62% tenia feina i el 13% la cercava), tractant-se d'una taxa d'activitat superior a la que presentava la població espanyola. En el cas dels marroquins, la taxa d'ocupació en aquells moments baixava fins el 58% i la dels aturats pujava fins el 15%. A demés, el col·lectiu marroquí mostra una taxa de dedicació a les tasques de la llar de les més altes de la població, situada en el 17%, i també mostra índexs alts de jubilats, estudiants i incapacitats, que reflecteixen l'estructura d'edats del grup. (2010a:103-104)

Al moment de la recerca, de la mostra de les Pitiüses es trobaven oficialment actius laboralment el 68.6% dels homes, mentre que el 21.6% estaven a l'atur. El 7.8% estava treballant "en negre". Pel que fa a les 34 dones de la mostra que són actives econòmicament, el 41.2% estava treballant de forma oficial, el 8.8% estava a l'atur, el 44.1% treballava "en negre", i el darrer 5.9% tenia la baixa.

Per altra banda, Colectivo Ioé, a partir dels resultats de *l'ENI 2007*, mostra que al voltant del 70% dels marroquins van col·locar-se en llocs de treball que no precisaven qualificació específica, com primera feina a destí. (2010a:113)

La taxa de temporalitat de la primera feina dels marroquins es situava segons *l'ENI 2007* en més del 80%. (2010:114) A més, només el 2% dels marroquins compaginava més d'una feina, en front el 6% de total dels ocupats. (2010:118-119)

Sobre la feina actual dels migrats, *l'ENI 2007* assenyala que els marroquins estan ocupats sobretot en la construcció (37%), l'agricultura (18%) i la indústria (14%). (2010:115) Així, entre les dones, el 54% de les marroquines que treballen ho fan en el sector de la hostaleria, el comerç i el servei domèstic. (2010:117)

Dels homes de la mostra de les Pitiüses, el 76.5% treballa en el sector de la construcció, el 3.9% en negocis ètnics (restaurants, cafeteries, botigues de queviures, locutoris,...), el 6% alterna el treball a la construcció a l'hivern amb altres treballs a la temporada turística (serveis, restauració). Pel que fa a les dones de l'estudi, el 46.2% treballa en la neteja domèstica (són la majoria de les dones que treballen), el 9.6% en la restauració. Només el 18% de les dones entrevistades són mestresses de casa a temps complet. Un 8.7% dels subjectes estudiats (7.8% d'homes i 9.6% de dones) treballen en altres sectors (infermeria, treballadors en comerç, agència viatges, manteniment vaixells, lloguer de cotxes i/o motos, ...).

Segons *l'ENI 2007*, mentre que el sou mensual mig dels treballadors espanyols es situava el 2007 en 1.677 euros, el dels immigrants (exceptuant els originaris de la UE dels 25) es situaria al voltant dels 1.067,20 euros (uns 1.218, 62 euros els homes, i al voltant dels 835,45 les dones). Els marroquins estarien dins d'aquests índexs. (2010:120)

2.2. Trets dels habitatges dels migrats.

Gairebé la totalitat dels homes marroquins van arribar sols a les illes. Algunes famílies, com la de l'entrevistat número 9, ja havia dut a terme el reagrupament familiar al primer destí (València), de manera que ells es van traslladar a les illes en grup. Però, en general els pares de família han arribat sols a l'illa, i molts d'ells van fer-ho essent solters.

L'obstacle més destacat amb el que es topen els marroquins immigrants, sobretot els residents a Formentera però també a la resta de les illes (tal com apunta Salvà, 2004:148), a l'hora de reagrupar la seva família és la manca d'habitatges de lloguer amb contracte per a tot l'any.

Tal com exigeix el Punt 1 de l'article 18 de la Llei d'estrangeria (14/2003) i el Punt 2 del mateix article de la reforma de la mateixa Llei de l'any 2009 (2/2009), l'immigrant, per tal d'iniciar els tràmits per al reagrupament familiar, ha de demostrar que disposa d'un allotjament adequat, mitjançant el contracte de lloguer. Com que a Formentera aquest contracte es fa francament difícil d'obtenir (no només per als immigrants estrangers), les possibilitats de portar-se la família són gairebé remotes, com a mínim en relació a l'illa veïna i encara més a altres comunitats autònomes.

Pel que fa als habitatges que ocupen els migrats a destí, *l'ENI 2007* classifica els habitatges en: infra-habitatges, pisos i apartaments, cases unifamiliars adossades i cases unifamiliars independents. I apunta que l'1% dels marroquins viuen habitualment en infra-habitatges, mentre que per la resta de grups, en general aquest tipus d'allotjament suposa només un habitatge temporal a l'arribada. Per altra banda, el percentatge més alt de marroquins viu en pisos i apartaments. (2010a:136)

A demés, *Colectivo loé*, basant-se en les dades de *l'ENI 2007*, apunten que la major part dels habitatges ocupats per immigrants compleixen amb les condicions bàsiques d'habitabilitat. Tot i així, el 2% dels habitatges ocupats per marroquins estan mancats de cambra de bany (en front l'1,3% dels habitatges del conjunt de la població immigrada), el 2% de les llars dels marroquins no disposen d'aigua calenta (en front el 0,7%), el 19% dels habitatges ocupats pels marroquins tenen humitats o goteres i finalment, el 18% dels marroquins no té dret a una habitació independent (en front el 3% del conjunt de la població immigrada). (2010:138) Així, entre el 20 i el 40% dels marroquins disposa de menys de 12 m² per persona, trobant-se entre els 4 col·lectius que es troben en pitjor situació pel que fa a espai. (2010a:140)

Per altra banda, Fernández (2010:558), a partir de les dades de l'ENI 2007, apunta que entre el 30 i el 35% dels marroquins residents a l'Estat Espanyol, viu en un habitatge de propietat a destí.

Rosa Aparicio, directora d'un estudi sobre els marroquins a l'Estat Espanyol per a l'IMSERSO, i basant-se en les dades que van resultar d'aquest, apunta que el 15,9% dels marroquins de la mostra viuen en un habitatge de propietat, augmentant aquest percentatge fins el 20% entre els migrats que porten entre 5 i 10 anys a destí, i fins el 30% entre els que hi porten més de 10 anys. (2004:398)

Pel que fa a la mostra de les Illes Pitiüses, el 65% dels subjectes té un habitatge de lloguer amb contracte de cinc anys, el 15.5% el té de temporada, un altre 19.4% és propietari de l'habitatge en el que viu (o viu a la casa de propietat d'un familiar directe). Aquestes dades difereixen molt entre les dues illes de l'estudi, així mentre que els residents a la vila d'Eivissa amb contracte per cinc anys són el 80.4% i només el 2% viuen en habitatges de temporada, a Formentera aquesta segona opció s'eleva fins el 28.8%, essent només el 50% dels marroquins residents a l'illa els que tenen un contracte de cinc anys. El percentatge de propietaris és similar als dos camps.

Pel que fa a l'estabilitat (en aquest estudi es considerarà estable el fet d'haver viscut més de cinc anys en un mateix espai, es parlarà de *mitjana estabilitat* quan s'hi ha viscut entre 1 i 5 anys, i de *manca d'estabilitat* quan aquest temps és inferior a l'any), el 56.3% dels subjectes de la mostra presenta estabilitat en l'habitatge. Mentre que el 22.3% només la presenta mitjanament i el 21.4% mostra inestabilitat o manca d'estabilitat en aquest sentit. Aquesta variable és molt diferent per als dos camps de destí estudiats.

Mentre que el 76,5% dels residents a Eivissa mostren estabilitat en habitatge (en front el 36,5% dels de Formentera), el 40,4% dels de Formentera semblen trobar-se en una situació de permanent inestabilitat. Això fa que alguns dels subjectes de l'estudi residents a Formentera, especialment aquells que encara no tenen fills (i per tant menys enrenou burocràtic) mostrin intenció de canviar d'illa en un futur proper i alguns ja ho han fet, tal com s'ha vist durant els darrers retorns a l'illa.

2.3. Xarxes personals dels migrats, espais de trobada i socialització.

El 77.1% dels subjectes de la mostra de les Pitiüses té un o més familiars a l'illa de destí. A demés, el 18.8% té algun familiar a alguna altra regió de l'Estat Espanyol. I finalment, un 4.2% diu tenir algun altre familiar a un altre país de la UE, a demés d'un o més a l'illa i/o a l'Estat Espanyol.

En canvi, el 15.1% dels subjectes de la mostra del Marroc diu haver estat el pioner de la seva família en la migració. El 24.5% va seguir al seu cònjuge (són totes dones); l'1.9% va seguir a la seva filla; el 30.2% va seguir a algun dels seus germans/es; el 18.9% va seguir el/s seu/s progenitor/s; el 7.5% diu haver seguit el/s seu/s oncle/s o tia/es.

Les xarxes personals dels subjectes de la mostra.

En aquest punt es mostra el resultat de l'anàlisi de les xarxes personals dels subjectes de la mostra de les illes Pitiüses, i se n'elabora el perfil.

Pel que fa a la diversitat de les xarxes personals¹⁹⁴ dels subjectes de la mostra, a partir de l'elaboració de les dades de la recerca, es va observar que el 50,5% dels subjectes tenen una xarxa prou diversificada, mentre que el 28,2% la té mitjanament diversificada i el 21,4% poc diversificada. El grup de les dones d'Eivissa és el que mostra un índex més elevat de xarxa diversificada (73,1%), seguit dels homes d'Eivissa (68%), mentre que el grup dels homes de Formentera és el que mostra l'índex més elevat de xarxa mitjanament

---

¹⁹⁴ La variable *diversificació de la xarxa personal* que s'utilitza en aquesta recerca és una variable composta. Pot veure's quines són les variables que la componen i quin és el significat de cada una de les categories (Xarxa molt o força diversificada, Xarxa mitjanament diversificada i Xarxa poc diversificada) a l'apartat "plantejament de la hipòtesi" de la Hipòtesi 1, així com a l'Annex (Variables compostes).

diversificada (50%) i el de les dones de Formentera el que mostra l'índex més elevat de xarxa poc diversificada (42,3%).

Així, mentre que l'índex més alt a Formentera és el de subjectes amb la xarxa personal mitjanament diversificada (40,4%), a Eivissa ho és el de subjectes amb la xarxa personal diversificada (70,6%).

Pel que fa a les categories d' *alteri*, a les xarxes personals dels 42.7% dels subjectes de la mostra (31.4% dels homes i 53.8% de les dones) hi predominen els familiars, mentre que en les del 21.4% (33.3% dels homes i 9.6% de les dones) hi predominen els amics. En les xarxes del 35.9% dels subjectes (similar entre sexes) s'hi observa una combinació d'ambdues categories d'*alteri*.

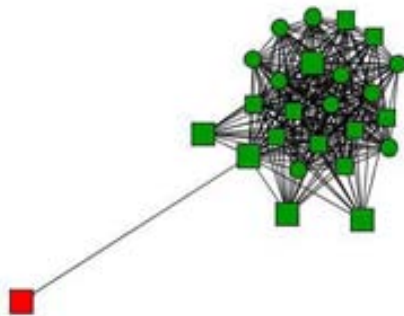
A demés, el predomini dels familiars a la xarxa s'observa en una major proporció a la mostra de Formentera que a la d'Eivissa (51.9% en front el 33.3%). A la mostra d'Eivissa, el percentatge més alt és el de meitat i meitat, en un 43.1%.

Per altra banda, segons s'ha pogut observar, les xarxes dels subjectes de la mostra són especialment denses, tant entre les dones com entre els homes. Això vol dir que la majoria dels seus membres es coneixen i que es relacionen bàsicament entre ells. A continuació se'n mostren uns gràfics com exemples.

En aquests gràfics el color verd dels alteri correspon a subjectes d'origen marroquí, el color vermell als d'origen espanyol i la resta de colors corresponen a altres nacionalitats. La figura del cercle indica que l'alter és un home, mentre que el quadrat indica que es tracta d'una dona.

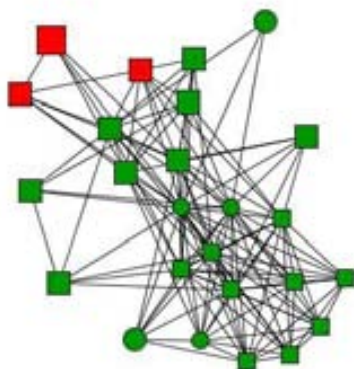
- Gràfic nº 1. Gràfic corresponent al subjecte nº 69 de la mostra.

Trets: Dona marroquina resident a l'illa de Formentera. 33 anys i 3 a l'illa. Originària de medi rural. Casada. No treballa fora de la llar familiar. Molt baix nivell de llengua castellana. Molt poc aculturada. Cita 6 alteri aliens a la família de 25 citats.

- Gràfic nº 2: Gràfic corresponent al subjecte nº 91 de la mostra.

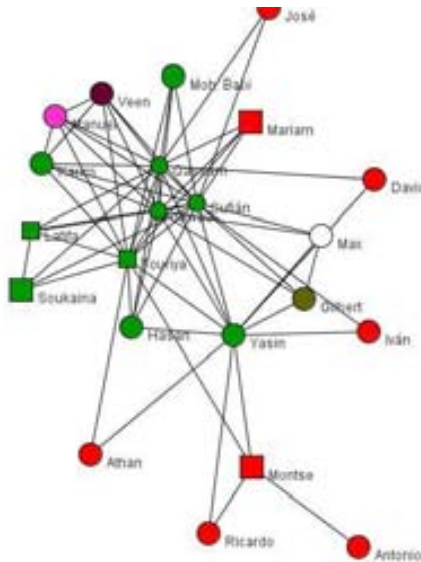
Trets: Dona resident a l'illa de Formentera. Molt aculturada. 29 anys i 8 a l'illa, on va arribar ja casada. Originària de medi rural. No treballa fora de la llar familiar. Nivell alt de llengua castellana. De 25 alteri citats, 12 són familiars. Com pot veure's la xarxa d'aquesta dona és menys densa que la de l'anterior.

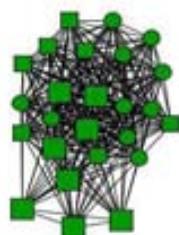
- Gràfic nº 3: Gràfic corresponent al subjecte nº 96 de la mostra.

Trets: Home resident a vila d'Eivissa. 20 anys, en porta 19 a l'illa. Nacionalitat en tràmit. Només cita 5 alteri de la família. Exemple de xarxa poc densa (en relació a la mitja del grup).

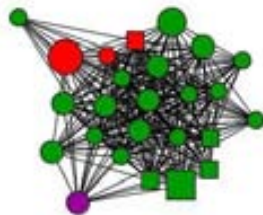
- Gràfic nº 4: Gràfic corresponent al subjecte nº 93.

Trets: dona resident a vila d'Eivissa. De 27 anys, en porta 8 a l'illa. Originària de medi rural. Casada, No treballa fora de la llar familiar. Mitjanament aculturada. Nivell mig /baix de llengua castellana. De 25 alteri, 13 són familiars. Exemple de xarxa extraordinàriament densa.

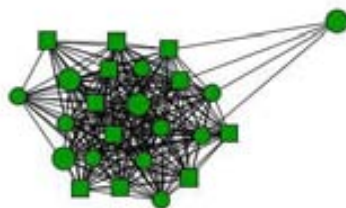
- Gràfic nº 5: Gràfic corresponent al subjecte nº 7 de la mostra.

Trets: Home resident a vila d'Eivissa. De 52 anys, en porta gairebé trenta a l'illa. Originari de medi rural. Nacionalitzat espanyol. Nivell alt de llengua castellana. Molt aculturat. Cita 14 familiars de 25 alteri. Exemple de xarxa molt densa.

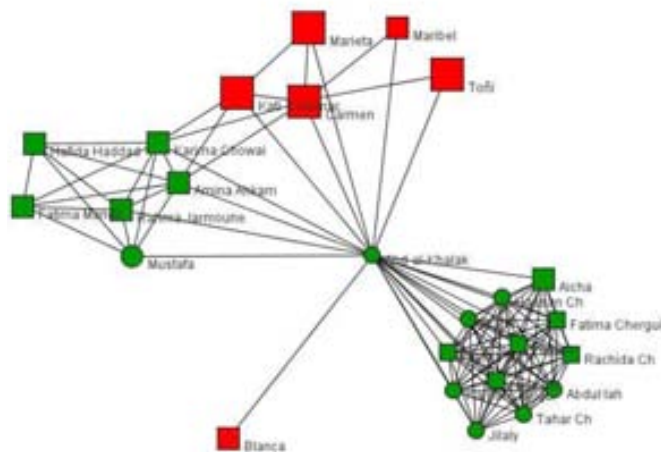
- Gràfic nº 6: Corresponent al subjecte nº 66.

Trets: Home resident a l'illa de Formentera. 47 anys i 7 a l'illa. D'origen rural. Molt poc aculturat. Nivell mig/baix de llengua castellana. De 25 només 5 alteri són aliens a la família. Exemple de xarxa molt densa, tot i que hi ha un alter que no coneix ningú més de la xarxa i un que només té relació amb uns altres quatre.

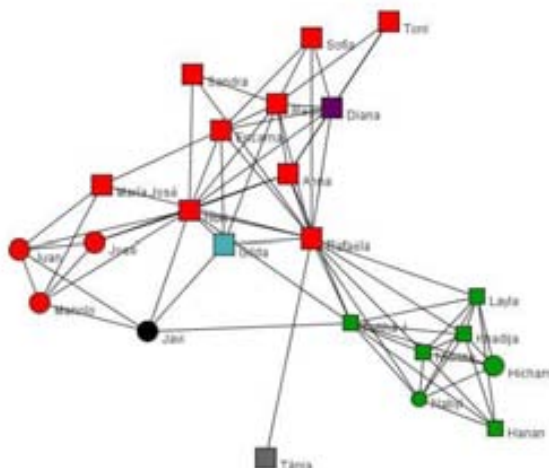
- Gràfic nº 7: Correspondent al subjecte nº 41 de la mostra.

Trets: Dona resident a vila d'Eivissa. De 37 anys en porta 16 anys a l'Estat Espanyol. Originària de medi urbà. Casada. Molt aculturada. Nivell molt alt de llengua castellana. Treballa fora de la llar. De 25 alteri citats, 12 eren familiars. Exemple de xarxa amb varis entorns socials (en aquest cas hi ha el de la família, que roman tota al Marroc, el de la feina i el de les amigues a l'espai de migració), tot i que només el de la família queda aïllat de la resta.

- Gràfic nº 8: Gràfic corresponent al subjecte nº 44 de la mostra.

Trets: Home de 36 anys d'edat, en porta 9 a l'illa de Formentera. Solter. Originari de medi urbà. Molt aculturat. Alt nivell de llengua castellana. De 25 alteri, cita 6 membres de la família. Exemple de xarxa poc habitual entre els subjectes de la mostra. És una xarxa poc densa en la que predominen els alteri d'origen espanyol.

Sobre l'origen dels amics dels fills/es dels subjectes de la mostra s'ha arribat a les següents dades: els fills/es del 41.7% dels subjectes de la mostra (del 59.6% dels del Formentera) es relacionen bàsicament amb altres nens i nenes d'origen marroquí (o com a mínim fora de l'escola), el fills/es del 31.1% es relacionen amb nens i nenes marroquins i espanyols, el fills/es del 24.3% dels subjectes de la mostra tenen amics de diverses nacionalitats indistintament, mentre que els fills/es del darrer 2.9% es relacionen gairebé només amb espanyols.

Els autors de Colectivo loé parlen de la cadena migratòria amb base familiar, fent referència al text de George J. Borjas¹⁹⁵ quan afirma: "*la inmigración es una cuestión de familia. (...) Las conexiones familiares reducen los costes de la inmigración, y las personas que forman parte de esa red son más proclives a emigrar que aquellas que no la tienen.*" (1990:177, citat per Colectivo loé, 1994:113)

També Berriane i Hnaka posen èmfasi en el fet que l'emigració internacional dels marroquins ha estat des de sempre molt lligada al fenomen de les xarxes i afirmen que « *la plupart des départs se sont produits dans un contexte où priment les relations familiales et ethno-sociologiques* ». (2002:12-13)

Segons les dades extretes arran de l'observació participant, els subjectes de la mostra no presenten un perfil de xarxa uniforme. Mentre que les dones d'un dels camps (Eivissa) mostren unes xarxes diversificades, les dones de l'altre camp (Formentera) les mostren poc diversificades. Si haguéssim de cercar uns trets comuns, hauríem de parlar de les següents característiques: els subjectes d'aquest estudi tenen unes xarxes en les que, en general, hi predominen els *alteri* compatriotes, tendeixen a ser poc nombroses (costa que els entrevistats citin un nombre mínim d'*alteri*) i mostren una composició molt característica: els homes tendeixen a citar homes i només unes poques dones de la família més

---

¹⁹⁵ Borjas GJ. (1990) *Friends of Strangers: the impact of immigrants on the U.S. Economy*. Basic Books, p. 177.

propera, i les dones a l'inrevés. A demés, gairebé tots els *alteri* acostumen a ser familiars.

Els trets que s'observen a les xarxes d'un bon nombre de les dones de la mostra (xarxes a destí reduïdes en nombre i especialment denses) poden afavorir que hi hagi conflictes interpersonals amb una freqüència més alta d'allò que podríem veure com habitual.

En el cas dels homes i de les dones que treballen fora de la llar familiar és freqüent que citin alguns *alteri* de la feina, però gairebé sempre es tracta només del o de la cap o de la mestressa de la casa on treballen. Pel que fa a les dones, un bon nombre d'elles cita alguna veïna, especialment les residents a vila d'Eivissa. Tant entre els homes com entre les dones, les xarxes menys diversificades i menys nombroses corresponen als subjectes residents a l'illa de Formentera.

Com ja s'ha mencionat abans, en general tots els homes van arribar a través de la cadena migratòria d'algun familiar (germà, oncle, cosí, ...) i van beneficiar-se del suport d'aquest/s i de la seva família (si és el cas) durant el període d'assentament.

Quan es pregunta als homes per amics amb els que puguin anar a prendre alguna cosa i amb els que puguin parlar de problemes emocionals donen llistes més o menys llargues, que ocasionalment inclouen alguns membres d'altres col·lectius, bàsicament companys de la feina. Però quan se'ls pregunta per les persones a les que podrien demanar un favor o amb els que realment confiarien un problema important, el llistat es redueix extraordinàriament i se centra, en tots els casos, en els compatriotes i familiars. En aquest aspecte homes i dones difereixen molt. Les dones que porten ja un temps considerable residint a destí citen llistats més llargs d'*alteri* que els seus homes i inclouen sovint (especialment les dones residents a Eivissa) dones d'altres col·lectius illencs, sobretot espanyoles. A demés, en preguntar-les sobre persones a les que confiarien una qüestió important, molt sovint, responen que a cap de les seves compatriotes o a molt poques de les del llistat. En aquest cas, sembla ser que la dona marroquina immigrada opta per la família més immediata o per les dones de confiança del col·lectiu autòcton.

Per altra banda, tal com s'ha dit, les xarxes personals de les dones immigrades, sobretot de les nouvingudes, són reduïdes, amb algunes excepcions. Sovint les dones que porten poc temps a l'illa, per tal de relacionar-se amb altres dones, i atesa la seva mancança idiomàtica i el desconeixement de la mecànica social de la resta de col·lectius, es relacionen únicament amb altres dones de la família o de la mateixa zona d'origen, quan les tenen localitzades (sovint és el marit que ja té una relació prèvia amb els marits d'aquelles). Compten amb amigues marroquines (la majoria de la pròpia família) per al suport emocional, psicològic i pràctic. Si els cal demanar algun favor tenen poques amigues a les que recórrer, tot i que totes en citen algunes. Durant els primers temps de ser a l'illa, la majoria assenyalen haver-se trobat molt soles i desamparades. La presa de contacte amb altres dones marroquines, en els casos en els que no hi ha altres dones de la família a l'illa, es du a terme d'una forma lenta.

Vida social dels subjectes estudiats.

Les dones marroquines estan avesades a una vida social intensa dins de l'àmbit de la família extensa i del veïnatge. Al Marroc es troben sempre immerses en els tràfecs de les nombroses celebracions familiars i del ritual de la vida diària. El gaudi i l'activitat quotidiana es juxtaposen en la vida social de la dona marroquina. Les visites de cortesia a les veïnes o a les parentes, les llargues xerrades diàries des de les terrasses, les celebracions religioses que marquen el pas de l'any, les sessions de *hammam*¹⁹⁶ setmanals, les trobades als safareigs (a les zones rurals) i al forn, i tantes d'altres, són activitats, bàsicament entre dones, que una vegada immigrades s'esvaeixen de la vida de la dona marroquina. A l'espai de destí, les activitats d'oci que omplen la vida d'aquestes dones són molt menys nombroses. Les trobades breus amb les amigues de col·lectiu, a la porta de l'escola o per anar al supermercat o al locutori. Entre les dones residents a Formentera algunes assenyalen (i així s'ha vist) que es troben algunes tardes per prendre un te a casa d'alguna d'elles o per preparar pastissos o complicats plats tradicionals de la seva terra, cercant

---

¹⁹⁶ Banys àrabs públics.

així de reproduir una estampa quotidiana de la vida al Marroc. Els moments d'oci que més citen aquestes dones, a part dels berenars, són els molt ocasionals passeigs familiars a la platja o al mercat de la Mola i, molt de tant en tant, les festes pròpies del col·lectiu (festa del naixement del nen, etc.). La seva vida social a l'illa s'acaba aquí.

A Eivissa, la vida de les dones marroquines és molt més distesa. Un bon nombre de les dones marroquines de la mostra esmorzen plegades en una cafeteria del centre de la vila un parell de dies a la setmana (algunes amb més freqüència) i després aprofiten per donar un vol i anar de botigues acompanyades. La vida social del col·lectiu marroquí a Eivissa és, en general, molt més intensa i variada. Es va fer observació participant durant algunes sortides de diumenge a zones de l'illa preparades per a fer carn a la brasa i berenars populars, però moltes altres activitats es compten entre les que citen els subjectes de la mostra. Les dones gaudeixen dels passeigs en grups reduïts per veure aparadors, els joves i les joves compten amb diferents espais públics on trobar-se, des de places cèntriques a cafeteries, passant per la zona del port, el passeig de la platja de ses Figueretes, el Dalt Vila, etc. Els entrevistats (homes, dones i joves d'ambdós sexes) expliquen que els agrada sortir de vila i anar de turisme amb cotxe per altres poblacions de l'illa, especialment els agrada anar a Santa Eulària d'es Riu i a Sant Antoni de Portmany, municipis amb un alt percentatge de població migrada d'origen marroquí.

En canvi a Formentera, les dones, especialment les més joves, es lamenten de la manca d'entreteniments que hi ha a l'illa, sobre tot a l'hivern. Quan se'ls pregunta quines activitats troben a faltar no citen els cinemes, ni les discoteques, als que fan referència els nois i noies joves de l'illa, sinó bàsicament els centres comercials. Troben a faltar carrers de botigues atapeïts de gent, amb basars d'oportunitats (es queixen que a l'illa és tot caríssim) i un passeig marítim amb terrasses en les que prendre alguna cosa no suposi desprendre's del sou d'una setmana. Així, en aquest aspecte la vida dels marroquins i marroquines residents a vila d'Eivissa és molt més satisfactòria. I de fet, la majoria de les dones i dels joves de la mostra de Formentera incideixen en el plaer que troben en anar-se'n a l'illa veïna a passar el dia, fins i tot quan es tracta d'anar-hi per algun tràmit de papers. Cal puntualitzar en

aquest punt que els marroquins (com la resta dels immigrants extracomunitaris), al moment del treball de camp, no gaudeixen del descompte estatal per als bitllets intra-insulars, de manera que les seves visites a Eivissa són comptades, per una qüestió de despesa econòmica.

Les famílies marroquines que, tot i les dificultats, han aconseguit instal·lar-se a Formentera, segons les dades obtingudes durant el treball de camp, són famílies molt poc dependents del col·lectiu. A Eivissa aquesta tendència no s'observa. Tal com assenyala el president de l'associació de magribins de Formentera, les famílies marroquines de l'illa, en general van molt a la seva i no s'involucren en activitats col·lectives. Quan se'ls pregunta per la celebració de les festes religioses expliquen que les duen a terme en família però sense ajuntar-se amb altres famílies marroquines. No descarten algunes ocasions en les que es troben varies famílies de la mateixa localitat d'origen, com ara en motiu dels aniversaris dels fills, etc. però no mostren tendència a aplegar-se per a fer activitats de lleure en comú. Això, a excepció de les citades trobades de dones per a fer el te a casa d'alguna d'elles. Una explicació a la tendència a l'isolament d'aquestes famílies de Formentera podria ser el fet que tenen molt clar (tal com apunten repetidament algunes dones) que en un espai reduït s'ha d'anar molt en compte amb l'excés de contacte. Una dona entrevistada va donar una explicació molt clarificadora al respecte: "amb els veïns s'ha de tenir una relació bona, però mai intensa".

La població d'Eivissa és, d'entrada, més urbana (com a mínim a l'espai de migració) que la que viu a Formentera. Mentre que en aquesta darrera illa hi ha famílies que romanen relativament aïllades de la resta de la població, a Eivissa les famílies viuen a la vila i estan en permanent contacte entre elles.

Sigui on sigui, les famílies cerquen de reproduir una vida familiar similar a la que tenien al Marroc, però en tractar-se, en general, de famílies nuclears, la intensitat de la vida social familiar a la que estaven avesades no s'assoleix. Això comporta un cert grau de soledat, especialment per a les dones de Formentera (a Eivissa, com s'ha dit, s'hi observa un grau d'interacció entre les dones del col·lectiu molt major). Aquesta situació millora quan incorporen temporalment membres de la família acabats d'arribar o que estan de pas. A demés, moltes de les famílies amb les que s'ha mantingut contacte tenen parents a l'illa que, en reagrupar-se, han format noves famílies, amb les quals

sí que creen uns vincles especials. En aquests casos sí que la vida social d'aquestes famílies s'amplia notablement, sense sortir, però, de l'àmbit familiar, apropant-se a la forma de vida de la família extensa que van deixar al seu país d'origen.

Per altra banda, Yolanda Aixelá fa referència al paper de la família extensa també a l'espai de migració. En les migracions internes, la llar familiar esdevé el lloc d'acollida de tots aquells membres de la família als que el calgui hospitalitat puntual, temporal o permanent (2000:142). Segons les observacions fetes per aquesta recerca, aquest és també el patró que se segueix en les migracions internacionals. Certament, la dona marroquina reagrupada de les illes Pitiüses molt sovint acaba essent la que cuina i la que renta la roba (entre d'altres tasques domèstiques) per a tots els membres masculins de la família del marit i de la seva pròpia que arriben per instal·lar-se a l'espai de migració.

Però a les illes també hi ha excepcions, és clar, de famílies que estan extraordinàriament integrades a la societat de destí i que tenen una vida social d'allò més activa i més variada.

Els homes solters o casats de poc (i amb la dona encara al Marroc) són els que es troben en major nombre a l'illa de Formentera. Aquests homes acostumen a viure en habitatges compartits amb altres membres del col·lectiu. No he pogut saber quants d'ells arriben a aplegar-se en una mateixa llar perquè responen de forma ambigua a aquesta pregunta i perquè és continua la seva mobilitat. Per altra banda, segons les meves dades aquests immigrants que comparteixen llar són, en general, els membres del col·lectiu menys integrats.

Els més joves coincideixen en assenyalar que la vida a l'illa de Formentera és molt avorrida. A l'hivern no hi ha res per a fer quan acaben la feina. Com que viuen apinyats en apartaments molt reduïts, tampoc poden trobar-se a les cases d'uns i altres, encara que sigui per a compartir un àpat. Sovint es reuneixen en un dels sis bars de l'illa que més freqüenten els marroquins (Bon Temps, Dolç i Salat, Es Glop, Illes Pitiüses, San Fernando i Hostal Los Rosales), per tal de xerrar una estona amb els compatriotes i mirar la televisió.

Preneu suc i cafès amb llet i fumen un cigarret rere l'altre. Una altra activitat habitual dels nois marroquins que posseeixen un medi de transport privat és el de circular per la carretera de l'illa en un sentit i en un altre, una i altra vegada, del port a els Pujols, dels Pujols a la Mola, de la Mola al port, i torna a començar.

Alguns nois joves expliquen que davant l'avorriment hivernal recorren a fer escapades breus a l'illa veïna (Eivissa) per tal d'anar a les discoteques, passejar i/o comprar-se roba.

Durant el temps que va durar el treball de camp a Formentera, el bar-restaurant marroquí de Sant Ferran, que obria les seves portes a partir del mes de maig, esdevenia el lloc de trobada més comú per a una part dels immigrants marroquins¹⁹⁷, encara que era també un espai freqüentat pels turistes i per part de la població espanyola, tant per a prendre un te amb menta com per a menjar alguna cosa. Aquest restaurant va ser traspassat el darrer any de treball de camp a l'illa a un membre d'un altre col·lectiu.

Amb l'arribada del bon temps els joves marroquins s'animen a fer activitats d'oci a l'aire lliure (banyar-se i tirar-se al mar des dels penya-segats). Per altra banda comencen a obrir-se els locals nocturns destinats als turistes i la majoria dels joves solters s'hi acosten els vespres del cap de setmana. Quan se'ls pregunta sobre la seva vida social al Marroc i sobre els seus costums d'oci allí, responen inequívocament que les activitats que hi duïen a terme amb els amics no distaven pas tant de les que duen a terme a l'illa (amb una única excepció: les discoteques), però que allò que aquí els manca de veritat són les continuades celebracions familiars de les que allí gaudien. A Formentera els joves marroquins diuen aplegar-se entre uns quants per a celebrar les grans festes religioses de l'Islam (*Ayd al-kabir*, *Ayd al-Saghir*, els esmorzars/sopars del Ramadà, etc.) però tots ells coincideixen que aquestes celebracions no són el mateix lluny de la família.

Els joves marroquins residents a vila d'Eivissa tenen una oferta d'esbarjo molt més àmplia i, tant els homes joves com els grans, freqüenten una gran diversitat de cafeteries i de locals de menjar marroquí que es troben

---

¹⁹⁷ Atesa l'existència de diferents grups enfrontats dins del col·lectiu, i el fet que el propietari del bar-restaurant era un dels homes influents d'un d'aquests, s'entén que el local només era freqüentat per una part del col·lectiu.

disseminats pels principals barris de la ciutat, especialment a ses Figueretes, l'Eixample i la zona del Port. Prenen cafès amb llet, te verd amb menta, fumen, conversen i miren la televisió.

Per altra banda, els homes casats (de totes les edats) i amb la família instal·lada a l'illa són els que més còmodament viuen. Disposen d'una llar independent (o compartida amb altres membres de la família) que els permet submergir-se en la vida familiar una vegada acabada la jornada laboral. Aquests, tot i que també tendeixen a fer ús de les cafeteries per trobar-se i relacionar-se amb els seus compatriotes, fan els àpats a casa i es distancien de la inèrcia de la vida dels solters, identificant vida social amb vida familiar. Una nota important és l'observació feta durant el treball de camp sobre el temps que els homes marroquins passen a la casa familiar. No s'ha comptabilitzat perquè l'observació va ser feta a darrera hora, però deixo constància de la tendència dels homes marroquins migrats a passar un major temps a la llar familiar que els seus compatriotes que resten a origen, o que ells mateixos quan es traslladen allà. El fet de disposar d'una llar independent i de compartir-la, en general, amb pocs membres de la família (família nuclear, o fins i tot incompleta, versus família extensa) podria fer que els homes se sentissin menys incòmodes a la llar d'allò que se senten al Marroc, on l'home passa la major part del dia fora. O potser la dona ha sofert una aculturació en aquest aspecte i ha deixat de veure amb mals ulls la presència masculina al si de la llar durant el dia.

2.4. Intenció de retorn dels migrats. Vincles amb origen.

Segons les dades de *l'ENI 2007*, més del 85% dels marroquins diuen voler romandre a destí com a mínim els propers cinc anys, en front el 81% del conjunt de la població immigrada. Els que més disposats es diuen a retornar a origen són, en general, i dins del conjunt dels immigrants, els més joves i amb poc temps de residència a destí. Però també expressen més aquesta intenció els que tenen estudis superiors (9%) i les dones (8%). (2010:167)

Reagrupaments i visites de familiars a destí.

Per altra banda, segons dades de *l'ENI 2007*, el 27% dels marroquins (en front el 25% del conjunt de la població immigrada) assenyala intenció de fer venir algun familiar a destí. (2010:169)

Segons les dades dels subjectes de la mostra de les Pitiüses, els membres de la família que han estat reagrupats són bàsicament el cònjuge, els fills/es, els germans/es i els nebots/des (per aquest ordre). Cal aclarir que tant els homes com les dones tramiten documentació per a portar-se els propis germans i germanes.

Cal tenir en compte que tant per a la tramitació del reagrupament com per aconseguir un vista turístic, els homes se centren en primer lloc per portar dona i/o fills/es, però també germans; mentre que quan les tramitacions les duen a terme les dones, aquestes afecten ja a germans/es, nebots/des, i en menor mesura, progenitors, oncles, ties (ja que, en general, el marit i els fills/es ja es troben a destí).

De la mostra de les Pitiüses, només 6 famílies s'han portat progenitors de visita (hi ha més casos de progenitors de la dona que de l'home), mentre que no s'ha observat cap cas de progenitor que hagi acceptat quedar-se definitivament a destí, una vegada finalitzat el període del visat. Per altra banda, els parents que més visites realitzen (molts d'ells amb la idea de romandre a destí) són els germans/es i els nebots/des. Els oncles, les ties i els cosins/es restarien en un darrer lloc, tot i que també en hi ha casos.

Contacte periòdic dels migrats amb origen. Trucades i viatges.

Els homes marroquins afirmen mantenir-se en contacte telefònic continuat amb la seva família del Marroc. En general, hi truquen una vegada a la setmana o cada quinze dies quan ja s'ha dut a terme el reagrupament familiar. A demés, a partir de l'obtenció del permís de treball i del permís de residència, els marroquins acostumen a viatjar anualment al Marroc per a passar-hi les vacances i ocasionalment poden arribar a restar-hi dos i tres mesos.

Les dones marroquines residents a les Illes Pitiüses mantenen el contacte d'una forma intensa amb els seus familiars. Truquen a les seves famílies regularment des dels locutoris, cerquen de portar-se els germans i els progenitors amb molta més persistència que els seus marits (encara que sigui només de visita) i mantenen forts vincles amb amics i veïns que romanen al Marroc. Sempre que poden tornen a casa a passar les vacances i algunes fins i tot hi viatgen diverses vegades a l'any. Això podria explicar-se, en primer lloc per la major flexibilitat de les dones que no treballen i en segon per l'intens aferrament que mostren les dones marroquines envers la família. Com és obvi, només viatgen repetidament aquelles que s'ho poden permetre econòmicament.

Totes les dones entrevistades expressen la nostàlgia que senten cap a la gent que han deixat al Marroc, però, en general, assenyalen que no tenen cap intenció de tornar-hi a viure.

Sobre el contacte amb la família i els amics que resten a origen, les dades que apunta Colectivo Ióé, a partir de *l'ENI 2007*, mostren que el 90% dels immigrants manté contacte habitual amb aquells. (2010a:169) El 97% dels immigrants utilitzen el telèfon per mantenir-se en contacte, i un 66% ho fa com a mínim una vegada a la setmana. El 37% utilitza internet. (2010a:171)

Sobre el nombre de viatges a origen que realitzen els immigrants, *l'ENI 2007* dona una mitja de 3,8 viatges duts a terme per al conjunt de la població adulta immigrada, essent els marroquins uns dels col·lectius que més viatgen a la seva terra per una qüestió de proximitat i baix cost dels transports. (2010a:171) L'enquesta apunta que els que més viatjarien serien els majors de 55 anys, els que més temps de residència tindrien i els que haurien arribat de més grans. (2010a:172) Els viatges més freqüents per part dels marroquins serien els de tres o quatre setmanes de durada. (2010a:173)

El 20.4% dels subjectes de la mostra de les Pitiüses diuen visitar el Marroc més d'una vegada a l'any. En front aquests, el 54.4% diu fer-ho una vegada cada any, l'11.7% menys d'una vegada a l'any i el darrer 13.6% apunta que encara no ho ha pogut fer mai.

Cal deixar clar que el grup dels que visiten l'espai d'origen menys d'una vegada l'any inclou aquells que encara no tenen la seva situació regulada a destí, i que per tant no poden sortir de l'Estat Espanyol, tot i tenir-ne ganes. El percentatge

lleument més alt de major freqüència de visites en la dona es deu a que els homes que encara no tenen la família a destí viatgen molt poc a origen, en un intent d'estalviar tot allò que els és possible per al proper reagrupament.

Adquisició de béns immobles a l'espai d'origen per part dels migrants.

La majoria de les famílies marroquines conegudes que es troben més consolidades a les Illes Pitiüses assenyalen que són propietàries de béns immobiliaris al Marroc. Es tracta, és clar, dels casos més exitosos dins del col·lectiu però, segons les observacions, no és un fet puntual. El projecte de la compra d'un habitatge al país d'origen és molt habitual entre els marroquins. No es du mai a terme fins haver consolidat el projecte migratori a l'espai receptor, és a dir que abans s'aconsegueix un habitatge estable (de compra o de lloguer), es reagrupa la família, etc. però quan això s'ha acomplert, la construcció o l'adquisició d'un immoble al Marroc esdevé el nou objectiu familiar. Miquel (1996:93) assenyala que al voltant d'un 67% dels immigrants marroquins del seu estudi a la illa de Mallorca és propietari al seu país d'origen.

El 56.3% dels subjectes de la mostra de les Pitiüses ha adquirit (o ho ha fet la seva parella) una propietat immobiliària o un terreny on fer-se construir una casa, al Marroc. Però, a més, el 43.7% que encara no ho ha fet, assenyala tenir-ne la intenció.

La major part dels immobles adquirits pels immigrants es destinen a l'ús propi particular durant les estades de les vacances.

Enviament de remeses a origen.

Una bona part dels subjectes immigrants amb els que s'ha tingut contacte al llarg del treball de camp expliquen que envien diners a la seva família que roman al Marroc. Mentre que quan es tracta d'homes sols la remesa és força elevada en relació al seu sou, quan es tracta ja de famílies reagrupades la suma destinada a remetre als parents esdevé de menor importància o purament ocasional. Hi

ha casos d'homes sols que es reserven per a la seva supervivència a l'illa una part miserable dels seus guanys, tenint en compte l'alt preu de la vida a les illes. Una entrevistada illenca explicava com el seu xicot marroquí rebia continuades trucades de membres de la seva família demanant-li diners per a tot tipus de despeses (emblanquinar la casa per a una celebració, comprar medicaments per al pare, etc.). Malgrat que el noi guanyava un sou envejable, i tot i que no tenia despeses importants a destí, sempre tenia dificultats per arribar a final de mes. Fins i tot va demanar un crèdit per a les despeses de viatge de dues germanes seves que emigraven a un altre país de la UE. El mateix noi explicava que se sentia francament pressionat per la família, però que no tenia cap altre opció que ajudar-los. El pare estava malalt, els seus tres germans estaven aturats i encara li quedava una germana per casar. Ell sol era qui tirava la família endavant i, d'acord amb els valors que li havien inculcat, no podia desentendre's d'aquesta responsabilitat. Però el cas d'aquest noi, tal com es veurà, no és la norma entre els subjectes de la mostra.

Pel que fa a les remeses, Colectivo loé, a partir de les dades de *l'ENI 2007*, afirma que el 39% de la població immigrada (i un % igual de marroquins) envia diners periòdicament al seu país d'origen. (2010a:175)

La suma que apunta *l'ENI 2007* per les remeses enviades per part dels homes marroquins ronda els 1.500 euros anuals i les de les dones els 1.200 com a molt. Així, no es tracta del col·lectiu que envia més diners. Per altra banda, es calcula que el 48% dels que envien remeses ho fan per un valor no superior al 10% dels seus ingressos anuals. (2010a:176-177)

Dels marroquins que envien remeses, el 62% les envia als seus progenitors, el 23% a un germà o germana, el 15% a la seva parella. (2010a:178)

El 30.1% dels subjectes estudiats a les Pitiüses diu enviar remeses periòdicament, el 24.3% diu fer-ho només de forma ocasional, i un 45.6% diu no fer-ho, perquè no s'ho pot permetre o perquè a la família no li cal (les dues opcions mostren un percentatge similar).

En les dones reagrupades, l'enviament de remeses sembla ser lleument més freqüent al dels homes, però tal com s'extreu de l'observació participant,

sempre es parla de xifres inferiors a les citades pels homes sense família reagrupada. Cal tenir en compte que aquestes sumes de diners estaran en relació al també inferior estalvi dels migrats a partir del moment del reagrupament familiar.

2.4. Expectatives complertes i expectatives no complertes dels migrats.

En general, els homes marroquins expliquen que Espanya no és tal com ells s'havien imaginat. La millora que cercaven en les condicions de vida, és veritat que un bon nombre d'ells les assoleixen, especialment una vegada poden anar reduint les remeses que envien a la família. I així ho expressa la gairebé totalitat dels immigrants amb els que he tingut contacte.

Però, en general, coincideixen a assenyalar que esperaven que serien més ben rebuts pels membres de la societat d'acollida. Alguns diuen que se senten tractats com ciutadans de segona i discriminats. Sovint se senten humiliats per l'actitud xenòfoba d'alguns ciutadans locals. Alguns expliquen que quan entren en un bar senten les mirades despectives dels espanyols. Un entrevistat de 27 anys, d'aspecte, moral i comportament absolutament impecables des del punt de vista de la investigadora, explica que en arribar (encara en una altra regió de l'Estat Espanyol), un dia es va creuar amb una senyora que, només veure'l, va prémer el portamonedes amb força tot i dirigint-li una mirada de desconfiança, cosa que el va fer sentir absolutament desolat.

Per altra banda, els marroquins assenyalen també que des del Marroc es té la idea que a Espanya els estem esperant amb un contracte de feina preparat a sobre la taula. No creuen que una vegada aquí sigui gaire difícil el fet de trobar una feina si estan disposats a fer qualsevol cosa, i els sobta molt la gran dificultat amb la que es troben per fer que els seus caps els arreglin els papers. Com és sabut, la majoria dels que arriben sense un contracte de treball passen molt de temps fent feines de forma irregular fins assolir la legalitat.

Finalment els entrevistats fan referència al sou. A Eivissa i a Formentera els sous són molt alts per a tothom, però és que les despeses són també

elevadíssimes. Si els immigrants volen dur a terme el seu objectiu d'estalvi i de remesa han d'apanyar-se-les amb un nivell de consum baixíssim. Això suposa, a vegades, que un mateix individu immigrant acaba vivint en pitjors condicions a Espanya que les que vivia al Marroc. I això, que no es reflecteix en l'estampa dels immigrants que arriben al Marroc per a passar les vacances, tampoc s'ho esperaven.

Pel que fa a les dones marroquines, les seves expectatives es corresponen amb les dels seus marits quant a la cerca de millores en les condicions de vida; expectativa que consideren generalment acomplerta. Expliquen que la visió que tenien de l'espai receptor s'avenia molt a allò que s'han trobat. Per una banda els marits i parents migrats ja les havien anat posant al dia sobre l'espai i les situacions amb les que s'havien de trobar. A demés, això es correspon amb el seu relatiu aïllament en les relacions familiars i amb els compatriotes de la pròpia localitat d'origen una vegada a destí. En ocasions, però, les dones es lamenten del fet que són els propis compatriotes els que més difícil els fan la vida a l'espai de migració, tal com es veurà més endavant.

Per altra banda, totes les que tenen fills assenyalen que el seu principal objectiu en el projecte migratori és el futur d'aquells. La totalitat de les dones que treballen amb les que s'ha tingut contacte citen els estudis dels seus fills com principal motiu de la seva feina fora de la llar familiar.

2.6. Dades sobre integració i aculturació dels migrats¹⁹⁸.

Grau d'integració dels migrats.

L'immigrant marroquí està integrat en la societat eivissenca i formenterera, des del punt de vista que coneix i utilitza els seus drets i els seus deures com un membre més de la comunitat de l'illa.

Sobre el Grau d'integració es va arribar a la conclusió que el 47,6% dels subjectes de la mostra es poden considerar individus molt integrats, el 28,2%

---

¹⁹⁸ Les variables *Grau d'integració* i *Grau d'aculturació* són variables compostes. Pot veure's quines són les variables que les componen i quin és el significat de cada una de les categories a l'Annex "Variables Compostes".

mitjanament integrats i el 24,3% poc integrats. Mentre que el grup que mostra un índex més elevat de subjectes molt integrats és el dels homes d'Eivissa (80%), seguit de lluny pel dels homes de Formentera (53,8%) i pel de les dones d'Eivissa (46,2%), el que mostra l'índex més elevat de poca integració és el de les dones de Formentera (65,4%).

Si ho comparem per illes, observem que l'índex més elevat a Eivissa és el dels subjectes molt integrats (62,7%), mentre que a l'illa de Formentera queda repartit gairebé a parts iguals entre les tres categories, essent l'índex més elevat el de subjectes que mostren poca integració (36,5%).

Grau d'aculturació dels migrats.

Pel que fa al Grau d'aculturació, la mitja del grup mostra un alt grau d'aculturació (62,1% de molt aculturats/des). Mentre que l'índex més elevat d'aculturació és el del grup dels homes d'Eivissa (92%), seguit del de les dones d'Eivissa (76,9%) i a molta distància del dels homes de Formentera (53,8%), l'índex més elevat de poca aculturació el presenta el grup de les dones de Formentera (42,3%). Així, si comparem per illes, a Formentera només el 40,4% del grup es troba molt aculturat mentre que a Eivissa ho està el 84,3%.

Algunes persones espanyoles entrevistades, pertanyents a institucions públiques, incideixen en la idea que el marroquí és el col·lectiu que millor es coneix els seus drets, especialment quan a subvencions, ajuts i prestacions es refereix. Però cal recordar l'existència de caps de llarga residència que han anat aprenent sobre els drets ciutadans i que possiblement instrueixen els que van arribant.

Quan es fa referència a la "integració" (sense deixar temps a un aclariment sobre el significat del concepte) els marroquins acostumen a posar-se a la defensiva i, en alguns casos, es queixen de la manca d'interès i de les traves de la societat receptora per tal que ells s'integrin. També la societat receptora ha de mostrar-se activa en aquest procés d'adaptació a aquest nou context del que tots participen i al que tots aporten la seva part.

En general, la dona marroquina resident a Formentera ni s'integra ni s'acultura tant com ho fa l'home ni com ho fan els seus compatriotes d'ambdós sexes de l'illa veïna. S'ha d'admetre que, en general i tenint en compte un bon nombre d'excepcions, les marroquines de Formentera mostren poc interès per la societat en la que es troben immerses. Infrautilitzen els serveis municipals als que tenen accés (Escola d'adults, biblioteca, sala d'internet), no aprenen la llengua, no treballen fora de casa, etc. Ara bé, aquesta passivitat, que podria identificar-se amb poca disposició a integrar-se, i que no s'ha observat pas en totes les dones, fins a quin punt s'ha d'atribuir únicament a la voluntat de la dona i a partir d'on s'hauria de veure com una forma de viure aliena a la societat receptora, imposada per l'home (no només el marit) o per les tradicions del seu país d'origen? Així, doncs, s'han de tenir en compte les dificultats del canvi cultural bruscat, però també el temps de residència a destí i les pressions de l'intragrup per a mantenir determinats aspectes culturals que traslladen de la situació d'origen i que tenen interioritzades.

Les dones marroquines de les illes Pitiüses, de la mateixa manera que els homes, vénen de zones bàsicament rurals del nord del Marroc. En general aquestes dones, tal com és d'esperar, continuen aquí vestint a la manera d'allà, sobre tot les que porten menys temps a l'espai de migració i especialment a l'illa de Formentera. És a dir, amb *gel-laba* o faldilles llargues, els braços coberts i un mocador o un *hijab* al cap, que només es treuen a casa i si no hi ha la presència d'homes aliens a la família. Algunes d'elles però, no porten el cap cobert. És el cas de les entrevistades número 12 i 78 que són possiblement les dones més integrades de l'illa, i de la 32 i 90, que són solteres. Unes i altres (amb o sense *hijab*) assenyalen que el fet de cobrir-se el cap és una opció personal i no una imposició.

La majoria de les dones marroquines residents a Formentera porten poc de temps vivint a Espanya. Segons les dades extretes de l'observació participant, un bon nombre d'elles es troba extraordinàriament influïda per la por al "què diran" per part dels mateixos compatriotes. Les decisions de les dones tendeixen a calibrar-se en relació a allò que en pensaran els membres més conservadors del propi grup d'origen. Per exemple, l'entrevistada número 78 actua amb més llibertat que la número 32, ja que la primera no és de Xauen,

ciutat d'on són els membres de més prestigi de la comunitat, i moralment més influents i conservadors del grup, mentre que la segona sí. Per altra banda, tampoc l'entrevistada número 78 queda absolutament lliure de les influències coercitives del grup. Malgrat que durant tot el temps del treball de camp es va mostrar com la dona més integrada del col·lectiu (treballava en un espai públic, anava sense mocador, anava a la platja amb els seus fills, tenia amics i amigues de tots els col·lectius de l'illa, anava Eivissa sola a fer gestions, pertanyia a l'associació de la dona formenterera, etc.), a meitat del treball de camp va sorprendre a la resta de la comunitat illenca en prendre la decisió de tornar a vestir amb el *hijab*. Davant la curiositat de la investigadora (amb la que havia fet una bona amistat) va respondre que res havia canviat en ella. Només havia pres aquesta opció de vestimenta exterior, interiorment, va afirmar, continuava essent la mateixa. Però el cert és que després d'anys de menysteniment i de buit social per part dels seus compatriotes, la dona havia pres el camí de la reconciliació social mitjançant la renúncia a una part de la seva llibertat.

Les dones marroquines de la mostra, en general, en facin ús o no, coneixen els seus drets i són absolutament respectuoses amb els deures que els imposa la societat en la que viuen.

Un dels serveis que coneixen i utilitzen correctament la totalitat de les dones novingudes és la Sanitat Pública. Un metge de família de Formentera entrevistat assenyalava que el marroquí és un col·lectiu que utilitza els serveis del centre de salut de forma similar a com ho fa el col·lectiu autòcton i molts altres col·lectius migrats. Segueixen els tractaments mèdics i les recomanacions del personal sanitari amb tota correcció.

Les dones marroquines que resideixen a les Illes Pitiüses es mostren orgulloses de la seva confiança en la medicina al·lopàtica o Biomedicina, en front les formes de guariment tradicionals, tot i que quan entra en tema el coneixement de les herbes remeieres totes elles tenen consells a donar. Tenen coneixements de fitoteràpia i de dietètica que han après de les seves mares i àvies, però sembla que una vegada a destí prefereixen fer ús dels remeis que els recepten els metges de capçalera i que poden adquirir a les farmàcies, fins i tot per les dolències més comunes. Cal dir que durant el treball de camp al Marroc es va poder constatar que allà continuen fent ús dels remeis

tradicionals, per als trastorns i malalties lleus. Potser l'explicació de la preferència aquí per la medicina al·lopàtica no es troba només en el fàcil accés que hi tenen, sinó també en el fet que aquí no hi ha el tipus de botigues d'herbes i espècies que els són familiars.¹⁹⁹

L'Escola d'Adults. Aprenentatge de la llengua de comunicació per part dels migrats.

L'home marroquí de la mostra dedica la major part del seu temps a la seva prioritat absoluta, la feina, i quan pot, a la família. Té clar que ha vingut a l'Estat Espanyol amb un objectiu clar: guanyar diners i millorar les condicions de vida d'ell i de la seva família. És un home que aprèn la llengua de forma autodidacta. No utilitza l'Aula de Formació d'Adults per una qüestió de temps. De manera que el nivell de la llengua de comunicació que té (el castellà és la més utilitzada en el seu medi laboral) és generalment baix, però suficient per a fer-se entendre i per a no necessitar ajuda en els tràmits i gestions de la vida diària. El català ja ni es plantegen la possibilitat d'aprendre'l, tot i que els que tenen fills en edat escolar assenyalen complaguts que aquests el parlen a la perfecció.

Pel que fa a les dones cal dir que la majoria d'elles, en arribar, desconeixen la llengua de comunicació, de manera que el primer obstacle amb el que es troben és la barrera idiomàtica. Mentre que a vila d'Eivissa hi ha diverses opcions per a l'aprenentatge de les llengües castellana i catalana, a Formentera només hi ha una Escola de Formació d'Adults on s'imparteixen classes de llengües castellana i catalana per a estrangers. Però no sempre és possible per a la dona d'assistir-hi ja que, depenent d'on es trobi situada la llar familiar, la dona pot trobar-se absolutament aïllada si no disposa d'un medi de transport privat i/o del corresponent permís de conducció homologat (el procés d'homologació és llarg a les illes. Hi ha una llista d'espera de varis mesos).

---

¹⁹⁹ Mentre que aquí els productes dels herbolaris i les dietètiques són un luxe en relació als medicaments de les farmàcies, que s'obtenen amb recepta mèdica, al Marroc és exactament a l'inrevés.

Per altra banda hi ha varis obstacles més respecte a aquest tema. Per començar, les dones marroquines d'origen més rural o les que arriben a una edat més avançada sovint són analfabetes i algunes poques ni tan sols entenen la llengua àrab (són berbers). Així doncs, no poden incorporar-se a les classes de llengua castellana, sinó que han de passar primer, i necessàriament, per l'Aula d'Alfabetització per a Immigrats. Durant el primer any de treball de camp es van detectar dos problemes en relació a aquesta aula. El primer d'ells és que en alguns casos els marits no estaven d'acord en l'assistència de les seves dones a les classes perquè aquell curs el mestre era un home (posteriorment això va quedar resolt). El segon dels problemes fa referència a la manca de flexibilitat de l'administració pública. Resulta que aquell any el termini de matrícula de l'Escola de Formació d'Adults va coincidir amb el ramadà, període que una part important de les famílies passen al Marroc, aprofitant les vacances. Quan les famílies van tornar, el termini de matrícula estava tancat i sense possibilitats d'ampliar-se ja que, l'administració insular, en veure que no s'havia assolit el mínim d'alumnes matriculats pactat, havia cancel·lat el curs i acomiadat el mestre. Resultat: un any perdut per a les dones immigrades necessitades urgentment d'aprendre la llengua de comunicació. Una llengua sense la qual es troben aïllades de la resta de la població local. Una mancança que les fa dependents dels seus marits per a qualsevol gestió fora de la llar, que les condemna a relacionar-se única i exclusivament amb les altres dones del col·lectiu marroquí al seu abast i que, en un moment decisiu per a la seva adaptació i integració a la nova societat, les limita a restar vulnerables en mans de la, sovint anquilosada, xarxa migratòria. Les dones marroquines que arriben a l'illa amb un nivell d'escolarització més elevat, un fet afortunadament cada dia més habitual, i que generalment inclou coneixements del francès, accedeixen directament als cursos de llengua castellana per a estrangers. Aquest fet suposa una gran ajuda a la seva adaptació i inserció social ja que, a l'aula en qüestió, aquestes dones entren en contacte amb membres d'altres col·lectius residents a l'illa (alemanyes, angleses, tailandeses, etc.). Durant l'observació participant s'ha pogut veure com aquestes dones són motivades a interactuar entre elles també fora de l'aula. Els darrers cursos que van coincidir amb el treball de camp, l'Escola de Formació d'Adults va passar per diverses fases de més o menys èxit amb les

dones marroquines. Per una banda, les professores van passar a ser dues dones i per altra es van flexibilitzar relativament els horaris i la formalització de la matrícula, tot i que van restar alguns temes a resoldre que no semblen de fàcil solució: l'accés a l'escola n'és el més important. La distància que han de recórrer la majoria de les dones per anar a classe (la gran majoria d'elles viuen en altres poblacions) fa que hagin de recórrer al transport públic que és excessivament car, té al moment de la recerca uns horaris molt limitats i no abasta tots els centres poblats de l'illa.

Sobre el coneixement de la llengua castellana, Colectivo Ioé, a partir de les dades de *l'ENI 2007*, apunta que el 7% dels homes marroquins residents a l'Estat Espanyol no l'entén, en front el 22% de les dones. (2010a:181)

El 38.8% dels subjectes de la mostra de les Pitiüses té un nivell molt bo de la llengua castellana (el 54.9% dels homes i el 23.1% de les dones), el 17.5% el té bo (9.8% dels homes i 25% de les dones), el 18.4% té un nivell mig/baix (el 23.5% dels homes i el 13.5% de les dones) i finalment, el 20.4% el té molt baix (11.8% dels homes i 28.8% de les dones).

Permís de conducció viària.

Pel que fa al títol de conducció viària, el 26.2% dels subjectes estudiats a les Pitiüses no el té (3.8% dels homes i 46.2% de les dones), mentre que el 15.5% se l'havia tret al Marroc i el té sense homologar (15.4% dels homes i 21.2% de les dones). El 56.3% té el títol homologat o se l'ha tret a destí (80.4% dels homes i el 32.7% de les dones).

Coneixements d'informàtica dels migrats.

El 47.6% dels subjectes de la mostra no té cap mena de coneixements d'informàtica, en front del 23.3% que els té com usuaris d'internet únicament. El 29.1% diu estar més o menys familiaritzat amb l'entorn Windows (es tracta especialment dels joves).

Indumentària dels migrats.

Pel que fa a la indumentària, el 98% dels homes i el 61.5% de les dones de l'estudi de les Pitiüses vesteix a la moda occidental, en front el 2% dels homes i el 38.5% de les dones que vesteix a la manera tradicional del Marroc.

Canals de televisió que segueixen els migrats.

Pel que fa als canals de televisió, el 19.4% dels subjectes estudiats a les Pitiüses (5.9% dels homes i 32.7% de les dones) mira només canals àrabs, mentre que el 7.8% (13.7% dels homes i l'1.9% de les dones) diu mirar només la televisió espanyola i un 72.8% (80.4% dels homes i 65.4% de les dones) diu combinar les diferents cadenes dels diferents països (inclosos els de la resta de països àrabs).

Dieta.

El 27.2% dels subjectes estudiats a les Pitiüses (13.7% dels homes i 40.4% de les dones) diu seguir una dieta gastronòmica totalment marroquina, és a dir que no difereix de la que seguia al seu país d'origen. En front d'això, el 69.9% (80.4% dels homes i 59.6% de les dones) diu combinar la dieta marroquina amb plats i productes adoptats a destí, però seguint sempre les prescripcions dietètiques de l'Islam i, finalment, un 2.9% (només homes) diu seguir una dieta totalment occidentalitzada.

Grau de religiositat²⁰⁰ del col·lectiu marroquí.

El 13.6% dels subjectes estudiats a les Pitiüses (15.7% dels homes i 11.5% de les dones) es defineix com musulmà/na no practicant. El 46.6% (54.9% dels homes i 38.5% de les dones) es diu musulmà/na practicant, però poc

---

²⁰⁰ Les variable *Grau de Religiositat* és una variable composta. Pot veure's quines són les variables que la componen i quin és el significat de cada una de les categories a l'annex sobre variables compostes.

implicat/da en la comunitat i, finalment, el 39.8% (29.4% dels homes i 50% de les dones) es defineix com musulmà/na practicant i molt implicat/da en la comunitat.

Així, l'índex de religiositat (ésser practicant de la pròpia religió, en aquest cas l'Islam) que no té en compte la implicació en els afers de la comunitat, és molt elevat entre els subjectes estudiats, en general. el 71,8% dels subjectes es diu molt estricte en la pràctica de la seva religió. El 74,5% dels homes té una actitud molt estricte, en front el 69,2% de les dones. Així, s'observa que en general són practicants estrictes de la seva religió, sense diferència per població de residència ni sexes, tot i que les dones es mostren una mica més relaxades en aquest tema. Pot afirmar-se que la mostra és en aquest cas representativa de la realitat del col·lectiu marroquí de les illes Pitiüses. En la gran majoria dels casos es tracta d'un manteniment o intensificació de la pròpia fe, sense esdevenir aquesta pràctica una radicalització de la interpretació de l'Islam, conflictiva per a la convivència amb la resta de la població.

A l'illa de Formentera hi ha una petita mesquita. En aquest espai, vetat a les dones, s'hi troben els membres religiosament més actius de la comunitat. Els que assisteixen regularment a les oracions dels divendres són bàsicament els homes casats de més edat i alguns joves de tendència més tradicional. Alguns entrevistats assenyalen que, mentre que quan vivien al Marroc assistien amb una certa regularitat a la mesquita, aquí no ho fan. Es tracta, asseguren, d'una qüestió de manca de temps, ja que aquí treballen moltes hores.

A Eivissa hi havia varies mesquites al moment de la recerca, com a mínim tres: una a Sant Antoni, una a Santa Eulària i una a vila. La de vila es troba ubicada al barri d'Es Molins i és una mesquita petita, però ja fa temps que els membres de l'Associació de Musulmans del l'illa cerca de comprar o llogar un terreny per a construir-ne una de digna i que tingui prou capacitat per a tots els musulmans de l'illa.

2.7. Els joves.

El 66,7% dels joves de la mostra tenien al moment de l'estudi 16 o 17 anys i només el 33,3% tenien una edat entre els 13 i els 15 anys.

La majoria dels joves va arribar a l'espai de migració per la via del reagrupament familiar. El 80% dels nois, en front el 83,3% de les noies. A la mostra de Formentera els arribats per aquesta via són gairebé la totalitat del grup, mentre que a Eivissa (on ja hi ha molts casos de fills d'immigrats nascuts a destí) ho són el 66,7%. Això mostra la menor antiguitat del col·lectiu de Formentera.

El 80% dels joves de l'estudi d'Eivissa porta més de 10 anys a l'illa, mentre que a l'illa de Formentera l'índex més alt de temps transcorregut a destí és el que comprèn entre els 4 i els 10 anys. També aquí es torna a observar la major antiguitat dels nois/noies a l'illa d'Eivissa i per tant la també major consolidació del grup.

S'observa que la majoria de les noies havien arribat a una edat superior a la que ho havien fet la majoria dels nois. El 58% de les noies va arribar amb més de 10 anys, en front el 6,7% dels nois. El 53,3% d'aquests van arribar amb una edat compresa entre els 5 i els 10 anys i un 40% a una edat inferior als 5 anys. Així, el 93,3% dels nois van arribar a destí abans dels 10 anys, en front el 41,7% de les noies.

L'Institut.

Segons les dades extretes de l'observació participant i de les entrevistes amb professors i professores de l'Institut de Formentera i dels Instituts d'Eivissa, el màxim nombre d'alumnes marroquins nous es situa habitualment al darrer curs de la ESO.

Una de les possibles raons de l'arribada "massiva" d'alumnes en edat adolescent és que el reagrupament familiar, segons el Punt 1 de l'article 17 de la llei d'estrangeria (14/2003), permet només l'arribada dels fills menors de 18 anys.

Segons les dades obtingudes durant el treball de camp, els majors conflictes d'integració entre els alumnes arribats del Marroc els tenen aquells que arriben essent ja adolescents, per reagrupament familiar. En general, tal com apunten els professors, a l'Institut tendeixen a auto segregar-se espacialment, sobre tot les noies, tot i que no solen observar-se casos de discriminació per part de la resta de l'alumnat. El gran problema és la barrera idiomàtica. També cal tenir en compte que, en general, aquests adolescents no han triat el seu destí.

Als Instituts de les Illes Pitiüses, als nois i noies nouvinguts se'ls ofereix l'assistència a unes classes d'adaptació a la llengua i a la cultura de l'espai receptor. És l'anomenat PALIC (Pla d'Accollida Lingüística i Cultural). Les classes acullen un nombre màxim de 6 alumnes. Es barregen alumnes de tots els orígens, però bàsicament es tracta de marroquins i de colombians (com a mínim a Formentera). Les professores i els professors de PALIC amb els que s'ha mantingut contacte assenyalen que els alumnes marroquins són molt respectuosos i que, en general, arriben amb un baix nivell de la nostra grafia i en ocasions han de començar per ensenyar-los a llegir i a escriure. Sovint, a demés estan desmotivats per als estudis, en part perquè la majoria saben que no els finalitzaran.

La Feina.

Els nois marroquins (el cas de les nois és diferent) vénen amb la intenció de treballar tan aviat com puguin fer-ho i alguns d'ells abandonen els estudis en complir els 16 anys, encara que estiguin a mig curs.

Per altra banda també hi ha nois que estudien a l'Institut i que aprofiten les vacances i els caps de setmana per a treballar, com és el cas del noi entrevistat número 25, que a l'estiu treballa amb el seu pare a l'obra i els caps de setmana neteja unes quadres, i de l'entrevistat número 16, que fa de cambrer al bar-restaurant del seu pare.

El 55,6% dels joves de la mostra té intenció de seguir els estudis més enllà de l'ESO. El percentatge d'intenció de seguir és superior entre les noies (75%) que entre els nois (40%). Per altra banda, vuit han deixat els estudis en acabar (o

sense fer-ho) l'ensenyament obligatori (ESO), però tres d'ells s'han adherit posteriorment a algun tipus de tallers d'ocupació o de formació professional organitzada per l'administració local, autonòmica o estatal. De manera que, en realitat, només cinc han deixat els estudis definitivament i entre ells només hi ha una noia. Només un dels nois que han abandonat els estudis oficials ho ha fet abans d'acomplir els 16 anys.

No hi ha pràcticament diferència entre les dues poblacions de l'estudi en aquestes dades, però sí entre sexes. Així, és remarcable el fet que la intenció de seguir amb els estudis més enllà de l'ESO és molt superior entre les noies que entre els nois.

El lleure.

A Formentera, els nois i noies marroquins, a diferència de la resta de joves de l'illa, no es queixen de la manca d'oferta d'esbarjo. En general, les noies (també s'ha observat en el cas d'alguns nois) participen activament en les tasques de la llar familiar i, quan la mare treballa, atenen els germans menors i cuinen. Quan disposen de temps lliure, els nois el dediquen a la pràctica de l'esport en un nombre alt de casos i a sortir amb els amics i les amigues de l'Institut.

S'ha pogut observar que, mentre que els nois marroquins de l'illa fan vida social amb els companys de classe com qualsevol altre jove de la seva edat, les noies marroquines no segueixen aquesta tendència. Les noies, controlades en molta major mesura que els nois per part de la família, són cridades a tornar a casa després de l'escola o de l'Institut, on fan els deures, miren la televisió, ajuden la mare i tenen cura dels germans. És cert, però, que algunes de les noies de l'Institut de Formentera, durant la darrera etapa del treball de camp, van començar a freqüentar en grup l'aula d'informàtica de la Biblioteca Municipal. En general, aquestes noies no disposen d'ordinador a casa i els pares es veuen obligats a permetre que les noies passin unes hores a la biblioteca mentre fan treballs a l'ordinador i cerquen informació per internet.

Conflictes.

En general els nois marroquins cerquen de mantenir-se al marge de conflictes amb altres nois, tot i que ocasionalment es veuen immersos en baralles. El primer any de treball de camp, a l'Institut s'explicava el cas d'uns nois joves d'ideologia xenòfoba que ja havien acabat l'institut i que havien agredit a dos alumnes immigrants. Sembla ser que les víctimes van ser un marroquí i un colombià. Un noi marroquí entrevistat explica que, des que va tenir una breu aventura sentimental amb una argentina, ocasionalment és agredit verbalment per alguns companys compatriotes de la noia.

Tot i així, els joves marroquins es relacionen amb joves de tots els col·lectius de l'illa sense que hi hagi conflictes importants amb cap d'ells.

Caldrà estar atents a l'evolució d'aquests joves, ja que, tal com assenyala Pumares (1998:89-94), a diferència dels seus pares, immigrants que veuen relativament assolides les seves expectatives amb el canvi de vida que han dut a terme per a la seva família, els fills d'immigrants comparteixen les expectatives de la resta de joves de la societat receptora, de manera que si la societat els negués les mateixes oportunitats que a aquells, la seva reacció lògica seria el sentiment d'incomprensió, la frustració i l'abatiment.

Relacions inter-generacionals.

Pàmies incideix en el fet que la migració "comporta profundes conseqüències familiars, ja que es reconfiguren les estructures relacionals de poder i jerarquies. I en aquest procés resulta central el rol ocupat pels fills i filles".
(2008:22)

Si entre els subjectes de la mostra hi ha hagut canvis a aquest respecte, aquesta recerca no ha estat capaç de detectar-ne gaires. De fet només a la mostra d'Eivissa hi ha prou famílies amb fills adolescents que hagin nascut a les illes o que hagin arribat fa anys com per parar prou atenció a aquest tema. Els adolescents amb els que s'ha mantingut contacte tenen una relació amb els pares molt respectuosa. Els valors que predominen en les famílies

marroquines de les illes, segons les observacions fetes, són els de qualsevol família marroquina del Marroc. Fins i tot és així en el cas dels joves entrevistats número 8, 10, 12, 15, 16, 17, 21, 22 i 27, joves arribats de molt petits o que han nascut a les illes i que, tot i haver viscut tota la seva vida a destí, semblen tenir una relació amb els seus pares d'allò més respectuosa, a l'estil marroquí.

No s'ha observat conflictes entre pares i fills/es, però sí aculturació negativa en el cas d'alguns nois. Sobre aquest tema s'ha desenvolupat una hipòtesi que es veurà posteriorment.

Com un cas especial cal citar els fills d'una de les famílies pioneres de l'illa. Aquests mostren una transformació interessant: Un fill i una filla s'han aparellat de forma mixta, i fins i tot un dels fills s'ha desvinculat clarament de l'Islam. Segons es va saber, la decisió de la filla de casar-se amb un autòcton no va fer cap gràcia al pare, que d'entrada s'hi va oposar. Finalment, però, la filla va casar-se amb el noi espanyol i el pare ho ha hagut d'acceptar sense que de resultes hi hagi hagut cap trencament familiar.

2.8. Els nens i la gent gran.

Tot i que a l'inici del treball de camp es va cercar de fer una anàlisi prospectiva de la globalitat del grup, aviat es van descartar el grup dels menors i el dels més grans com a temes concrets de la recerca. El primer grup per no suposar un tema d'especial interès per a la investigadora (pel que fa a la immigració) i el segon per manca de població. Així, i com que no s'han dut a terme observacions detingudes sobre els nens, no s'aportaran dades qualitatives al respecte.

La informació que segueix és només per completar el marc contextual de la mostra i fer-lo més comprensible a aquell que li sigui aliè.

Pel que fa a la vila d'Eivissa no s'han aconseguit dades demogràfiques per grups d'edat que distingeixin entre els principals grups de nacionalitat estrangera. L'oficina d'empadronament de l'Ajuntament d'Eivissa es va negar a facilitar dades per aquesta recerca i ni l'IBESTAT (Institut d'Estadística de les

Illes Balears) ni l'INE ofereixen aquesta informació desglossada per municipis. Així, només s'han aconseguit, per una banda, dades sobre els grups d'edat dels estrangers de vila sense distingir entre nacionalitats, i per altra, grups d'edat concretament dels marroquins, però del conjunt de les Illes Balears. Cap d'aquests reculls ens és realment útil per a la descripció del context demogràfic de la mostra.

Així, les dades quantitatives que segueixen fan referència només a l'illa de Formentera.

Nens i nenes a l'escola.

L'any 2007 a Formentera hi havia entre 40 i 50 nens i nenes d'origen marroquí, en edats compreses entre els 0 i els 14 anys.

A Formentera hi ha tres escoles públiques i al moment de la recerca hi havia presència de nens marroquins en dues d'elles. En la tercera, la d'El Pilar de La Mola, no n'hi havia per absència de població marroquina a la zona.

L'escola "Mestre Lluís Andreu" de Sant Francesc tenia un total de 12 alumnes marroquins (dels quals 4 eren ja nascuts a l'illa). A l'escola hi havia un total de 365 alumnes, de manera que el percentatge de marroquins no era gaire espectacular: 3.3%. El primer nen marroquí el van matricular el curs 1999/2000. A l'escola de St. Ferran (Col·legi Públic Sant Ferran de Ses Roques) el nombre total d'alumnes era de 188. Entre aquests hi havia 16 alumnes de nacionalitat marroquina i 9 fills de parelles mixtes (amb nacionalitat espanyola), 7 de pare marroquí i mare espanyola i 2 de mare marroquina i pare espanyol.

Aquesta escola, doncs, tenia una proporció d'alumnes marroquins molt més alta que la de Sant Francesc: el 8.5% dels nens i nenes de l'escola eren marroquins, o el 13.3% si és tenen en compte els fills de matrimonis mixtes. Els primers alumnes marroquins van arribar-hi l'any 1995.

A Eivissa es van obtenir dades quantitatives només d'una escola de primària i es va descartar de continuar amb la tasca de quantificació després d'entrevistar les directores de dues escoles més i contrastar que les opinions sobre l'alumnat d'origen marroquí (actitud dels alumnes, assistència, col·laboració dels pares,...) era similar en tots els casos en els que hi havia presència de marroquins, independentment del seu percentatge en el total de l'alumnat.

Així, els/les mestres i caps d'estudi o directores de totes les escoles amb les que s'ha mantingut contacte, a vila d'Eivissa i a Formentera, coincideixen en dir que no tenen cap problema d'integració a les aules amb els nens i nenes marroquins. Com única qüestió a comentar assenyalen que quan són nous presenten una mica d'absentisme escolar, però que a mida que les famílies s'acomoden això queda resolt. Per altra banda els nens i nenes marroquins, així com les seves famílies es mostren tan participatius com els i les altres. A l'escola de Sant Ferran de Formentera expliquen que fins i tot s'apunten a cantar nadales i que les mares participen en els tallers de cuina que organitza l'escola. Això sembla realment producte d'una bona relació continuada, més que una exhibició d'interculturalitat escolar excepcional. Els representants de les escoles visitades estan d'acord en assenyalar que l'únic problema és l'idiomàtic, sobretot quan les famílies són acabades d'arribar.

També les escoles d'Eivissa i de Formentera tenen en funcionament el Pla d'Acollida Lingüístic i Cultural (PALIC), que es du a terme en hores lectives. Però ja fa un temps que en algunes d'aquestes escoles s'està parlant de realitzar també un programa de classes de suport a les tardes, que fins i tot podrien fer-se extensives als pares dels nens i nenes i demés familiars.

L'escola de Sant Ferran de Formentera gaudeix d'un excepcional ambient multicultural. És potser el cas més extrem, ja que el 22.8% del seu alumnat és estranger. Això seria degut al fet que la zona on es troba el municipi de Sant Ferran és on s'hi ubiquen un major nombre d'habitatges de més baix preu, tant de compra com de lloguer. A l'escola de Sant Ferran hi ha alumnes marroquins, argentins, xilens, colombians, dominicans, equatorians, brasilers, alemanys, francesos, suïssos i italians. A demés, un altre 15.4% dels alumnes té el pare o la mare estrangers. Sens dubte es tracta d'una experiència enriquidora per qualsevol nen. Tot i així, assenyalen que ocasionalment a l'escola hi ha algun incident del tipus que l'encarregada del pla de convivència denomina de "petita mostra de xenofòbia". Sembla ser que quan els nens s'enfaden entre ells i un d'ells és àrab, no tarden en "insultar-lo" dient-li: "moro". A demés, quan en una classe hi ha un bon nombre de marroquins, aquests solen fer pinya i poden auto segregarse en determinats moments, tot i que no solen ser segregats pel conjunt de l'alumnat.

Podria pensar-se, i sol llegir-se, que l'educació que reben els nens i nenes marroquins a l'escola divergeix amb els valors que se'ls inculca dins de l'àmbit de la família. Uns valors més tolerants a l'escola, uns valors més tancats a casa. Aquesta recerca no pot apuntar cap aquesta banda. Les observacions dutes a terme, tot i que s'han centrat poc en els nens i nenes, indiquen que l'educació que donen els pares i mares marroquins, més enllà de ser més o menys estrictes, posa l'èmfasi bàsicament en el respecte. El respecte a l'altre (respecte als més grans, sobre tot, però també respecte a les dones, respecte a la família, respecte als nens, respecte a les visites,.....) i això en un ambient familiar d'allò més distès. Els progenitors marroquins entre els que s'ha fet observació participant, aconsegueixen un dels objectius educatius que s'hauria de marcar qualsevol pare o mare, des del punt de vista d'aquesta investigadora. Inculquen valors, eduquen en la disciplina, marquen els límits als seus fills/es i tot sense descuidar l'afecte. Allò que es troba a faltar en la seva educació, penso, és l'esperit crític i la interacció espontània entre els membres dels diferents sexes quan es tracta de parlar sobre tota mena de temàtiques. Per altra banda, les observacions dutes a terme han mostrat que els pares dels nens i nenes marroquins de Formentera respecten l'ensenyament de l'escola per sobre de les seves pròpies ideologies en molts casos. Com en el cas de l'entrevistat número 9, que volia evitar que la seva filla anés de viatge de fi de curs amb la resta de la classe, però que va cedir davant les explicacions de la mestra de la nena. I el cas d'un pare marroquí que va trucar al professor de l'institut del seu fill per a insistir-li que ell havia d'actuar com si del seu pare es tractés, atorgant-li així plens drets per actuar amb el seu fill com ell considerés més adient per a la seva educació.

Potser les famílies a les que no s'ha tingut accés per aquesta recerca eduquen els fills en uns valors més tradicionals, valors més d'acord amb el tarannà de l'Islam estricte, valors que promouen la disciplina sense qüestionaments i la desigualtat entre els dos sexes, però en poques de les famílies observades s'ha pogut detectar aquest tipus d'educació. Ara bé, com que no pot descartar-se el fet que precisament les famílies a les que s'ha tingut més accés siguin les més obertes, aquesta tasca resta com un repte per a una posterior recerca.

Gent gran.

A Formentera s'ha observat la presència de només 3 persones d'origen marroquí majors de 64 anys durant el temps d'aquest estudi, és per aquest motiu que aquesta categoria pràcticament no s'ha tingut en compte de cara a la recerca. La immigració marroquina a l'illa és un fenomen relativament recent, de manera que encara no hi ha hagut temps perquè la població immigrada hagi envellit. Per altra banda, se suposa que és ara que les famílies comencen a estar instal·lades i que han consolidat la seva situació a l'illa (algunes d'elles han adquirit ja habitatges de propietat), quan podria començar el reagrupament dels progenitors, encara que ja es podria avançar la idea, segons ja s'ha començat a veure, que potser això tampoc serà fàcil ni satisfactori per als propis ancians.

A la mostra d'Eivissa no hi ha gent gran, però durant l'observació participant es va mantenir contacte amb un nombre reduït de marroquins d'edat superior als 65 anys. En tots els casos es va tractar de progenitors de membres de la mostra que passaven un període de temps concret (i sempre inferior als tres mesos) a casa dels seus fills o filles. Dues d'aquestes persones estaven de visita amb motiu del naixement d'un/a net/a i venien d'un altre país de la UE, on residien. Els altres havien arribat per passar un temps amb els seus fills i filles i aprofitaven per seguir algun tractament mèdic.

Tal com es mostrarà més endavant, en una de les hipòtesis, aquesta recerca defensa la idea que els progenitors dels migrats a les illes Pitiüses no mostren cap interès en seguir els seus fills/es a l'espai de migració, com a mínim de forma definitiva.

2.9. Relació entre els col·lectius.

Durant l'observació participant, que malgrat incidir en la població marroquina immigrada ha tingut en compte, encara que en molta menor mesura, el conjunt de la població illenca, s'ha estat alerta pel que fa a l'actitud del conjunt de la població cap al col·lectiu d'estudi, sobre tot mitjançant observació participant i

converses espontànies, però també a partir de 14 entrevistes semi-dirigides a membres de col·lectius variis (bàsicament població local, immigrants espanyols peninsulars, immigrants de l'Europa Comunitària i immigrants extracomunitaris).²⁰¹ Les dades obtingudes a partir d'aquesta tasca són les següents:

Opinió de la població “autòctona” i dels espanyols en general²⁰².

La població local expressa no tenir cap mena de conflicte amb el col·lectiu marroquí, especialment en relació a altres col·lectius que han arribat més recentment a l'illa. En general es fa referència al respecte i a la bona educació que mostren els marroquins i les marroquines.

Però més enllà del discurs general i descontextualitzat de la població, allò que s'ha pogut percebre es resumeix en la següent idea: La població espanyola (illenca i peninsular immigrada) té una aparent bona relació amb la població immigrada marroquí, però quan esdevé algun conflicte, per mínim que aquest sigui, el fet de ser immigrants pobres, com altres, unit en aquest cas a l'animadversió històrica existent cap aquest col·lectiu, posa de manifest els prejudicis latents de la població. Com en el cas de la tragèdia que detallaré una mica més avall.

Les arrels d'aquella animadversió històrica s'haurien de cercar en la història del pensament i en la memòria històrica dels espanyols. L'antropòleg Josep Lluís Mateo (1997)²⁰³ té un magnífic estudi sobre l'evolució històrica del terme “moro” i del significat i atribucions que pren al llarg de les èpoques i dels esdeveniments concrets, que incideix en aquesta antipatia institucionalitzada. Colectivo Ioé (1994:141-142) l'atribueix a variis moments de la història d'aquest país: en primer lloc a l'època dels Reis Catòlics i el seu projecte d'unitat política d'Espanya en la que, en contraposició al naixent sentiment d'identitat nacional, el “moro” va esdevenir l'“altre”. La integritat política de l'Estat Espanyol es basarà en la unitat de la religió cristiana en contra de l'Islam i els “moros”

---

²⁰¹ Pot consultar-se el guió de les entrevistes a l'annex.

²⁰² Inclou tots els col·lectius de migrants originaris de diferents Comunitats Autònomes de l'Estat Espanyol.

²⁰³ Mateo Dieste JL. (1997) *El “Moro” entre los primitivos*. Barcelona, Fundació “La Caixa”. Però també pot consultar-se, *Historia del racismo en España*, de José María del Olmo (2009).

passaran a ser els enemics que amenacen amb una nova invasió. En segon lloc, els autors de Colectivo loé fan referència als diferents conflictes que s'han anat donant al llarg del darrer segle entre Espanya i el Marroc (la Marxa Verda, la reclamació de Ceuta i Melilla, les desavinences pesqueres i agrícoles o l'arribada de pasteres a les costes espanyoles). (1994:141)

Però penso que no s'ha d'oblidar un altre moment important de la història de les relacions entre els dos països, de la que parla Mateo (1997). I és que també l'exercit de "moros" importat pel dictador Franco per a combatre a la Guerra Civil Espanyola, va suposar l'activació d'aquella animadversió que, segons sembla, encara es troba latent dins d'una bona part de la població espanyola i catalana. Animadversió històrica que per a la gent de Formentera potser té una arrel més propera, no en el temps, però si en l'espai. Així, segons relata la gent gran de l'illa, fins finals del S. XIX, els formenterers estaven sotmesos a les periòdiques visites dels "moros" (referint-se en aquest cas als corsaris de les terres de Barbaria). Els "moros" arribaven en barques i segrestaven dones i bestiar, fets que encara perduren en l'imaginari illenc i que es reflecteixen en algunes glosses populars pageses, com les dues que segueixen:

Una barqueta de moros²⁰⁴

*Estau atents germans meus
que un romanço vull cantar,
que una barqueta de moros
que es Pou d'es Lleó saltà.
De set cases que hi havia
una varen espanyar.
Deixaren Can Miquel Jaume
que hi trobaren bestiar.
Vos colarem a l'aguait
que es pastoret ja vendrà.*

*Volqué Déu o la ventura,
dones hi varen anar.
Hi havia dues donzelles,
pastores de bestiar.
Ells ne varen ser traïdors,
que les varen agafar.
Adéu terres alegres
que solíem caminar,
I no ploreu més ma mare,
no nos fassau turmentar.*

---

²⁰⁴ Glossa versionada i recitada per Xesc Escandell a la "Fonda Pepe", Formentera, la nit del 28 d'abril de 2007. El mateix compilador va revisar la transcripció que aquí es presenta.

L'escrivaneta²⁰⁵

*Petiteta la casaren
no es sap calçar ni vestir.
L'enviaren a dur aigo
un sant dijous al matí
i es moros l'encaptivaren
es moros d'un bergantí.
Son marit, quan ho va sebre,
es vestí de pelegrí;
se'n va anar de porta en porta:
-Feis-me caritat a mi.-
I a sa porta del rei moro
hei va tocar un matí.
Va trobar n'Esclavineta,
s'aixecava de dormir;
se rentava les mans blanques
dins un got de cristall fi.
-Què és això, l'Escrivaneta?*

*Què és això que lluu aquí?
-Això són les tovaïetes
Que em dàreu quan me casí.-
Es prengueren per sa mà
i pigaren a fugir,
i el rei ne va ser valent,
que els va voler resistir.
Quan varen ser as pont des Vidre,
Es pont es va migpartir.
-Adiós, l'Escrivaneta,
Te'n vas amb un pelgrí.
Aquell vestit que tu portes
Cent duros me costa a mi,
I altres tants te'n donaria,
Si volguessis tornar-hi.-
Petiteta l'han casada,
No es sap calçar ni vestir.*

---

²⁰⁵ Versió recollida pel Cançoner Popular de Catalunya, Vol. X, pàg. 189, cantada el 1928 per Rita Ferrer Ferrer, a La Mola de Formentera i presa per aquest treball de l'obra de Jaume Escandell Guasch: Escandell J. (2006) *Aproximació a la cançó tradicional d'Eivissa i Formentera*. Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, pp. 28-29.

Relació de la dona marroquina amb la resta de col·lectius.

Les dones marroquines tendeixen a ser, tal com ja s'ha dit, dones molt sociables i molt avesades a la interacció continuada amb altres dones. També aquí es mostren, en general, obertes a entrar en contacte amb qualsevol dona que se'ls mostri amistosa. Només cal veure-les a la cua del supermercat o a la sala d'espera del Centre de Salut, per endevinar la seva accessibilitat. Avesades a una intensa vida social dins de la família extensa, en veure's reduïdes a la família nuclear i a l'aïllament al que les condemna la barrera idiomàtica, en general, qualsevol apropament que se'ls ofereixi és ben rebut per part seva.

Per altra banda, les dones marroquines, i especialment quan es troben en un ambient que no és que els doni precisament la benvinguda, es poden mostrar, com persones receloses o excessivament tímides. Aquesta imatge, des de les observacions dutes a terme, es desfà tan bon punt se'ls mostra un gest d'interès i de bona voluntat.

Tot i així, la realitat observada és que la relació de la dona marroquina resident a les Illes Pitiüses amb la resta de col·lectius de l'illa, és en general molt limitada a l'illa de Formentera i molt més habitual a vila d'Eivissa. Per una banda hi ha les dones que no parlen el castellà amb fluïdesa i/o que no treballen fora de la llar familiar, les quals mantenen una relació mínima amb la població no marroquina de l'illa (i de fet, també amb la població marroquina). I per altra banda hi ha les dones que treballen fora de la llar familiar i que, consegüentment, interaccionen amb els membres dels altres col·lectius, els perden la por i acaben integrant-los a la seva xarxa personal. Això s'acompleix tant en una illa com en l'altra.

Relació dels homes marroquins amb els altres col·lectius.

Fora de la feina, els marroquins d'Eivissa i Formentera tenen una vida social poc connectada a la resta dels col·lectius, essent això molt més intens a l'illa de Formentera.

Els homes marroquins amb els que s'ha entrat en contacte asseguren que no tenen cap mena de conflicte amb ningú. De fet, el factor espai petit pot jugar a favor d'una interacció respectuosa entre col·lectius, atesa la necessitat de bona convivència en l'espai únic en el que es viu, es treballa, es fa vida social, etc. Però en el cas dels homes, al camp s'han detectat algunes disparitats en la relació que tenen amb els diferents col·lectius.

La relació amb **membres dels altres col·lectius immigrants no comunitaris**: Alguns marroquins citen companys de feina argentins, colombians, etc., amb els que tenen una relació cordial i amb els que fins i tot surten a prendre alguna cosa, acabada la jornada laboral. Però en general coincideixen que amb els membres d'aquests col·lectius hi ha tant respecte mutu com manca de contacte extra-laboral. Una excepció dins d'aquest grup són els algerians, que a l'illa de Formentera són una minoria (al moment de la recerca es tracta de 33 individus). Els marroquins s'identifiquen plenament amb ells i els han incorporat a la vida del seu col·lectiu sense cap problema. Això no s'ha detectat a vila d'Eivissa, on més aviat existeix un recel declarat entre aquestes dues comunitats. L'explicació d'aquesta divergència podria trobar-se en el fet que a Formentera el baix nombre de magribins i de musulmans podria haver potenciat la seva integració en un sol grup, mentre que a Eivissa això no ha estat necessari. Per altra banda, alguns dels subjectes entrevistats a Eivissa apunten que hi ha un grup d'algerians que delinqueixen a l'illa i que, per causa de la generalització que fan tant el cos policial com la resta de la ciutadania, deterioren injustament la imatge del col·lectiu marroquí.

Amb els col·lectius d'**immigrants comunitaris** no hi ha gairebé contacte i molt menys conflicte. Pocs dels marroquins entrevistats en coneixen cap, a menys que els hagin fet alguna feina ocasionalment. A Formentera, alguns citen companys de feina italians amb els que hi tenen bona relació, però aquests són una minoria en la construcció. A Eivissa, en canvi, quan se citen estrangers comunitaris acostumen a ser alemanys o anglesos i, en general, es tracta de caps o excaps amb els que s'ha assolit una relació cordial amb el temps.

Pel que fa a la relació amb els **illencs**, en general, és bona. Els marroquins acostumen a tenir una bona opinió d'aquests. Els defineixen com "bona gent" i

assenyalen que són amables i que se senten respectats per ells. Tots coneixen algun illenc que els ha ajudat ocasionalment (veïns, llogaters de cases, gent que els ha donat feina, etc.) i, en general, sobretot a Formentera, els seus caps pertanyen a aquest grup. Sorprenentment els diferencien bé del col·lectiu dels **immigrats espanyols peninsulars**, col·lectiu que, segons alguns dels entrevistats, és el que menys els respecta (en la seva opinió, especialment els andalusos).

Un nombre reduït d'entrevistats expressa la sensació de ser apreciat per a la feina, però menyspreat per a la convivència. Un entrevistat va dir: *“Nos necesitan, pero les gustaría que acabada la jornada laboral desapareciéramos”*.

Un altre assenyala sentir-se menyspreat per els espanyols en general, per l'únic fet d'ésser marroquí. De fet, no crec que siguin els únics que tenen aquest sentiment, encara que sigui de forma latent i que respon, des del punt de vista de la investigadora, a una realitat. O com a mínim així es va mostrar arrel d'un episodi tràgic que va tenir lloc a mitjans d'abril de 2007 i que va desvetllar els prejudicis d'una bona part de la població illenca. Un marroquí va matar un company de pis i en va ferir un altre. L'assassí, tal com es va demostrar més tard, tenia un trastorn mental i mostrava feia dies símptomes de paranoia. Arran de determinats episodis violents del noi desequilibrat, els veïns i compatriotes havien alertat recentment la policia, que se'n havia desentès.

Malgrat que es va tractar d'un succés desafortunat i desgraciat que va acabar amb la vida d'una persona, des del punt de vista d'aquesta investigadora en cap moment hi va haver motius per identificar el fet amb la qüestió migratòria i molt menys per iniciar un atac contra la immigració marroquina ni per qüestionar el comportament i el caràcter dels marroquins en general. Però, en alguns sectors de la població local així es va fer. La investigadora va ser testimoni de converses desafortunades i ofensives, i de caire xenòfob, especialment entre membres del col·lectiu espanyol, que van reconèixer, davant les preguntes de la investigadora, que no coneixien personalment cap marroquí. La reacció local arran del succés de l'assassinat va ser molt sobtant, precisament perquè pocs dies abans s'havia celebrat, de forma multitudinària i amb molt d'èxit, la V Festa Intercultural de Formentera. Una festa de la diversitat en la que havien participat activa i entusiastament no només els membres dels diferents col·lectius estrangers, sinó també un bon nombre de

formenterers i formentereres i d'immigrats i immigrades de les diferents Comunitats Autònomes.

Però això, que a mi en aquell moment em va semblar una ironia, Teresa San Román ho raona des de la teoria de Taguieff quan parla de “*solución sólo ‘conmemorativa’ de manifiestos, manifestaciones i festivales*” (Taguieff, 1987, citat per San Román, 1996:39), i de la seva idea que si cal fer gaire festeig i gaire fanfàrria, si cal estar excessivament pendents d'un tema, és precisament perquè aquest tema no està resolt. Perquè en el fons es tracta d'una qüestió no assumida. I la interculturalitat, la convivència entre diferents cultures, potser no acabava d'estar del tot assumida a Formentera, malgrat ésser un espai en el que conviuen persones de 54 nacionalitats.

El cas d'Eivissa podria ser similar, tot i l'aparent bona convivència entre els marroquins i la resta de col·lectius. Els marroquins de la mostra d'Eivissa expressen la seva indiferència per l'origen de la gent amb la que es relacionen, tot i que a la pràctica ho fan bàsicament amb els membres del propi grup. És cert, però, que tant homes com dones, la majoria dels subjectes de la mostra d'Eivissa tenen algun *alteri* de confiança d'algun altre col·lectiu, cosa que no s'observa a l'illa veïna. Aquí, més que cercar-ne l'explicació en la localitat i en els trets de la societat d'acollida, sí que cal apuntar a l'antiguitat del col·lectiu eivissenc i a la recent formació del de Formentera.

2.10. Els subjectes de la mostra com transmigrants. Elements identitaris.

Tal com ja s'ha insinuat a la primera i segona part d'aquesta tesi, la majoria dels subjectes de la mostra d'aquest estudi poden qualificar-se de transmigrants. Allò que s'entén per transmigrant ha estat ja definit amplament a la introducció i a la primera part.

Així, els subjectes d'aquesta mostra, o la majoria d'ells i d'elles porten una vida que podem definir de “viure transmigrant”. Resideixen a les illes Pitiüses, però

com ja s'ha citat, molts d'ells ho han fet abans en altres punts de l'Estat Espanyol i fins i tot de la Unió Europea, a part d'haver viscut alguns d'ells a diferents localitats marroquines. El vincle amb aquesta multiplicitat d'espais gairebé sempre es manté, amb una major o menor intensitat, segons s'ha pogut veure. Així, els marroquins i marroquines d'aquest estudi, es comuniquen continua i regularment amb els familiars i amics que resten al Marroc, però també amb els que es troben a diferents destins migratoris. Les famílies de molts d'ells es troben repartides entre el Marroc i diferents localitats, regions o països (en general de la UE) i són freqüents les visites en totes les direccions, així com les llargues estades a l'espai o espais d'origen durant els mesos d'estiu o fora de la temporada estiuenca (quan es tracta de famílies sense fills/es o amb els fills/es petits). Els trasllats es repeteixen fins i tot varies vegades l'any i suposen intercanvis materials i socials de tota mena (notícies, objectes, valors,...) així com reforçament dels llaços familiars i d'amistat entre els membres que resideixen als diferents espais. És també habitual el fet de repartir les vacances entre la localitat d'origen del marit i la de la muller, quan aquestes no coincideixen (a vegades per haver-hi hagut migracions internes que han portat a part de la família a viure a la capital de la província). Però també es dona el cas de visitar de camí (o com a destí final) parents o amics que viuen en altres punts de l'Estat Espanyol, en els que potser també s'ha viscut en etapes migratòries prèvies, com és el cas d'alguns dels migrats de la mostra de les illes que havien viscut abans a la Comunitat Valenciana o d'altres que ho havien fet a La Rioja o a Catalunya.

Gairebé tots els migrats i migrades de la mostra expressen la voluntat i la ferma intenció d'adquirir i mantenir un habitatge a origen i, en general, així ho fan. Envien remeses (econòmiques, materials i socials) i se senten orgullosos de la seva doble identitat. Gerard Fay al seu estudi sobre la migració interna dels gebal·lins assenyala que, tot i que aquests no tenen un paper gaire important en l'economia local més enllà de l'ajut econòmic que suposen per a la majoria de les seves famílies, és molt habitual que contribueixin al manteniment de la mesquita i al sou del *fqih*²⁰⁶ (1993:85; 1991:352).

---

²⁰⁶ Líder religiós del poble o veïnat. Persona experta en Islam i mestre d'Alcorà.

Ara bé, cal reconèixer que pocs d'aquests marroquins/es s'han reconegut actius en qüestions de caire polític, especialment a l'espai d'origen. La causa d'això pot ser múltiple: per una banda, la dificultat que presenta el Marroc per a l'activa participació política en general, i en particular per als migrants (que, al moment de la recerca, no tenien dret a vot des de l'exterior), a l'origen rural i baix nivell d'estudis de la majoria i a la poca antiguitat del gruix del col·lectiu migrant de les illes. Aquest darrer fet seria causa de la baixa participació associativa dels marroquins a destí (exceptuant les associacions de caire religiós i cultural). Però cal dir que, penso, és només una qüestió de temps que això canviï. Hi ha estudis que mostren interessants iniciatives associatives de co-desenvolupament²⁰⁷, dutes a terme al Marroc per grups de migrants a França i a d'altres països amb presència de col·lectius de marroquins migrants molt més consolidats, i d'altres estudis que posen èmfasi en el poder polític que van prenent els MRE (Marroquins Residents a l'Estranger) dins determinades comunitats, com les rifenyas de Nador i Alhucemas, i d'altres de la regió del Soûs, per exemple²⁰⁸. Així, la tendència apunta que el col·lectiu migrant d'origen marroquí de l'Estat Espanyol va adquirint poc a poc tots i cada un dels trets que caracteritzen una comunitat transmigrant.

Pel que fa a les condicions bàsiques per al sorgiment del fet transnacional, Portes et al. (1999:224) consideren indispensables les següents:

1. Coneixement de les tecnologies de la comunicació. De manera que a un major accés i coneixement de les tecnologies es correspondria a un més alt nivell de transnacionalisme.
2. L'establiment de xarxes a través dels espais.

Així, durant aquesta recerca s'ha pogut constatar que, mentre que els subjectes de l'estudi estan encara en una primera fase d'entrada en contacte amb la tecnologia (tot i aprofitar-se dels avanços en comunicació com la resta de col·lectius), tenen un gran avantatge pel que fa a la segona, i el fet de la proximitat del seu espai d'origen els afavoreix a l'hora de crear i mantenir uns denses xarxes entre els diferents espais que formen el seu camp migratori o

---

²⁰⁷ Veure al respecte l'obra de Lacombe i Falomir (2010) i la de Naïm, M (2011).

²⁰⁸ Veure al respecte: Aziza M. (2011) i Ben Attou M. (2010).

camp social transmigratori. Pot arribar-se a la conclusió que, efectivament, el col·lectiu marroquí de les illes Pitiüses (i hi ha indicis per pensar que també de la resta de l'Estat Espanyol) ha esdevingut una comunitat transmigrant i que els vincles entre els diferents espais en els que transcorre la seva vida tendeixen a augmentar i a reforçar-se .

Elements identitaris del grup d'estudi.

Arribats a aquest punt de la tesi, i previ al plantejament dels problemes detectats al si del grup, de les preguntes exposades i de les hipòtesis formulades per respondre a aquelles, s'ha cregut necessari deixar clar quins han estat considerats els elements identitaris del grup d'estudi en aquest treball, ja que al llarg de les següents pàgines es farà constantment referència a aquests, juntament amb els factors d'aculturació i d'integració.

Tal com afirma Étiemble, els immigrants tendeixen a sentir la seva cultura amenaçada a destí i opten per atorgar valor ètnic a elements culturals que creuen propis de la seva identitat, com són la separació espacial dels dos sexes, les relacions home-dona, el fet de passar sempre les vacances al poble originari de la família, etc. (2003:32).

Eva E. Rosander apunta que determinats elements ètnics o identitaris dels musulmans marroquins varen intensificar-se arran de la colonització. Aquests elements que cita Rosander, com el *hijab* (i d'altres) pateixen el mateix procés amb la migració, des del punt de vista d'aquesta recerca. Aquesta autora citarà Bourdieu²⁰⁹ quan distingeix entre "tradicionalisme colonial" i "tradicionalisme tradicional". Mentre que el primer seria un element de lluita i una forma de protesta com a reacció per la imposició de nous codis culturals, el segon seria simplement el compliment de les normes establertes pel grup que no estan en qüestió. (2004:79)

---

²⁰⁹ Bourdieu, citat per Vinogradov A. (1973) French colonialism as reflected in the male-female interaction in Morocco, *Transactions of the New York Academy of Sciences*, serie 2, 36 (1973), pp.192-199.

Així, a l'espai de migració també determinats elements identitaris es carreguen de simbolisme i s'usen per reafirmar la identitat del grup en front el col·lectiu majoritari de la societat, formant allò que, fent un paral·lelisme amb la proposta de Bourdieu, podríem anomenar de “tradicionalisme migratori”.

Així, en aquest text es considerarà com símbols identitaris més importants dels marroquins i les marroquines immigrants, els següents elements:

a) La religió.

La religió islàmica és un símbol de la identitat i de la cultura dels marroquins i les marroquines.

Malgrat que al si del món àrab primitiu és on van aparèixer les tres religions del llibre: Judaisme, Cristianisme i Islam, és aquesta darrera la que més impregna la manera de fer de la cultura àrab, com a mínim vist des de fora. Per altra banda, la cultura àrab es va expandir des dels seus orígens per un vast territori, arribant a l'anomenat Magrib (que és on ara hem de parar atenció). El nord d'Àfrica estava ja poblat en aquella època pels diferents grups amazigh. Així, els marroquins que conformen aquest estudi, tindran en la seva particular cultura un sincretisme d'elements pre-islàmics (en el seu cas de la pròpia cultura amazigh) i d'elements de la cultura colonitzadora, la cultura àrabo-islàmica. Cal no oblidar, però, que al Marroc, tal com a la resta de països àrabs, hi vivien i hi viuen també grups de jueus i de cristians.

Ara bé, cal puntualitzar que els marroquins d'aquesta mostra són tots ells musulmans i per tant, s'identifiquen plenament amb l'Islam i amb l' *Umma* (comunitat Islàmica, que està per sobre dels estats, tant àrabs com no àrabs). La **religió** és doncs un símbol identitari (potser el més important) dels migrants que formen la mostra d'aquest estudi.

També l'antropòleg Jordi Moreras incideix en la religió com element identitari dels immigrants marroquins. Aquest autor dirà:

“las ritualidades externas de una religiosidad individual sirven, indistintamente, como identificador para marcar la vinculación con la comunidad reconstruida, y como marcadores identitarios respecto al ámbito exterior de la misma”. (2004:413)

I apunta que el seguiment del ramadà o de les festes religioses esdevindrien marques identitàries a partir de les quals els immigrants mostrarien la seva vinculació a la comunitat islàmica i es diferenciarien amb la resta dels col·lectius. (2004:414)

b) La llengua.

En aquesta recerca es defensa que la llengua, i en concret la llengua àrab, ha esdevingut un símbol identitari a l'espai de migració. És una vegada a destí que la llengua àrab esdevé per a ells un referent del seu món (no només de la seva regió d'origen, sinó del món àrab en general, font de valors i de manera d'enfocar la vida que es contraposa amb les pautes que s'observen a l'espai de destí).

Molts dels migrants parlaven variants muntanyeses de l'àrab col·loquial (o *tarifit*, o *Xelha* o qualsevol altre dialecte amazigh) a la seva terra i continuen fent-ho a casa, però la vinculació amb la llengua àrab, amb el seu prestigi i el seu abast al món, com llengua de l'Alcorà que és i per tant sagrada, els fa sentir membres d'una comunitat que està molt per sobre de la seva comunitat de compatriotes.

c) La indumentària.

En concret és el ***hijab*** la peça de roba que més protagonisme ha pres com símbol identitari del grup d'estudi, i de la resta de col·lectius islàmics, tant a l'espai de migració com al d'origen.

Al Marroc el *hijab* potser no era un element identitari en el passat i era simplement una opció indumentària habitual entre les joves. Però actualment aquest, i especialment a l'espai de migració, ha esdevingut un element clarament identitari. Tal com apunta Gema Martín, les diferents formes del vel poden veure's com diferents expressions sociològiques. Així, segons aquesta autora, l'ús del *hijab* pot expressar des d'una posició política, una afirmació cultural o una pràctica social. (2005:210-211)

Martín es fa ressò d'enquestes sociològiques dutes a terme entre dones musulmanes de diferents nacionalitats que es posen voluntàriament el *hijab* i

que mostren que els seus arguments, lluny de ser exclusivament religiosos, van des del motiu professional al feminista, passant pel nacionalista o anti-imperialista. (2005:212)

Així, el *hijab* pren un valor a l'espai de migració relativament diferent al que tenia a l'espai d'origen i esdevé un símbol, en crear una clara diferenciació amb la resta dels col·lectius de la societat.

d) La relació entre gèneres.

La dominació de les dones per part dels homes és universal. Allò que cal veure és quins són els camps de dominació en cada cultura i qui reproduceix i com aquest sistema. Així, la **separació sexual de l'espai** és un element cultural que, malgrat que perviu intensament en la cultura àrab, no és exclusiu d'aquesta.

Pel que fa a la **manca d'emancipació de les dones**, aquest és un element que podria relacionar-se amb l'Islam, ja que l'Alcorà interpretat literalment avalaria aquesta idea, però que a dia d'avui ha esdevingut un element purament cultural i en un lent procés de canvi, ateses la possibilitat d'una interpretació actualitzada del llibre sagrat dels musulmans i la realitat que es viu a una bona part del món àrab.

e) La Dieta.

El **tipus d'alimentació** és un element cultural. A destí, els migrats i migrades sovint sofreixen una aculturació molt ràpida en aquest aspecte. De fet, amb la globalització aquesta aculturació s'està duent a terme també al seu país d'origen. Només les prohibicions dietètiques que fan referència a l'alcohol (tot i que són molts els homes que se la salten, com a mínim durant un temps, a destí i a origen, amb la consegüent i sistemàtica marginació per part de la resta de la comunitat), a la prohibició de la carn de porc i a la forma de sacrificar dels animals per als consum humà, són pròpies de l'Islam, i per tant vinculades a la seva identitat.

Així, i sintetitzant, segons aquesta recerca serien o haurien esdevingut símbols identitaris, entre d'altres: la religió, la llengua i el *hijab*, però seran considerat com elements propis de la cultura dels subjectes de la mostra la relació entre gèneres (separació espacial segons sexe, emancipació de la dona), el tipus d'alimentació i tants d'altres a saber.

Per altra banda, insistir que aquests símbols identitaris, en ocasions, poden potenciar-se a l'espai de destí, de manera que fins i tot elements que s'havien abandonat a l'espai d'origen, en reprendre's, assoleixen el paper diferenciador amb els membres de la resta de col·lectius de la societat de destí, com en el cas de l'ús del *hijab*. Les causes poden cercar-se en la importància d'aquests aspectes culturals com símbols identitaris ètnics, i fins i tot àrabs, i la solidaritat de la militància amb la que es defensen en el món, junt amb el temor que es perdin amb el contacte intercultural, especialment en el cas d'aquells que es consideren més influenciables o dèbils, nens i dones joves, per exemple. Però tal com assenyala Teresa San Román, mentre que aquest temor el senten els més forts, és a través del comportament dels més febles que es mostra.

2.11. Relació entre la localitat i el grup d'estudi.

Aquesta recerca tenia com un dels objectius l'anàlisi de la influència de la localitat en el procés d'integració i d'aculturació dels subjectes de la mostra, a la vegada que cercava d'esbrinar de quina forma contribuïen els migrats a transformar la societat d'acollida, propiciant canvis socials, culturals i econòmics.

Abans que res, però, caldria determinar de què parlem quan ens referim a la localitat. En aquesta recerca la localitat serà definida com aquells elements o factors propis d'un municipi o espai concret i de la seva gent, que poden definir-lo i que afecten a aquells que hi viuen, des de l'oferta de treball que presenta, als serveis socials que ofereix el seu ajuntament, passant per la xarxa de transports públics, la piràmide demogràfica, la diversitat cultural que acull, el pes de cada un dels col·lectius dins de l'estructura social, l'existència

d'habitatge de lloguer a uns preus assequibles, el tarannà del col·lectiu autòcton, etc. elements que poden fer que les condicions de vida dels residents d'un municipi en concret tinguin més a veure amb el fet de viure en aquell que amb la pertinença a un col·lectiu específic.

Des del punt de vista de l'ordre econòmic no va caler aprofundir gaire per esbrinar que els migrats d'aquest estudi, de la mateixa manera que la resta de col·lectius de migrats, no només de les illes Pitiüses sinó de tot l'Estat Espanyol, havien contribuït i continuen fent-ho a fer créixer l'economia mentre se'ls dóna treball. Van treballar i continuen treballant en els nínxols laborals menys valorats pel conjunt de la societat autòctona illenca, rebent els sous més baixos i avenint-se a les condicions laborals més precàries i més negatives. Els marroquins residents a les illes Pitiüses han treballat i treballen (fins i tot encara avui) sobre tot a la construcció i a les empreses vinculades a aquesta (fusteria, pintura,...), però també a l'hostaleria i a l'agricultura, en unes condicions molt desfavorables, especialment a partir del començament de l'actual crisi econòmica. Per altra banda, la majoria de les marroquines que treballen fora de casa ho fan en el sector de la neteja domèstica, "en negre" gairebé sempre, o amb contracte als hotels i apartaments turístics.

Els marroquins i les marroquines que treballen aconsegueixen, a canvi de fer-ho en aquestes precàries condicions, sobreviure a destí i fer realitat el seu projecte migratori, tot i les contínues decepcions que sofreixen.

La balança entre els beneficis econòmics que aporten els immigrants i immigrades a la societat de rebuda i a les arques de l'Estat, tal com mostren estudis citats amb anterioritat (Salvà 2007, etc.), és més que positiva. Això es dóna a les illes Pitiüses, però també a la resta de l'Estat Espanyol.

Llavors, quins canvis poden percebre's a nivell econòmic a partir de l'arribada d'aquests homes i dones originaris del Marroc? A nivell local és obvi, l'enriquiment consegüent a tots aquests anys de bonança econòmica del que s'han beneficiat l'administració i els empresaris (de la construcció, però també del sector turístic, etc.) i al que han contribuït ells i elles amb la seva feina a baix preu. Però també cal veure els migrats com consumidors que són i admetre que a tant a Eivissa com a Formentera, els marroquins han consumit i consumeixen productes d'alimentació (i molts, tenint en compte el nombre de

fills/es que tenen), articles i serveis de tota mena i durant tot l'any. Així, han aportat negoci als comerços i a les navilieres, han llogat els habitatges més deteriorats i obsolets, aquells que altres col·lectius haurien rebutjat, han pagat els seus impostos amb més rigor que alguns membres dels col·lectius locals i han fet créixer el sector dels serveis diversificant-ne i incrementant-ne la demanda, amb la necessitat i l'ús de locutoris, empreses d'enviament de diners, botigues de roba per a infants, etc. Han creat i continuen creant empreses ètniques que desenvolupen o utilitzen xarxes de producció, distribució i consum, fins i tot transnacionals, augmentant la competència entre els establiments de les illes i oferint la possibilitat d'accedir a preus més assequibles i a productes exòtics per a la resta de la població.

A nivell demogràfic i social, els marroquins de l'illa de Formentera i de vila d'Eivissa han contribuït a augmentar el volum de la població que resideix a les illes de forma estable, dinamitzant així els espais públics que fora de la temporada d'estiu romanien deserts, rejuenint l'edat mitja de població i augmentant el nombre de nens i nenes a les escoles (a Eivissa potser amb més conflicte que a Formentera per la concentració de col·lectius concrets en escoles concretes), a la vegada que augmenten la demanda de serveis per als infants, fet que beneficia al conjunt de la població amb fills i filles.

Colectivo ioé (2008:6) apunten que al conjunt de l'Estat Espanyol els alumnes provinents d'altres països han suplert l'enorme descens de l'alumnat, degut a la baixa natalitat dels espanyols.

Així, les escoles que es veurien abocades a rebre menys recursos econòmics per part de les administracions, recuperen el nombre mínim d'alumnes o l'arriben a superar i poden reactivar-se en la seva tasca. També el lloc de treball dels mestres i de les mestres s'assegura i fins i tot es creen nous llocs de treball amb la necessitat de llars d'infants, casals de joves, etc.

Per altra banda, a Formentera especialment, els marroquins i marroquines han ocupat zones urbanes que quedaven abandonades durant tots els mesos d'hivern i han contribuït a reactivar una bona part de l'illa que quedava

despoblada i sense activitat comercial, així com desproveïda dels serveis més bàsics, en acabar la temporada estiuenca.

Culturalment, els migrats de l'estudi han contribuït a la diversitat ja de per si acusada de l'illa de Formentera i de vila d'Eivissa, des de la gastronomia, la música, la dansa, etc. Un exemple d'això en són els locals de menjar ràpid marroquí que s'han posat de moda a Eivissa vila i a Formentera (en menor nombre) i també la demanda que reben les marroquines (sobretot se n'han conegut casos a Formentera, però és evident que en hi ha també a vila) per a l'elaboració de la seva famosa pastisseria, de manera que l'han començada a comercialitzar a les forneries de l'illa i a determinades cafeteries, per tal de posar-la a l'abast de la resta de la població. Altres dones han optat per l'elaboració i comercialització de pa de tipus marroquí i d'altres per la preparació de plats tradicionals (cuscús, bastela, etc.) sota comanda. La gastronomia n'és només un petit exemple, però la riquesa cultural que pot esdevenir de la interacció entre els diferents col·lectius que conviuen a Eivissa i a Formentera és enorme i està només posant-se en marxa. I és que en això encara hi ha molt a fer i els beneficis poden ser extraordinaris per a tots.

Tal com s'ha apuntat, també el caràcter i el tarannà dels membres de la societat d'acollida podria considerar-se un dels factors a tenir en compte sobre la localitat. Però la principal dificultat es troba en definir el caràcter d'una comunitat quan aquesta està composta d'un alt nombre de col·lectius, com en el cas de les illes Pitiüses. Seria una tasca complexa cercar el caràcter resultant d'una societat mosaic com la eivissenca o la de la Formentera actual, encara que el propi fet de la diversitat ja existent pot beneficiar la recepció d'altres. Així, en aquest punt, em limitaré a parlar de la població autòctona illenca, tot i ser conscient que aquesta és només una porció de la societat de les illes.

La població illenca de les Pitiüses està tradicionalment avesada a rebre gent forastera i a conviure-hi sense gaire conflictes, i per altra banda, la resta de grups arribats en successives onades i de molts diversos punts del planeta, semblen haver-se adaptat bé a aquest tarannà.

Així, pot afirmar-se que els eivissencs i els formenterers, tot i el seu aferrament a les tradicions, són gent permeable a allò que els arriba de fora i accepten amb facilitat molt d'allò que els ofereixen els marroquins i marroquines migrats. De fet, al llarg del treball de camp es va poder constatar el gran nombre d'elements culturals, especialment en tema de gastronomia i de folklore, però també a nivell de forma de ser, que coincideixen o tenen molts trets en comú en ambdues cultures (pitiüsa i marroquina). Poden citar-se un munt d'exemples simples, des de determinats passos de dansa popular, a la composició d'una salsa típica illenca de Nadal que comparteix els ingredients amb un plat dolç dels àpats del ramadà.

Citaré como expert en aquest tema (i coincideixo bàsicament amb ell) a Miquel Àngel Casanovas, que apunta en la seva *Història de les Illes Balears*,

“la Mediterrània, la mar per antonomàsia dels pobles antics, transitada i explorada des de mil·lennis abans d’Odisseu, ens ha unit (als balears) amb totes les costes riberenques més que no ens ha separat. El mar ha modelat les nostres costes i també el nostre caràcter insular. És la difícil dialèctica entre l’obertura i el tancament”.
(1998:13-14)

Així, Casanovas explica que tradicionalment els insulars han basculat entre dues actituds i reaccions davant la seva condició. Per una banda veien la mar com un límit i com la via d'arribada del perill i, com a tal, la temien, però per l'altra aquella suposava el *cordó umbilical* (en paraules de l'autor) que els unia amb l'exterior i per on arribaven les novetats i la supervivència a les èpoques de males collites. Mentre uns illencs vivien d'espatlles al mar, els altres s'hi llançaven a la cerca del seu modus vivendi com mariners, mercaders o corsaris. (1998:14)

Així, el caràcter dels illencs seria resultat de les circumstàncies que els han tocat en sort. Un caràcter forjat per l'aïllament (que els aportaria una certa tendència al conformisme, al manteniment de les tradicions, a l'etnocentrisme i al rebuig de la novetat, com diu Casanovas, 1998:14), però també pel contacte amb els posseïdors de les diferents cultures que han passat per les

illes al llarg dels segles i, d'una forma molt més sobtada, amb tots aquells que han arribat durant les darrers dècades, tant per quedar-se com per tornar a marxar. Potser els illencs de les Balears són autosuficients i tancats, però, tal com s'ha demostrat, saben obrir les seves illes als altres i romandre tranquils davant les peculiaritats culturals alienes.

Al llarg del treball de camp es va arribar a la conclusió que la localitat, els trets i les condicions d'un espai en particular, podria suposar també un factor d'atracció per als potencials migrants i per als migrats que optarien per establir-se en un lloc i no en un altre. Es van detectar una sèrie de trets propis de les illes Pitiüses, geogràfics, físics, climàtics i de la seva gent (dels que s'acaba de parlar) que serien atractius per als marroquins i en especial per als gebal·lins, per la similitud que presentarien amb l'espai d'origen i amb el caràcter més comú de la seva gent.

Així, també els marroquins amb els que es va establir contacte parlen a les entrevistes dels trets del caràcter illenc als que feia referència Casanovas (1998) i assenyalen que els illencs són en general gent tranquil·la, conservadora, amants de les tradicions, respectuosos amb les creences religioses, familiars i discrets, i per aquests trets els aprecien i s'hi senten identificats. A més, els distingeixen bé dels turistes estrangers i dels membres d'altres col·lectius migrats, dels que sovint se senten menys propers. Per altra banda, els agrada la situació geogràfica de les illes (propera al Marroc, tant per terra com per mar, tot i que per aquesta darrera via encara no hi tinguin accés), el seu clima i la seva mesura. Els marroquins i marroquines residents a Formentera parlen sempre de la tranquil·litat i de l'ambient rural que es respira a l'illa, la qual cosa els recorda la seva regió d'origen.

Però, més enllà de les similituds i les diferències, de la major o menor atracció que pugui suposar l'espai i la seva gent i de les aportacions dels migrats a la societat illenca, quina ha estat o quina és la influència de la localitat en la integració i l'aculturació dels marroquins i marroquines estudiats? Què tenen

les illes Pitiüses que afavoreixin o impedeixin la integració i l'aculturació dels migrats d'origen marroquí?

Tot i que la resposta a aquestes preguntes es donarà de forma àmplia al capítol de les hipòtesis, ja que aquest és precisament un dels temes centrals d'aquelles (la hipòtesis 3 i 4 incideixen en la localitat), pot apuntar-se aquí de forma sintètica que els marroquins i marroquines que resideixen a la vila d'Eivissa, que té una oferta de serveis per a la gestió de la diversitat superior i més consolidada que la de l'illa de Formentera, es troben (o trobaven al moment de la recerca) amb moltes més facilitats per a aculturar-se i integrar-se a la societat de recepció que els residents de l'illa menor. Per altra banda, també l'existència d'una major oferta d'habitatges a un preu assequible i una bona xarxa de transport públic a l'illa més gran beneficia els migrats a Eivissa (tal com es veurà a les hipòtesis). Però en canvi, l'assoliment d'una xarxa personal que inclogui membres de la societat il·lenca com *alteri* de confiança podria donar-se amb més probabilitat a l'illa de Formentera, on els seus habitants es coneixen en la seva gran majoria i estableixen ràpidament un clima de familiaritat amb els nousvinguts.

Un espai menor no equival sempre a menys inversions en serveis socials i, per tant, en una major dificultat per a la integració i l'aculturació. Potser els comptes fins ara han mostrat aquesta tendència, però la realitat és que s'estan fent molts canvis a l'illa de Formentera, on la migració extracomunitària ha suposat un fenomen sobtat i tardà. El resultat d'aquests canvis, malauradament queden per a una altra recerca. Aquí només puc apuntar que en general els projectes dels que es parla des del nou Consell Insular, d'arribar-se a dur a terme (i si la crisi i els possibles canvis de govern no ho avorten), poden ser molt beneficiosos per als nousvinguts extracomunitaris. Al moment de redacció del text final de la tesi, ja s'ha assolit l'objectiu que aquest col·lectiu pagui el mateix preu per als bitllets de ferri que els migrats estrangers comunitaris (però encara no el dels residents espanyols).

3. Principals canvis observats al si del col·lectiu marroquí immigrant, a partir de la migració.

Els canvis que s'estan duent a terme al si de la comunitat immigrada d'origen marroquí, de la mateixa manera que a tantes altres comunitats, són a molts nivells. Per una banda s'observen canvis que tenen a veure amb el mateix moviment migratori i que provoquen una transformació en els trets del grup migrat. Aquests s'observen sobre tot, tal com assenyalen la majoria dels autors consultats, en la composició del grup (feminització, augment del nombre de famílies, augment del nombre de nens/nes, disminució del nombre d'homes que comparteixen llars amb altres compatriotes, etc.), en la diversitat de motivacions que porten a la migració (més enllà de la motivació laboral, s'hi troba també la motivació per estudis, per cerca de llibertat i de promoció professional, etc.), en la diversitat de l'origen dels migrats (s'hi afegixen els originaris de les zones urbanes i de la gairebé totalitat de les regions del Marroc), en la diversitat dels graus de formació acadèmica i professional, etc.

A partir del seu estudi sobre les marroquines immigrades a Europa, Nouria Ouali (2003:71-74) fa les següents observacions:

1. Els darrers anys, ha augmentat la migració per treball de les dones soles.
2. Ha augmentat el nombre de fills fruit d'unions mixtes.
3. Ha augmentat el nombre de dones que es posen el vel.
4. A determinats països del nord d'Europa, hi ha una emergència de dones marroquines polítiques.
5. Comença a ser habitual la presència de grups de dones jubilades que no volen tornar a origen.
6. Augmenten els conflictes culturals i jurídics a destí en relació a l'estatut de la dona.
7. Ha augmentat el nombre de dones que treballen en el servei domèstic, en situació il·legal, al sud d'Europa.

Tal com apunta Ouali (2003:74), a Europa els reagrupaments familiars s'han autoritzat en diferents moments segons els països. Mentre que Bèlgica va començar a tramitar els reagrupaments el 1946, França i Holanda no van fer-ho fins el 1973. Espanya va autoritzar el reagrupament familiar el 1994 i no ha estat fins la darrera dècada que ha patit el boom de l'arribada de famílies reagrupades, fruit de les regularitzacions dels primers anys de l'actual segle.

Pel que fa a la migració femenina individual per treball, Ouali assenyala que es tracta d'un fenomen recent, però cada vegada més comú. A l'Europa del sud es tracta sobretot de noies solteres, moltes d'elles estudiants, però també de vídues i divorciades, així com algunes casades amb fills que deixen la família per tal de tirar endavant l'economia familiar. L'autora assenyala dues causes a aquesta creixent migració femenina: l'augment de la pobresa de les dones al Marroc i la manca de llibertat i de drets que hi pateixen. Així, tal com apunta, moltes dones que no passen necessitats, opten per migrar a la cerca d'un context sociocultural que els permeti de desenvolupar les seves aspiracions i de realitzar-se com a persones, fet que se'ls fa difícil a la poc igualitària societat d'on provenen. I diu:

«En conséquence, des milliers de femmes généralement instruites (magistrates, techniciennes, cadres) quittent le pays et vont grossir le contingent de diplômés qui offrent leurs compétences à bas prix aux pays développés d'Europe et d'Amérique du Nord, où elles ne pourront jamais faire valoir leur qualification et leur expérience professionnelle.» (2003:74)

Així, i tal com es podrà veure al llarg d'aquesta tesi, les dones marroquines immigrades que treballen a destí ho fan sobretot en el sector de la neteja i en el servei domèstic i, en un alt percentatge dels casos, en situació il·legal.

Però hi ha altres canvis a tenir en compte que es produeixen al si de la societat marroquina migrada i que la transformen profundament. Alguns d'aquests canvis s'aniran tractant al llarg d'aquesta part de la tesi. Per exemple, els que

es donen a l'entorn familiar. També Nouria Ouali. (2003:75-76) parla de tres canvis importants en aquest context:

1. La reducció de la família.
2. La modificació de les regles antropològiques del casament. Tot i que, aparentment, es mantenen les tradicions en aquest tema, la migració ha propiciat una sèrie de canvis en regles com les de l'endogàmia²¹⁰ i la virilocalitat. Així, a destí, aquestes es veuen sovint substituïdes per l'exogàmia (per la manca de dones del grup a destí) i l'aparició de la uxorilocalitat (ja que deixa de tenir importància l'herència del terreny i la pren la possessió d'un dret de residència i els avantatges socioeconòmics que se'n deriven).
3. L'augment del nombre de parelles mixtes.

Però també es donen canvis en les relacions inter-generacionals, tot i que aquest estudi no ha observat canvis importants en aquest aspecte pel que fa als rols familiars i al respecte i l'obediència dels fills/es cap als més grans, s'ha detectat una manca d'autoritarisme per part dels progenitors i un ambient extraordinàriament distès al si de la família que podria contrastar amb la relació intensament jeràrquica existent al si de les famílies que romanen a origen. També cal citar canvis en els valors i en les expectatives dels joves, que s'aculturen amb molta rapidesa i adopten els de la societat de rebuda, canvis en els rols de gènere (també molt lleus en el grup de la mostra), però que s'observen especialment en l'augment de l'activitat laboral de les dones fora de la llar i en la consciència d'autonomia (o de la necessitat d'aquesta) que prenen, especialment les més joves. Si bé la majoria dels subjectes de la mostra d'aquesta recerca han resultat ser, en general, d'ideologia força tradicional, i aquests canvis citats es troben encara en la seva fase inicial, s'ha pogut contrastar que els joves i les joves nascuts/des o arribats/des de ben petits/es a les illes els han integrat ja totalment. Així, les noies nascudes a l'espai de migració segueixen o tenen intenció de seguir estudis superiors, de desenvolupar una carrera professional, de retardar l'edat del seu casament, de

---

²¹⁰ La regla matrimonial tradicional al Marroc és la del "matrimoni preferent" amb la filla de l'oncle patern.

tenir un nombre reduït de fills, de viatjar pel món, de tenir una llar independent i, especialment, s'observa entre elles i els seus marits o "promesos" una relació d'igual a igual, que contrasta intensament amb la relació existent entre els seus progenitors.

Iolanda Aixelá (2000:21-22), antropòloga experta en la dona marroquina, parla dels canvis que es produeixen en l'estructura tribal i en l'estructura familiar dels marroquins arran de la migració. Tot i que ella fa referència a les migracions internes poble-ciutat, la transformació que pateix la societat migrada de la que parla s'observa també en la migració internacional. Així, l'estructura tribal pròpia de l'espai d'origen dels migrats es veu sacsejada per la dispersió dels membres del grup, els quals en cercar de reproduir-la a destí, i en un intent d'adaptació del seu mode de vida i de resistència davant les transformacions que pugui patir la família, la simplificaran en certa mesura. Per exemple, el parentiu exigirà, tal com assenyala Aixelá, la disponibilitat total de la dona, que serà vista com la *depositària de la identitat col·lectiva*. Així, mentre que la incorporació laboral de la dona suposarà un trasbals al gènere i al parentiu (les dones ocuparien l'activitat i l'espai reservats als homes), el vel esdevindrà el símbol de la resistència de la pròpia cultura dels migrats musulmans, segons aquesta autora. (Aixelá, 2000:22-23)

Pel que fa als canvis observat a l'espai d'origen, a la societat marroquina i a la vida de les famílies dels migrats que resten al Marroc, se'n parlarà al capítol 6.

4. Temes i preguntes sobre el grup d'estudi i el seu context que van portar al plantejament de les hipòtesis.

Temes que van copsar una especial atenció de la investigació.

En aquest punt s'exposen els problemes de diferent índole que es van detectar en relació al grup d'estudi i al seu context de migració, i que a la seva vegada van portar a la formulació de preguntes concretes a les que es va cercar de donar resposta a partir de les hipòtesis d'aquesta tesi.

Els immigrants marroquins que arriben a Eivissa i a Formentera amb l'objectiu de millorar les seves condicions de vida i les de les seves famílies, per tal d'adaptar-se al sistema socio-econòmic, cultural i cívic del país receptor, tenen una sèrie de necessitats i una sèrie de requeriments culturals. Els més bàsics dels quals són els següents:

- Necessiten suport per a aprendre les normes de convivència i la llengua de comunicació (entre altres coses).
- Necessiten tenir accés a un habitatge digne i en condicions per tal de reagrupar la seva família o de formar-la.
- Necessiten sentir-se membres de ple dret de la societat a la que aporten aspectes importants de la seva cultura, les seves capacitats, la seva feina i també part dels seus ingressos.
- Necessiten sentir-se acceptats per la resta de la ciutadania, per tal de sentir-se adaptats i còmodes en la societat en la que han triat viure.
- Necessiten espais on poder interaccionar socialment amb els membres dels altres col·lectius, i espais on entrar en contacte amb la resta de membres del propi col·lectiu.
- Necessiten poder formar-se professionalment com la resta de la població per tal d'adaptar-se a les necessitats laborals canviants del país receptor.
- Necessiten poder mantenir els seus hàbits religiosos, per tal de poder satisfer les seves necessitats en matèria de fe i tots aquells aspectes de la seva cultura als que se senten vinculats i que són compatibles amb una convivència ciutadana i amb aquells de la nostra que també ho són.

Mentre que la societat receptora està disposada a facilitar-los els elements i les eines per a cobrir determinades necessitats, altres requeriments exigiran una

dura negociació entre les dues parts (col·lectiu immigrant / col·lectiu autòcton). Per exemple, la societat receptora elabora polítiques a nivell municipal d'integració per als nousvinguts que posa a la disposició dels immigrants. Al moment de la recerca, a Eivissa s'estaven fent esforços importants en aquest aspecte (creació de tallers de diversa índole i temàtica per a dones, joves,...) i en menor mesura a Formentera, on aquestes se centraven en una sola activitat, l'Escola de Formació per a Adults, on es duen a terme cursos d'alfabetització i de llengua castellana i catalana per a estrangers.

Els membres de l'associació de magribins de Formentera ho veien clarament insuficient i demanaven al municipi que, per una banda flexibilitzés els horaris i el sistema de matrícules d'aquests cursos per tal que efectivament els seus membres hi tinguessin accés, però també els demanava que organitzessin (amb la seva participació activa si calia) una altra mena d'activitats de caire lúdic i cultural que ja existeixen per a altres segments de la societat i que donin a conèixer els diferents col·lectius (festivitats pròpies, cursos de cuina, tallers de danses, tallers de contes i literatura dels diferents països, perfeccionament de la llengua pròpia, etc.). Algunes d'aquestes activitats podrien ser conjuntes amb la resta de col·lectius, mentre que d'altres podrien tenir com organitzadors només un o varis d'ells. L'associació de magribins de Formentera havia fet propostes a aquest respecte a l'ajuntament, de cara a la festa intercultural, que aquell no va acceptar, entre d'altres raons per les despeses que suposaven. Cal deixar clar que la primera etapa del treball de camp va coincidir amb un canvi de govern a nivell municipal i de la posada en marxa del nou Consell Insular, de manera que la situació de transició obligava a la ciutadania a prendre paciència. Durant la darrera etapa del treball de camp les coses no havien canviat gaire, tot i que les posteriors celebracions de la festa intercultural havien incrementat el nombre d'activitats ofertes pels diferents col·lectius, inclòs el marroquí.

La societat receptora, d'entrada, sembla disposada a proporcionar als immigrants només algunes de les eines bàsiques (i no més) per a facilitar-los la tasca que han vingut a fer: treballar. Sembla que se'ls faciliti formació per a l'aprenentatge de la llengua de comunicació només perquè sense aquesta no hi ha manera d'entendre's amb ells, però eviten enfrontar els problemes de

formació professional i la col·laboració per a assolir una adaptació satisfactòria per a ells i per al propi país.

Tal com assenyala Dan Rodríguez (2010a), a Europa encara prima la idea que els immigrants no tenen altra cosa que aportar a la societat receptora que el seu treball.

Per altra banda, a les illes Pitiüses, la societat receptora, o part d'aquesta (es tracta d'una societat absolutament heterogènia), comparteix una sèrie de necessitats amb la comunitat immigrada i competeix amb ella per a cobrir-les: es troba també afectada per la manca d'habitatge (especialment a Formentera), per l'encariment dels productes de primera necessitat, per la manca d'espais de trobada a l'hivern (sobretot a Formentera), per la manca de llocs de treball, etc. i per tant es posa a la defensiva quan es tracta de donar ajuts o suport al darrer grup en arribar (en aquest cas això afecta als marroquins, però també a altres col·lectius immigrants, com el dels romanesos, colombians,...).

La societat receptora, en general, no està disposada a permetre que la cultura del col·lectiu marroquí es faci gaire evident. A Formentera els preocupava el tema de les noies de l'institut que portaven mocador al cap, però les noies de l'illa que pertanyen al grup de dansa pagesa se'l cobreixen cada cap de setmana per ballar. No els fa cap gràcia la possibilitat que construeixin una mesquita en condicions. Un pis petit i esgavellat a la zona de menys categoria de l'illa és acceptable, però una mesquita en condicions d'ésser convertida en espai de trobada, d'ensenyament i d'oració, en un local a peu de carrer, això ja situa els marroquins en sospitosos de radicalisme islàmic, des del punt de vista dels sectors locals menys tolerants. Sembla que pel sol fet d'ésser musulmans, els immigrants marroquins hagin d'estar sempre demostrant la seva innocència i bona fe.

I, tal com assenyala Asmaa Abdul-Hamid (2007)²¹¹ : *“los musulmanes europeos somos ciudadanos como los demás, no estamos invitados. No tengo que demostrar que me porto mejor que los demás europeos”*.

---

²¹¹ Danesa, aspirant a parlamentària europea. Feminista i socialista que defensa el seu dret a portar el *hijab*. Entrevistada per Ana Carbajosa per al reportatge publicat el 20 de Maig de 2007 per El País Domingo, amb el títol de *“Con el ‘hijab’ me siento más libre”*. pp. 10-11.

Per altra banda també alguns sectors de la comunitat marroquina es mostren intransigent en determinades qüestions, com per exemple en la que fa referència a la presència pública de la dona marroquina. Els marroquins accepten sense problema la presència pública de les dones alienes al seu col·lectiu, però s'ha de negociar molt amb ells i amb elles perquè es mostrin una mica més flexibles en aquesta qüestió. Un exemple n'és la festa intercultural de Sant Francesc de Formentera que es va dur a terme a mitjans de març de 2007. En aquella festa tothom comentava l'absència de la dona marroquina (s'ha d'admetre que a la festa de l'any següent aquesta hi va ser més present).

La majoria de les dones marroquines (sobretot les residents a l'illa e Formentera) tendeixen a ser poc participatives en les activitats que s'esforcen en proposar alguns grups i persones de la societat receptora per tal de facilitar l'adaptació d'aquelles a l'espai de destí. Les mestres de l'Escola de Formació d'Adults de Formentera assenyalen que els costa molt d'interessar-les perquè assisteixin a les seves classes i que són el col·lectiu que mostra més absentisme. Seria molt important saber fins quin punt aquestes iniciatives s'adapten a les expectatives i necessitats de l'adaptació d'aquestes dones, que els exigeix i com es duen a terme i es valoren per part d'elles.

Tampoc podem oblidar que alguns sectors del mateix col·lectiu marroquí mostren una certa tendència a potenciar els factors de l'autosegregació espacial, tal com es veurà a l'apartat de les hipòtesis, especialment a l'illa de Formentera.

Per una banda hi ha el grup dels homes solters que no porten gaire temps a les illes. Aquests tenen un baix nivell de la llengua de comunicació i disposen de limitadíssims recursos econòmics. Aquesta manca de recursos contribueix decisivament a que, en general, visquin aliens a la resta de la població, especialment a l'illa de Formentera. Viuen en pisos compartits, van de la feina al bar (on s'apleguen només compatriotes) i del bar a casa. A Formentera, un dia a la setmana s'arriben al supermercat i al locutori i aquí s'acaba la seva interacció amb la població illenca. Aquests immigrants no mostren aparentment cap interès en tenir el més mínim contacte amb la població local. A Formentera, i en menor mesura a Eivissa, no responen a les propostes que es fan des del municipi, no assisteixen als casal dels joves, no s'acosten a la sala d'internet

gratuït, no van als cursos organitzats per l'Escola de Formació d'Adults, etc. Quan se'ls pregunta, responen que és una qüestió de manca de temps. Sembla que és així, però també està clar que aquest no és l'únic factor que hi intervé. Al llarg de la recerca s'ha observat que el temps de residència a destí va suavitzant aquesta actitud dels migrats, així com també el fet d'aconseguir regularitzar la seva situació.

L'altre sector de la població marroquina que construeix camps d'autosegregació és el dels musulmans més conservadors, tot i que cal recalcar que a les illes (tant a Eivissa com a Formentera) es tracta de grups molt minoritaris i amb una influència limitada dins del col·lectiu. Aquest grup està format per famílies de caire molt tradicional que han optat per allunyar-se del contacte amb la societat receptora per tal d'evitar la "contaminació" ideològica que podria provocar aquell. Una de les hipòtesis d'aquesta tesi tracta aquest tema, tal com es veurà a continuació.

Les famílies, representades pels caps d'aquestes, formen un grup d'aparença compacte, si bé quan un s'hi apropa s'adona immediatament que les enveges i els conflictes entre els seus membres són constants. Els membres més antics de la comunitat mantenen el domini. S'han fet amb el poder per haver arribat primer i no permeten que els nouvinguts es creguin amb el dret de passar per alt les seves "imposicions" morals. Les dones d'aquest grup viuen sempre pendents de no saltar-se cap norma i amb la por sistemàtica al "què diran", especialment en arribar els rumors a la societat d'origen.

Dins d'aquest nucli lleument radicalitzat del col·lectiu no hi ha espai per a persones amb iniciativa pròpia i amb criteri personal sobre com fer la pròpia vida. Les dones que, per exemple, prenen la decisió de treballar en són immediatament excloses. Aquells i aquelles que no se sotmeten són discriminats socialment per la resta de membres del grup. Cal dir que cap al final del treball de camp es detecten importants canvis positius en aquest grup (les dones han acceptat la possibilitat de treballar en determinats sectors, com l'elaboració de càterings per encàrrec, neteja domèstica de cases, etc.), però potser els canvis han estat impulsats per les circumstàncies derivades de la crisi econòmica més que ser una mostra de major aculturació.

Els membres del col·lectiu marroquí que es relacionen més obertament amb la societat receptora pertanyen també a dos grups diferenciats: els nois joves

solters que ja porten un temps llarg a l'illa i que ja han après la llengua amb prou fluïdesa com per a comunicar-se bé, i aquelles famílies que, per qüestions ideològiques o per relaxació dels costums d'origen, han optat per mantenir-se alienes a l'Islam més conservador (la qual cosa no implica que deixin de ser musulmans practicants) i per la plena integració a la societat de destí.

Finalment hi ha la qüestió del manteniment dels vincles amb la totalitat del camp migratori. Mentre que les remeses més importants les enviarien els nois solters ja consolidats a l'illa, les famílies (bàsicament per l'esforç de la dona) serien les que, malgrat reduir l'enviament de diners a remeses ocasionals, mantindrien el contacte d'una forma més intensa, potenciant l'intercanvi humà (visites a l'espai d'origen, però també visites dels parents a l'espai de migració), l'intercanvi de notícies i l'enviament de paquets. Per altra banda, també les visites de la família immigrada a l'espai d'origen per les vacances suposaria una remesa econòmica a tenir en consideració, atesa l'habitual actitud dissipada dels immigrants en el seu sentit de l'hospitalitat, una vegada a origen.

Formulació de Preguntes.

Així doncs, arribats aquí, les preguntes que van sorgir de les primeres etapes del treball de camp i que posteriorment van portar al plantejament de les hipòtesis són les següents:

En el si d'aquesta societat receptora avesada a l'immigrant i que només ocasionalment, i de forma molt lleu, mostra els seus prejudicis latents; en el si d'aquesta societat que sembla mostrar-se sense conflictes declarats i aparents entre els diferents col·lectius,

- quina és la motivació i quins són els factors que indueixen a que en un mateix espai, i en el context d'una mateixa societat, unes famílies optin per construir espais d'autosegregació i unes altres per a la plena integració a la societat receptora?

- Quin paper hi tenen les xarxes personals dels individus immigrants en la seva opció cap a la plena integració²¹² o cap a l'auto segregació?
- I els camps migratoris translocals, fins a quin punt poden induir a la integració o la manca d'integració d'aquells? i a l'inrevés, fins quin punt és el grau d'integració un factor decisiu en el manteniment o no manteniment del camp migratori?
- Quin paper té la dona en el grau d'integració de la família? Indueix la seva actitud a que la família s'integri o ho fa només l'actitud de l'home?
- Quin és el procés, en el cas que es doni, que relaciona la intensitat del fervor religiós amb la reactivació de l'element ètnic i amb l'auto-segregació espacial? Són els individus que ja arriben essent més conservadors i que temen i rebutgen el contacte amb els membres de la societat receptora, els que tendeixen a auto-segregar-se, i és a conseqüència del seu tancament que la societat desconfia d'ells i justifica la seva exclusió? o contràriament a això, és precisament el sentir-se exclosos de la societat receptora allò que incita a aquells marroquins més conservadors a l'auto-segregació espacial i a la reactivació de l'element ètnic com element distintiu en relació als altres?
- Existeixen determinats elements que fan que els immigrants marroquins se sentin exclosos de la societat receptora? I si és així, quins són aquests? I quins són els elements, si és que en hi ha, que fan que la societat illenca els exclogui?

La cerca de respostes a aquestes qüestions ha conduït a les hipòtesis d'aquest treball. Poden entendre's com les conclusions generades en el treball de camp i la lectura i els documents analitzats, que es presenten en el capítol 7, com hipòtesis que han estat contrastades durant la recerca.

---

²¹² Entenc que la integració no és precisament responsabilitat única de l'immigrant. Aquí em refereixo a allò que ell/a pot posar-hi de la seva part.

Capítol 6. Els migrats durant les seves estades a l'espai d'origen.

1. Caracterització i situació a origen del grup de persones estudiades al Marroc.

1.1. Aproximació estadística al grup.

Les dades estadístiques que segueixen han estat extretes dels quadres de freqüències de les variables estudiades i suposen una descripció del grup al moment de la recerca. Les dades qualitatives, molt més denses, són fruit del llarg treball de camp en el que es van gestar les hipòtesis.

La “**mostra del Marroc**” té 53 subjectes i és una submostra de la “mostra de les Illes Pitiüses”. Així, inclou només els subjectes que van ser entrevistats al Marroc durant les seves estades allà, a partir dels quals es va poder fer observació participant entre les famílies que resten a l'espai d'origen dels migrats.

Aquesta part del capítol, i les que segueixen, no pretén recollir tota la informació obtinguda sobre cada un dels temes, sinó triar i exposar aquelles dades que puguin donar una visió precisa, contextualitzada i de conjunt d'aquella, tal com apunta el títol. Més endavant, en el capítol 7, s'ampliarà la informació referent als temes en els que es va centrar la investigació i que van redundar en el plantejament de les hipòtesis i la seva posterior contrastació.

Distribució dels subjectes de la mostra del Marroc, segons sexe i municipi de residència a destí.

	Formentera	Eivissa	Totals
Homes	13	17	30
Dones	10	13	23
Total	23	30	53

Així doncs, al Marroc es va fer treball de camp mitjançant l'observació participant al voltant del context concret de 53 subjectes. Es tracta de 30 homes i 23 dones. Per altra banda, i com pot veure's en el quadre, a l'espai de migració, 30 d'ells són residents a vila d'Eivissa i 23 a l'illa de Formentera.

Població d'origen dels entrevistats al Marroc.

	Xauen	Tànger / Assila	Tetuan/ Fnideq	Larraix	Rabat
Homes	12	7	3	6	2
Dones	14	3	4	2	0
Total	26	10	7	8	2

Edat dels entrevistats al Marroc.

El 35.8% dels subjectes de la mostra del Marroc tenien entre 18 i 30 anys al moment del treball de camp. El 32.1% tenia entre 31 i 40 anys, i un altre 32.1% en tenia més de 40.

Via d'arribada dels entrevistats al Marroc.

El 18.9% dels subjectes de la mostra del Marroc va arribar abans de la imposició del visat a l'Estat Espanyol o amb posterioritat, però amb un visat de residència i treball. En front aquests, un 62.3% va arribar amb la documentació en regla, però amb alguna mena de restricció (visat per reagrupament familiar, visat d'estudis o visat turístic), la resta, el 18.9% va fer-ho de forma irregular: mentre que un 17% va entrar a l'Estat Espanyol creuant la frontera amb documentació aliena i/o mitjançant el pagament de suborns, només un 1.9% va fer-ho com a clandestí (sense papers en regla i de forma clandestina, sota d'un camió, a bord d'una pastera o per un altre medi). Això contrasta amb la imatge col·lectiva de la població espanyola segons la qual un alt percentatge dels migrats haurien arribat com clandestins. Idea que els medis de comunicació han contribuït a crear, estendre i mantenir.

Tipus d'habitatge a destí dels entrevistats al Marroc.

El 60,4% dels migrats entrevistats al Marroc (53,3% dels homes i 69,6% de les dones) tenien un lloguer amb un contracte per a cinc anys, en front el 15,1% (20% dels homes en front el 8,7% de les dones) que el tenien de temporada. Les famílies d'aquestes darreres, com es podrà veure més endavant, en general, opten per passar gairebé quatre mesos (de juny a setembre) al Marroc, amb el trasbals que suposa per als fills/es (i no només per a ells/es) que es troben aprenent la llengua de comunicació i que, en ocasions, es veuen obligats a absentar-se de l'escola durant els primers dies de classe del curs.

Temps a l'illa dels entrevistats al Marroc.

S'observa que el grup de les dones és molt més recent que el dels homes. El 56,7% dels homes entrevistats al Marroc portava més de 10 anys a les illes, en front el 26% de les dones. El 43,5% de les dones portava un temps a destí comprès entre els 6 i 10 anys, mentre que el 30% dels homes hi portava més de 20 anys.

Situació jurídica a destí dels entrevistats al Marroc.

Pel que fa a la situació jurídica dels subjectes de la mostra del Marroc, la totalitat dels homes migrats tenien regularitzada la seva situació legal a destí (en molts casos acabaven de fer-ho), en el cas contrari no haurien pogut retornar a l'Estat Espanyol després de les vacances. La situació de les dues úniques dones que encara tenien la seva situació per regularitzar d'aquesta mostra era la següent: una d'elles havia decidit tornar i esperar els papers del reagrupament des del Marroc i l'altra havia aconseguit que la seva cap li fes un contracte laboral i estava a Tetuan demanat el visat.

S'observa la diferència en el percentatge de permís de treball entre sexes: 46,7% dels homes en front el 17,4% de les dones.

Per altra banda, el 30,2% dels subjectes estava tramitant la nacionalitat espanyola (sense diferència per sexes) i un 23,3% dels homes (en front el 8,7% de les dones) ja la tenia concedida.

Estudis dels entrevistats al Marroc.

El 65,2% de les dones i el 76,6% dels homes de la mostra del Marroc ha arribat a cursar algun curs de la secundària o l'ha superada. Tot i així, sobre el grup de les dones, cal tenir en compte que fins i tot les que han acabat aquest cicle, en general, tenen dificultats en la llengua de comunicació de l'espai de migració, cosa que els dificulta la interacció amb la societat de destí, la cerca de feina, etc.

Suport familiar per al projecte migratori dels entrevistats al Marroc.

El 86,8% dels entrevistats (46 de 53) afirmen haver rebut el suport de la família per tirar endavant el seu projecte migratori. El percentatge s'eleva fins el 100% en les dones, que, en general, han arribat per la via de reagrupament. Els homes que no han rebut suport acostumen a ser els que més temps porten a

destí, i que van arribar quan encara no s'exigia el visat d'entrada i quan les anades i vingudes eren molt menys complicades i costoses.

Grau d'integració a destí dels entrevistats al Marroc.

Pel que fa al grau d'integració a destí dels migrats d'aquesta mostra, la diferència entre sexes és molt alta (el 76,7% dels homes es poden considerar molt integrats, en front el 43,5% de les dones) i té una relació directe amb el temps transcorregut des de l'arribada a destí (molt més baix per el grup de les dones). Així, de les 23 dones entrevistades, 13 es poden considerar poc o mitjanament integrades.

Grau d'aculturació a destí dels entrevistats al Marroc.

Els subjectes de la mostra entrevistats al Marroc mostren un alt grau d'aculturació, en general. Així, el percentatge és lleument més alt en el grup d'homes (80% d'aculturació en front el 73,9% del grup de les dones), fet que pot atribuir-se al temps més perllongat a destí.

1.2. Els subjectes de la mostra del Marroc, els seus parents i les visites a origen.

Parents que van precedir al migrat a destí.

El 15.1% dels subjectes de la mostra del Marroc diu haver estat el pioner de la seva família en la migració. El 24.5% va seguir al seu cònjuge (són totes dones); l'1.9% va seguir a la seva filla; el 30.2% va seguir a algun dels seus germans/es; el 18.9% va seguir el/s seu/s progenitor/s; el 7.5% diu haver seguit el/s seu/s oncle/s o tia/es.

Parents que resten a origen.

El 66% dels entrevistats al Marroc tenen allà els seus progenitors i germans/es, entre d'altres parents, mentre que només el 5,7% hi té el cònjuge i els fills/es.

Parents que han seguit al migrat. Reagrupaments i Visites de parents a l'espai de migració.

Gairebé la meitat dels immigrants entrevistats (47,2%) ha aconseguit portar algun dels seus familiars a l'espai de migració, ja sia per la via del reagrupament o per la tramitació de visites temporals. Cal tenir en compte que quan les tramitacions les fan els homes es tracta en primer lloc de portar dona i/o fills/es, però també germans; mentre que quan les tramitacions les duen a terme les dones, aquestes afecten ja a germans/es, nebots/des, i en menor mesura, progenitors, oncles, ties (ja que, en general, el marit i els fills/es ja es troben a destí).

Sis famílies de la mostra s'han portat progenitors de visita, mentre que no s'ha observat cap cas de progenitor que hagi acceptat quedar-se definitivament a destí, una vegada finalitzat el període del visat. Fins i tot s'ha detectat, tal com s'ha citat abans, el cas d'una mare que va arribar via reagrupament i que va aprofitar unes vacances a origen per a negar-se a tornar a Espanya. Per altra banda, els parents que més visites realitzen (molts d'ells amb la idea de romandre a destí) són els germans/es i els nebots/des. Els oncles, les ties i els cosins/es restarien en un darrer lloc, tot i que també en hi ha casos.

Periodicitat de les visites dels migrats a origen.

El 54,7% dels subjectes de la mostra del Marroc visiten el seu país natal una vegada a l'any (el 50% dels homes i el 60,9% de les dones), mentre que el 28,3% ho fa amb més assiduïtat (el 26,7% dels homes i el 30,4% de les dones). Cal deixar clar que el grup dels que visiten l'espai d'origen menys d'una vegada l'any inclou aquells que encara no tenen la seva situació regulada a destí, i que

per tant no poden sortir de l'Estat Espanyol, tot i tenir-ne ganes. El percentatge lleument més alt de major freqüència de visites en la dona es deu a que els homes que encara no tenen la família a destí viatgen molt poc a origen, en un intent d'estalviar tot allò que els és possible per al proper reagrupament.

Durada de les visites a origen.

De la mostra del Marroc, els que passen menys de 30 dies a origen són, en general, aquells que fan el viatge varies vegades l'any. Sobre tot es tracta d'homes (el 53,3% dels homes en front el 13% de les dones) i en molts casos fan el viatge per deixar la família i per tornar-la a recollir. Per altra banda, cal parar atenció al major percentatge de dones (56,5% en front el 20% dels homes) que diuen passar a origen un temps més perllongat als 30 dies.

En alguns casos es tracta de les dones (i els fills/es) de les famílies que tenen un habitatge amb lloguer de fora de temporada turística a destí, però també de dones amb habitatge fix que passen llargues temporades a origen.

Canvis en visites a origen a partir de reagrupament familiar.

El 50% dels homes de la mostra del Marroc afirmen que el fet del reagrupament familiar no ha suposat canvis en el règim de visites a l'espai d'origen. En contra d'això, el 43.8% afirma viatjar amb més freqüència al Marroc i només el 6.3% diu viatjar-hi menys.

Influència de la situació econòmica del migrat en les visites a origen.

El 79.2% dels subjectes de la mostra del Marroc afirmen que la millor o pitjor situació econòmica no influeix en la periodicitat amb que viatgen al Marroc. Només el 18.9% afirma viatjar més sovint quan més diners guanya.

Influència del grau d'aculturació i d'integració en freqüència visites a origen.

El 94.3% dels subjectes de la mostra del Marroc afirma que el grau d'aculturació i d'integració assolits a destí no influeixen en la freqüència de les seves visites al Marroc.

Influència de la xarxa personal a destí en les visites a origen.

El 96.2% dels subjectes de la mostra del Marroc viatgen a origen amb la mateixa freqüència independentment dels canvis esdevinguts a les seves xarxes personals, pel que fa a diversificació de la xarxa, composició i estructura. Tot i l'augment del nombre d'*alteri* de diferents nacionalitats a les xarxes, les visites es mantenen inalterables.

Relació amb els parents a destí.

El 69.8% dels subjectes de la mostra afirmen que la relació amb els membres de la família a destí no s'ha vist alterada a partir de la migració. L'11.3% diu haver-se alterat a millor (més contacte, millor relació), mentre que el 18.9% diu que les relacions familiars han empitjorat des que es troben tots a destí.

1.3. Canvis en l'estatus dels migrats dins de la família i competència per aquest.

El 30,2% dels migrats assenyala no haver canviat d'estatus al si de la família a partir de la migració (El 23,3% dels homes i el 39,1% de les dones). Quan el canvi s'ha donat, el percentatge més alt correspon a la pujada d'estatus des del mateix moment de la partida (segons el 50% dels homes i el 34,8% de les dones). Segons les dades dels subjectes de la mostra, entre els homes migrats

d'una mateixa família, el que assoleix l'estatus més alt acostuma a ser el pioner (segons el 46.7% dels entrevistats), mentre que una part important dels subjectes (el 69.9% de les dones i el 33,3% dels homes) assenyalen que no hi ha pràcticament diferència d'estatus entre ells i dins de la família.

Pel que fa a la comunitat d'origen, la majoria dels migrats entrevistats asseguren haver guanyat prestigi dins d'aquella a partir de la seva marxa. Només algunes de les dones (17,4% de les de la mostra) assenyalen haver vist empitjorat el seu estatus social dins de la comunitat amb la migració. En tots aquests casos es tracta de dones joves que han marxat sense estar casades (un parell d'elles estant divorciades) i que han iniciat un projecte individual. També cal dir que s'ha pogut veure com en el cas de tres d'elles, amb el temps, i a partir del seu prometatge i posterior casament, aquella situació es capgirava. Les tres dones s'han casat amb marroquins i han reprès el codi de comportament tradicional de la seva comunitat.

Les dones de la mostra arribades per reagrupament assenyalen en la seva majoria (el 75%) haver guanyat estatus dins de la família extensa a partir de la seva arribada a destí.

1.4. Enviament de remeses, inversions a origen i percepció d'enveja.

El 41,5% dels subjectes de la mostra que diuen enviar remeses en forma de diners, ho fa només de forma ocasional. Entre els homes entrevistats, només el 26,7% envia remeses periòdicament, mentre que el 36,7% ho fa de forma ocasional i un altre 36,7% ho ha deixat de fer o no ho ha arribat a fer mai. En les dones reagrupades l'enviament de remeses sembla ser lleument més freqüent al dels homes, però tal com s'extreu de l'observació participant, sempre es parla de xifres inferiors a les citades pels homes sense família reagrupada. Cal tenir en compte que aquestes sumes de diners estaran en

relació al també inferior estalvi dels migrats a partir del moment del reagrupament familiar.

Pel que fa a la necessitat que té de les remeses la part de la família que roman a origen, s'han observat les següents dades:

La família del 43% dels subjectes de la mostra del Marroc, compta amb algun membre laboralment actiu, en front el 5.4% de famílies de migrats que no compten amb cap treballador en actiu, per una qüestió de manca de feina. Per altra banda, un altre 2.7% de les famílies no creuen necessari de treballar, en vista de l'arribada de remeses i finalment, el 48.6% de les famílies no compten amb treballadors en actiu per l'edat avançada dels seus membres o per una qüestió de salut d'aquells, tot i que alguns compten amb recursos econòmics propis (pensions, inversions,...).

Per altra banda, el 50.9% de les famílies dels subjectes de la mostra del Marroc viuen de la feina o la pensió d'algun/s dels membres que resten a origen, mentre que només un 5.7% ho fa de les remeses exclusivament i un 43.4% amb les remeses com a complement al sou d'algun/s dels membres de la família.

Destinatari de les remeses dels entrevistats al Marroc.

Segons la mostra del Marroc, en general, les remeses les rep només la part de la família més propera: en primer lloc la dona (o marit) i els fills/es, quan en hi ha (a la mostra el percentatge d'aquest cas és molt baix però és sabut que la tendència és aquesta), i en segon lloc (o en primer quan es tracta de migrats solters/es): progenitors i germans/es menors d'edat. Només ocasionalment els receptors són avis, oncles,... i en aquests casos, gairebé sempre es tracta d'obsequis puntuals.

Funció de les remeses dels entrevistats al Marroc.

Seguint les dades de la mostra del Marroc, la funció de les remeses queda repartida de la següent forma: 27% per a consum de subsistència, que sumat al 2,7% de sanitat suposa un terç del destí de les remeses, 29,7% (és a dir un

altre terç) per a consum de béns domèstics menys necessaris per a la subsistència i 37,8% per a celebracions i regals de prestigi, que sumats al 2,7% de varis (cursos de llengües, préstecs per migració, etc.) suposen el 40,5% del destí de les remeses.

Els entrevistats assenyalen com a canvis més destacats en la vida de la família a origen, atribuïbles als processos migratoris, les millores domèstiques en un 73% (73.7% segons els homes i un 72.2% segons les dones).

Inversió immobiliària a Origen, dels subjectes de la mostra del Marroc.

El 64,2% dels subjectes de la mostra del Marroc (34 de 53) ha adquirit un immoble o un terreny (56,7% dels homes i 74% de les dones). S'entén que, dins de la mostra en qüestió, les dones arriben a destí quan el marit ja hi porta un temps considerable com per estar-hi ben instal·lat i per haver estalviat alguns diners. En el 100% dels casos de dones entrevistades de la mostra amb habitatge de propietat, la compra s'ha dut a terme en conjunt amb el marit (tot i que ella pot considerar-se propietària, l'habitatge acostuma a estar en nom d'ell).

La major part dels immobles adquirits pels immigrants es destinen a ús propi particular durant les estades de les vacances. Així, a la mostra del Marroc no hi ha cap cas d'ús per negoci de forma exclusiva i només el 17,6% lloga alguna de les propietats quan no les utilitza (en 4 dels 6 casos es tracta de propietaris de varis habitatges que inverteixen en el lloguer estacional dels pisos que es destinaran als fills en un futur proper).

Percepció d'enveja per part de la gent que resta a origen.

Mentre que el 45,2% dels entrevistats diuen haver percebut enveja per part dels seus compatriotes que resten a origen només ocasionalment, el 34% diu percebre enveja habitualment per part de coneguts i/o veïns, però mai per part dels familiars directes i el 20,8% diu no haver-ne percebut mai per part de ningú.

També alguns dels immigrants (el 22,6%) assenyalen que ocasionalment són ells els que senten enveja dels seus compatriotes i familiars que resten a origen. I alguns fins i tot diuen sentir-ho de forma habitual (11,3%). En això no s'observa gairebé cap diferència entre sexes.

1.5. Percepció de control social del propi col·lectiu per part de les dones i actitud davant aquest control.

Mentre que el 56,5% de les dones entrevistades assenyalen percebre més control social a destí, només el 13% creu que aquest és major a origen. La resta no percep diferències en aquest aspecte.

Tal com s'extreu de les dades obtingudes, el fet de percebre el control social al que pretén sotmetre-les la seva comunitat, no impedeix a la majoria de les dones actuar segons la seva pròpia voluntat, tant a destí com a origen. Així, el 56,5% de les dones de la mostra assenyalen que fan la seva voluntat arreu o igual de poc arreu. La resta es reparteix a parts iguals entre les que diuen actuar més lliurement en un o altre espai.

1.6. Intenció de retorn (mostra del Marroc).

Sobre la intenció de retorn, el percentatge més alt dels entrevistats respon a la idea del retorn per jubilació (71,7%). Pel que fa al retorn per continuar amb la vida laboral a destí, la intenció es mostra lleument més alta entre les dones que entre els homes (és en aquest grup de dones que s'hi troba retorn per nostàlgia i per motius personals, com casament o tenir cura de familiars).

2. Vida dels migrats durant les seves estades a l'espai d'origen.

2.1. Sobre l'espai d'origen.

Com ja s'ha vist al capítol 4, la majoria dels marroquins immigrants a les Illes Pitiüses són originaris del nord del Marroc. Les localitats i/o províncies de les que provenen els subjectes de la mostra pertanyen a zones ben diferenciades, tot i trobar-se totes elles dins d'una sola regió institucional: la regió Tànger-Tetuan, que inclou les cinc províncies de Tànger-Assila, Tetuan, Larraix, Xauen i Fahs-Anyera. Així, mentre Tànger i Larraix es troben a la costa atlàntica, Tetuan és una ciutat situada a pocs quilòmetres de la costa mediterrània i a la falda de les portes de la cadena muntanyosa del Rif, i Xauen es troba penjada a 600 metres d'alçada a la part més occidental d'aquella serralada. Així, tot i ésser aquestes cinc poblacions capitals de província, cada una d'elles té la seva peculiaritat. Mentre que Tànger és una gran ciutat des de fa moltes dècades, Tetuan està assolint aquesta categoria degut a la recent formació de barris perifèrics d'immigrats i Xauen i Larraix són ciutats de menor extensió i població, però estratègicament ubicades i amb molta influència com capitals de província que són. Ara bé, és molt habitual que quan els subjectes de la mostra afirmen que són originaris d'una d'aquestes ciutats, es refereixin a que provenen d'algun dels llogarets que es troben a la seva àrea d'influència, tal com s'ha pogut veure i confirmar al llarg del treball de camp.

En ambdós grups de la mostra (tant el d'Eivissa com el de Formentera) hi predomina la gent d'origen rural. Si la mitja del nivell d'escolarització al Marroc és avui en dia encara baixa, a les zones rurals aquesta és encara més minsa, com es veurà. Les dones s'emporten la pitjor part en aquesta qüestió, i en molts indrets perduts de la ruralia aquestes ni tan sols trepitgen una escola en tota la seva vida. Així, no són gaire nombrosos els immigrants amb els que s'ha establert contacte durant el treball de camp que hagin superat l'ensenyament secundari. Hi ha, però, una dada curiosa (optimista?). Si entre els immigrants de més edat són els homes els que presenten l'índex d'escolarització més elevat,

entre els joves de la mostra aquesta dada s'inverteix, essent la dona la que es troba actualment més formada.

En general, els marroquins de la zona rural de la regió Gebal-la deixen l'escola aviat, entre els dotze i els setze anys, segons assenyalen els entrevistats i les entrevistades. Actualment s'ha perllongat una mica el període mig d'escolarització. Seguidament els homes es dediquen a cercar alguna feina i les dones, que ja es troben a les portes del matrimoni, resten a la llar familiar fent les tasques de la casa, a excepció d'aquelles pertanyents a les famílies més necessitades, que precoçment entren a treballar com a serventes domèstiques o en alguna fàbrica. Cal dir que a la mostra se n'ha observat pocs casos.

Els marroquins/es de la zona on s'ha fet treball de camp poden ser més o menys moderns, estar més o menys occidentalitzats en la manera de vestir, etc. però tots i cada un dels subjectes amb els que s'ha entrat en contacte són i es reconeixen musulmans practicants (fins i tot els universitaris i els que tenen professionals liberals). En general, tots i totes observen les prescripcions dietètiques, a excepció de l'alcohol (només s'han conegut homes que se saltin aquesta norma), i segueixen el ramadà amb rigor. Al Marroc rural, però també a les ciutats (com a mínim a les de la regió en qüestió) la normalitat és aquesta. Es pot qüestionar la política i els governants (això avui en dia), però la religió no és un tema discutible ni tampoc es percep com una font de conflictes.

Pel que fa a la situació laboral del Marroc, aquesta és molt complicada. La possibilitat d'aconseguir una feina fixa és molt baixa. No hi ha continuïtats en les feines i els sindicats no són efectius en la lluita pels drets dels treballadors. L'Estat no vetlla pels treballadors sinó que ho fa només pels grans empresaris. La burocràcia és kafkiana i s'eternitzen els tràmits per a qualsevol gestió que calgui fer. La corrupció a nivell burocràtic i policial estan a l'ordre del dia. La Seguretat Social de l'Estat només existeix per als funcionaris (policies, mestres, personal de l'administració,...) i l'Assistència Sanitària que proveeix l'Estat al ciutadà és d'una ínfima qualitat. Algunes de les persones entrevistades expliquen anècdotes dantesques sobre la corrompuda situació dels hospitals marroquins. Pel que fa a la pèssima assistència que dona el personal mèdic i al

deteriorat estat dels hospitals, aquests s'han pogut constatar durant el treball de camp.

Els joves, fins i tot els més preparats, es submergeixen en un estat d'espera pacient a la cerca d'una feina que no arriba. Amb una mica de sort, aconsegueixen feines ocasionals que els treuen temporalment de la seva letargia. No en va s'ha creat l'expressió "aguantar paret" en clara referència al munt d'homes joves que s'observen arreu, en actitud avorrida, fumant i amb una cama flexionada i el peu recolzat al mur extern de la casa.

Els entrevistats que romanen al Marroc durant el treball de camp expressen una gran manca d'expectatives creïbles i un sentiment de frustració i desesperança que els aboca a l'única sortida que veuen a la seva situació: l'emigració.

El fet de formar-se i de seguir estudis superiors tampoc és una garantia d'èxit professional i de poder trobar feina. Actualment aquest és un problema també a l'Estat Espanyol, però al Marroc és molt més greu. Així, es pot afirmar que el fet de tenir un diploma empitjora encara la situació laboral dels joves marroquins, que en acabar la llicenciatura es troben amb un títol sota el braç, un bon nombre d'anys d'esforços al darrera, un present incert i cap expectativa de futur.

Un altre greu problema del Marroc són les diferències socials, que són espectaculars. La classe enriquida, que en general viu a les grans ciutats, disposa d'uns recursos cada vegada més opulents, mentre que als suburbis i a les zones rurals augmenta dia a dia el nombre de gent que passa gana.

També el mode de vida és radicalment diferent a la gran ciutat i a la ruralia. Mentre que Casablanca, Rabat, Tànger, Marràqueix, Agadir, etc. disposen de tots els serveis i modernitats (si bé només a l'accés d'aquells que s'ho poden permetre), la ruralia, en general, està mancada de qualsevol servei mínim (hospitals, centres de formació de qualitat, etc.).

Colectivo loé apunta algunes diferències importants a nivell demogràfic i social entre el medi rural i el medi urbà marroquí. Així, a les zones rurals s'hi observa una més alta natalitat i mortalitat, els casaments es duen a terme a una edat més jove, les llars són més nombroses. A demés, és a la ruralia on es mantenen més les tradicions i on es continuen observant les pautes de socialització lligades a l'estructura de la família patriarcal extensa. Segons

Colectivo loé, és així que en el medi rural la dona continua més subordinada a l'home i es troba dedicada en exclusiva a les tasques de la llar i de l'explotació familiar. (1994:20)

2.2. La vida dels migrants durant el seu retorn a l'espai d'origen.

Tal com s'ha vist durant l'estada al Marroc, els marroquins i marroquines retornen a la seva terra natal sovint i amb moltes ganes. Arriben amb grans cotxes (generalment monovolums o furgonetes, però cada dia són més habituals els cotxes familiars de gama alta) carregats amb obsequis de tota mena per a família, parents i amics i amb diners per passar una temporada més o menys llarga (depenent de les possibilitats de cada família). S'instal·len a l'habitatge que han adquirit o a la llar familiar. És molt habitual que els membres de la família es reparteixin per les diferents cases de la família o que passin un dia a casa d'un i l'altre a casa d'un altre, on es queden a dormir sense cap complicació ni per part dels amfitrions ni per part dels hostes. Els marroquins i marroquines són molt adaptables en aquest sentit i, tal com ja s'ha dit, dormen en sofàs (preparats per a tal ús i confortables, tot s'ha de dir) i compartint estances quan cal.

Habituats a la vida social que enyoren a l'espai de migració, els migrants retornats passen setmanes visitant amics, parents i veïns. A demés, sempre que poden, organitzen sortides d'un o varis dies a altres localitats o regions del Marroc, per visitar altres parts de la família o simplement per fer turisme (això és un fet relativament nou i en augment entre els migrants). En cada una d'aquestes ocasions omplen el cotxe de persones fins a màxims impensables per a un Europeu. Cal dir que al Marroc, com a mínim fins al moment de la recerca, no hi ha prohibicions a aquest respecte. No viatgen només els membres de la família nuclear, sinó que aprofiten per fer-ho amb progenitors, germans/es, nebots/des, oncles, ties.... en un intent de compensar-los, penso, per la seva absència durant la resta de l'any o per la vida més mancada d'emocions i de comoditats que porten al Marroc (o això es pensen els que

resten a origen). Així, és molt habitual que les famílies migrades, moltes de les quals han adquirit un habitatge a la capital de la província d'on són originàries i on s'instal·len durant el seu retorn, passin uns dies al *duwar*²¹³ o a la zona rural d'on van marxar ells o els seus pares en una primera migració. Algunes famílies fan una curta estada a l'antiga casa familiar, mentre d'altres s'instal·len a casa dels parents que encara hi viuen.

Per altra banda, s'ha observat que la vida dels homes i de les dones, una vegada a origen, transcorre per vies pràcticament independents. Les dones s'organitzen amb altres dones per portar plegades una activitat intensa durant la major part del temps que passen al Marroc. Tenen una agenda força ocupada, entre visites, festes (casaments, prometatges, naixement de nens, circumcisions,...) que s'acumulen a l'època estival i que comporten una complexa preparació (com són les llargues sessions de perruqueria i de henna, l'emprovementa de vestits, etc.), i que es perllonguen durant varis dies. Però a demés, aprofiten aquestes estades per adquirir tot allò que no troben al seu espai de migració. Així, es traslladen a les ciutats més grans per comprar vistoses teles i visiten sastres que els elaboren luxosos vestits de festa a mida. Passegen en grup pels mercats i pels barris d'artesans i compren roba, sabates, joies, articles de cuina, cristalleries, vaixelles i tapisseries i fins i tot s'encarreguen mobles que s'emportaran a destí desmuntats i que provocaran la desesperació dels seus marits el dia de carregar l'automòbil per a la tornada. Les dones retornades temporalment fan del seu dia a dia una celebració i es gasten una suma de diners considerable en la compra de joies i vestits de festa. Gaudeixen lluint-se en les nombroses celebracions a les que assisteixen i el fet d'haver pujat d'estatus amb la migració, les condiciona en certa manera a mostrar el seu crescut nivell adquisitiu mitjançant aquests béns materials. Així, s'observa una intensa competició en el lluïment entre aquestes dones retornades, essent a la vegada a les festes on es percep l'enveja que provoquen en el grup de les dones que romanen a destí. És també a les festes i durant les visites, que es posen de manifest els canvis que es produeixen en les noies joves. S'ha de dir que les noies, en general, al Marroc són molt femenines i molt coquetes. Aquestes, a partir dels 13 o 14 anys comencen a

---

²¹³ Llogaret de poques cases de les zones muntanyoses del Marroc.

ser conscients dels seus encants i tant elles com les seves mares aprofiten totes les ocasions de lluïment per treure'n el màxim de partit. Serà durant aquestes llargues sessions de trobada amb altres dones (una festa no dura mai menys de sis hores, al Marroc), en les que ballen, mengen, beuen i conversen, que s'entrarà en contacte amb potencials joves i sogres.

Per altra banda, els homes adopten un ritme de vida de vacances del que no gaudien a destí. Dormen fins tard i passen la major part del dia fora de la llar familiar, tal com s'espera d'ells. Se'ls veu passejant i prenent alguna cosa a les cafeteries, en general acompanyats d'amics i/o d'altres homes de la família. Llegeixen la premsa, xerren, fumen i discuteixen de política, de preus i de futbol. A demés, els homes, i depenent del cas, dediquen força temps a visitar les obres de la casa que s'estan fent o a donar una ullada a l'estat del terreny adquirit.

Els homes migrats que han assolit un cert èxit a destí, en general, adopten un aire molt característic d'autosuficiència en relació als seus compatriotes que romanen a origen. Per altra banda, les visites a la mesquita del propi barri són també una activitat important per a la majoria dels retornats. És durant l'estada al Marroc, i mitjançant aquestes sessions de pregària, que els migrats es retroben amb la seva fe i amb la resta de la seva comunitat. Ja que a destí, sovint no compten amb mesquites (només algun oratori) i els horaris de la feina els impedeixen l'assistència regular a aquells. La mesquita és també un espai de retrobada amb veïns, parents, excompans d'escola o de feina i amics. Els homes també assisteixen a les festes (sempre en espais reservats per a ells, sovint no totalment aïllats de les dones, però sí amb algun element de separació), però les cerimònies en les que formen part aquests són gairebé sempre més breus que les de les dones i no tan nombroses. I per altra banda, en tots els casos exigeixen molts menys preparatius. Això sí, els homes han d'estar a la disposició de les dones de la família per a fer de xofer, tant per a l'assistència a festes i cerimònies varies com per portar-les allà on els cagui en qualsevol moment. En aquestes ocasions, els cotxes tornen a omplir-se en extrem i sembla que hom vulgui gaudir d'un viatge en l'automòbil d'un migrat. Dones joves i grans, nens i nenes s'atapeeixen a la part posterior dels cotxes, i fins i tot als portaequipatges dels monovolums, esdevenint els trajectes

sistemàticament una estona de divertició espontània. Una altra activitat a la que dediquen força temps els migrats, quan cal, és la de portar els familiars amb problemes de salut al metge. S'ha constatat durant les estades al Marroc que són els fills migrats els que porten les mares, àvies, nebodes o qualsevol membre de la família que tingui alguna dolència al metge, a fer analítiques, a fer-se proves de qualsevol mena, etc. És obvi que això no fa referència a les urgències sinó a aquelles afeccions cròniques o lleus, però perllongades, que s'han anat deixant i que, en arribar el fill o filla migrat, es pren la decisió de mirar de tractar. Molt sovint els fills migrats, solters o casats, que estan en possessió d'un cotxe, passen moltes hores dedicats a compensar les mares i germanes per la seva absència. Així, se les emporten a fer trajectes de curta durada, a visitar paratges veïns, a passar el dia al riu, a dinar en un restaurant de la platja, a fer la compra als mercats de les poblacions properes i un llarg etcètera.

Per altra banda, uns i altres (homes i dones, grans i petits) allarguen les seves jornades fins força entrada la nit. L'horari durant els mesos d'estiu es veu trastocat per la totalitat de la població. En general, els marroquins i marroquines es lleven i se'n van al llit tard (molt tard, des del punt de vista de la investigadora). També les botigues i els locals de restauració es prenen l'hora d'obertura en calma. Al vespre, els marroquins i marroquines de la zona on s'ha fet treball de camp, passegen en família o en grups de congèneres pels carrers i les zones d'esbarjo públiques. Prenen gelats, s'asseuen a les terrasses a prendre suc i batuts de fruita i mengen fruits secs.

Una dada que va copsar l'atenció de la investigadora des de ben aviat és el fet que els nens i nenes adopten l'horari dels adults des de sempre. No s'observen ni espais, ni horaris, ni àpats especials per als nens, tal com es fa sovint a Europa. Els petits i els grans comparteixen un mateix espai i un mateix ritme i això no sembla perjudicar ni el creixement ni l'educació dels petits (sembla més aviat el contrari) ni molestar els grans, que gaudeixen d'allò més amb la presència i companyia dels més menuts. Els nens i nenes assisteixen a les festes (que, en general, es perllonguen fins ben entrada la matinada), passegen, van de visita i fan turisme amb els seus progenitors sense cap mena

de restricció ni per part de les famílies ni per part de la resta dels membres de la societat amb la que conviuen.

Els marroquins i marroquines de la regió on s'ha fet treball de camp, tant els migrats com els que resten a la seva terra natal, són gent amable i tranquil·la. Mantenen en general una espontaneïtat que els fa entranyables i el tracte amb ells, tot i que a vegades pot semblar complex (ja que són propensos al dramatisme i tendeixen a reaccionar amb una certa teatralitat quan se senten contradits) és d'allò més fàcil. L'aparença d'alguns homes marroquins que pot ser titllada d'agressiva des de la mirada dels europeus, esdevé gairebé sempre només una façana que s'esvaeix tan bon punt s'ha creuat la seva porta.

3. Canvis observats a l'espai d'origen i a la vida dels migrats.

Les observacions que segueixen fan referència a les dades obtingudes a partir del treball de camp que es va dur a terme al Marroc i que va seguir al de les illes Pitiüses. Cal dir que, durant els quatre anys que va durar la recerca, es van anar visitant periòdicament els dos camps i sempre es va mantenir el contacte (directe o indirecte) amb la major part dels membres de la mostra.

Al llarg del treball de camp al Marroc, espai d'origen dels subjectes de l'estudi, es va cercar d'observar els possibles canvis esdevinguts a partir del fet migratori al si de la família dels migrats, i indirectament en la societat marroquina, però també en la pròpia vida del migrat.

A partir del treball de camp, es va poder veure que molts dels canvis que s'han anat produint al Marroc durant els darrers anys i que s'havien atribuït al fet migratori, tal com s'havia citat en el projecte de tesi (Canvis en els costums, canvis en l'ús de la medicina, canvis en el nombre de dones que es treuen el carnet de conduir, canvis en l'escolarització de les dones, etc.), tenen més a veure amb l'evolució natural de la pròpia societat i a la influència dels medis de

comunicació i de la mateixa globalització, que inevitablement fa que arreu es produeixin canvis en el consum, la vestimenta, la dieta, etc., que amb la possible influència dels emigrats.

Tot i així, cal citar alguns canvis concrets, com els que segueixen, que sí que semblen tenir relació amb el fet migratori.

Canvis en la tramitació del carnet de conduir.

Hi ha constància d'un bon nombre de dones que, després de casar-se amb un emigrat i en espera del reagrupament, aprofiten per a treure's el carnet de conduir a origen. Els marits menys conservadors les avisen que a destí els serà pràcticament impossible d'obtenir-lo per la dificultat de la llengua i del mateix examen. Així, un bon nombre de dones que possiblement mai arribaran a conduir, arriben a Espanya amb els seus permisos de conduir a punt per a ser homologats.

Canvis en l'edat de celebració del matrimoni.

Segons les observacions, podria donar-se el cas que les dones migrades i amb els papers en regla, tinguin moltes més possibilitats de rebre propostes matrimonials que les que romanen al Marroc per part de potencials migrants. Dones que en una altra situació tindrien poques oportunitats en aquest aspecte, com ara les divorciades, les dones amb fills, les dones d'edat avançada (el fet de ser dona i tenir més de 27 o 28 anys, a la cultura d'origen ja suposa una dificultat per a ser demanada en matrimoni). Veure el cas de les entrevistades nº 20, 32, 67, 73, de les que es parlarà més endavant en referència al canvi d'estatus de les dones que arriben amb projectes individuals.

Sobre l'edat del matrimoni, Ángeles Ramírez assenyala que el matrimoni, el principal projecte de vida de la majoria de les dones marroquines, especialment al medi rural, s'ha vist afectat també per la crisi dels darrers anys. Així, l'autora aporta les següents dades en referència a l'edat del matrimoni: si als anys 60's

l'edat mitja de matrimoni de les noies es situava als 17 anys, a l'any 2000 aquesta havia pujat fins als 28.5 anys al medi urbà i als 25.4 en medi rural. Això, per a les famílies marroquines, és viscut com una desgràcia ja que es deu no només a la manca de recursos econòmics, sinó també al fet que molts homes han emigrat a la ciutat o a l'estranger, circumstància que retarda el projecte matrimonial d'aquests, quan no el dirigeix cap a altres direccions (tria de cònjuge entre altres comunitats, etc.). Així, Ramírez afirma que una dona marroquina de més de 25 anys es troba amb greus problemes per acordar un bon matrimoni, especialment en medi rural. (2004b:39) I és que, tal com apunta Rosander sobre la dona marroquina, "*après 25 ans elles sont considérées comme vieilles filles*". (1993:187)

Canvis en les dates o en les formes de les celebracions (casaments, festa del nen,.....).

Per altra banda, les festes de casament (així com altres celebracions) dels immigrants s'han de fer coincidir amb les vacances d'estiu o del Nadal d'Europa, de manera que hi ha unes llistes d'espera considerables per als serveis associats a aquestes cerimònies. Per exemple, el cas de l'entrevistada nº 32, que va tenir molts problemes per aconseguir casar-se a l'època que li interessava ja que els palaus de celebració de Xauen estaven emparaulats per gairebé tots els dies de l'estiu. També la perruquera i la pastisseria li van suposar un greu problema, ateses les atapeïdes agendes que tenen aquelles. És a dir, que els emigrats coincideixen tots a casar-se durant els tres mesos estiuencs (i atenció perquè els darrers anys el ramadà ha coincidit a l'estiu i durant aquest totes les festes queden suspeses i ajornades) i el mes de desembre, mentre que la resta de l'any només hi ha casaments de locals i sense cap mena de complicació per a fer les reserves, segons s'ha pogut saber durant l'observació participant. Durant el treball de camp al Marroc es va entrar en contacte amb petits empresaris que viuen d'aquestes celebracions (pastissers, perruqueres, etc.), que explicaven la gran feinada que se'ls concentra durant els mesos de l'estiu, així com durant les festivitats religioses més importants.

Per altra banda, dir que la despesa en aquestes cerimònies (no només el casament) s'ha disparat quan es tracta de famílies migrades, esdevenint en molts casos francament ostentoses pel que fa al convit, als espais contractats i a les vestimentes. Els migrants actuarien com nou rics en aquestes cerimònies, despertant les enveges de les dones (en especial), contribuint així a crear diferències socials i provocant les ànsies migratòries dels seus compatriotes.

Canvis urbanístics.

Aquests canvis poden observar-se a totes les ciutats marroquines on s'hi han desenvolupat immensos barris fruit de la migració camp-ciutat, però també de les migracions internacionals, ja que els migrants s'hi compren habitatges que utilitzaran de segona residència, i en els que passaran llargues temporades de vacances, influint amb les seves maneres occidentalitzades i modes importades a la resta de la població.

Canvis a l'espai d'origen no relacionats amb el fet migratori.

Hi ha altres canvis en la vida dels marroquins que no semblen tenir relació amb el fet migratori, ja que són propis del desenvolupament d'una classe mitja urbana que adopta els costums i les maneres de consum europees.

A dia d'avui al Marroc encara hi ha una gran diferència entre les zones rurals i les urbanes. Mentre que a les ciutats grans com Casablanca, Rabat, Tànger, Agadir i Marràqueix és freqüent de veure gent vestida i engalanada a la moda més occidental, a les ciutats més provincianes, com poden ser Tetuan i en major mesura Xauen, i a la ruralia predomina la vestimenta tradicional, amb excepció d'una part de les joves i dels joves (i tot i així, també aquests i aquestes van més discrets i tradicionals que a les ciutats grans). Aquests canvis en la moda i el mode de consum (la prioritat que es dona a l'adquisició d'un automòbil modern, a la compra i renovació dels telèfons mòbils per altres de darrera generació, a la compra de televisors de pantalla plana i de gran

format, la preferència per la roba, accessoris i articles de marques europees o americanes, etc.) s'han pogut accentuar amb el retorn estival dels emigrats, però no hi ha dubte que també sense ells s'estarien duent a terme.

Al Marroc hi ha una classe mitja alta que té un nivell adquisitiu força alt i que, sense sortir del seu país, consumeix béns occidentals de primera gamma. Les dones d'aquestes famílies aparentment no es diferencien gaire de les dones europees, treballen, vesteixen a la moda occidental, condueixen els seus propis cotxes, no tenen més de dos o tres fills/es, freqüenten les cafeteries, surten soles a fer gestions, viatgen, etc. També m'atreuria a assenyalar alguns canvis culturals més profunds i que, és sabut, a vegades ocasionen conflictes dins de la parella o la família (sobre tot allí), com ara el rol que ocupen les dones en la família, la capacitat de decisió en temes considerats importants (compra d'un automòbil, d'un habitatge, etc.), compte bancari propi, accés a espais en principi masculins (especialment en zones urbanes), etc.

L'alt poder adquisitiu dels marroquins de classe mitja alta és una evidència arreu del país. Els mateixos comerciants del poble de Xauen, on es va dur a terme la major part del treball de camp, ho tenen molt clar i així ho expressen. Saben que els que més diners els deixen actualment no són els turistes europeus, sinó els turistes marroquins. Una part important d'aquests turistes són marroquins emigrats que tornen de vacances, però la resta (i no en menor nombre) són residents de les grans ciutats.

QUARTA PART.
FORMULACIÓ, ANÀLISI QUALITATIVA I
POSADA A PROVA QUANTITATIVA
D'HIPÒTESIS TEMÀTIQUES.

Capítol 7. Hipòtesis proposades sobre el grup d'estudi a l'espai de migració i contrastació de les mateixes.

Al llarg d'aquesta recerca s'han formulat un munt d'hipòtesis, però només deu s'han mantingut seriosament fins el final d'aquesta. Mentre que les cinc primeres van ser elaborades durant el treball de camp a les illes Pitiüses, espai de migració dels subjectes d'aquest estudi, i fan referència a la totalitat de la població estudiada, les darreres cinc van ser formulades durant i a partir del treball de camp al Marroc i, per tant, i pel que fa a les dades tant quantitatives com qualitatives, tenen en compte només els subjectes amb els que es va tenir contacte a l'espai d'origen dels migrats. D'aquestes darreres me n'ocuparé al capítol 8.

L'esquema de presentació del contingut d'aquest punt és el que segueix per a cada una de les hipòtesis:

1. Plantejament de la hipòtesi.
  - Definició i comentaris sobre els conceptes.
  - Preguntes d'investigació.
2. Discussió qualitativa de la hipòtesi.
3. Contrastació quantitativa i conclusions sobre la hipòtesi.
  - Variables / Indicadors per a la contrastació de la hipòtesi.
  - Freqüències i Relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.
  - Conclusions sobre la hipòtesi.

Soc conscient que el que segueix és un text feixuc de llegir, especialment la part que fa referència a les dades quantitatives i al seu tractament estadístic (punt 3 de cada hipòtesi), però entenc que hom podrà saltar-se aquest apartat, si així ho prefereix, i que aquell que hi estigui més interessat podrà trobar-hi totes aquelles dades necessàries per a la contrastació de les hipòtesis, tant qualitatives com quantitatives. I és que, el fet que aquesta sigui una recerca etnogràfica, si bé obliga i es fonamenta en una extensa i intensa anàlisi qualitativa, no dispensa de la contrastació quantitativa, segons opinió d'aquesta investigadora. Advertir també d'algunes repeticions en el text pel que fa a la freqüència de les variables, i és que s'ha optat per incloure totes les dades utilitzades en la contrastació de cada una de les hipòtesis per tal de no sostreure claredat a cap d'elles. Això val també pel text de les hipòtesis del capítol sobre l'espai d'origen, elaborades durant el treball de camp al Marroc.

Així doncs, i tornant a les hipòtesis, a continuació segueixen una sèrie de temes que afecten els i les transmigrants d'origen marroquí de l'estudi i que tenen a veure amb el seu procés migratori (l'ús i l'efecte de les xarxes migratòries, l'aculturació, l'adaptació a destí, el desenvolupament de trets d'auto-segregació i de resistència ètnica, l'enviament i l'ús de les remeses, el canvi d'estatus, el reagrupament familiar, la intenció de retorn, el control social, etc.), i a partir dels quals s'han formulat les hipòtesis d'aquest treball.

1. Relació dels trets de la xarxa personal dels migrats/des de l'estudi amb el seu grau d'aculturació i d'integració. (Hipòtesi 1)

1.1. Plantejament de la hipòtesi.

Durant el treball de camp a les illes Pitiüses, i segons mostraven les dades abans de ser contrastades quantitativament, es va pensar que:

Els individus i les famílies d'origen marroquí que, més enllà del temps d'assentament a l'espai de destí, romanen aferrats a la xarxa migratòria, sense ampliar i diversificar la seva xarxa personal amb membres de la resta de col·lectius que formen la societat receptora, tendeixen a tenir dificultats en el seu procés cap a la plena integració social.

Així, serien les persones i les famílies amb unes xarxes personals sòlides i social i ètnicament més variades a l'espai de migració les que mostrarien més trets d'aculturació i d'integració a la societat receptora.

Conseqüentment serien aquestes persones i famílies (amb xarxes personals diversificades i un alt grau d'integració i d'aculturació) les que s'adaptarien millor i amb més èxit als canvis de situació que els puguin esdevenir, com ara una crisi del sector laboral de la construcció.

Definició i comentari de Conceptes.

Temps d'assentament. El temps transcorregut entre el moment de l'establiment de *fet* de la residència a les illes Pitiüses i el moment present. S'entén que, en parlar de famílies, aquest temps fa referència al moment del reagrupament de, com a mínim, el cònjuge (o de mare i fills/es, si és que aquests han arribat

junts), mentre que quan l'arribada ha estat escalonada i molt distanciada en el temps s'haurà de fer referència a cada un dels seus membres individualment.

Xarxa migratòria. Estructures creades pels immigrants d'un mateix origen i en les quals els seus membres s'aporten suport personal, en especial en el procés de trasllat i d'adaptació a la societat de destí, però que poden ser funcionals també en altres terrenys.

Xarxa personal. Grup de persones amb les que es relaciona determinada persona (ego) en el marc de diferents contextos (familiar, laboral, veïnal, etc.).

Societat receptora. La societat del poble, ciutat, regió i país al que arriba l'immigrant. Inclou tant la població autòctona com la que s'hi ha anat incorporant al llarg de múltiples i variades migracions (internes i externes).

Integració social. D'acord amb la definició de Teresa San Román, entendré per *Integració* o *Inserció social* l'estatus jurídic i la situació pràctica que permet a una persona fer ús dels drets cívics comuns i estar subjecte a les seves corresponents obligacions.

Aculturació: Procés mitjançant el qual s'adopten elements propis de la cultura de la societat receptora. Això pot donar-se alhora que s'abandonen o disminueix l'ús d'elements de la pròpia cultura o que s'alternen, combinen, etc. amb els de la cultura d'adopció. L' *American Anthropological Association* definia com Aculturació (tradueixo) “*aquells fenòmens que resulten quan grups o individus que tenen cultures diferents entren en contacte directe de forma continuada, amb els conseqüents canvis en els trets culturals d'un dels grups o d'ambdós*”. *American Anthropologist*, Vol. 38, 1936:149-152.

Xarxa personal social i ètnicament variada i sòlida. Es tracta de la xarxa personal en la que dins del grup de persones amb les que es relaciona Ego, hi ha membres de diversos col·lectius (tant immigrants, com autòcton) i pertanyents tant a la família com a la feina o el lleure. En dir “variada i sòlida”, faig referència a que la relació amb aquests *alteri* està consolidada pel temps i/o per la intensitat en la relació. Indicadors d'això en serien: Tenir relació de temps i/o intensa amb membres de la resta de col·lectius illencs o d'algun/s d'ells aliens al propi (gent a la que poder demanar un favor o poder confiar un

problema, etc.). Compartir moments de lleure, àpats i/o festivitats amb *alteri* de diferent col·lectiu al propi.

Adaptar-se bé a un canvi de situació laboral. Ser capaç de trobar una feina en un sector laboral diferent al que s'està inscrit. Ser capaç de canviar d'empresa, si és necessari.

Preguntes d'investigació.

Per tal de contrastar la hipòtesi es van cercar, per una banda, indicadors que mostressin que l'immigrat/ immigrada ha ampliat (allò que sovint sol suposar sortir de) la xarxa migratòria en la que va inserir-se en arribar. Les preguntes feien referència a si el subjecte té una xarxa personal diversificada, àmplia, sòlida, a quins col·lectius pertanyen els membres de la seva xarxa personal, a quin àmbit de la seva vida s'inscriuen aquests (família, feina, amistat, veïnatge), a qui l'ha ajudat/da a trobar les feines, habitatges, ajuts oficials, etc., que ha tingut durant el temps que porta a l'espai de migració...

Aquestes dades es van obtenir per a la mostra a partir de l'entrevista i de l'elaboració de la xarxa personal.

Respecte a la integració s'han tingut en compte elements como haver-se tramitat (o estar tramitant) la nacionalitat, una vegada transcorreguts els 10 anys de residència a l'espai de migració, tenir els permisos en regla (de treball i de residència), tenir el permís de conducció homologat, tenir la targeta sanitària, tenir alguna relació contractual (en aquest cas) amb membres de la resta dels col·lectius illencs, tenir coneixements d'eines informàtiques (Word, navegació per Internet), fer o haver fet ús de serveis públics, tals com el Servei de Formació d'Adults (alfabetització, llengües, informàtica,...), fer o haver fet ús del Servei de Formació Laboral (del SOIB, de l'ajuntament, del Consell Insular,...), participar en les activitats que se'ls plantegen des de les institucions públiques o comunitari- veïnals (reunions i festes a les escoles dels fills, fira intercultural,...), participació sindical, veïnal, política (quan és possible). Si és

una dona: treballar fora de la llar familiar, haver tramitat el permís de treball, haver-se fet homologar el permís de conduir, etc.

S'han considerat factors d'aculturació haver après la llengua de comunicació (com a mínim en principi, el nivell de la llengua de comunicació seria un factor d'aculturació selectiva orientada a la integració i la mobilitat), mirar els canals de televisió del país de destí, celebrar els matrimonis dels fills/es a una edat més propera a la de la població autòctona (més enllà dels 20 anys, com a mínim), nombre de fills igual o inferior a tres (tinc en compte que també a origen s'ha reduït el nombre de fills de les parelles)²¹⁴, interès per l'escolarització dels fills/es i nivell d'aquesta. Si és una dona: mostrar autonomia per a prendre decisions sobre els espais que freqüenta, la gent amb qui passa les estones de lleure o sobre la vestimenta que porta, etc. Però, encara més important, ser conscient de la seva autonomia o manca d'aquesta.

Per tal d'analitzar l'aculturació dels joves s'ha tingut en compte el fet d'estar estudiant o d'haver-ho fet, com a mínim fins acabar la secundària. També el fet que hagin accedit a la Universitat o que hagin seguits cursos de Formació Professional i que mostrin comportaments similars als dels altres estudiants no-marroquins, tals com la intenció i l'assoliment, i que s'hagin posat a treballar, una vegada finalitzats els estudis. Però també, i tal com es veurà, mostra aculturació el fet que s'hagin abandonat, sense seguir estudis ni treballar, tal com fan una part important dels joves espanyols, i seguint pautes de conducta i aspiracions similars a aquests.

Per valorar l'adaptació a la nova situació (per crisi al sector laboral en el que s'inscriu el subjecte en qüestió) s'ha tingut en compte si, davant la pèrdua o impossibilitat d'un treball estable i suficientment rentable, l'immigrat ha trobat feina en una altra empresa o en la mateixa, però amb unes altres funcions. Si ha trobat una nova feina en un altre sector laboral, en alguns casos després d'haver fet un curs de formació ocupacional. Si està combinant petites feines o la feina amb contracte amb d'altres en negre. Si ha trobat una feina en una altra regió de l'Estat Espanyol o en un altre punt de l'arxipèlag. Si ha permès que la

---

²¹⁴ Gema Martín Muñoz apunta que, tot i que l'any 1991 el programa de planificació del Marroc, (posat en marxa els anys 80's) només donava servei al 15% de les dones en edat fèrtil del país, s'observava ja un important canvi d'actitud en aquest sentit a les ciutats. (2005:197)

dona es posi a treballar per a poder comptar amb un segon sou. Si s'ha inscrit en un curs de Formació Laboral o en un Taller ocupacional. Si s'ha matriculat en algun curs d'idiomes (important a les illes) de cara a la promoció i ascens socio-laboral.

1.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi nº 1.

Tal com apunten la majoria dels autors experts en les xarxes migratòries, l'ús d'aquestes, amb el temps, acaba constituint per si mateix un factor crida de la migració. El fet de tenir contactes a determinat país de migració esdevé tant o més important que la situació econòmica o laboral d'aquell país. Així, en arribar i durant els primers mesos, la xarxa migratòria és el puntal indispensable de qualsevol migrat. El suport que dóna la xarxa permet al migrat sobreviure a destí, però a la vegada els trets d'aquesta influiran intensament en la forma d'integrar-se i d'aculturar-se del migrat. Així, una xarxa poc diversificada, farcida de familiars i compatriotes, fet que es correspon gairebé sempre amb una xarxa especialment densa, suposarà una bona arribada per al migrat i molt probablement l'ajudarà a familiaritzar-se amb el context de destí i a sentir-s'hi còmode, però, si no s'expandeix per alguna raó, a la vegada retardarà, o fins i tot dificultarà, l'aculturació del nou vingut i en certa mesura també la seva integració.

Per altra banda, és clar que quan la xarxa personal a destí dels immigrants és reduïda i compta amb pocs familiars i amics compatriotes, llavors la tendència és a mirar d'ampliar-la amb membres del col·lectiu autòcton o local. D'aquesta manera, allò que en un principi podia semblar un desavantatge pot acabar convertint-se en una oportunitat de promoció social i d'acceleració del procés d'aculturació (aprenentatge de la llengua i de les pràctiques culturals,...) i d'adaptació al nou context i a la nova societat.

Eguren assenyala que les xarxes migratòries dels rifenys s'especialitzaven des de l'espai d'origen. Es refereix a que aquells migrants originaris de les zones rurals, tendien a instal·lar-se en una zona rural del país de destí, mentre que

aquells que venien de les zones urbanes, preferien fer-ho a les ciutats. A demés, explica, les xarxes, a mesura que passa el temps es van fent més extenses i més fortes. Comencen essent xarxes purament familiars, però poc a poc acaben incloent parents llunyans i més tard també veïns. (2004:52) Això és absolutament extrapolable als subjectes d'aquest estudi.

Per una banda, amb aquesta hipòtesi es posa en dubte la tesi de Maya (2004) i d'altres autors, segons la qual l'existència d'una xarxa de compatriotes a l'espai receptor suposaria sempre per als immigrants la possibilitat d'obtenir suport social i consegüentment una millor adaptació a la societat de destí. Segons les observacions dutes a terme per a aquesta recerca, això succeiria, a partir d'un moment donat i si és intensa, de forma contrària a com assenyala Maya. No nego la utilitat de la xarxa migratòria per a una ràpida i millor adaptació al medi, però l'existència d'aquesta no sembla suposar sistemàticament una millor integració a la societat global, sinó més aviat el contrari. Si durant el primer temps, potser mesos, aquest suport dels compatriotes és bàsic per a l'assentament i la primera presa de contacte amb la societat receptora, més enllà en el temps es fa també imprescindible que la xarxa personal de l'immigrant s'ampliï i es diversifiqui, per tal que la xarxa migratòria no esdevingui un límit endogrupal infranquejable cap a la plena integració a la societat de destí.

Precisament, de les famílies observades, les que es van trobar soles i que forçosament van haver de recórrer a famílies del col·lectiu autòcton per poder assentar-se al nou espai i adaptar-se a la nova societat, són les que més integrades i aculturades es troben a dia d'avui.

Segons aquesta idea, i tal com assenyalen Malgesini i Giménez (2000:57), també les cadenes migratòries molt estructurades podrien afavorir la segregació dels col·lectius immigrants, així com la manca de mobilitat social. Però també aquí s'hauria d'afegir que això només es dona quan la utilització de la cadena va més enllà del procés d'establiment o és molt intensa la relació que estableixen i mantenen els seus integrants. Existeix un còmput amb un contingut racional potent, encara que no sigui l'únic, que la persona fa conforme va avançant el seu procés d'adaptació; d'aquesta forma, l'individu

calibra els beneficis que rep de la cadena (solidaritat, oportunitats, etc.) i les limitacions que una estreta vinculació a ella l'imposa sobre la selecció de noves relacions i oportunitats. El perquè s'opta per una o altra solució (mantenir la xarxa tancada o obrir-la) és una de les preguntes a les que aquesta tesi cercava de donar resposta.

Però si tenim en compte la complexitat dels factors que intervenen en la integració i acomodació dels migrats a la societat de destí, s'ha d'admetre que ni la tesi de Maya ni aquesta són generalitzables, i que la utilitat (beneficis / desavantatges) de la xarxa migratòria a l'espai de migració, més enllà del primer temps, podria estar determinada pel context (les alternatives contextuais disponibles) i pel nivell de marginalitat inicial en el que es situïn els individus en qüestió. És probable que el col·lectiu que han estudiat Maya (2004) i d'altres, es trobin immersos en contextos i segments socials més deprimits dels que s'han estudiat per aquesta recerca, i per els quals seria més fàcil de sortir-se'n amb una xarxa ample del propi grup, ja que no tindrien gaire més opcions que el manteniment de la solidaritat grupal.

Tot i així, en general són els individus i les famílies que s'han acomodats més a la societat receptora els que disposen d'un capital social que els pot ajudar a aconseguir feina, llar, informació, etc. És de preveure que, en presentar-se una crisi com la del sector de la construcció que estan patint les illes i, en general, tot l'Estat Espanyol, seran aquestes persones les que faran ús dels seus recursos socials, assabentant-se de les oportunitats existents en altres sectors, així com beneficiant-se de les referències que puguin donar d'ells els seus coneguts entre la resta de col·lectius de l'illa. Com més diversificada sigui la xarxa personal d'*Ego*, més oportunitats podrà aportar-li. També és freqüent el cas de famílies que tenen contactes de confiança en altres províncies de l'Estat Espanyol i que els poden aportar informació sobre la situació laboral d'aquelles.

El cas de l'entrevistat nº 85, que porta gairebé 30 anys a l'illa de Formentera, n'és un exemple. Aquest home té una xarxa personal on s'hi observen *alteri* de diferents nacionalitats i que treballen en diferents sectors laborals (construcció i hostaleria, bàsicament), a demés la majoria dels seus companys habituals són espanyols. Des de fa anys que aquest home compagina la feina a l'obra a

l'hivern amb la feina de cuiner d'un restaurant de platja a l'estiu. Si la crisi de la construcció l'afecta, es de preveure que s'agafarà a la hostaleria amb més força i podrà sobreviure sense gaire entrebancs. En aquest cas concret es tracta de diversificació de treballs, però també de relacions, ja que l'entrevistat té una sòlida xarxa de coneguts amb una composició molt heterogènia.

S'ha parat atenció també als indicis d'adaptació a les noves circumstàncies laborals de l'illa. L'entrevistat nº 9, membre d'una de les famílies immigrades més integrades de Formentera, al moment de la recerca s'està tramitant i fent traduir els seus títols de patró d'embarcació de pesca que havia obtingut al Marroc per tal de poder accedir a feines de les navilieres, si li cal. La família de l'entrevistat és coneguda com la família marroquina més integrada de l'illa. La seva dona és treballadora de la neteja de l'ajuntament; són els únics marroquins que assisteixen sistemàticament a totes les activitats públiques i populars de l'illa (fins i tot al sopar anual de l'Associació de dones de Formentera). Els contactes d'aquesta família han permès que els seus fills treballin tots els estius des que tenen 16 anys.

Per altra banda, s' havia especulat alguns possibles canvis que podrien donar-se dins del col·lectiu marroquí en cas que la crisi de la construcció comencés a deixar-se notar a les illes Pitiüses. En primer lloc, una reacció podria ser que els homes cerquessin feina en altres sectors laborals, però la manca de formació professional i la manca de coneixement d'idiomes poden suposar greus dificultats per aquesta opció. En segon lloc es va apuntar que serien les dones les que haurien de sortir a treballar fora de la llar familiar, a la cerca d'un segon sou, cosa que seria més problemàtic per als seus marits que per a elles mateixes (si és que troben feines compatibles amb les seves ineludibles obligacions familiars). Finalment, es va tenir en compte la possibilitat de la via de la re-emigració (cap a altres regions de l'Estat o fins i tot fora d'aquest). S'entén que també existeix la probabilitat que una minoria, aquells amb menys recursos i un menor capital social, optin pel retorn al Marroc (alguns ja ho han fet, però en general, i de moment, els que es veuen obligats al retorn, opten per retornar la família reagrupada com a mesura temporal, de manera que els homes romanen a destí compartint llar amb altres compatriotes i cercant de trobar feina).

Doncs tal com s'havia predit, el servei d'“Eivissa Ocupació” va confirmar a aquesta investigadora que, efectivament, s'havien començat a rebre demandes de feina per part d'algunes dones marroquines. Aquestes dones sovint acudeixen al centre acompanyades dels seus marits, que han començat a patir l'atur o la reducció de feina al sector de la construcció, durant la segona etapa d'aquesta recerca. Però aquestes dones es troben amb el problema que, en general, arriben amb molt baixos nivells de la llengua de comunicació i amb manca absoluta de formació laboral, de manera que només tenen accés a la neteja domèstica o la neteja d'apartaments turístics, i en el millor dels casos a fer d'ajudantes de cuina (quan no tenen dificultat amb l'horari, que és l'altre problema que presenten, ja que ningú pot ocupar el seu lloc en la cura dels fills).

1.3. Contrastació quantitativa i Conclusions respecte a la hipòtesi.

Variables i indicadors.

Per a la contrastació mitjançant entrevistes d'aquesta hipòtesi generada en el treball de camp es van tenir en compte les següents variables: el temps que porten a l'illa els subjectes, la densitat i el grau de diversificació de la xarxa personal, el grau d'integració i el grau d'aculturació dels subjectes, i el grau d'adaptació a la crisi que mostren els immigrants.

Algunes d'aquestes variables es van crear a partir de la combinació d'altres variables més simples. A continuació s'especifica de quines variables es tracta i quines categories es va donar a cada una d'elles:

El “Grau de diversificació de la xarxa personal” es va determinar tenint en compte els factors següents: suport per a trobar feina (o casa,...), Origen dels amics/gues d'*Ego*, Categoria dels *alteri* segons la xarxa personal, Familiars emigrats amb els que tenen contacte (resposta múltiple). I segons la puntuació de les variables de cada indicador es van designar tres categories: “Xarxa

personal molt diversificada”, “Xarxa mitjanament diversificada” i “Xarxa poc diversificada”. Per a una major concreció, veure l’Annex “Variables compostes”.

El Grau d’integració es va determinar tenint en compte els indicadors d’integració que segueixen: Situació legal, Tipus d’ocupació a l’espai de migració (només per a les dones), Situació laboral actual, Ús de l’Escola de Formació d’Adults, Permís de conducció viària, Participació (Veïnal, Sindical, Política, Activitats lúdic- socials, Activitats de l’escola fills/es, Activitats de la mesquita o pròpies del col·lectiu, Associacions esportives o d’un altre caire). I segons la puntuació de les variables de cada indicador es van designar tres categories: “Molt integrat/da”, “Mitjanament integrat/da” i “Poc integrat/da”.

El “grau d’aculturació” es va determinar tenint en compte els indicadors següents: Nivell de llengua castellana, Coneixements d’informàtica, Indumentària, Canals de televisió que mira, Dieta, Autonomia de les dones, Consciència de la importància de l’autonomia de la dona, Presència en llocs públics (cafeteries,...), Manteniment de la separació de gèneres, Ús del hijab, Opinió sobre el hijab, Estudis dels fills, Origen amics dels fills. I segons la puntuació de les variables de cada indicador es van designar tres categories: “Molt aculturat/da”, “Mitjanament aculturat/da” i “Poc aculturat/da”.

El “Grau d’adaptació a la crisi” es va determinar en relació als següents indicadors: Treball a l’espai de migració (especialment tenint en compte que alguns tenen més d’una feina), Situació laboral actual (al moment del treball de camp) del migrat, la situació laboral de la dona (si és que està casat) i l’esforç que ha fet per a formar-se, homologar-se títols, etc. I segons la puntuació de les variables de cada indicador es van designar tres categories: “Molt adaptats a la crisi”, “Mitjanament adaptats” i “Poc adaptats”. Així, Indicadors de bona adaptació a la crisi són: que l’immigrat, tot i la crisi, es trobi actiu laboralment (tot i que estigui fent feines en negre o combinant contractes i feina en negre), que s’hagi adaptat, canviant de sector laboral o de localitat, que s’hagi format, aconseguint una feina a la que no havia accedit anteriorment, que hagi acceptat la possibilitat que la dona treballi fora de la llar familiar, i d’altres.

Freqüències i Relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.

Dels 103 entrevistats, 70 individus (68%) porten com a màxim 10 anys a les illes, mentre que només 33 (32%) hi porten un temps superior als 10 anys. El percentatge més elevat és el dels subjectes que hi porten entre 6 i 10 anys, seguit dels que hi porten entre 1 i 5 anys. En segmentar per sexes i per població ens adonem que entre les dones el percentatge més alt és el del grup que porta entre 1 i 5 anys per a les de Formentera (el 69,2%) i el de les que hi porten entre 6 i 10 per a les dones d'Eivissa (46,2%). Per als homes l'índex més alt entre els residents a Formentera és el que correspon a 6 i 10 anys (53,8%), mentre que per als homes residents a Eivissa ho és el de més de 20 anys (44%).

Així, mentre que els homes porten molt més temps a destí que les dones, en general, la diferència més important s'observa entre els grups de les dues illes. A Formentera el 48,1% dels marroquins hi porta entre 1 i 5 anys, i el 40,4% entre 6 i 10, mentre que a Eivissa el 29,4% hi porta entre 6 i 10 anys i el 23,5% més de 20 anys.

El grup de residents marroquins d'Eivissa és molt anterior al de Formentera, tret el cas puntual d'alguns individus instal·lats a l'illa menor des de fa força anys. El motiu d'aquesta diferència podria ser la poca oferta laboral existent a Formentera amb anterioritat al boom de la construcció. Els immigrants de l'illa d'Eivissa que més anys porten allà van començar en la seva majoria treballant en el sector turístic i, només amb el temps, una part important d'aquests va passar-se al sector de la construcció o va optar per combinar la feina en ambdós sectors. L'oferta turística de l'illa de Formentera ha trigat molt més que la de la seva germana gran en augmentar i sofisticar-se. I no ha estat fins els darrers anys que el sector turístic de Formentera ha deixat de ser de caire familiar. És a dir, que durant la primera onada migratòria dels marroquins a les illes Pitiüses, l'oferta laboral per a immigrants era extraordinàriament minsa a Formentera, en relació a l'existent a Eivissa. Es tenen detectats alguns immigrants de l'illa menor que van passar a aquesta després d'haver viscut uns anys a Eivissa, però fins al moment de l'actual crisi no s'havien observat casos

de l'inrevés (tot i que alguns residents d'Eivissa han treballat puntualment a Formentera, sempre sense canviar de residència fixa).

Quant a les xarxes personals dels subjectes de la mostra es va observar que el 50,5% dels subjectes tenen una xarxa prou diversificada, mentre que el 28,2% la té mitjanament diversificada i el 21,4% poc diversificada. El grup de les dones d'Eivissa és el que mostra un índex més elevat de xarxa diversificada (73,1%), seguit dels homes d'Eivissa (68%), mentre que el grup dels homes de Formentera és el que mostra l'índex més elevat de mitjanament diversificada (50%) i el de les dones de Formentera el que mostra l'índex més elevat de xarxa poc diversificada (42,3%).

Així, mentre que l'índex més alt a Formentera és el de subjectes amb la xarxa personal mitjanament diversificada (40,4%), a Eivissa ho és el de subjectes amb la xarxa personal diversificada (70,6%).

Sobre el Grau d'integració es va veure que el 47,6% dels subjectes de la mostra es poden considerar individus molt integrats, el 28,2% mitjanament integrats i el 24,3% poc integrats. Mentre que el grup que mostra un índex més elevat de subjectes molt integrats és el dels homes d'Eivissa (80%), seguit de lluny pel dels homes de Formentera (53,8%) i pel de les dones d'Eivissa (46,2%), el que mostra l'índex més elevat de poca integració és el de les dones de Formentera (65,4%, que passa al 88,5% si ajuntem les mitjanament i poc integrades).

Si ho comparem per illes, observem que l'índex més elevat a Eivissa és el dels subjectes molt integrats (62,7%), mentre que a l'illa de Formentera queda repartit gairebé a parts iguals entre les tres categories, essent l'índex més elevat el de subjectes que mostren poca integració (36,5%).

Pel que fa al Grau d'aculturació, l'índex més elevat de la mostra és el que correspon a un alt grau d'aculturació (62,1%). Mentre que l'índex més elevat d'aculturació és el del grup dels homes d'Eivissa (92%), seguit del de les dones d'Eivissa (76,9%) i a molta distància, del dels homes de Formentera (53,8%), l'índex més elevat de poca aculturació el mostra el grup de les dones de

Formentera (42,3%). Així, si comparem per illes, a Formentera només el 40,4% del grup es troba molt aculturat mentre que a Eivissa ho està el 84,3%.

En aquest punt cal dir que la mostra podria semblar esbiaixada, atès que la major part dels homes residents a Eivissa que la integren estan molt o mitjanament integrats, de manera que el percentatge de poc integrats per a la totalitat dels homes de la mostra és baixíssim. L'explicació però, és que, per una banda, els marroquins que arriben i romanen a les illes s'integren amb molta facilitat i rapidesa (molt superior amb les que s'aculturen), i per altra, que, tot i que és clar que hi ha individus poc integrats a Eivissa i a Formentera, les observacions fetes apunten a que el percentatge d'aquests ha de ser inferior al d'altres regions de l'Estat Espanyol, per les dificultats afegides que suposa la vida a les illes sense aquest assoliment (problemes per a desplaçar-se entre illes i a la península, necessitat de les prestacions socials per a sobreviure atès el major cost de la vida a les illes, etc.).

Per altra banda, dir també que grau d'aculturació i d'integració no sempre coincideixen. A partir de les observacions fetes, s'entén que, mentre que la integració és absolutament necessària per als immigrants per a poder assolir les seves expectatives, l'aculturació ja no ho és tant i pot molt bé ser selectiva. Els facilita la vida i els ajuda en molts aspectes, però els migrants poden sobreviure a destí sense aculturar-se a molts nivells. Per altra banda, i en general, és normal que amb el temps es vagin aculturant gairebé sense donar-se'n compte. Així, a més temps a destí li correspondria més aculturació, i per tant, el grup d'Eivissa, que té una mitja més alta d'anys de residència a destí, serà probablement el grup amb la mitja d'aculturació més alta. Tot i que cal tenir present que en determinats casos, especialment per aquells individus que han tingut molt o molt poc èxit a destí, aquesta pauta pot no ser certa.

Finalment es va veure que el 68,6% dels marroquins de la mostra (el 72% dels homes residents a Eivissa i el 65,4% dels residents a Formentera) presenta poca adaptació a la crisi, mentre que només el 31% es troba preparat per enfrontar la nova situació a destí.

Es van proposar les següents relacions entre variables:

- Diversitat de la xarxa personal / temps a l'illa.

Segons els resultats obtinguts, hi hauria relació entre la diversitat de la xarxa personal dels immigrants de l'estudi i el temps que porten aquests a destí quan es té en compte la totalitat del grup, mentre que quan segmentem per sexe, la relació es mostra significativa per als homes, però no per a les dones.

Explicació: Es mostra que com més anys a l'illa, més diversificació de la xarxa, però en segmentar per sexes ens adonem que la relació "més temps, més diversificació de la xarxa" existiria per als homes, però no per a les dones que porten menys de 10 anys a destí. Pel meu treball de camp anterior i més qualitatiu, penso que això té el seu sentit ja que les dones que van arribar a les illes abans de la darrera onada migratòria van trobar-se amb un nombre molt reduït de compatriotes i van haver de recórrer a la resta de col·lectius per fer-se un cercle d'amistats, mentre que les darreres en arribar van poder optar (per comoditat) per mantenir-se única i exclusivament dins del seu propi col·lectiu, ja prou ampli.

- Grau de diversificació de la xarxa personal / Grau d'integració.

Significatiu per a la totalitat del grup, també quan es fa la segmentació per sexes (en ambdós casos). Cal aclarir que els homes s'integren més aviat que les dones (una qüestió bàsicament imprescindible per a poder treballar i tenir drets) i que els darrers en arribar no han hagut de fer gaire esforç en l'ampliació de les seves xarxes personals, en trobar-se ja una comunitat d'immigrants d'origen marroquí prou àmplia com per trobar suport a tots nivells. També en segmentar per població, els resultats es mostren significatius en ambdós casos.

Així doncs, segons les taules de contingència, i tal com es podia pressuposar pel coneixement obtingut al camp, existiria una relació entre el grau de diversificació de la xarxa personal dels immigrants i el grau d'integració a la societat de destí, segons la qual una xarxa diversificada es correspondria a un alt grau d'integració, entenent que són aquells que tenen una xarxa més àmplia i al mateix temps més variada els que han rebut més suport per a dur a terme la seva integració a la societat de destí.

- Grau diversificació de la xarxa personal / Grau d'aculturació.

Cal aclarir que, tal com s'ha vist al quadre de freqüències del grau d'aculturació dels subjectes de la mostra, no hi ha homes poc aculturats dins del grup dels homes d'Eivissa de la mostra, i el nombre de mitjanament aculturats és excessivament baix per a tenir-lo en compte.

La relació entre el grau de diversificació de la xarxa personal i el grau d'aculturació és significativa per a la totalitat del grup i també quan segmentem tant per sexe com per població.

S'observa una dada discordant, i és que les dones mitjanament i poc aculturades han resultat tenir percentatges idèntics de diversitat de la xarxa. L'explicació podria ser el fet que a Eivissa hi ha un grup molt nombrós de dones marroquines. Mentre que les que van arribar en una primera onada es van trobar necessitats de relacions i van haver de recórrer a altres col·lectius de la població local (en general són les dones més aculturades), les darreres en arribar no han tingut aquesta necessitat. Així, tot i que algunes s'han aculturat més que les altres, en general no s'han esforçat tant a socialitzar fora del grup.

Així doncs, segons les taules de contingència, existiria una relació entre el Grau de diversificació de la xarxa personal dels immigrants i el Grau d'aculturació, segons la qual a un alt grau d'aculturació li correspondria una xarxa diversificada i a l'inrevés, ja que ambdues relacions són certes i es retroalimenten una a l'altra. Com més aculturats, més facilitat per ampliar la xarxa, i com més ample és la xarxa i més plena d'*alteri* no marroquins, més aculturats. Ara bé, és lògic que el procés s'iniciï amb l'ampliació de la xarxa personal per tal de poder assolir una major aculturació, i una vegada assolida aquesta, esdevingui més fàcil ampliar encara més la xarxa i seguir endavant amb el procés de forma exponencial.

- Grau d'adaptació de la crisi homes / Grau d'integració homes.

Segons els resultats obtinguts no sembla que hi hagi cap relació entre el grau d'adaptació a la crisi i el grau d'integració dels immigrants. Si agrupem els poc i mitjanament integrats, llavors el resultat, sense ser gaire més aclaridor, ens mostra que hi ha una forta tendència (75%) a que un alt grau d'integració s'acompanyi d'una bona adaptació a la crisi. Res més. No hi ha una progressió clara, però en una situació de crisi aguda, com l'actual, en la que 4 milions d'espanyols estan a l'atur, aquesta dada no ens ha de sorprendre. Així, només pot dir-se que el fet que els més integrats responguin millor a la crisi és perquè tenen més recursos i més eines per defensar-se i poder fer valer els seus drets.

- Grau d'adaptació a la crisi / Grau d'aculturació homes.

El creuament mostra que hi ha relació entre el grau d'adaptació a la crisi i el grau d'aculturació que tenen els migrants. Tot i que en general s'observa que els entrevistats mostren poca adaptació a la crisi (en un 68,6%), la gairebé totalitat dels ben adaptats són individus molt aculturats (15 de 16, és a dir el 93.75% dels que s'han adaptat bé). Així, tot i que es pot considerar que un alt grau d'aculturació ajuda a adaptar-se a la crisi, no sempre resulta suficient. En canvi, a partir de les dades, sí que podem pensar que la manca d'aculturació dificulta sortir-se'n.

En definitiva, podríem afirmar que a major aculturació, també correspondrien més recursos per enfrontar la crisi econòmica i laboral que pateix el país i sortir-se'n, com a mínim, millor que els altres menys aculturats. Seria, sobre tot, el fet de tenir més coneixements i ser més flexible i adaptable a les noves condicions de vida i de feina.

- Grau d'adaptació a la crisi / Grau de diversificació de la xarxa personal homes.

Tenint en compte que els immigrants entrevistats a les illes mostren, en general, poca adaptació a la crisi, hauria de ser significativa la relació que diu que la majoria dels que mostren una bona adaptació són persones amb una xarxa

personal diversificada i mitjanament diversificada. Però les dades no semblen corroborar-ho del tot. I és que, segons aquestes, només queda clar que les persones amb xarxes poc diversificades tendeixen a tenir molts més problemes per a sortir-se'n en situació de crisi.

Així, l'experiència i les observacions fetes al camp mostren la tendència a que les persones que tenen una xarxa heterogènia tenen més possibilitats de trobar feina i d'aconseguir alguna mena de suport, però aquesta no és sempre una relació garantida, i una de les explicacions podria ser, per una banda que els contactes dels immigrants no són, en general, d'alt nivell en l'escala social, i per altra, que en aquests moments d'índex elevadíssim d'atur, el fet de tenir contactes no assegura l'accés a la feina ni tan sols als membres del col·lectiu autòctona.

Conclusions sobre la hipòtesi nº 1.

Segons l'elaboració de les dades extretes de l'observació participant i de les entrevistes, la part de la hipòtesi que diu que **els immigrants amb una xarxa personal diversificada acostumen a mostrar un alt grau d'integració, quedaria corroborada per al grup d'estudi**. De la mateixa manera que ho faria **la relació entre la diversificació de la xarxa i el grau d'aculturació**, de manera que una xarxa àmplia de compatriotes marroquins seria menys efectiva en l'aculturació que una xarxa àmplia no només de marroquins sinó de gent balear en el seu conjunt.

També **es confirmaria la relació entre el nombre d'anys de residència a destí i la diversificació de la xarxa, tot i que per aquesta darrera s'hauria d'explicar el cas de les dones arribades durant la darrera onada migratòria dels darrers 5 anys, a les quals no ha calgut la interacció forçosa amb membres d'altres col·lectius per a poder tenir una vida social activa**.

En relació a la part de la hipòtesi que deia que **serien els individus i les famílies més integrats/des i amb les xarxes personals més variades els i**

les que millor s'adaptarien a la crisi, s'observa que mentre que el grau d'integració seria un factor a tenir en compte, però no influent per si sol, **sí que serien més significatius el grau d'aculturació i el grau de diversificació de la xarxa personal**. De manera que la hipòtesi es podria considerar també corroborada en aquest sentit. I el seu enunciat seria reformulat tal com segueix:

Els individus i les famílies d'origen marroquí que, més enllà del temps d'assentament a l'espai de destí, romanen aferrats a la xarxa migratòria, sense ampliar i diversificar la seva xarxa personal amb membres de la resta de col·lectius que formen la societat receptora, tendeixen a tenir dificultats en el seu procés cap a la plena integració social.

Així, serien les persones i les famílies amb unes xarxes personals sòlides i social i ètnicament més variades a l'espai de migració les que mostrarien més trets d'aculturació i d'integració a la societat receptora.

Serien les persones i famílies amb xarxes personals diversificades i un alt grau d'aculturació les que s'adaptarien millor i amb més èxit als canvis de situació que els puguin esdevenir, com ara una crisi del sector laboral de la construcció.

2. Relació entre el grau d'integració i d'aculturació dels progenitors i el grau d'aculturació dels fills/es dels migrats/des de l'estudi. (Hipòtesi 2)

2.1. Plantejament de la hipòtesi.

Durant el treball de camp a les illes, i a mesura que s'anava fent observació participant entre les famílies de l'estudi, es va creure que hi havia indicis per pensar que la influència materna podia ser més important que la paterna en l'aculturació dels fills i es va elaborar la següent hipòtesi (tot i que posteriorment, i mitjançant l'elaboració de les dades quantitatives, aquesta va resultar refutada):

L'aculturació dels fills i filles dels immigrants i immigrades estaria relacionada amb l'edat d'arribada dels joves, però també amb el grau d'integració i d'aculturació dels progenitors. Així, hi hauria indicis que farien pensar que l'actitud de la dona marroquina podria ser un factor important en la integració social i l'aculturació de tota la família. De manera que quan la dona marroquina mostrés una actitud oberta cap a la inserció en la societat receptora, la tendència dels fills/es seria a integrar-se i a aculturar-se.

Sub-hipòtesis que se n'extrauen:

- a) La integració d'un pare de família no suposaria necessàriament la integració dels membres de la seva família, mentre que la integració d'una mare sí que incidiria intensament en el fet que s'integressin.
- b) Un alt grau d'aculturació de la mare facilitaria l'aculturació dels fills/es. Mentre que un alt grau d'aculturació del pare, per si sol, tindria menys incidència en l'assoliment d'aculturació de la resta dels membres de la família.

Definició i comentari de conceptes.

Actitud oberta. En aquests context: disposada a interactuar amb membres de la societat receptora, a incorporar d'ella elements culturals compatibles quan els considera oportuns i a integrar-se en aquesta. En el cas d'una dona, s'entén que aquesta actitud ha estat prèviament tolerada pel marit (potser el marit té una actitud també oberta o pot donar-se el cas que la dona hagi hagut de negociar amb aquell).

La resta de conceptes així com els principals factors d'integració i d'aculturació ja s'han definit a la hipòtesi anterior (nº 1).

Preguntes d'investigació.

Els Indicadors d'integració i d'aculturació ja s'han citat a la hipòtesi anterior, però en aquest cas s'hauria d'incidir particularment en el següents indicadors d'aculturació de la dona: el grau d'autonomia de la dona en la presa de les pròpies decisions i el fet de prendre consciència de la importància que té l'assoliment d'autonomia. Aquests són conseqüències i, a la vegada, indicadors de l'aculturació. En aquest aspecte s'haurien de tenir en compte les pròpies disposicions psíquiques adequades i capacitats personals de la dona, així com la pròpia integració de la dona, que li permetria una major o menor capacitat de decisió, com per exemple per a guanyar el seu propi sou.

Aquests elements es van cercar al llarg de les sessions de l'observació participant, així com incidint en preguntes sobre aquells temes en què les dones podrien haver de demanar permís al marit (o pare, germà,...), com poden ser anar a prendre alguna cosa amb les amigues, sortir amb un amic, anar al cinema, posar-se o treure's el *hijab*²¹⁵, etc. Es tractava d'observar la manera de fer i de pensar de la dona sobre aquests temes concrets.

---

²¹⁵ Vel o mocador amb el que es cobreixen el cap la majoria de les dones musulmanes quan es troben en un espai públic, però que els deixa el rostre descobert.

Així, calia veure si la dona / noia està supeditada al permís o a l'opinió del marit o d'altres familiars, però també la forma com aquesta viu la suposada supeditació i la seva reacció. És clar que en el cas que la dona prengui les seves pròpies decisions (per exemple la de no freqüentar locals públics), llavors el fet que no faci determinades coses no podia veure's com un signe de manca d'autonomia, sinó com una peculiaritat cultural, per molt que aquesta pugui suposar una trava per a l'emancipació femenina en general. Així, calia incidir en quines han estat les seves decisions i quines (si és que en hi ha algunes) han estat supeditades a l'opinió i/o voluntat d'altres.

En aquest punt cal deixar clar que l'ús del vel o *hijab* no s'interpreta com un element de submissió, quan és voluntari.

També calia cercar indicadors que mostressin si la família en el seu conjunt està integrada o no, i el grau d'aculturació que mostra. Per exemple: Les filles, segueixen i acaben l'ensenyança obligatòria? I els fills? Tenen ordinador a casa, o pensen que el necessiten? Quins canals de televisió miren (àrabs, espanyols, autonòmics,...)? Tenen tots ells i elles un bon coneixement de la llengua de comunicació? Els fills/es participen de les activitats i sortides extraescolars de l'escola o institut? Els fills/es tenen amics pertanyents a col·lectius aliens al seu? En quines condicions es troba i quins són els trets de la seva llar?

Finalment, indicadors que cerquessin el grau d'integració dels pares de família (citats a la hipòtesi anterior), per tal de detectar famílies en les que el pare mostrés un patró de persona integrada, mentre que la resta de la família es mantingués segregada del conjunt de la societat de destí.

2.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi nº 2.

Les possibilitats d'integració i d'aculturació, és sabut que depenen de molts factors. Però en primer lloc cal deixar clar que resulta imprescindible que la situació social, les possibilitats que ofereix la societat per al nivell de formació i les actituds i idees que impliquen al grup ètnic i als grups concrets, siguin

integratives. Així, perquè una dona marroquina immigrada pugui integrar-se a la societat de destí, caldrà que sigui aquesta la que li ho faciliti i la que li proposi tant la integració com l'aculturació. Des del punt de vista d'aquesta investigadora, i segons apunten les dades obtingudes al llarg del treball de camp, un protocol de benvinguda per part dels municipis (amb informació de tot tipus sobre tramitació de documentació, d'ajuts, de matrícules d'escoles, d'homologacions d'estudis, oferta de cursos de formació d'adults i de formació ocupacional i laboral, etc.), així com una oferta coherent d'ensenyament de la/es llengua/es de comunicació, es fa imprescindible per a assolir aquest objectiu.

L'actitud de la dona influiria en la integració dels fills/es a la societat de destí en el pla purament social, facilitaria la interacció amb la resta de col·lectius que componen la societat, afavorint la normalització laboral i d'escolarització, les expectatives de formació acadèmica, de mobilitat social, etc.

Per altra banda, l'actitud oberta d'una mare influiria en l'aculturació dels fills/es. Una mare que parla la llengua de comunicació, fàcilment tendirà a permetre que a casa es mirin els canals locals, autonòmics i estatals de televisió, influirà en el tipus de vestimenta dels seus fills i filles, etc. Els nens i nenes arribats a l'espai de migració de molt petits, així com aquells que ja hi han nascut, s'integren a la societat de manera gairebé espontània, però si tenen una mare que roman a casa sense acabar el seu procés d'integració i sense fer cap mena d'esforç d'aculturació, és possible que tinguin dificultats per encaixar les expectatives creades fora de la llar i les propostes percebudes en el si de la família, en la que es perpetuarien els valors de la societat d'origen. Per exemple, un noi jove educat a l'illa pot voler casar-se amb una noia d'un altre col·lectiu; una noia que ha nascut aquí pot voler estudiar una llicenciatura i ajornar un casament fins acabar-la; una noia pot voler casar-se amb un home no musulmà, etc., situacions totes elles que suposarien un enfrontament amb la resta de membres de la família immigrada. Segons les observacions dutes a terme, els fills d'aquestes famílies en les que la dona roman aliena a la societat de destí, s'aferran als valors i a la manera d'actuar de casa, com a mínim externament. Les noies continuen fent només l'escolarització obligatòria i es casen a una edat molt inferior a la que ho fan les noies espanyoles, com

l'entrevistada nº 17, que està casada des dels 16 anys, tot i que al moment del treball de camp encara no s'ha celebrat la festa i roman fins llavors a casa dels pares (la festa estava prevista per l'estiu del 2010, quan ella ja tindria 18 anys). També els nois mostren un patró particular. Segons s'ha vist, alguns dels nois nascuts a l'illa i de famílies en les que la mare roman a casa, tendeixen a deixar els estudis a l'ESO (en general sense ni tan sols acabar el cicle) i a dedicar-se a no fer res. Colectivo Ioé, en un dels seus nombrosos estudis sobre els joves immigrants a l'escola, incideix en la influència de la mare en la taxa d'escolarització dels fills. Així, tal com assenyalen aquests autors, la taxa d'escolarització dels fills/es amb mare amb una professió qualificada és del 80% (taxa molt superior a la mitja espanyola), baixant el percentatge fins al 43% quan la mare té una feina que no precisa qualificació, i fins al 36% quan la mare no treballa fora de la llar. (2003:7) Això dels estudis, però, serà tractat més endavant i més exhaustivament a una altra hipòtesi.

Probablement una actitud oberta de la dona tindrà menys influència en la integració social del marit que en la dels fills ja que aquell, en general, ha arribat abans i ja ha realitzat un procés d'integració que l'ha fet assolir un estatus en el que se sent còmode (o no), però en definitiva una situació a la que ja s'ha habituat. Quan la dona que arriba té una actitud poc donada a integrar-se i a aculturar-se poden passar dues coses: la primera és que el seu marit sigui partidari de la no aculturació de la dona i, per tant, que la dona es quedi a casa i socialitzi només amb dones del propi col·lectiu, assolint només un baix o nul nivell d'aculturació. La segona és que el marit s'hagi integrat i aculturat en un alt grau. En aquest cas, el marit pressionarà la dona perquè faci un esforç per aculturar-se, malgrat que, segons les observacions dutes a terme, poques vegades aconsegueix que es produeixi cap canvi en la seva actitud (alguns homes es queixen que les seves dones miren la televisió sempre en àrab o que no mostren interès en els cursos de llengua espanyola o catalana, etc.).

Les raons que van portar al plantejament d'aquesta hipòtesi s'han de cercar, especialment, en el paper de la dona en la transmissió cultural i el procés educatiu, en el model de comportament i ètic que aporta, no sempre compartit amb el del seu espòs, en la incorporació de la dona al treball, quan ho fa, i en el

model de possible independència sense minva de la seva qualitat maternal i altres que també s'analitzen.

En aquest punt hi té molta importància l'activitat laboral de la dona fora de la llar familiar. Aquesta la fa entrar en contacte amb membres d'altres col·lectius de la societat receptora i la porta a aprendre, no només la llengua sinó també costums, normes i maneres de fer pròpies de la societat on s'ha inserit. Cal, però, tenir en compte la dificultat que té la dona reagrupada per a aconseguir un permís de treball. Parlant amb l'entrevistada nº 50, per exemple, sobre els seus problemes per a aconseguir feina es fa evident que el fet que les dones reagrupades no tinguin permís de treball les aboca sistemàticament a ser treballadores il·legals (generalment en el servei domèstic) i a viure temoroses, participant i implicant-se poc en les activitats públiques que proposa la societat receptora. I això és una ironia, si tenim en compte que, tal com s'ha dit anteriorment, un dels factors més influents perquè una dona s'integri a la nostra societat (que teòricament és allò que interessa a tots) és l'activitat laboral. Davant d'aquest fet, des del Govern s'hauria d'afavorir l'accés al treball de la dona reagrupada, més que posar-hi obstacles.

2.3. Contrastació quantitativa i conclusions respecte a la hipòtesi.

Variables.

Per a la contrastació d'aquesta hipòtesi es van tenir en compte les següents variables: Grau d'integració dels pares, Grau d'integració de les mares, Grau d'aculturació dels pares, Grau d'aculturació de les mares i Grau d'aculturació dels joves.

Freqüències i relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.

El 92,6% dels pares dels joves de la mostra es troba dins de la categoria de molt integrats. No hi ha casos de pares poc integrats i només dos de mitjanament integrats.

Les mares dels joves de la mostra es reparteixen a parts iguals entre les tres categories (molt, mitjanament i poc integrades). Així, el 66,7% de les mares dels joves de la mostra es troba en la categoria de mitjanament o poc integrades.

El 55,6% dels pares dels joves de la mostra es troba en la categoria de molt aculturats, mentre que el 44% de les mares es troba en la categoria de molt aculturades i el 55,6 mitjanament o poc aculturades.

Mentre que el 86,7% dels joves de la mostra d'Eivissa es troba molt aculturat, només el 58,3% dels de Formentera es pot situar en aquesta categoria (25% ho fa en la de poc aculturats). Els percentatges són idèntics en segmentar per sexes: el 86,7% dels nois està molt aculturat en front el 58,3% de les noies.

Per altra banda, es va elaborar un llistat dels joves als quals s'havia entrevistat pare i mare i, finalment, es va arribar a una mostra d'11 famílies. Es pretenia fer una anàlisi de cada una d'aquestes famílies, comparant el grau d'aculturació i d'integració dels seus membres, per a veure si l'actitud de la mare influeix en la dels fills més que la del pare.

Per aquesta hipòtesi es van tenir en compte, no només els joves d'institut, als quals havia entrevistat pare i mare, sinó que també es van contemplar aquells joves (ja adults) que encara vivien a casa dels seus pares i als quals s'havia entrevistat. Així, a la mostra hi havia 10 joves d'institut i 6 joves que ja no estudiaven però que encara vivien a la llar familiar.

Per als joves d'institut, als quals es va fer una entrevista diferent a la dels adults, es va elaborar un qüestionari del qual se'n va extreure el grau

d'aculturació i d'integració. En aquest cas, i atès el baix nombre d'entrevistats, no es pretenia cap comparació entre illes.

Per tal de completar l'anàlisi, es van proposar relacions entre variables, tot i que en la majoria dels casos els resultats no van resultar significatius degut al reduït nombre de subjectes (calia tenir en compte només les famílies que s'haguessin estudiat en el seu conjunt). Així, finalment es va optar per basar les conclusions en les observacions i els coneixements assolits al llarg del treball de Camp, que també podran contrastar-se quantitativa i qualitativament en el futur.

Conclusions sobre la hipòtesi nº 2.

Es va comparar el grau d'integració i d'aculturació del pare i de la mare amb el grau d'aculturació dels fills/es, amb el resultat que segueix: es confirma que l'edat d'arribada dels joves a destí influeix de forma important en el grau d'aculturació d'aquests, de manera que com més joves van arribar els nois i noies, més aculturats es troben.

Per altra banda, els pares dels joves de la mostra es troben en general força integrats i s'observa que els fills/es (sobretot els fills), s'integren més que les mares. Així, mentre que, en general, el grau d'integració dels pares coincidiria amb els dels fills, el grau d'integració de les mares, en principi, i segons aquestes dades, no influiria en el grau d'integració dels fills. Quant al grau d'aculturació, els fills/es es mostren igual o més aculturats que els seus progenitors en tots els casos. Però, contràriament a com s'havia pensat i plantejat a la hipòtesi, el grau d'aculturació de la mare no sembla estar relacionat amb el grau d'aculturació dels fills en major mesura que el del pare. De manera que, d'entrada, sembla que la influència paterna seria tan important com la materna, tot i ser la mare la principal educadora dins de la llar familiar.

En definitiva, i segons aquestes observacions, es corrobora per a la mostra que l'edat d'arribada dels joves influeix significativament en el seu grau d'aculturació, mentre que la part de la hipòtesi que defensava la major

influència de la mare que la del pare, quedaria molt dubtosa i per tant refutada segons les dades. Per altra banda, això fa prendre consciència de la importància dels models d'aculturació que ofereixen els pares en el seu conjunt als seus fills/es, que sembla ser fonamental.

Finalment, cal admetre que, en relació als joves, s'ha estudiat un nombre de casos excessivament baix per a poder treure'n conclusions serioses.

3. Factors relacionats amb l'existència de trets d'auto-segregació i de resistència ètnica dels migrats/des de l'estudi. (Hipòtesi 3).

3.1. Plantejament de la hipòtesi.

Durant el treball de camp es va formular la següent hipòtesi (posteriorment, i a partir de l'elaboració de les dades quantitatives, i tal com es veurà, s'hi ha fet puntualitzacions):

Alguns individus i/o famílies d'immigrats d'origen marroquí tendeixen a auto segregar-se espacialment, limitant el seu contacte amb els membres de la societat receptora, i a desenvolupar trets de resistència ètnica de caràcter intencional, tractant-se en alguns casos no de resistència ètnica sinó de mer manteniment de trets culturals.

Els factors que intervenen de forma més significativa en el desenvolupament o no desenvolupament d'aquestes actituds serien la manca de vies per a la integració, la ideologia molt tradicional dels immigrants i les immigrades i la rendibilitat de mantenir-se aïllats com a grup. Altres factors a tenir en compte relacionats amb els anteriors serien el temps de residència a destí dels migrats, els trets de la seva regió d'origen (rural / urbana), els seus hàbits tradicionals o no i la seva major o menor adherència a la seva religió.

Definició i comentari de Conceptes.

Autosegregació / Limitar el contacte: La no interacció voluntària o acceptada amb els membres de la resta de col·lectius de la societat receptora, amb independència de quina sia la voluntat o acceptació per part d'aquests, més enllà de les relacions indispensables per a la vida a destí, com poden ser les interaccions amb venedors/es de les botigues, treballadors/es de l'administració pública, mestres d'escola, treballadors sanitaris, etc. Indicadors: No tenir *alteri* pertanyents a la resta de col·lectius de l'illa a la xarxa personal, no participar en les festes populars alienes al propi col·lectiu (fira intercultural, festa major, etc.), no participar de les activitats proposades per l'escola dels nens per als familiars, etc.

Societat receptora o Col·lectiu local. En aquest context, fa referència a la globalitat de la societat, composta del col·lectiu autòcton i la resta de col·lectius migrats.

Resistència ètnica de caràcter intencional. Procés conscient pel que es mantenen, reprenen, o adquireixen nou valor identitari, elements de la pròpia identitat (religió, llengua, etc.) que fins i tot es podien haver abandonat o relaxat anteriorment, alguns dels quals poden inclús resultar disfuncionals per a la integració social, o la negació a desenvolupar nous elements socioculturals de caràcter identitari, fent-ho amb l'objecte de mantenir la separació identitària de la resta de la societat de forma reivindicativa o diferenciadora. En aquest procés es destaquen aquells elements culturals que s'associen per ells mateixos a la pròpia identitat i a la dels receptors i es reproduïen en destí les maneres d'actuar pròpies de la seva societat d'origen, (o se'n poden crear altres de noves o transformar quelcom nemi) que contrasten i/o xoquen obertament amb les de la societat de destí, com ara el fet de la no participació per part de les dones del col·lectiu en les activitats públiques i populars, la negació a aprendre la llengua de comunicació o l'evitació del contacte amb membres de la resta dels col·lectius de l'illa.

Teresa San Roman parla de dues maneres d'entendre la resistència ètnica i aporta la següent definició a l'accepció a la que aquí es fa referència:

“Milítancia étnica de carácter polític, en la que se rechaza cualquier elemento cultural de los receptores que no sea imprescindible para vivir, se reafirman o se retoman o incluso reinventan elementos culturales étnicos que claramente contrastan con los que suponen identitarios de los receptores pero, además, se reivindican los que los receptores rechazan de ellos o los que ellos consideran que chocan con los de los receptores”. (c.p.)

Preguntes d’investigació.

Indicadors de resistència ètnica: Els indicadors que segueixen es consideraran especialment clars quan es donin després d’un temps de relaxació de les seves pràctiques, ja que així podran ser diferenciats d’aquelles accions que es duen a terme per pura inèrcia i manca de procés integratiu, que fa “resistir” molts elements culturals propis per no trobar necessaris els autòctons ni sentir incomoditat encara dels propis. Malgrat que aquesta darrera podria ésser anomenada “resistència ètnica espontània”, en realitat es tracta del mer manteniment de trets culturals més que de resistència que, pel seu significat, implica intencionalitat.

Així, s’han considerat indicadors de resistència ètnica (intencionada) tots aquells elements que s’hagin reprès després d’haver-se prèviament relaxat, com: la pràctica de l’oració, l’assistència a la mesquita, el rebuig al contacte amistós entre homes i dones, posar-se el *hijab* (quan abans no es portava), disminuir el contacte amb els membres de la societat de rebuda (quan aquest contacte ha existit anteriorment), deixar de portar roba que deixi els braços i les cames a l’aire, etc., Intensificar el control dels aliments que es prenen (deixar de menjar pizzes, pastes de la pastisseria, etc. per la por a que portin productes prohibits per l’Islam).

Aquests indicadors s’han extret en part al llarg de les preguntes de l’entrevista, però ha estat durant l’observació participant que s’han pogut percebre en major profunditat.

3.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi nº 3.

Ryszard Kapuscinski deia: “*al hombre siempre se le abrían tres posibilidades ante el encuentro con el Otro: podía elegir la guerra, aislarse tras una muralla o entablar un dialogo*”. (2007, citat per García Roca, 2010:52)

Els autors de Colectivo loé (2000) proposen quatre diferents formes d'inserció a la societat de rebuda:

1. *L'estratègia d'ocultació* o ocultament de les pròpies referències identitàries.
2. *L'estratègia del doble vincle* o combinació de pràctiques culturals d'origen i de destí.
3. *Estratègia de tancament comunitari* o mínim contacte amb els membres de la societat de destí.
4. *Estratègia d'inserció en la pluralitat*.

Per altra banda, Teresa San Román assenyala que l'auto-segregació i l'auto-marginació (extrems de la limitació de contacte amb els membres de la resta de col·lectius de destí) serien producte de la manca o de la pobresa d'alternatives integrades, en comparació a les alternatives marginals. És a dir, que si no es troben amb alternatives per la via de la integració, llavors lògicament els immigrants recorrerien a les alternatives marginals i al manteniment de pautes culturals útils per a aquestes mateixes alternatives. Per altra banda, la militància ètnica pot donar-se (i a vegades amb una major intensitat) essent alt el grau d'integració i fins i tot d'aculturació, quan resulta política i/o econòmicament rendible com alternativa. Per això molts líders associatius de col·lectius ètnics, tot i estar ben integrats, mantenen voluntàriament i reivindicativament els trets culturals que consideren símbols de la identitat del seu col·lectiu.

En determinats casos l'estatus inicial dels immigrants influeix, de manera que a l'hora de triar entre la integració i la segregació s'optaria per a l'alternativa més

rendible. Així, s'ha de parar atenció a factors ben diversos. Hi intervindrien components econòmics, però també de caire social i religiós. Si per exemple tens un negoci relacionat amb productes de l'origen, el fet de promoure la prevenció cap a allò occidental podria ser una estratègia. També podria tractar-se d'una forma d'assegurar-se el manteniment de l'estatus social dins del grup per part d'alguns.

Jordi Moreras, en el seu estudi sobre les iniciatives comercials i empresarials dels marroquins a Catalunya, apunta que el comerç o la creació d'una empresa ètnica suposarien per als migrats una bona forma de promoció personal i d'esdevenir líders de la comunitat o d'una part d'ella. Aquest autor fa parar atenció en el fet que molt sovint aquells migrats que desenvolupen activitats comercials combinen aquestes amb altres activitats secundàries vinculades amb la seva comunitat (creació d'una associació cultural, recollida de fons per algun objectiu comunitari, constitució d'una mesquita,...), aprofitant en aquests casos la seva vessant pública i el seu local comercial per fer-ne ressò. (2004a:315)

Per altra banda hi hauria també l'element religiós. Fàcilment un pare conservador es mostrarà temorós davant el "contagi" que puguin patir els seus fills i filles en arribar a l'espai de migració.

Finalment, cal dir que la major part de les famílies en les que es basa aquest estudi tenen un nivell de formació molt baix i provenen de contextos rurals, de manera que l'absència del protocol de benvinguda (al que faig referència a la hipòtesi 2) seria un factor més que afavoriria aquest fet.

Coincideixo amb Eguren (2007) en l'observació del fet que el ressorgiment islamista que s'està donant als espais de migració (i també a origen) tipus *wahabisme*, *salafisme*²¹⁶, etc., exportat a destí sobretot pels imams paquistanesos, tenen un efecte més intens en els sectors procedents de les zones més rurals i amb un més baix nivell de formació. Eguren dirà sobre aquestes persones:

---

²¹⁶ Corrents conservadors de l'Islam. (Veure glossari a l'Annex)

“suelen mantener posiciones tradicionales tanto en el ámbito religioso como en el de las costumbres. Estas personas se suelen encontrar a la defensiva frente a la ‘modernidad’ europea que consideran decadente y lujuriosa. Consideran que una manera de proteger a sus mujeres e hijas es instalarse en posturas doctrinales islamistas más cerradas.” (2007:13)

Aquesta actitud de la que parla Eguren s’ha observat entre els subjectes més tradicionals d’aquest estudi a les illes.

Així, tal com apunten aquestes teories i segons s’ha pogut veure al llarg del treball de camp, els immigrants/des que mostren trets d’auto-segregació espacial, tant aquells aculturats com els que no s’aculturen (tot i portar un temps considerable a destí) es poden incloure dins dels següents tres subgrups:

1. Manca d’alternatives per a la integració. Inclou tant aquells que se senten rebutjats per la societat, com aquells que mostren desigs d’integrar-s’hi, però no troben vies per fer-ho.
2. Segregació com alternativa més rendible (per estatus inicial, etc.). Per exemple, les dones dels que es consideren persones influents del col·lectiu i que relacionen el seu prestigi social amb el seu prestigi moral.
3. Per ideologia des de l’origen (molt tradicionals i religiosos). Inclou les dones de les famílies més rurals i que provenen d’ambients extraordinàriament tradicionals. En aquest cas, el seu aïllament té més a veure amb el temor i el desconeixement real de l’altre que amb una raó moral o de reafirmació identitària. Així, en el cas d’aquestes dones (i només en aquest cas) no parlaré de “resistència ètnica intencionada” sinó de mer manteniment de trets culturals.

Per altra banda, deixar clar que, a l’hora de parlar d’ideologia i d’ambients molt tradicionals d’alguns dels subjectes de l’estudi, s’ha contraposat el concepte “tradicional” al de “modern” sense gaire convicció pel que fa a aquest darrer terme. El nostre etnocentrisme fa que sovint ens centrem inevitablement en els

nostres patrons sobre allò que considerem modernitat, fet que pot conduir-nos a pensar, per exemple, que una dona que porta hijab és una dona tradicional, quan en realitat la modernitat pot portar a la dona a posar-se'l com estratègia per sortir a treballar fora de la llar familiar o, tal com s'ha dit amb anterioritat, per afirmació cultural o posicionament polític. Tot i així, s'utilitzarà aquesta dicotomia en aquest punt de la tesi com la millor opció pel objectius proposats.

Gema Martín afirma que la relació que es tendeix a fer de la dona islàmica amb una dona tradicional i endarrerida i de la dona occidentalitzada amb una dona moderna és errònia. I és que, tal com assenyala aquesta autora, allò que diferencia realment les dones tradicionals de les modernes no és l'ús del vel, sinó el fet d'haver tingut accés o no a l'educació. (2005:210)

3.3. Anàlisi quantitativa i conclusions respecte a la hipòtesi.

Variables.

Les variables que es van tenir en compte per a la contrastació d'aquesta hipòtesi són les següents: Grau d'autosegregació, Grau de resistència ètnica, Temps de residència a destí, Medi d'origen dels migrats, Hàbits dels migrats, Grau de religiositat, Trets de la població de destí, Grau d'aculturació i Grau d'integració dels immigrants.

Freqüències i relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.

El grup de les dones de Formentera és el que mostra l'índex més elevat d'existència de trets d'autosegregació espacial (73,1%), seguit del grup dels homes de Formentera (65,4%). Per altra banda, el grup que mostra més alt índex d'inexistència de trets d'autosegregació és el de les dones d'Eivissa (76,9%) i el dels homes d'Eivissa (68%). El fet que el grup amb més trets

d'autosegregació sigui el dels residents a l'illa de Formentera tindria a veure amb els trets que caracteritzen l'illa, amb una població més petita i més rural que Eivissa, així com a la recent formació del gruix del seu col·lectiu marroquí.

Per altra banda, també els índex més elevats d'inexistència de trets de Resistència Ètnica es donen en el grup dels homes d'Eivissa (96%), seguit del dels homes de Formentera (80,8%) i de les dones d'Eivissa (65,4%). Només entre les dones de Formentera es dona el cas d'existència de trets de Resistència ètnica en un índex a tenir en compte (69,2%). Aquest tret de les dones marroquines de Formentera es podria atribuir, per una banda, als factors que s'acaben de citar a la variable del grau d'autosegregació, és a dir, al fet de ser Formentera una població més petita i més rural i a la recent formació del gruix del col·lectiu. Però en aquest cas també als dos fets següents:

a) la major part de les dones marroquines de Formentera no treballen fora de la llar familiar.

b) en molts casos, les dones i les seves famílies viuen en habitatges dispersos fora vila o en nuclis urbans molt petits. Això no afecta la majoria dels homes que, en treballar en contacte amb altres col·lectius de la població, prenen una postura més flexible en aquest sentit.

Com ja s'indicava anteriorment, dels 103 entrevistats, 70 individus (68%) porten com a màxim 10 anys a les illes, mentre que només 33 (32%) hi porten un temps superior als 10 anys. En segmentar per sexes i per població ens adonem que entre les dones el percentatge més alt és el del grup que porta entre 1 i 5 anys per a les de Formentera (el 69,2%) i el de les que hi porten entre 6 i 10 per a les dones d'Eivissa (46,2%). Per als homes, l'índex més alt entre els residents a Formentera és el que correspon a entre 6 i 10 anys (53,8%), mentre que per als homes residents a Eivissa ho és el de més de 20 anys (44%). Així, mentre que els homes porten molt més temps a destí que les dones, en general, la diferència més important s'observa entre els grups de les dues illes. A Formentera el 48,1% dels marroquins hi porta entre 1 i 5 anys, i el 40,4% entre

6 i 10, mentre que a Eivissa el 29,4% hi porta entre 6 i 10 anys i el 23,5% més de 20 anys.

El 78,6% dels subjectes de la mostra prové del medi rural. El percentatge més alt és el del grup de les dones de Formentera (80,8%), però no dista gaire del percentatge de la resta dels grups. S'observa que els subjectes de la mostra provenen en un alt percentatge del medi rural, sense distinció de la població de destí ni del sexe. Per aquesta variable sí que es pot afirmar que la mostra és representativa de la realitat del col·lectiu marroquí a les illes Pitiüses.

L'índex més elevat d'hàbits tradicionals el presenta el grup dels homes de Formentera (80,8%) i sense variar gaire de la resta de grups, l'índex menor correspon al de les dones d'Eivissa (61,5%). Així, els homes de la mostra són més tradicionals que les seves dones, en general. S'observa que, en general, a l'illa de Formentera i dins del col·lectiu de l'estudi, hi ha més subjectes amb hàbits tradicionals que a vila d'Eivissa, mentre que a ambdós espais hi ha més dones amb hàbits moderns²¹⁷ que homes.

L'índex de religiositat entre els subjectes de la mostra és, en general, molt elevat: el 71,8% dels subjectes es diu molt estricte en la pràctica de la seva religió. El 74,5% dels homes té una actitud molt estricte, en front el 69,2% de les dones. Així, s'observa que, en general, els subjectes de la mostra són practicants estrictes de la seva religió, sense diferència per població de residència ni sexes, tot i que les dones es mostren una mica més relaxades en aquest tema, com també sol passar a l'espai d'origen. Pot afirmar-se que la mostra és en aquest cas representativa de la realitat del col·lectiu marroquí de les illes Pitiüses. I cal deixar clar que en la majoria dels casos es tracta d'un manteniment o intensificació de la pròpia fe, sense esdevenir aquesta pràctica una radicalització de la interpretació de l'Islam, conflictiva per a la convivència

---

²¹⁷ No m'agrada gaire el concepte "modern", però en no trobar-ne un de més idoni, el mantinc perquè considero que s'entén com contraposició a "tradicionals", tot i ser conscient que també és enganyós pel dinamisme que presenta allò que en cada moment es considera tradició. Mentre que aquests darrers serien els hàbits heretats de les generacions passades, amb el concepte "modern" faria referència a aquella manera de fer adoptada a partir del contacte, en aquest cas, amb la cultura i societat il·lenques i que suposa una transformació considerable d'aquella i en definitiva un alt grau d'aculturació. Per exemple, treballar fora de la llar essent dona i disposar dels propis ingressos, treure's el carnet de conduir a destí i comprar-se un cotxe, compartir tasques domèstiques amb el marit, freqüentar llocs públics sense necessitat d'anar acompanyada (cafeteries, etc.), vestir a la manera del país de destí, etc.

amb la resta de la població, com la que s'està donant a altres punts de l'Estat Espanyol.

Coincideixo plenament amb Eguren (2007) quan parla del minoritari grup dels marroquins (ell sempre fent referència als rifenys) agnòstics o ateus (que fan una lectura laica de la cultura marroquina), i assenyala que, en general, es tracta de persones que han anat a la universitat o que pertanyen a un sector de la burgesia marroquina que viu a les grans ciutats.

Així, es van proposar les següents relacions entre variables:

- Autosegregació / Temps de residència a destí.

Existeix una relació significativa entre el temps que els immigrants porten a destí i l'existència o inexistència de trets d'autosegregació, de forma que el grup dels migrants que fa més de 10 anys que resideixen a destí mostra un percentatge menor de casos d'existència de trets d'autosegregació que el grup dels que hi porten un temps inferior.

La mostra presenta un baix nombre de dones arribades abans de 10 anys (dada que és representativa de la realitat del col·lectiu de les Pitiüses), especialment a l'illa de Formentera. Això dificulta el creuament per aquest segment de la població d'estudi, però tot i així la relació entre aquestes variables es manté, essent el grup de les dones residents a Formentera el que mostra un més alt nombre de casos amb existència de trets d'autosegregació. Aquest fet podria atribuir-se en part a que el col·lectiu de Formentera és de formació molt recent, però tot i així continuaria sobtant l'alt percentatge de dones marroquines amb trets d'autosegregació. Cal parar atenció en altres factors que influïrien en aquesta actitud, i que s'analitzen més endavant, com el fet que el grup està encara massa aïllat de la resta de la població. Moltes de les dones, com ja s'ha dit, viuen disperses pel territori de l'illa o en zones urbanitzades que, fora de la temporada estiuenca, romanen com pobles fantasma. A demés, provinent de medis molt rurals i tradicionals, i sense cap o

un molt baix coneixement de la llengua de comunicació, es mostren temoroses del contacte amb els membres de la resta de col·lectius.

Per altra banda, són molt poques les dones de la mostra d'Eivissa que presenten trets d'autosegregació i les que ho fan és per la seva recent arribada. Només puc citar el cas d'una dona que, tot i portat un temps considerable a Eivissa, encara mostra trets de tancament. Està casada amb un dels homes que també mostren aquests trets i sembla no tenir cap mena d'interès per sortir del seu isolament. És evident que respon al seu caràcter, ja que altres dones de la mateixa família, i amb un temps inferior a destí, s'han incorporat a la societat d'acollida amb molta facilitat.

També alguns dels homes de Formentera que porten més de 10 anys a destí mostren trets d'autosegregació, però cal dir que es tracta dels individus més tradicionals i religiosos del grup. Un d'ells s'ha considerat líder moral del grup durant molt de temps. El cas contrari és el que s'observa a la vila d'Eivissa, on el nombre baix és el dels homes nouvinguts. I és que el col·lectiu d'Eivissa és força antic. Tot i la dificultat que suposa aquesta desproporció, pot veure's (pels coneixements adquirits al camp) que els trets d'autosegregació els mostren gairebé només aquells que, en portar poc temps a destí, encara es troben en una situació jurídica irregular o de molt recent regularització. Pel que fa als pocs casos (3) de subjectes amb considerable antiguitat a destí i trets d'autosegregació, cal dir que es tracta de subjectes molt tradicionals, provinents d'origen molt rural i que encara no han assolit un bon nivell de llengua de comunicació. Són casos que m'han sobtat i penso que responen més a la personalitat desconfiada i temerosa dels tres individus que a la manca d'oportunitats que se'ls ofereix des de la societat d'acollida, si se'ls compara amb els altres marroquins estudiats.

- Autosegregació / Regió d'origen (medi rural o medi urbà).

S'observa una gran desproporció entre el grup dels provinents d'un medi i d'un altre. Tal com deia, la gran majoria dels subjectes de la mostra prové del medi rural. En principi haig d'assenyalar que no sembla haver-hi cap relació entre el

medi d'origen i l'existència o inexistència de trets d'autosegregació. Segons els percentatges, la relació seria la contrària a la suposada i seria el grup dels provinents de zones urbanes el que presentaria més casos de trets d'autosegregació, independentment del sexe i de la població de residència a destí. Desconec la causa d'aquest fet.

- Autosegregació / Hàbits tradicionals o “moderns”.

Tot i la desproporció numèrica entre els dos grups de la mostra (el 71,8% té una manera de fer tradicional), existeix una molt lleu relació general entre els hàbits dels subjectes i l'existència o inexistència de trets d'autosegregació. Tot i això, pot observar-se que, mentre que el grup dels que tenen uns hàbits dits “moderns” mostren un alt percentatge d'inexistència de trets d'autosegregació, en el cas dels que mantenen uns hàbits tradicionals la diferència entre existència i inexistència de trets d'autosegregació és molt poca, independentment del sexe i de la població de residència a destí.

Cal puntualitzar que la gran majoria dels subjectes de la mostra d'Eivissa, siguin com siguin els seus hàbits, mostren inexistència de trets d'autosegregació.

- Autosegregació / Grau d'adherència a la religió.

Existeix una molt lleu relació entre el grau d'adherència a la religió per part dels subjectes de la mostra i l'existència o inexistència de trets d'autosegregació, tot i la forta desproporció numèrica entre els dos grups, essent molt més nombrós el dels musulmans estrictes. Basant-me en els coneixements assolits al camp, defenso que la tendència és que el grup dels menys estrictes mostri un percentatge més alt d'inexistència de trets d'autosegregació i a l'inrevés, independentment del sexe dels subjectes. Cal citar que, mentre que el grup dels poc estrictes presenta un percentatge considerablement més alt de no segregació, el grup dels més religiosos mostra poca diferència entre els percentatges.

Una vegada més la relació no té sentit per al grup d'Eivissa, atès el poc nombre de subjectes amb trets d'autosegregació en aquesta població.

- Autosegregació / Municipi de destí (Existència d'alternatives d'integració a context destí).

En aquest cas sí que s'observa l'existència d'una relació significativa entre l'espai de destí i el grau d'autosegregació. Tal com ja s'ha anat veient, la població de la mostra d'Eivissa té un alt percentatge de casos d'inexistència de trets d'autosegregació (72,5%) mentre que la mostra de l'illa de Formentera és el cas contrari, és a dir que, allà hi predominen els subjectes amb trets d'autosegregació (69,2%). En el cas de les dones aquesta relació és encara més clara que en el grup dels homes. El grup de les dones de Formentera presentaria els índexs més alts de trets d'autosegregació, mentre que el grup de les dones d'Eivissa presentaria els índexs més baixos.

- Resistència ètnica / Temps a l'illa.

Relació poc significativa i poc interessant degut a l'alta desproporció numèrica entre els grups. Hi ha molt pocs casos d'existència de trets de resistència ètnica i aquests, en general, corresponen a individus nous, encara que no sempre és així.

- Resistència ètnica / Medi d'origen dels immigrants.

Relació no significativa. Desproporció numèrica entre els dos grups. Més del 78% dels subjectes de la mostra és originari de zones rurals. Tenint això en compte, no sembla que hi hagi cap relació entre el medi de provenença dels immigrants i l'existència de trets de resistència ètnica, independentment del sexe dels subjectes.

- Resistència ètnica / Hàbits dels immigrants (tradicionals / "moderns").

També en aquest cas resulta desproporcionat el nombre de subjectes de cada categoria (hàbits tradicionals / hàbits moderns). Però sembla existir una molt lleu relació entre ambdues variables de manera que, mentre que la totalitat dels subjectes amb hàbits moderns mostren absència de trets de resistència ètnica, gairebé la meitat dels que mantenen uns hàbits tradicionals mostren trets d'aquesta mena. És una relació que sembla lògica, però que, com a mínim amb aquestes xifres, no s'ha mostrat significativa com per a tenir-se en compte.

- Resistència ètnica / Grau de Religiositat dels immigrants.

Existeix una molt lleu relació entre el grau de religiositat dels immigrants de la mostra i l'existència o inexistència de trets de resistència ètnica, no prou significativa per a tenir-se en compte seriosament. S'observa que més del 70% dels subjectes de la mostra són musulmans estrictes. En general, i tal com era de suposar, els musulmans poc estrictes de l'estudi mostren absència de trets de RE, mentre que els musulmans estrictes es reparteixen en índexs similar entre ambdues opcions (trets de RE i manca de trets de RE). Podríem afirmar que quan hi ha RE també hi ha pràctica estricta de la religió, però no que tots els musulmans estrictes desenvolupin trets de RE. Això es manté independentment del sexe dels subjectes. S'observa només el cas d'una dona que mostra trets de RE sense ser gaire estricta en la pràctica de la seva religió és el d'una noia jove que està molt influïda pel control social que exerceix el grup sobre ella. No fa gaire temps que és a destí i, després d'un temps de sentir-se marginada per les dones del seu col·lectiu, ha optat per mostrar-se més tradicional d'allò que era en arribar.

- Resistència ètnica / Municipi de destí dels immigrants.

Mentre que la relació entre el municipi de residència a destí dels immigrants i l'existència o inexistència de trets de resistència ètnica no és significativa per al grup dels homes de la mostra, sí que ho seria per al de les dones. Però és que

a la mostra gairebé no hi ha homes que mostrin aquests trets. Així, s'observa que només el 32% dels subjectes de l'estudi ha desenvolupat trets de RE. Mentre que a vila d'Eivissa es tracta de 10/ 51 (19,6% de la població de la mostra d'Eivissa) a l'illa de Formentera és de 23/ 52 (44,2%). En definitiva, podem parlar d'una possible relació entre localitat de residència a destí i desenvolupament de trets de RE.

- Grau d'autosegregació / Grau d'aculturació.

Existeix una relació significativa entre el grau d'aculturació dels subjectes i l'existència o inexistència de trets d'autosegregació, sobretot entre les dones. En general, els subjectes molt aculturats mostren pocs trets d'autosegregació. Així, no és d'estranyar que aquells que encara no s'han aculturat (per ser recent la seva arribada o per dificultat o per manca de voluntat), mostrin trets d'autosegregació. Allò que realment sobta són els casos que no responen a aquesta relació, és a dir, aquells individus que, tot i estar aculturats, reaccionen auto segregant-se d'alguna manera. A continuació, i en fer una anàlisi del grup segmentant per sexes, veurem de quins casos es tracta.

Per una banda s'observa un nombre considerable d'homes (15/51) que, tot i estar aculturats, mostren trets d'autosegregació. La meitat dels homes de Formentera aculturats han desenvolupat aquests trets. En general es tracta d'homes pertanyents a famílies d'ideologia molt tradicional. Fins on he sabut, una part del grup dels homes actuaria d'aquest forma per seguir la inèrcia del col·lectiu a l'illa, que en general, tendeix a la separació. Alguns d'aquests homes, a demés, poden actuar així per mantenir el seu influent estatus dins del grup. Cal tenir en compte que el control social del mateix grup és molt intens a la petita illa de Formentera. Així, aquests homes, tal com assenyalen les dades extretes de l'observació participant, s'inclouen sobretot en les següents dues categories:

1. Els que cerquen l'aïllament per una qüestió ideològica (bàsicament religiosa).

2. Els que pretenen protegir el seu estatus dins del col·lectiu, per una banda impedit l'accés de membres d'altres col·lectius en el si del seu, i per altra no mostrant interès en interactuar amb membres de la resta de col·lectius locals sobre els que no tindrien cap influència.

En el cas del grup d'Eivissa, és el 34,7% dels homes molt aculturats el que mostra trets d'autosegregació, incloent-se la gran majoria d'ells dins del grup dels que prefereixen no interactuar amb la resta de la ciutadania per evitar una possible contaminació ideològica. A Eivissa, una ciutat amb una població molt més nombrosa i amb més possibilitats d'anonimat que a l'illa de Formentera, l'estatus dels individus dins del col·lectiu no es veu amenaçat per la possible interacció amb membres de la resta de la comunitat local. Cal recordar que a la mostra d'Eivissa hi ha una gairebé absència d'homes mitjanament o poc aculturats.

Pel que fa a les dues úniques dones molt aculturades que mostren trets d'autosegregació o de possible autosegregació, resideixen ambdues a Eivissa i, tal com s'ha pogut constatar durant l'observació participant, s'inclou cada una d'elles dins dues categories diferents: la primera pertany a una família d'ideologia molt tradicional, i la segona gaudeix d'un alt estatus dins del grup (té un marit influent dins del col·lectiu, porta molt de temps a destí i ha esdevingut una de les caps del grup de les dones).

Segons les observacions fetes durant el treball de camp, el fet d'estar integrat és un factor d'estatus, però no necessàriament ho és el fet d'estar aculturat per si sol. Dins del col·lectiu, el manteniment dels propis trets culturals pot fins i tot aportar més prestigi que l'aculturació, quan el grup és en general molt tradicional.

- Grau de resistència ètnica / Grau d'integració.

La relació que existeix entre el grau d'integració dels subjectes de la mostra i el desenvolupament o no de trets de resistència ètnica és molt feble. La tendència

és a que els subjectes molt integrats no mostrin trets de resistència ètnica de caràcter intencional (tot i que en alguns casos es tracta de mer manteniment dels trets culturals). Però en el cas dels subjectes mitjanament o poc integrats la relació no és tan clara, ja que el percentatge d'aquests es reparteix entre les dues categories (absència i presència de trets de RE) gairebé al 50%.

A demés cal citar el cas de vuit subjectes (cinc homes i tres dones) que, tot i estar molt integrats, han desenvolupat trets de RE. A continuació, i en fer l'anàlisi segmentant per sexes, podrà veure's amb més detall quines són les característiques d'aquests subjectes.

Per als homes, la relació no es manté, ja que la majoria d'homes, independentment del seu grau d'integració tendeixen a mostrar pocs trets de RE, en especial a la mostra d'Eivissa. Els quatre homes molt o mitjanament integrats que mostren alguns trets de RE de caràcter intencional a l'illa de Formentera es troben distribuïts, segons les observacions, dins dues de les categories citades anteriorment: dos d'ells actuarien d'aquesta forma perquè considerarien que aquesta alternativa els surt més rendible, mentre que els altres dos ho farien per ideologia. L'únic individu molt integrat amb trets de RE a Eivissa, respon a la categoria dels que pensen que aquesta alternativa els surt a compte per al manteniment del seu estatus dins del grup.

Per altra banda, cal assenyalar alguns punts sobre la situació dels menys integrats a vila d'Eivissa (en relació a Formentera): Eivissa és una població on és fàcil passar desapercebut per la resta del col·lectiu i on alguns dels joves acabats d'arribar (el cas dels subjectes en qüestió) podrien trencar momentània o temporalment amb la manera de fer pròpia de la seva cultura d'origen. L'oferta de bars, menjar fast-food (no *halal* o permès per l'Islam), diversió nocturna, etc. és molt àmplia i pot resultar molt temptadora per als nousvinguts.

Finalment dir que, efectivament, la relació es manté per a les dones, de manera que, en general, són les dones amb un baix nivell d'integració les que desenvolupen trets de RE. En els resultats estadístics, i encara que siguin poc nombroses, veiem que les tres dones que trenquen amb aquesta tendència són totes elles residents a Eivissa i responen a les categories de: 1) RE com

alternativa més rendible per manteniment de l'estatus dins del grup, i 2) RE per ideologia.

Cal parar atenció al baix índex de dones integrades a l'illa de Formentera, tret que, com ja s'ha dit, es deu principalment a la poca antiguitat d'aquest grup a l'illa. Així, també cal observar que hi ha molts més casos de dones que presenten trets de RE (en aquest cas manteniment dels trets culturals) o d'alguns trets de RE, que no de dones que no en presentin. Així, aquest és el segment de població de l'estudi que més manteniment dels trets culturals presenta. L'explicació la podríem cercar en la coincidència de varis factors:

- el fet que l'illa ofereix molt poques alternatives per a la integració (des de les institucions, però també per les mancances en transport públic, etc.).
- l'origen rural d'aquestes dones.
- el seu baix nivell de formació.
- la pertinença a famílies d'ideologia extraordinàriament tradicional.
- l'excessiu control social de les dones per part del propi col·lectiu.

Així, es pot concloure que, en general, la relació entre el grau d'integració i la tendència a desenvolupar trets de resistència ètnica es manté només per a les dones i especialment per a la població de Formentera. Hi ha excepcions que responen a les categories citades al llarg del capítol d'aquesta hipòtesi.

Cal insistir a més que, per a una part important del grup de les dones de Formentera, no podem parlar de Resistència Ètnica de caràcter intencional, ja que es tracta de dones que no desenvolupen cap mena de resistència sinó que, per una qüestió d'ideologia des de l'origen (rural / molt tradicional i/o religiosa) es limiten a mantenir els propis trets culturals.

A part dels creuaments, es va elaborar un quadre amb tots els subjectes de l'estudi que mostren manca de contacte amb membres de la resta de col·lectius de destí i, a la vegada, trets de resistència ètnica de caràcter intencional i es va mirar d'esbrinar quins dels citats factors influïrien en el desenvolupament d'aquest trets, en cada un dels casos. Les dades resultants són les següents:

Només s'observa el cas de dos homes en els que es donin a la vegada trets d'autosegregació i trets de resistència ètnica, i ambdós són residents a Formentera. Ambdós responen a la manca de vies per a la integració, problema que pateix l'illa menor.

Hi ha 17 dones de Formentera, i només 3 d'Eivissa en les que convergeixin aquests trets. Segons les observacions fetes durant el treball de camp, a 11 de les dones se'ls pot pressuposar la seva actitud a la manca de vies per a la Integració; 8 a l'origen rural i tradicional del que parteixen (les 3 dones d'Eivissa es troben dins d'aquest grup); només a una pot atribuir-se-li el motiu de la seva actitud a la idea de preservar el seu estatus dins del col·lectiu.

Dels dos camps estudiats, Formentera és l'illa que menys alternatives ofereix als immigrants i immigrades per a la seva integració, i és clarament on més casos s'observen de tendència a l'autosegregació, a la resistència ètnica de caràcter intencional i al manteniment de trets culturals.

Atès l'alt nombre i la complexitat de les relacions entre variables que s'han volgut analitzar, i per tal de sintetitzar les conclusions, a continuació s'assenyalen les tendències que n'han resultat:

- **Grau d'Autosegregació / Temps a l'illa.** La tendència mostra que, en general, hi ha una relació entre aquestes variables, essent el grup dels que porten més temps a destí el que mostra menys casos de trets d'autosegregació.
- **Grau d'autosegregació / Medi d'origen.** No ha pogut mostrar-se una relació entre aquestes variables.
- **Grau d'autosegregació / Hàbits.** Aquesta relació només es manté per a l'illa de Formentera, però no pot tenir-se seriosament en compte atesa la desproporció entre els dos grups (hàbits tradicionals / hàbits "moderns"). Però en principi podria admetre's que, a l'illa que menys opcions dóna per a la inserció del col·lectiu immigrant a la societat d'acollida, la tendència és a que el grup amb uns hàbits més tradicionals mostri un percentatge més alt de subjectes amb trets d'autosegregació.

- **Grau d'autosegregació / Grau de religiositat.** Relació lleument significativa i només per la població de Formentera, on la tendència és a que el grup dels musulmans poc estrictes mostrin un alt percentatge d'inexistència de trets d'autosegregació i a l'inrevés (encara que amb menys contundència). En el cas de vila d'Eivissa, la tendència a la manca de trets d'autosegregació sembla imposar-se independentment al grau de religiositat.
- **Grau d'autosegregació / Municipi.** La relació és significativa per a tota la mostra. A la població d'Eivissa li correspondria un baix índex de casos de trets d'autosegregació mentre que a l'illa de Formentera li correspondria un alt índex d'aquests. Això encara s'accentua més en el cas de les dones, de manera que el grup de les dones de Formentera presentaria els índexs més alts de trets d'autosegregació, mentre que el grup de les dones d'Eivissa presentaria els índexs més baixos.
- **Grau de resistència ètnica / temps a l'illa.** No s'ha observat cap relació entre aquestes variables.
- **Grau de resistència ètnica / Medi d'origen.** No s'ha observat cap relació entre ambdues variables.
- **Grau de resistència ètnica / Hàbits.** La relació deixa de ser significativa per la seva obvietat, ja que com era d'esperar la totalitat dels que tenen hàbits moderns mostren absència de trets de RE. Només podem mantenir que, en cas de trets de RE, es pressuposen, com seria d'esperar, hàbits tradicionals, però no la l'inrevés.
- **Grau de resistència ètnica / Grau de religiositat.** Relació significativa, però no en tots els casos quan segmentem i, per tant, massa feble per a tenir-la en compte. S'observa que més del 70% dels subjectes de la mostra són musulmans estrictes. En general, i tal com era de suposar, els musulmans poc estrictes de l'estudi mostren absència de trets de RE, mentre que els musulmans estrictes es reparteixen entre ambdues opcions (trets de RE i manca de trets de RE). Podríem afirmar que quan hi ha RE també hi ha pràctica estricta de la religió, però no que tots els musulmans estrictes desenvolupen trets de RE.

- **Grau de resistència ètnica / Municipi.** La relació és significativa només per a les dones, però val la pena de tenir-la en consideració. En el cas dels homes no hi ha una diferència a tenir en compte entre la incidència del desenvolupament de trets de RE a les dues poblacions de l'estudi, però en el cas de les dones sembla existir una relació important. De manera que la majoria de les dones de la mostra de vila d'Eivissa es veurien mancades de trets de RE, mentre que el grup que resideix a l'illa de Formentera mostraria un important índex de subjectes amb aquests trets.
- **Grau d'aculturació / Trets d'Autosegregació.** La relació entre aquestes variables seria significativa. La tendència apunta que, en general, un alt grau d'aculturació es correspon a l'absència de trets d'autosegregació.
El cas dels subjectes de l'estudi d'Eivissa és la gairebé absència d'individus que mostrin tendència a l'autosegregació, de manera que els creuaments es fan difícilment significatius per aquell segment.
- **Grau d'integració / Trets de resistència ètnica de caràcter intencional.** Aquesta relació es manté només per a les dones i especialment per a les de l'illa de Formentera. A la mostra s'hi observa un alt nombre d'excepcions que responen a les tres categories citades: a) aquells que opten per la RE per trobar-la l'alternativa més rendible, b) aquells que ho fan per ideologia i c) aquells que s'hi aferren per manca d'alternatives integradores.

Conclusions sobre la hipòtesi nº 3.

En general es corroboraria doncs la hipòtesi segons la qual **la manca de vies per a la integració, la ideologia molt tradicional dels immigrants i les immigrades, i la segregació i la resistència ètnica de caràcter intencional com alternativa més rendible serien motius importants de l'existència de tendències auto-excloents.** Però s'evidencia que la localitat, és a dir, el municipi de residència a destí, esdevé el factor més influent, juntament al

temps transcorregut a l'espai de migració, per al desenvolupament d'aquelles tendències. Així, potser no s'hauria de parar tanta atenció als trets dels migrats en si (que també), com a la localitat. Prenent importància així els trets particulars del municipi de residència (situació econòmica local, oferta laboral, currículum migratori de la població autòctona i del municipi, densitat de població, etc.) i de les seves polítiques d'integració, etc., etc.

Formentera i Eivissa, tal com s'ha dit al punt sobre la relació entre localitat i subjectes de la mostra, comparteixen l'alt grau de tolerància dels seus residents autòctons, en general, en relació al comportament i manera de fer dels nousvinguts. Caràcter obert dels illencs de les Pitiüses, tot i l'intens manteniment de les pròpies tradicions, que s'ha forjat al llarg de varies dècades de turisme, bàsicament europeu, que han rebut aquestes illes. Però, a la vegada, i potser degut a la composició del col·lectiu estranger que ha residit a les illes durant cinc dècades, amb un alt percentatge d'originaris de països europeus enriquits i un índex molt baix d'originaris de països empobrits i/o extracomunitaris, la creació de polítiques d'integració per part dels municipis i dels Consells Insulars s'ha iniciat amb un cert retard en relació amb altres comunitats amb menors índex de residents estrangers. I això no deixa de ser una paradoxa.

4. Factors locals que podrien dificultar l'adaptació dels migrats/des de l'estudi (trets habitatge, mancances en transport públic, etc.). (Hipòtesi 4).

4.1. Plantejament de la hipòtesi.

Al llarg del treball de camp a les illes Pitiüses es va plantejar la següent hipòtesi, que ha estat parcialment corroborada mitjançant la contrastació de les dades.

En relació al grup de Formentera, i en contrast amb el grup d'Eivissa, s'observa l'existència de determinats factors estructurals de l'illa menor, que suposarien una dificultat fonamental per a l'adaptació dels immigrants i les immigrades. El més important d'aquests factors seria la dificultat en l'obtenció d'un habitatge estable, però en hi hauria d'altres que també influirien en certa manera, com ara la insuficiència de l'abast i la freqüència del transport públic a l'illa (tot i que aquest és un problema que, tal com s'ha vist, afecta tota la població, integrada o no).

Si bé els factors citats, com la manca d'habitatge fix els faria estar i sentir en una permanent situació de provisionalitat, de manera que els afectats per aquest problema no es plantejarien l'esforç cap a una plena integració en una societat de la que encara no estarien en condicions de ser membres estables, ja que els exigiria una adaptació constant i variable a contextos i possibilitats sempre canviants, el factor que, tal com han mostrat les dades, més influiria en una adaptació òptima seria el grau d'aculturació assolit pels immigrants i les immigrades.

Com acabo de comentar, en un principi s'havia pensat que la insuficiència de l'abast i la freqüència del transport públic a l'illa de Formentera seria un factor tan important com la manca d'estabilitat per a la no integració de les dones del col·lectiu marroquí dins de la societat de rebuda, però la contrastació estadística de les dades va mostrar, tal com es veurà, que aquest resulta un factor poc significatiu.

Definició i comentari de conceptes.

Habitatge estable / habitatge fix. Tenir un contracte d'habitatge de lloguer de cinc anys (prorrogables segons marca la llei). No haver de canviar de casa cada any, ni haver de marxar forçosament al Marroc cada inici de la temporada d'estiu (ni haver d'instal·lar-se temporalment a casa de parents o amics).

Adaptació constant i variable als contexts. Cada vegada que l'individu o la família canvia d'habitatge ha de començar de nou en la presa de contacte amb els nous veïns, amb els serveis socials del barri, amb les rutes del transport públic, etc. Quan aquesta situació es repeteix sovint és possible que l'immigrant perdi les ganes d'esforçar-se en el coneixement dels elements que no li són indispensables per a la supervivència. Potser perdrà interès en establir contacte amb els veïns, o deixarà de cercar i apuntar-se a les escoles de formació d'adults, etc.

Adaptació òptima. Equival a un alt grau d'adaptació dels migrants i les migrades a l'espai de migració. Suposa que els subjectes en qüestió se sentin còmodes en el nou context en el que viuen i puguin desenvolupar les activitats que els requereix la vida diària amb total o gairebé total normalitat.

Insuficiència de l'abast i la freqüència del transport públic. Les línies de transport públic de l'illa de Formentera no abasten tots els camins poblats. Però és que a més, la freqüència d'aquest transport és molt insuficient a l'illa durant una bona part de l'any. Per acabar-ho d'empitjorar, i per tal de limitar el nombre de línies, els autobusos tenen uns recorreguts molt llargs, que augmenten extraordinàriament el temps del viatge. Finalment, cal assenyalar que els horaris dels autobusos no estan pensats per a fer-los coincidir amb els dels altres medis de transport (com els ferris)²¹⁸, ni amb els horaris de l'Escola d'Adults²¹⁹, de les activitats de la piscina (una de les entrevistades estava apuntada a *Aquagym*) o de les diverses activitats esportives a les que assisteixen els fills/es dels migrants/des, etc.

Preguntes d'investigació.

Sobre els trets de la llar dels migrants calia veure quines són les famílies que tenen llar fixa i quines les que tenen una llar temporal. I des de quan romanen

---

²¹⁸ Des de la Conselleria de Mobilitat i Turisme assenyaven que es faria molt difícil d'adaptar els horaris dels autobusos cada vegada que les Companyies Navilieres revisen i canvien els seus horaris, ja que aquest fet es dona amb una freqüència extraordinària (i em consta).

²¹⁹ Això, assenyaven a la Conselleria de Mobilitat i Turisme, s'estava mirant d'arreglar des de la revisió d'alguna franja horària dels autobusos. Però al moment del treball de camp encara només se n'estava parlant.

en aquella uns i altres. També les condicions de la llar importaven, ja que si es tracta d'una llar que es troba en unes condicions indignes també és possible que l'individu o família se senti en un trànsit fins assolir una llar en condicions. Com indicadors es van prendre aquells que fan referència al tipus de contracte d'habitatge i a l'estabilitat, és a dir, al temps de residència en la mateixa llar i a les condicions i estat d'aquesta. També es van tenir en compte els indicadors que mostren el grau d'integració i d'aculturació dels immigrants, i que se citen a les hipòtesis i observacions anteriors.

Un nivell baix d'adaptació estaria possiblement relacionat amb una manca d'interès per a fer ús dels serveis públics (com la formació d'adults, serveis sanitaris, serveis municipals, etc.), amb una poca participació a tots nivells (exceptuant la de les celebracions religioses o del propi col·lectiu), i amb un baix nivell d'aculturació. Mentre que un nivell alt d'adaptació pressuposaria un major ús dels serveis públics, una més alta participació a tots nivells i un major grau d'aculturació.

Calia veure els horaris del transport públic de les illes a les diferents èpoques de l'any, així com cercar la següent informació sobre l'ús d'aquell i sobre les necessitats i expectatives de les persones immigrades en aquest tema, i en especial de les dones. Les següents qüestions es van tenir en compte, tant durant les entrevistes, com durant l'observació participant amb les dones:

- **Ús del transport públic.** Freqüència amb que l'utilitzen i mancances que li troben. I si l'utilitzen per a:
  - Anar a la feina.
  - Anar a l'Escola d'Adults.
  - Anar a fer la compra.
  - Anar al port.
  - Anar a l'hospital.
  - Visitar amigues.
  - Anar a la biblioteca.
  - Anar a fer gestions vàries.
  - Anar a passejar per altres punts de l'illa.

I calia esbrinar si les dones que no l'utilitzen, ho farien si hi hagués més freqüència en el servei. Però també quin/s altre/s motiu/s tenen per a no utilitzar-lo.

Finalment, calia esbrinar també com resolen la necessitat de desplaçament quan el servei públic no està disponible.

4.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi nº 4.

Al llarg del treball de camp es va evidenciar que l'accés a l'habitatge fix i la manca de transport públic serien factors d'integració molt importants, però evidentment, no influents per ells sols. Així, s'haurien de tenir en compte altres factors d'integració i/o d'aculturació com són l'activitat laboral de la dona fora de la llar, les xarxes personals variades en la seva composició, la consciència de necessitat d'autonomia de les dones, etc.

Sobre la precarietat en l'habitatge cal dir que a l'illa de Formentera aquesta és una constant per als immigrants amb un nivell econòmic baix o mig baix (de tots els orígens, nacionals, comunitaris i extracomunitaris). L'illa disposa d'un nombre d'habitatges de lloguer per residència fixa molt reduït. Els propietaris prefereixen destinar els seus habitatges per a ús turístic i per curtes estades, ús que els aporta unes rendes molt superiors. D'aquesta manera la majoria dels pocs habitatges de lloguer fix en oferta tenen un preu extraordinàriament alt (els propietaris opten pel lloguer de llarga durada per estalviar-se maldecaps, però són conscients d'allò que guanyarien en destinar-los als turistes i pretenen que la diferència dels guanys no sigui gaire important). Així, les opcions de lloguer són les següents: o es lloga un habitatge per tot l'any a un preu molt alt o es lloga un habitatge de temporada (pels mesos octubre / novembre – maig /juny) a un preu inferior. Finalment, cal dir que els habitatges que acostumen a llogar els immigrants marroquins (però no només ells) són els que havien estat d'ús turístic, però que han quedat obsolets i antiquats. Tot i així, els lloguers que els (ens) cobren són desproporcionadament alts per a la relació qualitat / preu.

És molt habitual que les famílies marroquines de Formentera visquin en cases de camp disperses pel territori de l'illa, però també en petits nuclis turístics que fora de la temporada d'estiu esdevenen gairebé pobles fantasma (com Es Pujols o alguns grups d'edificis d'apartaments a les afores de Sant Ferran) amb un reduïdíssim nombre de població resident i sense escola ni cap mena de centre cultural o de reunió, tret de les places, carrers i locutoris. És en aquests petits nuclis urbans amb mancança de prestacions de caire social on es troben els habitatges de més baix preu. Les dones immigrades que no tenen cotxe o carnet de conduir es veuen abocades a dependre de l'insuficient transport públic i/o dels seus marits o familiars masculins, veient així limitada la seva interacció social amb la resta dels col·lectius de l'illa.

Miguel Seguí assenyala que un dels problemes més greus amb els que es troben els immigrants a les Illes Balears, a part del fet d'aconseguir una feina, és el de l'habitatge. Aquest autor incideix en l'elevat preu dels lloguers a les illes. (2004:265)

També Pere Salvà, al seu estudi sobre els estrangers a les Illes Balears (2007:55), es fa ressò del problema que pateixen els immigrants extracomunitaris en matèria d'habitatge. En general, afirma, aquests immigrants accedeixen només als habitatges de mala qualitat o que es troben en males condicions. A més, Salvà apunta que el 80% dels immigrants extracomunitaris tenen un lloguer superior als 600 euros (a Formentera gairebé sempre és molt més alt).

Per altra banda, en optar per l'habitatge de temporada, els immigrants es veuen en l'obligació d'estar sempre fent i desfent maletes. Instal·lar-se a principis de tardor per tornar a desmuntar la casa a finals de la primavera. Això suposa un bon nombre de problemes: des d'aconseguir un lloc on deixar les coses de la casa quan l'han d'abandonar (electrodomèstics, roba de casa, béns personals, etc.) a trobar on quedar-se durant la temporada d'estiu, passant per la problemàtica dels fills que potser abans de finalitzar el curs escolar ja es veuen traslladant-se al Marroc, on probablement passaran la totalitat dels mesos d'estiu. En general, les famílies que viuen en habitatges de temporada, quan arriba el mes de juny opten per instal·lar-se a la casa d'un familiar amb una llar

estable a destí (amb la saturació d'espai que això suposa) o separar-se temporalment. La dona i els fills marxen al Marroc a passar uns mesos i el marit es queda a l'illa, compartint habitatge amb altres compatriotes, en general en la mateixa situació.

Tal com he dit a l'enunciat de la hipòtesi, el fet de no disposar d'un habitatge estable, faria que els immigrants marroquins a l'illa de Formentera se sentissin en un impàs i que, conseqüentment, en no sentir-se residents definitius del lloc, no fessin l'esforç cap a la plena integració.

La manca d'un servei de transport públic adequat, especialment a l'hivern, afecta evidentment a les persones amb menys recursos, entre les que es troben els immigrants de països empobrits, però especialment afecta a les dones immigrades, que en general estan mancades de carnet de conduir o d'automòbil propi.

Això incideix, tal com s'ha dit, en el fet que les dones marroquines optin per no traslladar-se tant com possiblement ho farien si tinguessin més accés als serveis de transport públic. Entre d'altres, una important conseqüència d'això és el fet que moltes d'aquestes dones acaben mostrant absentisme a l'Escola d'Adults, amb la pèrdua d'oportunitats per a la millora del seu nivell de llengua de comunicació que això suposa. Per altra banda també perden oportunitats de socialització amb la resta dels col·lectius.

Les dones marroquines estan sempre pendents de ser recollides pels seus marits o familiars i això les fa evidentment dependents. Tota la població de l'illa es veu afectada per aquesta mancança, però és lògicament la part d'aquesta amb menys recursos, és a dir la immigrada, i dins d'aquest grup la dona, la que menys possibilitats té de fer-hi front. La freqüència dels autobusos és absurda fora de temporada, o al menys era així durant els 3 anys del treball de camp. Per posar un exemple, que abans mencionava, l'horari dels autobusos que anaven al port no coincidien amb els d'arribada i de sortida dels ferris que van a Eivissa. Els diumenges, a partir de meitats d'octubre, deixava d'haver-hi servei de transport públic. No es tenia en compte la necessitat de trasllat d'una bona part de la població de l'illa. Homes i dones recorren a fer els trasllats a peu, amb la pèrdua de temps que això els suposa i amb la problemàtica que pot

tenir per a la salut d'algunes de les persones més grans. Es traslladen, per exemple, de La Savina a Sant Francesc (2,5 Km) i de Sant Ferran a Sant Francesc (2,5 Km), per la vorera de la carretera, que és a la vegada el carril de les bicicletes i pel que circulen bona part de les motocicletes. És perillós, i més a l'hivern, per la manca d'enllumenat fora vila. Tot i això s'ha de dir que, durant el temps del treball de camp, no es va tenir notícia d'accidents (fora de la temporada turística) en aquest sentit.

4.3. Contrastació quantitativa i conclusions respecte a la hipòtesi.

Variables.

Per a la contrastació d'aquesta hipòtesi es va cercar la relació entre les següents variables: Grau d'integració, Grau d'aculturació, Temps a l'illa, Limitacions per mancances del transport públic, Grau d'estabilitat en l'habitatge i el Nivell d'adaptació.

Algunes d'aquestes variables es van crear a partir de la combinació d'altres variables més simples. A continuació s'especifiquen les que no s'han vist en hipòtesis anteriors i se n'estableixen les corresponents categories:

El "Grau d'estabilitat en l'habitatge" es va determinar tenint en compte les següents variables: Tipus d'habitatge, Temps a la mateixa casa i Temps a l'illa. I segons la puntuació de les variables de cada indicador es van designar les categories: "Molta estabilitat en l'habitatge" (suposaria que es porta a la mateixa casa més de 5 anys), "Mitjana estabilitat en l'habitatge" (entre 1 i 5 anys al mateix habitatge) i "Poca estabilitat en l'habitatge" (amb menys d'1 any a l'habitatge).

El Nivell d'adaptació es va determinar a partir de la combinació de les següents variables: Ús del servei de Formació d'Adults, Participació veïnal, entre d'altres tipus de participació. I segons la puntuació de les variables de cada indicador es van designar les dues categories: "Nivell d'adaptació alt o òptim" i "Nivell d'adaptació baix o insuficient".

Freqüències i Relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.

Els subjectes de la mostra d'Eivissa presenten una major estabilitat en l'habitatge que els de la mostra de Formentera. Mentre que el 76,5% dels residents a Eivissa mostren estabilitat en habitatge (en front el 36,5% dels de Formentera), el 40,4% dels de Formentera semblen trobar-se en una situació de permanent inestabilitat.

Pel que fa al nivell d'adaptació, s'observa una important diferència entre el grup de Formentera i el d'Eivissa. Mentre que el grup de l'illa menor mostraria un índex similar de casos dels dos nivells d'adaptació, a l'illa d'Eivissa són molt pocs els casos observats de baix nivell d'adaptació (el 9,8%, en front el 44,2% del grup dels residents a Formentera).

Es van proposar les següents relacions entre variables:

- Grau d'integració / Grau estabilitat habitatge.

Existeix una relació significativa entre el grau d'integració dels subjectes de l'estudi i el Grau d'estabilitat en l'habitatge. En general, els subjectes que presenten estabilitat en l'habitatge són els que mostren un alt grau d'integració. El fet de tenir un habitatge fix, aportaria seguretat i estabilitat als immigrants, que podrien sentir-se part de la societat de l'espai de migració i tenir interès i, consegüentment, fer un esforç cap a la plena integració.

- Grau estabilitat habitatge / Temps a l'illa.

Relació significativa entre el temps que porten els subjectes de la mostra a les illes i el Grau d'estabilitat en l'habitatge. L'estada perllongada de més de 10 anys porta parella una estabilitat en l'habitatge en gairebé tots els casos. S'observa que mentre que els subjectes que porten un màxim de 10 anys a destí es troben repartits entre les tres categories possibles d'estabilitat en l'habitatge, gairebé el 94% dels que porten més de 10 anys, han assolit la plena estabilitat.

Les observacions a fer en aquest creuament fan referència a les dones d'ambdues illes. Tot i que és necessari deixar clar que, per una banda les dones residents a Formentera que porten més de 10 anys a l'illa són massa poques com per a poder afirmar res. El grup de la mostra de les dones de Formentera és molt recent: el 69.2% d'elles porta menys de 5 anys a l'illa. Per altra banda també la manca d'estabilitat és la que té el percentatge lleument més alt en aquest grup, tot i tractar-se de dones arribades per la via del reagrupament, que suposadament exigeix un contracte de lloguer (que acostuma a ser de 5 anys). Això mostra que, tal com es va poder observar durant el treball de Camp, a l'illa de Formentera les trampes són habituals en aquesta mena de tràmits. Tot i això, els percentatges que mostra el creuament per aquest segment de la mostra recolzen la tendència assenyalada.

Les dones d'Eivissa són, en canvi, una excepció dins del col·lectiu, ja que presenten un baixíssim índex de manca d'estabilitat en l'habitatge. Fet que s'explicaria per la manca de problemàtica per al lloguer a la vila d'Eivissa, on hi ha barris amb índexs de residents immigrants extracomunitaris altíssims (com és el cas de ses Figueretes). En general, els immigrants de la mostra ocupen (i comparteixen amb els membres d'altres col·lectius immigrants extracomunitaris) edificis d'apartaments dels anys 60's, i 70's, que han quedat obsolets i que exigiria una gran despesa en rehabilitació per a poder retornar-los al mercat turístic. El fet que la major part de les dones arribin per la via del reagrupament familiar (que suposa el contracte d'una llar per part del marit) explica que mostrin una major estabilitat que els homes del mateix grup.

La relació entre les variables que segueixen a continuació s'ha analitzat a partir de les observacions i el coneixement assolits durant el treball de camp, desestimant-se l'anàlisi estadística de les relacions, per la seva complexitat, excessiva pels coneixements actuals d'aquesta investigadora.

- Nivell d'adaptació / Grau d'estabilitat en l'habitatge.

Segons el coneixement assolit durant el treball de camp, el grau d'estabilitat en l'habitatge és un factor important per a l'adaptació dels migrats a destí. Els subjectes de l'estudi que mostren estabilitat en l'habitatge, són en general individus que han assolit un alt nivell d'adaptació. Hi ha excepcions, i especialment a Formentera, hi ha migrats que tot i trobar-se en una precària situació pel que fa a l'habitatge, han arribat també a aquest nivell d'adaptació. Cal tenir en compte que alguns d'aquest migrats, que potser no fa gaire temps que viuen a l'illa, vénen d'altres destins migratoris, on és probable que hagin aconseguit un habitatge amb molta més facilitat i on potser van assolir una adaptació plena. Per exemple hi ha informants que han viscut abans a Eivissa, altres van fer-ho a València, alguns d'ells a diversos punts de Catalunya, etc. Com ja s'ha citat anteriorment, l'illa de Formentera presenta una gran dificultat en aquest tema, i no només per als immigrants. Així, en aquests casos amb etapes migratòries prèvies, el fet d'haver assolit un alt nivell d'adaptació no aniria parella amb l'estabilitat en l'habitatge a aquella illa. Per altra banda, una manca continuada d'estabilitat en l'habitatge (quan no hi ha hagut cap etapa a destí amb estabilitat) es correspondrà, en general, amb un nivell baix d'adaptació.

- Nivell d'adaptació / Grau d'integració.

Segons les dades, i segons el coneixement assolit sobre el camp, pot assenyalar-se que, en general, la gran majoria dels subjectes molt integrats assoleixen un nivell d'adaptació alt, mentre que una proporció important dels poc integrats el tenen baix. Sobre la relació d'aquestes variables, cal dir que, si bé és cert que el nombre d'individus (sobre tot d'homes) documentats amb un

baix grau d'integració és molt reduït i per tant l'estudi es recolza amb unes dades massa febles, és probable que els migrants que encara porten poc temps a destí (i que per tant encara no han tingut temps d'integrar-se plenament), s'aprofitin dels coneixements assolits pels seus compatriotes (sovint viuen amb familiars durant el primers temps a l'espai de migració) i assoleixin a la seva vegada, i amb una certa rapidesa en alguns casos, un nivell alt d'adaptació. Així, potser una bona adaptació arribaria en alguns casos abans que la plena integració, més condicionada a l'obtenció de documentació en regla, etc. En definitiva, la relació no podria defensar-se amb fermesa.

- Nivell d'adaptació / Grau d'aculturació.

En general la relació mostra que a un alt grau d'aculturació li correspon un també alt nivell d'adaptació, mentre que a menors grau d'aculturació li corresponen uns majors índex d'adaptació insuficient. La relació es pot considerar significativa.

- Grau d'integració / Limitacions per mancances del transport públic.

La relació entre aquestes variables té sentit només per als residents de l'illa de Formentera, ja que a l'illa d'Eivissa no s'hi constaten mancances en el transport públic. A més, dins del grup de Formentera interessa bàsicament veure les dades de les dones, ja que els homes acostumen a disposar de transport propi (molt sovint es tracta de ciclomotors o motocicletes) i són pocs els casos d'afectats per aquest problema. Tot i així, cal dir que també en el cas de les dones de Formentera, i segons les relacions entre variables proposades, aquesta relació resulta poc significativa. Tot i que, tal com apuntava la hipòtesi, el problema afectaria les dones menys integrades en major mesura (i això podria ser un factor que compliqués la seva integració), també algunes de les mitjanament i molt integrades es veuen afectades. I és que el tema de la deficiència del transport públic a l'illa afecta la totalitat de la població en certa mesura (immigrants i locals). Així, cal insistir que hi ha molts factors a tenir en

compte quan fem referència a la integració i que l'accés al transport públic és només un d'ells. I és que, fins i tot en centrar-nos en aquest, caldria analitzar diverses variables a la vegada, com per exemple l'ús que se'n fa i la necessitat que se'n té. Aquesta darrera dependrà, entre d'altres coses, del lloc on viuen les dones, ja que les que viuen a la capital, integrades o no, no hauran de recórrer a aquest transport en la mateixa mesura que les que viuen en cases de pagès, disperses pel territori de l'illa. En definitiva, no es pot atribuir una relació clara entre la variable "limitacions del transport públic" i "gra d'integració". Podem afirmar que aquesta limitació afegeix dificultats a la integració de les dones marroquines que resideixen a l'illa de Formentera, però res més, ja que no és un problema que afecti només els immigrants poc integrats, sinó que, cal insistir-hi, afecta tothom.

Així sintetitzant, es va arribar a les següents conclusions sobre les relacions entre variables:

Existeix una relació significativa entre :

- l'estabilitat en l'habitatge i el temps de residència a destí.
- l'estabilitat en l'habitatge i el grau d'integració.
- l'estabilitat en l'habitatge i el grau d'aculturació.
- el grau d'aculturació i el nivell d'adaptació que assolixen els immigrants.

Existeix una relació, encara que molt feble, entre:

- el nivell d'adaptació i el grau d'integració.
- l'estabilitat en l'habitatge i el nivell d'adaptació.

Conclusions sobre la hipòtesi nº 4.

Així, tot i que les dades mostren que molts dels immigrants marroquins de Formentera assoleixen tan sols un baix nivell d'adaptació a l'espai de migració, cal dir que no es pot mostrar que la manca d'estabilitat en l'habitatge de l'illa sigui un factor dels més influents en aquest fet (atès que molts dels mancats d'estabilitat han assolit ja un nivell d'adaptació òptim en altres etapes migratòries prèvies), mentre que s'observa que altres factors, com és el grau d'aculturació, hi influïrien en major mesura.

Per altra banda, tampoc s'ha pogut corroborar mitjançant l'anàlisi estadística el fet que la insuficiència de l'abast i la freqüència del transport públic a l'illa de Formentera sigui un factor que incideixi significativament en la poca integració de les dones del col·lectiu marroquí dins de la societat de rebuda.

En general, aquests resultats corroboren aspectes importants de la hipòtesi plantejada, però sobre tot aporten dades que incideixen en la importància dels trets del medi i el municipi de destí dels immigrants, és a dir que, una vegada més pren importància la localitat. Així, a mode de síntesi, citar que tal com ja s'havia dit a la hipòtesi 3, i segons els resultats de les dades analitzades per aquesta, els trets de la localitat de destí serien factors molt influents per a l'adaptació dels immigrants.

Cal recordar que l'illa de Formentera, que ha vist arribar el gruix del seu col·lectiu immigrant extracomunitari provinent de països empobrits al llarg de la darrera dècada i de forma molt sobtada, al moment del treball de camp d'aquest estudi es troba encara mancada d'un nombre important de serveis per als immigrants (o per a la població amb menys recursos, en general) que s'ofereixen ja i de forma efectiva a la vila d'Eivissa i que s'han anat esmentant en aquest text. Tot i així, vull deixar clar que, en principi, sembla ser només qüestió de temps que l'illa menor es posi al dia en aquests temes ja que el nou Consell Insular de Formentera sembla haver-se pres molt seriosament aquesta tasca. Així, de les dades del present estudi es podria inferir que mentre que els migrants en localitats petites, i tal com assenyalen alguns estudis sobre

migració²²⁰, es veurien beneficiats pel tracte personal proper (o com a mínim més proper que a les grans ciutats) amb els membres de la societat d'acollida, així com per altres factors que caracteritzen la vida a les zones rurals, a la vegada es podrien veure perjudicats per la manca d'infraestructures i de serveis específics facilitadors de la seva adaptació.

Ricard Morén-Alegret (2008) assenyala que els entrevistats de la mostra de la recerca que va dirigir sobre la integració dels immigrants a les zones rurals, apunten com factors positius de la seva vida al poble, entre d'altres, l'amabilitat de la gent, l'ajuda mútua entre veïns, el major contacte i conseqüent trencament dels estereotips, la major seguretat i tranquil·litat, el sentiment de pertinença a una comunitat real i el més fàcil accés als serveis públics. Però a la vegada, tal com assenyala Morén, i sense que sigui necessàriament contradictori, altres entrevistats incideixen en els factors que consideren que dificultarien la integració dels residents en pobles petits, com el fet que la gent de les zones rurals podria ser més tancada que a les ciutats, tenir un nivell més baix d'educació i ser més temerosa d'allò que els és estrany, i per tant també més racista. La tendència a la xafarderia dels vilatans i la poca presència de la xarxa migratòria serien altres factors citats en aquest segon apartat.

Així, aquest estudi dirigit per Moren reflecteix unes dades que s'havien obviat a la majoria d'estudis sobre migració, per una banda pel fet que fan referència a la població immigrada específicament de les zones rurals i per altra pel fet de donar veu als propis migrants. Tot i ser un treball rigorós i molt valuós per als estudis sobre immigració, considero que passa per alt la manca d'institucions específiques per afavorir la integració dels nous arribats, especialment aquells que arriben amb necessitats urgents (com l'aprenentatge de la llengua de comunicació, etc.) que podria donar-se en les zones rurals i en les que aquesta tesi vol fer parar una especial atenció.

---

²²⁰ Per exemple l'estudi dirigit per Ricard Morén-Alegret del Departament de Geografia de la UAB. Un article basat en aquesta recerca és: Morén-Alegret, R (2008) "Ruralphilia and Urbophobia versus Urbophilia and Ruralphobia? Lessons from Immigrant Integration Processes in Small Towns and Rural Areas in Spain". *Population, Space and Place*, 14, 537-552 (2008).

5. Aculturació dels fills/es dels migrats/des. (Hipòtesi 5).

5.1. Plantejament de la hipòtesi.

Durant el treball de camp a les illes Pitiüses es va formular la següent hipòtesi:

El fills dels immigrants marroquins nascuts a l'espai de migració o arribats de molt petits (dels 0 als 4 anys) s'aculturen en un alt grau, mostrant els nois una certa tendència a deixar els estudis abans de l'inici del batxillerat (fet que també és freqüent entre els seus companys espanyols) i, en alguns casos, a mostrar-se reticents a qualsevol activitat laboral.

Posteriorment, a partir de l'elaboració de les dades i la contrastació d'aquestes, i tal com es mostrarà, la hipòtesi va ser ampliada amb el plantejament que segueix:

Serien els nois mitjanament aculturats (en general els arribats entre els 5 i els 10 anys) aquells qui es mostrarien més interessats a seguir amb els estudis una vegada acabat el cicle obligatori. Aquest fet podria explicar-se per la idea (dels mateixos joves i dels seus progenitors) que cal aprofitar les oportunitats que els són ofertes a destí.

En el cas de les noies no s'observaria gairebé cap diferència entre les molt i les mitjanament aculturades, mostrant totes elles una clara tendència a seguir amb els estudis (una mostra clara d'aculturació, si tenim en compte el major índex de matriculació de les noies espanyoles per als estudis superiors, amb independència d'altres factors que pugui haver-hi). Només els nois i les noies menys aculturats/des (arribats/des a destí amb més de 10 anys d'edat) i, per tant, amb menys coneixements de la llengua de comunicació i de la metodologia d'estudi aplicada a destí, es decantarien cap al precoç abandonament dels estudis o cap a l'abandonament d'aquests una vegada acabat el cicle obligatori.

Així, pot arribar-se a la conclusió que, en general, un alt grau d'aculturació afavoreix el seguiment dels estudis en les noies immigrades d'origen marroquí, mentre que actua de forma contrària amb els nois del mateix col·lectiu. Precisament l'aculturació respecte els seus companys d'estudis podria tenir-hi una significació especial.

Definició i comentari de conceptes.

Aculturar-se en un alt grau. Adopció d'elements propis de la cultura de la societat receptora. En aquest cas es fa referència a un alt grau d'aculturació perquè els nois gairebé es mimetitzen amb els seus companys d'escola i/o institut, tant en la manera de parlar, vestir, actuar, com en la de pensar i crear les seves expectatives.

Precoç abandonament dels estudis. Deixar d'estudiar abans d'allò que ho fa la mitja dels joves, a la societat de destí. En aquest cas es refereix a deixar d'anar a l'institut abans d'acabar el cicle obligatori o ESO (Ensenyança Secundaria Obligatoria). Alguns joves que van endarrerits deixen els estudis al moment de fer 16 anys, encara que estiguin a mig curs o que els falti algun curs per acabar l'ESO.

Preguntes d'investigació.

Cali cercar resposta a les següents preguntes: Fins quina edat van a l'institut els fills d'immigrats marroquins nascuts a l'illa o arribats a la infantesa? En deixar els estudis, opten per posar-se immediatament a treballar? Opten per seguir cursos de formació professional o per apuntar-se a tallers ocupacionals? Són aquestes dades similars a les dels joves de nacionalitat espanyola?

Els seus plans de futur, es troben en consonància amb els de la resta de joves de la societat de rebuda? I amb els dels joves marroquins residents al Marroc? I amb els dels joves del propi col·lectiu immigrant?

En tots els casos en els que les dades dels fills d'immigrats siguin similars a les dels joves espanyols, s'ha de pensar en aculturació. Per altra banda, quan les dades són més properes a les de la joventut marroquina que roman a origen, s'ha de pensar en manca d'aculturació.

5.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi nº 5.

Sobre els nois molt aculturats.

Segons apuntaven les primeres observacions fetes al camp, els nois que, essent fills d'immigrats marroquins, van néixer ja a l'espai de migració o van arribar de molt petits, podrien mostrar una certa tendència a adormir-se en arribar a l'edat de posar-se a treballar o decidir-se per seguir estudis superiors. Alguns dels nois observats d'aquestes característiques han pres l'opció de no continuar els estudis a partir dels 16 o 17 anys, però també han optat per quedar-se a casa sense sortir a la cerca d'una feina. Això no es donaria amb tanta freqüència, segons les observacions, amb els nois arribats a l'adolescència o darrera infantesa.

Exemples en són els entrevistats nº 8, 16, 21 i 22 de la mostra dels joves. Les seves mares parlaven de la situació dels seus fills amb una certa angoixa i molta preocupació. Mentre que els seus fills més grans (arribats ja a la pre-adolescència) havien optat per treballar amb els pares, majoritàriament a la construcció o en feines derivades d'aquesta, els més joves es mostren rebels, mandrosos i consentits. La feina dels seus pares no s'avé a les seves expectatives, però tampoc fan l'esforç de formar-se per a accedir a feines més qualificades. Al llarg del treball de camp s'ha vist com, en alguns casos, aquesta actitud ha canviat lleument i, a la vegada que d'altres s'han afegit a la llista, alguns d'aquests nois han acabat apuntant-se a tallers ocupacionals.

Aquest podria ser precisament un cas d'aculturació extraordinàriament ràpid i efectiu. Avui en dia, la joventut espanyola en circumstàncies similars es troba en una situació dominada per l'apatia, per la manca de motivacions i per la poca resistència a les frustracions i a l'esforç en un percentatge alt de casos. I

els fills d'immigrats, de la mateixa manera que els fills d'espanyols, es comportarien seguint aquest patró. Són nois i noies que (al contrari que els seus pares) ja no han viscut cap mancança de béns materials i que no perceben la necessitat de l'esforç per a l'obtenció d'uns guanys propis.

Segons un estudi de la UGT²²¹, fet públic el dia 11 d'agost de 2010, el 25% dels joves catalans²²² d'entre 16 i 24 anys ni estudia ni treballa (dades de finals del 2009), és a dir que es posa de manifest allò que a l'àmbit de la sociologia s'ha anomenat "generació ni-ni". I dins d'aquest grup, el 35,9% (55.300 joves) assenyala no tenir cap interès per sortir a cercar feina. Malauradament, la font consultada no aporta dades sobre el sexe d'aquests joves. Una altra dada interessant d'aquest estudi és que, del grup dels nois desocupats el juliol de 2010, el 94% té un nivell d'estudis no superior a l'ESO (inclou tant els que han acabat aquest cicle com els que no).

I tornant als migrats que van arribar del Marroc, cal tenir en compte que aquests encara que arribessin de molt joves, continuen comparant la seva situació amb la que tenien allà i que encara tenen els seus parents i amics, de manera que el balanç que fan sobre els canvis que ha sofert la seva vida acostuma a ser positiu. Però els fills d'aquests immigrants, lògicament, es comparen i compararan amb els seus companys espanyols i tenen les mateixes expectatives que la resta dels nois i noies de la seva generació. Així, doncs, caldrà veure quina és l'avaluació que fan de la seva situació personal i com reaccionen davant les diferents situacions en les que es puguin trobar.

Sobre aquest tema, Suárez-Orozco i Suárez Orozco paren atenció en el fet que una bona part dels fills d'immigrats (especialment els arribats a partir d'una edat que els permet recordar la seva vida a origen) comparteixen les aspiracions i ganes de treballar i de millora dels seus progenitors, mentre que d'altres (aquells que no tenen el referent de la vida que van deixar enrere els seus pares) veuen la cultura majoritària com la norma, es comparen amb la resta de la població i viuen les seves circumstàncies com marginació. (2003:26-27)

---

²²¹ Dades extretes del diari *La Vanguardia*, del dijous 12 d'agost de 2010.

²²² Soc conscient que els joves sobre els que parla aquests tesi viuen a les illes Balears, i no a Catalunya, però no semblaria que hi hagués gaire diferències en aquest tema entre aquestes dues Comunitats Autònomes.

Aquests autors diran: “*En vez de utilizar el patrón de sus padres, aplican las expectativas de la nueva sociedad sobre los estilos y la calidad de vida.*” (2003:154)

Així Suárez-Orozco i Suárez-Orozco parlaran de tres estils adaptatius dels joves fills de migrants: la fugida ètnica, l'oposició i la configuració d'una identitat bicultural. (2003:193) Mentre que en la primera els fills dels migrants, “*imitan y se identifican con la cultura dominante*”, en la segona, els joves se senten rebutjats i reaccionen fent el mateix amb la societat de destí i les seves institucions. Finalment, amb la tercera via, els joves prenen elements culturals d'ambdues cultures i, en general, aprofiten allò que els és útil de cada una d'elles. (2003:184) Els autors citen a Alejandro Portes que, sobre el seu propi estudi, diu:

“Cuando los jóvenes de la segunda generación ven bloqueadas sus aspiraciones a la riqueza y al estatus social, pueden unirse a las minorías nativas del centro de las ciudades, adoptando una postura de oposición a la sociedad blanca de clase media, sumándose a las actuales patologías urbanas”. (1993:2, citat per Suárez-Orozco & Suárez-Orozco, 2003:184)

Tal com apunten els autors, els joves que desenvolupen identitats oposidores mostrarien menor rendiment acadèmic i un major abandonament en els estudis. (2003:185)

Així, a la situació d'aquests nois que podríem definir “d'aculturats a la negativa”, s'hi afegeix un altre element, i és que malgrat que, tal com s'acaba de citar, ells tenen una percepció d'igualtat amb la resta dels seus companys espanyols i/o d'altres nacionalitats dins de l'escola, en el moment en què surten d'aquesta es topen amb la discriminació que els espera al carrer. L'escola no els prepara per a enfrontar-se amb la realitat que es trobaran en sortir-ne. La realitat és que al carrer, i en molts dels àmbits de la vida a la que els joves s'han d'inserir, es trobaran amb situacions de discriminació que els causaran frustració i que és probable que els creï un intents sentiment d'impotència. Impotència i frustració que des de fora poden veure's com una actitud d'apatia i de mandra. I si bé hi ha casos que demostren que aquesta condició pot ser superada amb esforç i ganes, no totes les persones tenen prou empenta i capacitat per a fer-ho.

Així, en contra d'allò que podria pensar-se, els conflictes entre pares i fills, podrien accentuar-se quan aquests van arribar de molt petits a destí, i no tant quan van arribar a la adolescència o pre-adolescència, tot i que aquests darrers joves serien, segons mostren altres estudis, els que viurien una situació més complicada al moment de la seva arribada.

Sobre les noies molt aculturades.

Per altra banda hi ha les noies, que segons les observacions segueixen un patró aculturació/ seguiment dels estudis molt diferents als dels nois.

Segons dades de Miquel Seguí un alt percentatge de les noies d'origen marroquí abandonarien els estudis en arribar a la secundària per dos motius principals: la influència dels imams sobre les seves famílies, que considerarien que els coneixements que transmet l'escola, així com el contacte amb la resta de l'alumnat, podrien ser contradictoris amb l'educació tradicional pròpia del seu país d'origen i, per altra banda, el fet que les noies continuen casant-se i prometent-se de molt joves, de manera que se les orienta i educa per a dur a terme la tasca de mestresses de casa i d'esposes, bàsicament. (2004:272) Aquestes dades sobre el major abandonament dels estudis per part de les noies immigrades marroquines no concorden amb les d'aquesta tesi, que en canvi tindrien el suport d'altres autors, com per exemple Colectivo loé (2002, 2003, 2004), Laura Mijares (2004) i Jordi Pàmies (2008).

Per una banda sembla cert que, tal com apunten els autors de Colectivo loé (2002), els immigrants deixen els estudis en un major percentatge que els espanyols una vegada acabada l'ESO. Tot i així, tal com assenyalen aquests autors, l'abandonament dels estudis en aquest moment és també alt entre la població autòctona. (2002:53 i 102).

Però precisament, tal com afirma Laura Mijares (2004:417) especialista en l'escolarització del fills i filles dels immigrants marroquins, tot i que les taxes d'escolarització dels marroquins tendeixen a disminuir en els estadis superiors

d'aquella, la presència de les noies en el Batxillerat seria lleument superior a la dels nois.

També Jordi Pàmies, al seu estudi sobre els joves d'origen marroquí a les escoles de la perifèria de Barcelona, observa que el nombre de nois és superior al de noies a la primària, a l'ESO i als cicles Formatius de grau mitjà, mentre que en el Batxillerat aquesta dada es capgira, esdevenint les noies les més nombroses. Observació que contradiu doncs aquella hipòtesi que apuntava que les noies marroquines abandonarien els estudis una vegada finalitzada l'etapa d'escolarització obligatòria per qüestions culturals i religioses. (2008:9,33)

Així, Colectivo loé aporta les següents dades sobre la taxa d'escolarització no obligatòria dels joves marroquins, que seria 20 punts menor a la dels joves autòctons en el tram dels 16 als 17 anys, 30 punts menor en el tram dels 18 als 20 anys; i 24 punts menor en el tram dels 21 als 24 anys. Per altra banda, i pel que fa a les noies d'origen marroquí de més de 15 anys, mostren una taxa 14 punts superior a la dels seus paisans. Trobant-se escolaritzades el 54% d'aquestes. (2003:6).

Tal com apunta Colectivo loé, el rendiment escolar i l'èxit o el fracàs acadèmic de l'alumnat d'origen marroquí té a veure amb els següents factors: l'edat d'arribada a destí (i per tant el curs al que s'incorporen), el grau de coneixement de la llengua de comunicació al moment de l'arribada, el grau d'integració de les famílies (pel que diuen penso que es refereixen més aviat al grau d'aculturació), el nivell cultural de la família, les pautes educatives familiars, el medi d'origen (rural / urbà). Així, els alumnes que arriben directament als cursos del cicle mig de l'ensenyament, i sense coneixement previ de la llengua de comunicació o amb poca escolarització al Marroc, tendeixen a anar endarrerits durant tot aquest cicle i fins el cicle superior. (1994:71-72, 80-81)

I és que, a part de les dificultats idiomàtiques, a l'espai de migració els joves es troben amb un sistema educatiu que els és absolutament aliè. Colectivo loé incideixen en les possibles diferències existents entre el model d'escola marroquí i el model espanyol, més autoritari i punitiu el primer i més d'acollida el segon. (1994:60)

Els mateixos autors apunten en un estudi posterior, que el 42% dels nois d'origen marroquí presentaria fracàs escolar, en front el 22% de les noies. I que aquesta taxa puja fins el 78% de mitja entre els alumnes marroquins que s'incorporen al nivell de l'ESO (83% dels nois i 67% de les noies). (2003:8-9)

Colectivo loé (2003:8) apunta que, en general, les noies tenen menys problemes de rendiment escolar, són més disciplinades i estudioses, surten menys de casa i s'involucren menys amb grups conflictius, que els nois (probablement influeix en això la mentalitat de les famílies marroquines, que donen més llibertat de moviments als fills que a les filles). Dades que coincideixen amb les observacions i conclusions extreïdes d'aquesta recerca.

Els resultats d'una enquesta feta per Colectivo loé a 242 famílies marroquines confirmarien que entre els alumnes de 16 a 20 anys s'observa una diferència de 14 punts entre les noies i els nois d'origen marroquí, a favor d'aquelles. (2004:419)

També Nouria Ouali (2003:77-78) i Jordi Pàmies (2008:31) fan referència a aquest fet i parlen del major èxit escolar de les noies (nascudes o arribades de petites a destí) en front l'abandonament escolar dels nois, tot i que Ouali assenyala que aquest èxit no es tradueix, en general, en l'obtenció d'un bon lloc de treball.

Jordi Pàmies, relacionant directament el bon comportament amb els bons resultats acadèmics, distingeix dos patrons dins del grup dels immigrants o fills d'immigrants. Per una banda hi ha els nois i noies que responen al model de comportament escolar esperat (en general associat a l'èxit acadèmic) i per altra banda els que s'identifiquen amb el conflicte i el fracàs escolar (tendint a mostrar-se especialment conflictius els joves nascuts ja a destí). Mentre que el primer grup està format per noies en la seva majoria, el segon ho està per nois, tot i que no exclusivament. (2008:31-32)

També Suárez-Orozco i Suárez-Orozco, com la majoria dels experts en immigració i escola, però sense centrar-se en cap col·lectiu concret, apunten que són les noies migrades o filles d'immigrants les que mostren un millor rendiment i les que dediquen més anys a la seva formació acadèmica. Aquests

autors assenyalaran diverses raons per aquest fet: en primer lloc, i degut al major control que exerceixen els pares sobre elles (en relació als seus germans), les noies veurien l'escola com un espai de llibertat i de possibilitat d'interacció social. Així, valorarien més positivament l'escola que els nois de la mateixa condició i s'interessarien en aprofitar-la el màxim possible (en intensitat i en temps). Una altra raó, segons aquests autors, seria la relació entre els joves immigrants i els seus companys i professors. Així, mentre que els professors, segons s'ha observat, ja d'entrada mostren majors expectatives en front el rendiment de les noies de col·lectius migrants (respecte al dels nois), també la pressió dels companys de classe afavoririen aquest fet, des de la reproducció de l'estereotip del noi conflictiu a l'aula, però respectat (precisament per això) per la resta de l'alumnat. (2003:142-144)

Pàmies constata que l'abandonament dels estudis abans dels 16 anys és poc freqüent entre els nois i noies d'origen marroquí, i a partir dels 16 anys és molt més alt entre els nois que entre les noies, especialment quan aquests tenien una trajectòria de fracàs escolar. Per altra banda, segons apunta Pàmies, les poques noies que opten per abandonar els estudis abans d'acabar l'ensenyament obligatori pertanyen a famílies que no han assolit un estatus gaire alt dins del grup i que estan poc integrades en el barri. (2008:32-33, 46)

Relació entre aculturació i èxit escolar.

Pel que fa a la possible relació entre aculturació i èxit escolar, a partir del seu estudi, Pàmies observa que serien els nois i les noies més aculturats els que mostrarien el percentatge més alt de fracàs i a l'inrevés. Així, especialment en el cas dels nois, els que mostren trajectòries de fracàs escolar són aquells que es troben més allunyats de la manera de fer i de les normes de la pròpia comunitat, els que menys observança religiosa mostren i els que tenen més *alteri* autòctons dins de les seves xarxes personals. (2008:50-51)

Suárez-Orozco i Suárez Orozco, al seu estudi sobre els fills d'immigrants als EEUU, apunten també que la taxa d'abandonament dels estudis entre aquest grup és més alta que entre la població autòctona. Però al mateix temps,

observen que el major temps de residència a destí no augmenta les taxes de millor rendiment acadèmic, ans al contrari. I fan referència a diversos estudis duts a terme en aquell país. Entre ells, el de Rubén Rumbaut i Alejandro Portes (1996)²²³ que, efectivament, mostra que es dona una associació *negativa* entre el temps de residència i la puntuació acadèmica. De manera que els que haurien arribat de molt petits o haurien nascut ja a destí, serien els que més baix rendiment mostrarien. (2003:20-21)

En definitiva, segons semblen mostrar la majoria d'estudis, als que s'afegeix aquesta tesi, un major grau d'aculturació es correspondria a un menor èxit acadèmic per als nois immigrants o fills d'immigrants, mentre que les noies amb un alt grau d'aculturació mostrarien una taxa d'èxit superior a la d'aquells.

Sobre nois i noies mitjanament aculturats.

Per altra banda, i tornant als nois, cal dir que seria el grup dels mitjanament aculturats (que en la seva majoria haurien arribat a l'adolescència o pre-adolescència) el que mostraria un percentatge més alt de seguiment dels estudis, tot i que la meitat dels nois assenyalen que ho deixaran en acabar l'ESO. Segons penso i he vist, es tracta dels nois que encara no estan prou aculturats com per seguir els patrons de comportament de la població autòctona, però prou com per a voler i poder aprofitar les oportunitats que els pot brindar l'obtenció d'una titulació acadèmica.

Un element important que seria propi d'aquells que encara no estan gaire aculturats és el manteniment del respecte cap a l'autoritat paterna sense possibilitats de discussió. Així, en els nois mitjanament aculturats hi coincidiria la possibilitat i la voluntat. La possibilitat de seguir els estudis, perquè tindrien prou coneixement de l'idioma i del mode d'ensenyament a destí com per a fer-ho, i la voluntat (tant pròpia com dels seus progenitors), perquè, segons el codi de comportament dels marroquins, l'acompliment del desig dels progenitors esdevé la norma, i com s'ha pogut veure durant l'observació participant, els

---

²²³ Portes, Alejandro & Rumbaut, Ruben G. (1996) *Immigrant America Portrait*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

pares dels joves immigrants els recomanen, en general, la finalització dels estudis obligatoris (com a mínim).

Gómez Crespo parla dels problemes vinculats al reagrupament familiar i incideix en les dificultats que comporta l'acomodació a la societat de destí per als joves pre-adolescents, a diferència de la situació que viuen aquells que arriben de ben petits i que ja es socialitzen a destí. Així, l'autora fa parlar l'atenció en la complexitat que implica moure's en tres plans diferents: familiar, escolar i social que els envien missatges contradictoris entre allò que veuen a destí i allò que van deixar a origen, però que encara tenen viu. De la mateixa manera que poden donar-se conflictes entre l'educació que reben a casa i la que reben a l'escola. (2004:226)

Tot i així, Gómez Crespo insisteix que la societat d'origen dels migrants també està en constant transformació i els darrers anys el Marroc ha sofert un canvi considerable, de manera que el xoc cultural dels darrers reagrupats no és el mateix xoc que van patir els reagrupats de fa dues dècades, per exemple. (2004:227)

Per altra banda, Suárez-Orozco i Suárez-Orozco afirmen que, afortunadament, la majoria dels joves fills d'immigrants assoleixen una identitat bi-cultural, combinant diferents aspectes de les dues cultures en què es mouen a diari. Diran:

“Estos niños consiguen unas competencias biculturales y bilingüísticas que pasan a formar parte de su sentido del yo. (...) Creemos que la creación de las identidades transculturales es el más adaptativo de los tres estilos. Preserva los lazos afectivos de la cultura de origen, pero permite que el niño adquiera las destrezas necesarias para desenvolverse de forma satisfactoria en la cultura dominante.” (2003:193-194)

Els trets que caracteritzen aquests joves són, segons els autors, el respecte per l'autoritat paterna i pels majors, l'acceptació de postures socials estrictes, l'interès per l'aprenentatge i els estudis i la interacció social amb membres tant del propi col·lectiu com de la resta de col·lectius que formen la societat de destí. A més, per a aquests joves, l'èxit acadèmic suposa una forma de gratitud pels esforços duts a terme pels seus pares en la migració. (2003:194)

Suárez-Orozco i Suárez-Orozco alerten sobre aquells que defensen la total aculturació dels nouvinguts, pels conflictes en les relacions interpersonals i per la pèrdua de cohesió social i d'autoritat paterna que això suposa, i diuen: “*La irreflexiva llamada a que los niños inmigrantes abandonen masivamente su cultura sólo puede traducirse en pérdidas, anomía y trastornos sociales*”. (2003:264)

El-Hariri (2003:48) es fa ressò que la major part dels treballs sociològics sobre els magribins mostren que aquests immigrants posen molt d'èmfasi en l'educació que reben els seus fills a destí i en l'èxit escolar d'aquests. Així, l'obtenció d'un diploma és vist com una oportunitat important d'ascens social per als fills, i per tant, per a tota la família.

També Colectivo loé (1994:15, 116, 117), Suárez-Orozco & Suárez-Orozco (2003:211) i Jordi Pàmies (2008:39) posen èmfasi en les expectatives de les famílies marroquines en l'educació dels seus fills a destí, ja que per a ells suposa l'única via de promoció social i professional. I assenyalen que, fins i tot quan els pares tenen un nivell baix d'estudis, aquests continuen valorant el paper de l'escola com principal medi d'inserció i d'ascens social.

Per altra banda, Colectivo loé posa èmfasi en el fet que durant molts anys (al llarg dels 90's) les estadístiques mostraven un major índex de nois marroquins que de noies marroquines a les escoles espanyoles. Això seria degut a la pauta migratòria masculinitzada dels marroquins, entre d'altres col·lectius, que tendiria a fer venir abans els fills que les filles. I segons dades extretes d'un estudi elaborat pel mateix Colectivo loé durant els cursos compresos entre el 1998 i el 2001, aquest fet seria especialment evident entre el grup de joves de 15 a 19 anys. (2003:4-5, 2004:418-419)

Sobre la pauta migratòria del col·lectiu marroquí, també Rosa Aparicio assenjala que es tracta del model tradicional segons el qual és l'home el que emigra primer, per portar-se posteriorment, i una vegada instal·lat, la família, i molt sovint els fills en primer lloc, i la dona i les filles més tard. (2004:397).

Així, tornant a aquesta tesi, cal tenir en compte que totes les noies entrevistades han arribat per la via del reagrupament familiar i, tal com s'ha vist, un percentatge important d'elles a una edat més avançada que la majoria dels nois. Aquesta dada és important perquè ens dóna una idea de les expectatives que els pares poden fer-se en un i altre cas.

Plans de futur dels joves.

A partir del treball de camp s'ha pogut constatar que les expectatives i plans de futur dels joves immigrants o fills d'immigrants de l'estudi són també ben diferents segons el sexe i l'edat d'arribada. Per una banda hi ha els nois, que semblen aculturar-se molt aviat en aquest aspecte i per altra les noies, que es mantenen sempre una mica més aferrades a la manera de fer del seu col·lectiu d'origen, segons les observacions. Com acabo de fer notar, els nois que van arribar ja a una edat avançada (més de 10 anys) acostumen a tenir clar que en acabar els estudis obligatoris els tocarà buscar una feina i seguir la forma de vida tradicional d'allà on van néixer. Però també hi ha els que van arribar de petits (o van néixer a destí). Aquests no mostren gairebé diferències amb la resta dels seus companys espanyols (alguns pensen en seguir els estudis, mentre que d'altres mostren més interès en deixar-los i en dedicar-se a les activitats més disperses, sense diferir en gairebé res als seus companys locals). Així, els nois d'origen marroquí de l'estudi, quan han arribat amb més de 10 anys, s'assemblen més en qüestió de plans de futur als nois de la seva mateixa edat del Marroc, mentre que els arribats a una edat menor s'assimilen a la resta dels nois espanyols.

Pel que fa a les expectatives de les noies també s'observa una certa diferència entre elles segons l'edat d'arribada, però aquesta no és tan important com en el cas dels nois (sempre més en contacte amb la resta de companys de tots els col·lectius). Les noies de la mostra estan en tots els casos molt més controlades per part de la família i del col·lectiu i, consegüentment, també més influïdes. Fins i tot les noies arribades a molt curta edat mostren expectatives molt d'acord amb la resta de les noies marroquines de la seva edat, residents al

Marroc. Només una diferència pot assenyalar-se, i és el fet que moltes de les noies arribades de petites o nascudes a destí, mostren una tendència molt clara a voler desenvolupar una carrera professional abans d'iniciar la seva vida matrimonial (que continua essent precoç fins i tot a destí). Encara que molt sovint aquesta intenció queda només en això, un desig, segons s'ha pogut veure. Però és en aquesta voluntat de prioritzar la carrera que es diferencien en certa mesura amb les seves parentes del Marroc (tot i que també allà s'està començant a sentir aquesta intenció d'allargament de la vida acadèmica i de desenvolupament professional). Per altra banda, assenyalar que la majoria de les noies arribades a una edat posterior als 10 anys, mostren una manera de pensar i uns somnis i desigs que no divergeixen gaire dels de les seves compatriotes residents al Marroc. Poques són les noies d'aquestes característiques de la mostra que presentin un alt grau d'aculturació pel que fa a plans de futur i expectatives. I aquestes poques són precisament les més marginades del col·lectiu, ja que l'aculturació en aquest sentit no sembla ser ben vista.

En la mostra dels joves, i per tal de fer l'anàlisi de les dades, es va distingir entre:

- Joves que haguessin superat l'ESO (acabar-la o seguir els estudis superiors).
- Joves que encara estiguessin a l'institut, però que expressin la seva voluntat de seguir els estudis.
- Joves que, havent deixat els estudis, no s'haguessin incorporat a cap activitat laboral.

Per a la contrastació d'aquesta hipòtesi, a part dels 19 joves d'institut de la mostra, es van tenir en compte les dades de 8 joves que ja no estudiaven però que encara vivien a casa dels pares (6 nois i 2 noies). Soc conscient que es tracta d'unes xifres molt reduïdes, però considero que tenen una certa validesa com contrastació i per a mostrar algunes tendències que poden tenir-se en compte per a contrastacions més àmplies i completes de cara a futures recerques.

5.3. Contrastació quantitativa i conclusions respecte a la hipòtesi.

Variables.

Les variables que es van tenir en compte per a la contrastació d'aquesta hipòtesi són les següents: Edat actual dels joves de la mostra, Via d'arribada dels joves, Temps a l'illa dels joves, Grau d'aculturació dels joves, Edat d'arribada dels joves, Estudis dels joves al moment de l'estudi, Curs finalització estudis oficials, Edat finalització estudis oficials, Intenció de seguir els estudis mes enllà de l'ESO, Treball dels joves, Situació dels joves en relació als estudis i la feina (variable que combina les variables anteriors i que descriu la situació laboral-acadèmica dels joves immigrants i fills d'immigrants)

Freqüències i Relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.

Recordo una vegada més que el 66,7% dels joves de la mostra tenien al moment de l'estudi 16 o 17 anys i només el 33,3% tenien una edat entre els 13 i els 15 anys.

La majoria dels joves va arribar a l'espai de migració per la via del reagrupament familiar. El 80% dels nois en front el 83,3% de les noies. A la mostra de Formentera els arribats per aquesta via eren gairebé la totalitat del grup, mentre que a Eivissa (on ja hi ha molts casos de fills d'immigrants nascuts a destí) ho eren el 66,7%. Això mostra la menor antiguitat del col·lectiu de Formentera.

El 80% dels joves de la mostra d'Eivissa portaven més de 10 anys a l'illa, mentre que a la mostra de l'illa de Formentera l'índex més alt de temps transcorregut a destí és el que comprèn entre els 4 i els 10 anys. També aquí

es torna a observar la major antiguitat dels nois/noies a l'illa d'Eivissa i, per tant, la també major consolidació del grup.

En segmentar per sexes, s'observa que la majoria de les noies ha arribat més tard que la majoria dels nois. El 58,3% de les noies va arribar amb més de 10 anys en front el 6,7% dels nois. El 53,3% d'aquests van arribar amb una edat compresa entre els 5 i els 10 i un 40% a una edat inferior als 5 anys. Així, el 93,3% dels nois van arribar a destí abans dels 10 anys, en front el 41,7% de les noies.

Per a la variable "Grau d'aculturació dels joves" es va treballar amb els indicadors anteriorment exposats. Aquesta variable suposa, com ha succeït anteriorment, una síntesi qualitativa en la que el coneixement de la investigadora i l'avaluació de les situacions és anterior al treball amb aquests nois i noies de la mostra per a la contrastació. És fruit de l'experiència anterior de la investigadora i del seu treball de camp.

A la mostra s'observa que els joves i les joves d'origen marroquí arribats per la via del reagrupament familiar o nascuts a destí, presenten un alt grau d'aculturació (el 74,1% d'ells es troba molt aculturat/da). Hi ha, però algunes diferències a citar: mentre que el percentatge de nois aculturats és molt més elevat que el de les noies (86,7% en front el 58,3%), també el percentatge d'aculturació és molt més alt a Eivissa que a Formentera (86,7% en front el 58,3).

El 55,6% d'aquests joves té intenció de seguir els estudis més enllà de l'ESO. El percentatge d'intenció de seguir és superior entre les noies (75%) que entre els nois (40%). No hi ha pràcticament cap diferència entre les dues poblacions de l'estudi en aquestes dades, però sí entre sexes. Així, és remarcable el fet que la intenció de seguir amb els estudis més enllà de l'ESO és molt superior entre les noies que entre els nois.

Segons les darreres dades estadístiques de l'INE²²⁴, corresponents al curs 2006-2007, el percentatge de noies és lleument superior al de nois a les Universitats espanyoles (noies: 54,2%).

Caldria fer un comentari sobre aquestes dades, i és que durant la primera etapa del treball de camp s'havia pressuposat que sortiria un nombre més alt de nois amb abandonament dels estudis i sense intenció de treballar. S'ha de dir que alguns que estaven en aquesta situació (tal com explicaven les seves mares amb preocupació) van tornar a reprendre els estudis o es van inscriure a algun curs de formació professional transcorregut un temps. La seva situació final és la que consta en els quadres de freqüències i trenca amb les primeres previsions. Per altra banda, tampoc s'esperava un nombre tan alt de noies amb intenció de seguir estudiant després de l'ESO i, sobre tot, que el percentatge fos tan diferent al dels nois.

Així, pel que fa a l'abandonament dels estudis, 8 joves els van deixar en acabar (o sense fer-ho) l'ensenyament obligatori, però 3 d'ells es van adherir posteriorment a algun tipus de tallers d'ocupació o de formació professional organitzada per l'administració local, autonòmica o estatal. De manera que, en realitat, només 5 van deixar els estudis definitivament i entre ells només hi havia una noia. Però és sabut que no es tracta d'una excepció dins del col·lectiu. Només un dels nois que van abandonar els estudis oficials va fer-ho abans de fer els 16 anys.

Pel que fa a la feina, cal dir que el percentatge de joves de la mostra que treballava és molt baix i, tal com era d'esperar, és més alt entre els nois que entre les noies. Dels 27 entrevistats només 6 treballaven. Tres d'ells només durant els mesos d'estiu i tots ells a l'illa de Formentera (un d'ells s'havia matriculat a un taller de formació ocupacional del Consell Insular durant el curs lectiu i els altres dos seguien amb els estudis oficials). Així, només tres treballaven de forma continuada (dos nois i una noia). La noia i un dels nois van deixar els estudis definitivament, mentre que l'altre noi treballava a la vegada que estudiava. Dels cinc que havien deixat per complet els estudis, només n'hi

---

²²⁴ Las cifras de la Educación en España. Estadísticas e indicadores. Edición 2009. Oficina de Estadística. MEPSYD, a: INE. *Mujeres y Hombres en España 2009*. p. 21.

havia dos que treballessin, de manera que n'hi havia tres que no duïen a terme cap mena d'activitat, ni laboral ni acadèmica.

Així, i per a sintetitzar, es pot afirmar que la situació més comú per als joves de la mostra en edat escolar (dels 12 als 17 o 18 anys) és estudiar, i la majoria desitja continuar fent-ho després de la ESO. Segueixen els estudis oficials (ESO/ Batxillerat) 8 dels 15 nois (53,3%) i 11 de les 12 noies (91,6%). Els estudis i el treball es combinen amb una certa freqüència i són realment molt pocs els individus que treballen sense estudiar o els que no fan ni una cosa ni l'altra.

Es van proposar les següents relacions entre variables:

- Edat d'arribada / Situació acadèmic-laboral dels joves.
- Edat d'arribada / Grau d'aculturació.
- Grau d'aculturació dels joves / Situació acadèmic-laboral dels joves.

Però en general, les taules resultants es mostren sense sentit per l'excessivament baix nombre de casos, de manera que la contrastació s'ha basat en el coneixement assolit durant l'observació participant i les freqüències de les variables i, només en alguns casos, en les dades quantitatives i l'anàlisi estadística, i en aquest cas s'assenyala.

Conclusions sobre la hipòtesi nº 5.

Segons les observacions dutes a terme i les dades quantitatives de les que es disposa, existiria efectivament una estreta relació entre el grau d'aculturació i l'edat d'arribada (atribuint, és clar, un grau d'aculturació més alt a una edat d'arribada més primerenca) i també entre el grau d'aculturació i l'actitud envers els estudis i la feina.

El 50% dels joves molt i mitjanament aculturats de la mostra (12 / 24) estudia i vol continuar estudiant. L'índex s'eleva fins el 100% quan es tracta de les noies molt i mitjanament aculturades (9 de 12 noies que hi ha a la mostra).

El grup dels **nois molt aculturats** és el més heterogeni. Dins d'aquest grup els casos es troben repartits entre les diferents categories d'activitat actual i expectatives, però només entre aquests nois s'observen casos d'inactivitat total (ni estudiar ni treballar).

Tot i el baix nombre de casos estudiats, hi hauria indicis per pensar que els nois immigrants (o fills d'immigrants) més aculturats presentarien la mateixa problemàtica que la població "autòctona" pel que fa a l'abandonament precoç dels estudis i a la manca de motivació per a la cerca d'un lloc de treball, que a la força hauria de ser de baixa qualificació.

Així, serien les **noies molt i mitjanament aculturades**, seguint el patró de la població autòctona, les que es mostrarien més disposades a fer l'esforç de seguir amb els estudis en un percentatge lleument superior al dels nois.

Per altra banda, cal dir que, entre els **nois**, seria el grup dels **mitjanament aculturats** el que mostraria un percentatge més alt de seguiment dels estudis, tot i que la meitat d'ells assenyalen que ho deixaran en acabar l'ESO. Es tracta dels nois que encara no estan prou aculturats com per seguir els patrons de comportament de la població autòctona, però prou com per a voler i poder aprofitar les oportunitats que els pot brindar l'obtenció d'una titulació acadèmica.

En el cas de les **noies** de la mostra són només les **menys aculturades** les que mostren en un alt índex d'intenció d'abandonament dels estudis.

Així, a mode de conclusió, podria parlar-se d'una possible tendència pel que fa a la intenció de seguiment dels estudis una vegada acabada la ESO. Hi hauria tres subgrups de joves segons el grau d'aculturació.

1. El dels joves molt aculturats que es trobarien gairebé dividits entre les dues respostes possibles: intenció de seguir (60%, bàsicament les noies) / intenció de deixar els estudis en acabar l'ESO (40%, dada que correspon sobretot als nois).
2. El dels mitjanament aculturats, que tendirien a interessar-se més els anteriors per completar els cicles formatius i per la continuació dels estudis (75%). Aquí però cal diferenciar entre els nois i les noies: mentre que els nois mitjanament aculturats es mostren més interessats en seguir els estudis que els seus compatriotes més aculturats, en el cas de les noies no s'observa cap diferència d'intenció entre el grup de les molt aculturades i de les mitjanament aculturades.
3. El dels menys aculturats, la totalitat del qual efectivament es decantaria per l'abandó en acabar l'ensenyament obligatori.

Així, la hipòtesi proposada, una vegada ampliada i matisada, podria considerar-se corroborada per a la mostra. Insistir, però, que, en tractar-se d'un nombre de subjectes tan baix, haig d'apuntar només la possibilitat d'una tendència, sense poder anar més lluny.

Capítol 8. Hipòtesis proposades sobre el grup d'estudi a l'espai d'origen i contrastació de les mateixes.

Les hipòtesis que segueixen fan referència a la mostra dels entrevistats al Marroc i van ser elaborades a partir del treball de camp a l'espai d'origen dels migrants, el nord marroquí.

Com al capítol anterior, l'esquema de presentació del contingut és el que segueix:

- a) Plantejament de la hipòtesi.
  - Definició i comentaris sobre els conceptes.
  - Preguntes d' investigació.

- b) Discussió qualitativa de la hipòtesi.

- c) Contrastació quantitativa i conclusions respecte a la hipòtesi.
  - Variables/ indicadores per a la contrastació de la hipòtesi.
  - Freqüències i Relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.
  - Conclusions sobre la hipòtesi.

Així, a continuació segueixen cinc temes que van suscitar un especial interès durant la recerca i que van conduir a la formulació de les darreres 5 hipòtesis d'aquesta tesi.

1. Les Remeses. Ús de les remeses i els seus efectes. (Hipòtesi 6)

Les observacions fetes a l'espai d'origen dels migrats àrabs marroquins de les illes Pitiüses mostren que en general els subjectes que emigren pertanyen a famílies mitjanament ben situades. Potser no es tracta exactament de classe mitja des del barem europeu, però sí que ho és pel nivell de vida mitjà dels marroquins. Pocs dels immigrants observats pertanyen a famílies sense recursos. En el cas dels subjectes de l'estudi, els membres de la família que romanen al Marroc acostumen a tenir la seva feina i a viure dels propis sous (en general modestos), tot i que és normal que l'immigrat, una vegada instal·lat i amb feina, enviï remeses més o menys periòdiques. No és habitual, a l'entorn dels subjectes entrevistats i/o observats, que emigrin els membres de les famílies més deprimides econòmicament. La migració suposa una despesa important i cal partir d'una suma estalviada o d'un préstec que difícilment aconseguen els que de menys disposen. Així que, segons allò observat, es confirma la idea que no migren els membres de les capes socials més deprimides, sinó els de les classes mitges o mitges baixes.

Abad incideix en el mateix fet i ho extrapola als països emissors. Així dirà:

“no emigran más los países más pobres, sino los que han iniciado ya un grado de desarrollo, y no emigran más las clases más pobres, sino aquellas que cuentan con recursos mínimos para hacer frente a los gastos de la migración”. (2010:64)

Això també pressuposa que els familiars (pares, germans,...) no tenen una necessitat vital de les remeses, tot i que quan aquestes arriben ho agraeixen. Un altre tema són els que deixen dona o fills a origen. Aquests, com és de suposar, envien en remesa una part important del seu sou tan bon punt s'ho poden permetre. Si hi ha un tret que comparteixen tots els homes marroquins

amb els que s'ha mantingut contacte durant el temps de l'estudi és la idea que, abans que res, s'han de fer càrrec de la dona i els fills.

Els canvis que poden esdevenir al si de les famílies arran de l'arribada de remeses poden ser bàsicament les millores domèstiques i l'augment del consum o de la qualitat dels productes de consum. Segons les observacions fetes, entre els familiars que reben diners no es dona el cas d'individus que puguin arribar a deixar la feina o abstenir-se de cercar-la. Tampoc és habitual la creació de negocis per a benefici directe de la part de la família que roman al Marroc. Els membres de la família que resten a origen es beneficien de l'estatus dels seus familiars migrats i, per altra banda, s'aferren a l'esperança de seguir-los més endavant. Però tot això es veurà amb més detall a continuació.

1.1. Plantejament de la hipòtesi.

Mentre que el projecte migratori dels àrabs marroquins de les illes Pitiüses es concep en el seu inici com un projecte familiar, i per tant col·lectiu, a mesura que passa el temps i que el migrat es va acomodant a destí, aquest projecte passa a ser clarament individual o passa a implicar només a la família nuclear (gairebé sempre creada a destí, però a partir del reagrupament familiar).

El migrat, a partir del moment en què s'ho pot permetre, i fins i tot abans d'haver obtingut un cert èxit a destí, passa un temps enviant remeses (mai gaire quantioses) a la família. Però, de seguida que forma la seva pròpia unitat familiar a destí, deixa de fer-ho de forma periòdica, per anar mica a mica desvinculant-se de l'economia de la part de la família que resta a origen. Amb la compra de béns immobles a origen i amb l'ús d'aquests de forma particular acaba de definir la independència del seu nucli familiar.

Definició i comentari de conceptes.

Projecte familiar / col·lectiu. S'entén que tota la família i a vegades altres membres de la comunitat (veïns, parents,...), han donat suport al projecte del migrant, ja bé amb diners, amb informació o amb contactes útils per a dur a terme el viatge i/o a l'espai de migració. A demés, els migrants sistemàticament s'emparen en la cadena migratòria. Marxen essent part d'aquesta i amb el suport d'altres que van partir abans. De la mateixa manera, ells a la seva vegada, recolzaran el posterior viatge de familiars, parents o veïns.

Projecte individual. El migrant passa a actuar de forma individualista versus el mode de fer propi de l'espai d'origen, és a dir, amb prioritització del benestar grupal o familiar sobre el benestar personal i individual. En aquest context, equival a actuar de forma que la major part dels beneficis materials de la migració afectin només directament a la família nuclear quan aquesta ja està formada o que s'utilitzin per a la creació d'aquesta. Equivaldria a no enviar remeses o deixar de fer-ho aviat i utilitzar tots els guanys i estalvis en inversions en benefici propi i de la seva família nuclear exclusivament. Tal com detallaré més endavant, la família extensa ho tolera bé perquè, per una banda els progenitors es beneficien de la pujada de l'estatus dels seus descendents migrants i de determinades millores domèstiques, i per altra, els germans/es, nebots/des, etc. esperen poder ser els següents en migrar, seguint el camí obert pels seus familiars.

Èxit a destí: Al Marroc es tendeix a associar l'èxit del projecte migratori amb l'assoliment d'una feina estable o la creació d'un negoci propi, l'obtenció d'un habitatge de lloguer fix (o amb contracte per a cinc anys) i que aquest estigui en unes mínimes condicions d'habitabilitat (en general per a ells i elles és important haver pogut transformar l'habitatge de manera que hi hagi un saló a l'estil marroquí per a rebre les visites), la compra d'un automòbil prou gran per a viatjar al Marroc per les vacances i l'estalvi per a les importants despeses que suposen aquestes i, finalment, haver pogut dur a terme l'adquisició d'immobles o de terrenys a l'espai d'origen per a ús propi o per a fer-hi negoci.

Preguntes d'investigació.

Les qüestions que es van tenir en compte en relació a aquesta hipòtesi i per a la seva argumentació fan referència a: els parents que resten a origen al moment del treball de camp, el suport rebut pels migrats per dur a terme el seu projecte migratori, la compra d'immobles a origen, l'ús dels immobles adquirits a origen, la forma i la periodicitat de l'enviament de remeses i variacions, els destinataris (receptors) de les remeses, el destí (finalitat) que tenen de les remeses, els canvis en la vida dels membres de la família a origen (pares i germans/es que romanen a la llar familiar, i si és el cas: dona o marit i fills/es) atribuïbles als processos migratoris, el treball dels membres de la família que romanen al Marroc al moment del treball de camp, el valor de les remeses per a la família que les rep a origen i el modus vivendi dels membres de la família que resten a origen al moment del treball de camp.

1.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi.

Tal com assenyala Abad, si bé l'acte de migrar és en si mateix un acte individual, ja que és un home sol o una unitat familiar la que migra, és en el si de la família que es pren la decisió de dur a terme el projecte migratori. (2010:57)

Així, segons Azagra, la decisió de migrar és massa traumàtica i massa condicionada pel context d'origen per a ésser considerada individual. (2010:103)

Per una banda, i malgrat que la protagonitzi un sol individu, cal pensar en l'abast familiar i/o grupal dels beneficis. I per altra, s'ha de tenir en compte que la decisió final de la marxa és motivada no només per l'efecte crida que pugui tenir en l'individu l'ostentació d'aquells que ja viuen a destí, sinó que el factor definitiu, penso, és la frustrant situació que viu a diari el potencial migrant. Així,

segueixo Azagra quan afirma que realment és la situació a origen i, per tant, la mateixa comunitat la que empeny l'individu a marxar. (2010:103)

Per altra banda, caldria insistir en el fet, ja citat, que els marroquins emigrats, tal com determinats autors assenyalen i contràriament a allò que se sol pensar, no són, en general, els individus més desesperats i econòmicament deprimits de la comunitat. Els àrabs marroquins que emigren a Europa (com a mínim els originaris de Xauen i de la regió de Tànger, Larraix i Tetuan) són individus amb un cert poder adquisitiu al seu país d'origen (encara que aquest equivalgui a un poder adquisitiu baix a destí) sense el qual els seria impossible la realització del seu viatge i posterior instal·lació. No voldria donar a entendre que es tracta de gent ben situada, tal com nosaltres ho entenem, ni que la decisió d'emigrar sigui un mer caprici, ja que no és així en absolut. Més aviat em refereixo a la situació de tenir les necessitats bàsiques cobertes (menjar, habitatge familiar,...) i de disposar de suport familiar i grupal en tots els aspectes de la vida. Els individus que emigren poden sobreviure a origen, però prenen la decisió de marxar amb la idea de poder millorar les pròpies condicions de vida (i de partida també les de la seva família, tot i que amb el temps aquesta idea es redueixi a l'enviament de remeses només durant el període inicial), i sobre tot, amb la il·lusió del desenvolupament personal i de la promoció professional. Cal tenir en compte que el Marroc actual continua estancat quant a donar feina als professionals i que els joves, sistemàticament, expressen frustració i sentiment d'impotència.

Així doncs, els immigrants originaris de Xauen i de la regió Tànger – Tetuan, envien remeses a la família des del moment en que s'ho poden permetre (és a dir des que comencen a tenir guanys) i només fins que formen una família i aconsegueixen reagrupar-la. A partir d'aquest moment s'entén que necessitaran del sou complet per a mantenir aquella a destí. Les observacions mostren que, en general, aquest lapsus de temps és molt curt i que les remeses no són ni regulars ni gaire elevades tampoc durant aquest període. I atenció, que amb això no es pretén treure importància a les remeses enviades pels migrants marroquins, que en el seu conjunt suposen gairebé el 10% del PIB

del Marroc²²⁵ i són, segons Iñigo Moré (2004:132), la tercera font de divises del país (per davant del turisme i de les inversions estrangeres).

Les remeses dels immigrants originaris de Xauen i de la regió de Tànger - Tetuan no acostumen a suposar l'únic modus vivendi dels membres de la família que resten a origen, sinó que suposen un complement al sou del/a cap de família o un ajut puntual. Poden ser enviades com una aportació per a despeses extres o en forma d'obsequi ocasional per a determinats membres de la família. En un alt percentatge dels casos, les remeses es destinen a la compra de béns domèstics no indispensables per a la subsistència familiar, al finançament de cerimònies (casaments, festa del nen,...) o a les compres extraordinàries de cara a les festes religioses (compra del xai, compra de material per a l'elaboració dels pastissos, compra de vestits de festa,...). Durant l'observació participant no s'han constatat casos en els que les remeses financessin o ajudessin a finançar l'educació bàsica de germans, nebots, etc. (tot i que molts altres estudis parlen d'aquest fet) però sí que hi ha algun cas de finançament de medicaments.

També Gerard Fay i Ansaf Ouazzani, a partir de les enquestes dutes a terme pel seus respectius estudis a la regió Gebal-la, arriben a la conclusió que tot i que els lligams amb l'espai d'origen es mantenen actius, els fluxos econòmics que generen són molt modestos. Tal com apunta Fay, aquests suposen un ajut per a les despeses de la vida diària de les famílies dels migrants, però no els permeten la inversió. (1993:90)

Ouazzani incideix en el fet que les remeses s'aturen una vegada que els migrants han establert la seva pròpia família a l'espai de migració, ja que els sous no els permeten (1993:105)

Quan tornen per les vacances, apunten ambdós autors (i també s'ha pogut contrastar durant el treball de camp), els migrants porten regals, sovint en forma de petits electrodomèstics. Passen tres o quatre setmanes a l'espai d'origen i marxen carregats amb els productes que s'extreuen de la terra familiar (oli,

---

²²⁵ Més concretament es tracta del 9.5%, segons dades de l'any 2001 de: UNCTAD. Handbook of Statistics, citades per Moré (2005:20). També cal dir que les remeses enviades pels marroquins van caure el 2008 (un 7% en relació a l'any anterior) per primera vegada. Moré (2004:133)

olives i fruits secs). D'aquesta manera, Ouazzani (1993:105) i Fay (1991:351) afirmen que les poques aportacions dels migrats a la seva família que resta a origen no compensen el consum que fan a la llar familiar durant les seves estades a origen i els productes que se'n emporten a la seva marxa.

Tant Fay com Ouazzani (1993:107) arriben a la conclusió que els lligams i els intercanvis que es mantenen entre els migrats i la seva regió d'origen són més del terreny de les relacions humanes i familiars que del terreny econòmic. Fay dirà: "*les échanges entre les émigrés et leurs familles restent pour l'essentiel de l'ordre des relations humaines: accueil, services rendus, introduction des ruraux en ville.*" (1993:90)

Tot i així, autors com Charef (2003:12-15) assenyalen que les remeses suposen un dels pilars bàsics de l'economia i de la societat marroquines. Segons aquest autor, una part important d'aquestes remeses va destinada a la subsistència de les famílies dels emigrats (un terç segons les dades d'aquesta tesi). Aquesta entrada de diners fa que augmenti el consum d'aquestes famílies i, segons les enquestes dutes a terme i citades per aquest autor, es destinen especialment a la compra d'equipament domèstic, com poden ser els grans electrodomèstics, la televisió, la parabòlica, el cotxe,... és a dir, a objectes que posen de manifest l'èxit dels emigrats.

Així, Lacomba explicarà que si en el pla social l'emigració fa accelerar les migracions internes camp-ciutat, en el pla cultural l'exteriorització de l'èxit de la migració causa un efecte desmoralitzador entre la població que roman a origen. Lacomba creu que aquest anomenat "*efecte demostració*", seria un mecanisme de compensació dels migrats, i sobre això citarà el text de Zaky Daoud²²⁶, amb el que estic plenament d'acord i que diu:

"A pesar suyo, el emigrante se ve conducido a vivir en la apariencia. Invierte primero en lo que se ve: la televisión, la radio, el coche, los sanitarios y la higiene a continuación. Esta compensación, que roza en ocasiones el despilfarro, es un símbolo del éxito, una revancha sobre la dureza de las condiciones de vida, y, para la familia, la razón de la ausencia" (Daoud, 1997:65, citat per Lacomba, 2004:189).

---

²²⁶ Daoud Z. (1997) *Marocains des deux rives*. Paris, Les Editions de l'Atelier.

I Lacomba incideix en el fet que aquesta actitud dels migrats provoca canvis desestabilitzadors a la societat d'origen, ja que els no migrants cerquen d'imitar els migrats i es creen nous valors i noves pautes de consum i de comportament. (2004:189).

Per altra banda, cal dir que l'estalvi de les famílies migrades d'origen marroquí és més que considerable. Gràcies a aquest els migrats aconsegueixen sobreviure a destí, a la vegada que envien remeses i inverteixen per a la seva jubilació. Autors com Berriane (2004a:25) i Eguren (2004) es fan ressò d'aquesta capacitat d'estalvi. Així, Eguren apunta que els marroquins estalviarien entre el 6 i el 8% del seu sou anual mig, segons un estudi dut a terme el 1999 per l' *Instituto Universitario de Estudios sobre Migraciones*, de la Universitat Pontificia Comillas. A més, segons aquest autor, les famílies que més estalvien serien les que tenen uns ingressos per sota del sou mig anual. (Eguren, 2004:53)

La major part dels migrats d'origen marroquí tendeixen a invertir a origen en el terreny immobiliari i del sòl, sia en habitatges per a residència temporal pròpia o en habitatges de lloguer. En general acostumen a comprar un terreny i a fer-se construir una casa unifamiliar o, si poden, un edifici de pisos per a poder fer-hi també negoci. Els beneficiaris d'aquestes inversions són, en la totalitat dels casos observats, els mateixos emigrats, tot i que pot donar-se el cas que els progenitors i/o germans en facin ús de fruit durant les estades dels emigrats o durant les seves absències (aquest cas no és tan comú).

Lazaar (1992:124) assegura que en els barris construïts pels marroquins residents a l'estranger la majoria dels habitatges només estan ocupats durant un o dos mesos a l'any. I apunta que els MRE no acostumen a treure rendiment (per la via del lloguer) dels seus habitatges per l'absència de dispositius jurídics clars en tema de contractació de lloguers que assegurin els drets dels propietaris. Així doncs, els propietaris d'aquests habitatges prefereixen deixar-los tancats o gairebé inutilitzats abans d'arriscar-se a perdre-hi els seus drets.

I és que la majoria dels autors consultats sobre aquest tema es fan ressò de la importància de les inversions immobiliàries a origen per part dels migrats

marroquins. Així, autors com M'hamed Lazaar (1992:117) i Mohamed Berriane (2004:25) no només incideixen en la preferència dels migrats a l'estranger per la inversió en propietat immobiliària i en el sòl, sinó que també ho fa en la tendència d'aquests a invertir en immobles a les capitals de la seva regió d'origen, de manera que els seus familiars migren de la ruralia a la ciutat, amb el conseqüent èxode rural que això suposa.

Natàlia Ribas (2004:220) al seu estudi sobre les famílies tangerines amb membres emigrats, afirmarà "*la vivienda es siempre la inversión principal del emigrante*" (2004:228).

També Charef apunta que una part de les remeses (la principal i més important) va destinada a aquesta inversió. No es tracta d'una inversió immediata, sinó que es du a terme per etapes i demana el sacrifici i l'estalvi de molts anys per part de tota la família a destí. Tal com assenyala aquest autor, l'adquisició d'un habitatge a l'espai d'origen té un component simbòlic i social importantíssim, ja que per una banda mostra l'èxit del migrat als seus compatriotes, i per l'altra encarna la seva presència a origen, malgrat la seva absència. (2003:12-15)

Eguren, fent referència al mateix tema, incideix en la preferència dels rifenys emigrats per la compra d'un terreny on construir una casa de tres o quatre plantes, per tal d'acollir-hi amics i coneguts, en una mostra de la seva hospitalitat i evident èxit. (2004:53)

Charef es fa ressò d'una enquesta duta a terme a França el 1996, els resultats de la qual mostren que el 70% dels homes marroquins migrats i el 100% de les dones expressen la intenció d'invertir en el sector immobiliari a l'espai d'origen²²⁷. (1999:48)

Per altra banda, només alguns dels migrats marroquins més exitosos pensen en muntar, a la vegada o després de la inversió immobiliària, algun negoci de tipus serveis. Però al llarg del treball de camp no s'ha observat cap cas de migrat que hagués arribat a dur a terme aquest projecte. Un dels subjectes

---

²²⁷ Estudi dut a terme pel BVA (Institut francès d'estudis de mercat i d'opinió) en sol·licitud de la Délégation Générale de la Banque Populaire.

observats (l'entrevistat nº 10) va prendre la decisió de muntar una cafeteria perquè la gestionés el seu fill que no semblava sortir-se'n a destí (ni volia estudiar, ni volia treballar), però es tracta encara d'un projecte i sembla ser més aviat una forma d'incentivar el fill a que s'espavili a destí.

Així, coincideixo amb Lazaar (1992:125) i amb Mohamed Charef (2003) quan assenyalen que les inversions en altres sectors econòmics, més enllà de l'immobiliari, no són habituals ni acostumen a ser de gran envergadura. Segons Charef, quan es fan, en general es tracta de petits negocis associats a altres de més importants a l'espai de destí. (2003:12-15)

Altres autors, però, han aprofundit en el tema de les inversions productives dels migrants marroquins i les han cercades allò on s'han dut a terme. Mohamed Berriane i Atmane Hnaka (2002:117-175) dirigeixen un interessant estudi sobre els empresaris migrants del Marroc i arriben a la conclusió que els marroquins, tot i l'heterogeneïtat del col·lectiu migrant, poden ja considerar-se allò que s'ha vingut a anomenar "actors locals" pel seu paper en la dinamització de l'economia de les seves regions d'origen, en alguns casos amb resultats força significatius i en d'altres trobant-se encara en procés d'arribar a ser-ho, en funció de l'antiguitat de la migració de cada una de les regions. Berriane i Hnaka parlaran de tres regions ben diverses del Marroc, per la seva situació geogràfica, econòmica i especialment pel procés migratori que han viscut: el Soûs, de tradició migratòria cap Europa de més d'un segle; el Rif oriental (amb una migració cap Europa una mica més tardana, però molt nombrosa) i la regió de la plana de Tadla, amb una migració molt més recent. Així, tal com mostren aquests autors, els migrants marroquins, potser no tan emprenedors a nivell empresarial com els migrants d'altres països, desenvolupen negocis productius al seu país d'origen de diversa índole i importància, però molts d'ells, sobre tot aquells grups (com els dels Soûs) que porten ja molts anys a Europa, ja ho han fet abans a destí (comerços, restaurants, pastisseries, petites empreses de construcció, d'artesania, de transport o d'importació-exportació,...), i el negoci a origen esdevé un complement al primer, una manera de rendibilitzar els viatges entre un espai i l'altre, o una forma d'inversió per afavorir la part de la família que resta a origen. L'estudi dirigit per Berriane i Hnaka apunta que a la regió del Soûs, a l'anomenat Gran Agadir, els migrants que retornen una vegada

jubilats (o sense arribar a retornar mai del tot) munten comerços, empreses de serveis (de transport de mercaderies o de viatgers, etc.), i fins i tot establiments hotelers. Els rifenys, al Gran Nador, es decanten sobretot per la inversió immobiliària (71%), però també, encara que en menor mesura, per les activitats comercials de caire il·legal (contraban) i, en alguns casos particulars, per iniciatives hoteleres i comercials de gran envergadura. Finalment els migrats de la regió de Tadla, han començat ja a muntar xarxes comercials entre l'espai de destí i el d'origen, especialitzant-se en la importació d'articles d'ocasió i de cotxes de segona ma. Cal dir que en aquesta regió també s'hi duen a terme inversions al medi rural, bàsicament en la modernització del sector agrícola.

Per altra banda, Guarnizo explicarà que mentre que alguns autors argumenten que les remeses contribueixen poc al desenvolupament dels països d'origen, d'altres en fan un balanç clarament positiu:

“Todos estos autores coinciden en señalar los efectos multiplicadores positivos de las remesas, tanto directamente en inversiones productivas (creando nuevos negocios) como indirectamente (expandiendo el consumo), incluso en el caso de gastos superfluos como jaranas y celebraciones.” (2004:63)

Però més endavant també assenyalarà que la majoria dels estudis sobre les remeses mostren que la major part d'aquestes es destinen al consum de béns de subsistència, de béns domèstics durables i no durables i a altres despeses de la llar, i només una petita part a la inversió productiva. (2004:65).

En resum, allò que es desprèn de les observacions dutes a terme i de les lectures d'autors experts en el tema, és que, sobretot, les remeses es destinen al consum dels membres de la família que resten a origen i a la compra d'un habitatge, i gairebé mai a les inversions productives.

1.3. Contrastació quantitativa i conclusions respecte a la hipòtesi.

Indicadors.

Per a la contrastació d'aquesta hipòtesi s'han considerat els següents indicadors:

- Compres d'immobles a l'espai d'origen. Ús que se'ls dona.
- Creació de negocis. Quan en hi ha, qui se'n beneficia? I mentre el/s immigrants estan a destí, qui els gestiona i qui en treu algun benefici?
- Destí de les remeses als familiars: consum de béns no durables (aliments, etc.), sanitat, educació,...
- Canvis econòmics i de qualitat de vida per als membres de la família que romanen al Marroc (millors domèstiques, canvis de feina, etc.). Quan hi ha hagut canvis: des de quan s'han donat? Poden atribuir-se aquests a l'arribada de remeses? Hi han tingut alguna influència els familiars emigrats?
- En el cas que no hi hagi hagut canvis: continua havent-hi intenció de migrar per part dels membres de la família que resten a origen?
- De què viu la part de la família que resta al Marroc?

Freqüències i Relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.

El 66% dels entrevistats al Marroc tenen allà els seus progenitors i germans, entre d'altres parents, mentre que només el 5,7% hi té el cònjuge i els fills/es.

El 86,8% dels entrevistats (46 de 53) afirma haver rebut suport de la família per tirar endavant el seu projecte migratori. El percentatge s'eleva fins el 100% en les dones, que, en general, arriben per la via de reagrupament. Els homes que no han tingut suport acostumen a ser els que més temps porten a destí, i que

van arribar quan encara no s'exigia el visat d'entrada i quan les anades i vingudes eren molt menys complicades i costoses.

El 64,2% dels entrevistats (34 de 53) ha adquirit immobles, el 56,7% dels homes i el 74% de les dones. S'entén que, dins de la mostra, aquestes darreres arriben a destí quan el marit ja hi porta un temps considerable com per estar-hi ben instal·lat i per haver estalviat alguns diners. En el 100% dels casos de dones entrevistades de la mostra amb habitatge de propietat, la compra s'ha dut a terme en conjunt amb el marit (tot i que ella pot considerar-se propietària, l'habitatge acostuma a estar en nom d'ell, però no sempre). Cal deixar clar que la gran majoria dels entrevistats que encara no han comprat, assenyalen que pretenen fer-ho en el futur.

La major part dels immobles adquirits pels migrants es destinen a l'ús propi particular durant les estades de les vacances. No hi ha cap cas d'ús per negoci de forma exclusiva i només el 17,6% ho fa per lloguer només quan no els utilitza (en 4 dels 6 casos es tracta de propietaris de varis habitatges que inverteixen en el lloguer dels pisos que es destinaran als fills en el futur).

El 41,5% dels subjectes de la mostra que diu enviar remeses en forma de diners, ho fa només de forma ocasional. Entre els homes entrevistats, només el 26,7% envia remeses periòdicament, mentre que el 36,7% ho fa de forma ocasional i un altre 36,7% ho ha deixat de fer o no ho ha arribat a fer mai. En les dones reagrupades l'enviament de remeses sembla ser lleument més freqüent al dels homes, però tal com s'extreu de l'observació participant, sempre es parla de xifres inferiors a les citades pels homes sense família reagrupada. Cal tenir en compte que aquestes sumes de diners estaran en relació al també inferior estalvi dels migrants a partir del moment del reagrupament familiar.

En general, les remeses les rep només la part de la família més propera: en primer lloc la dona (o marit) i els fills/es, quan en hi ha (a la mostra el percentatge d'aquest cas és molt baix però és sabut que la tendència és aquesta), i en segon lloc (o en primer quan es tracta d'homes i dones solters/es): progenitors i germans/es menors d'edat. Només ocasionalment els receptors són avis, oncles,... però en aquests casos, sempre com obsequis

puntuals. La totalitat dels àrabs marroquins de l'estudi assenyala que va rebre suport dels familiars directes (pares o germans/es) o que es va apanyar amb el propi estalvi per tal de dur a terme el seu projecte migratori. Quan és així acostumen a recalcar-lo amb molt orgull i ho deixen molt clar. És així que les remeses no acostumen a tenir altres receptors.

El destí de les remeses queda repartit de la següent forma: 27% per a consum de subsistència, que sumat als 2,7% de sanitat suposa gairebé un terç del destí de les remeses, 29,7% per a consum de béns domèstics menys necessaris per a la subsistència i 37,8% per a celebracions i regals de prestigi, que sumats al 2,7% de varis (cursos de llengües, préstecs per migració, etc.) suposen el 40,5% del destí de les remeses.

Els entrevistats assenyalen com a canvis més destacats en la vida de la família a origen, atribuïbles als processos migratoris, les millores domèstiques en un 73% (73.7% segons els homes i un 72.2% segons les dones).

La major part de les famílies dels migrats de la mostra tenen la seva pròpia entrada de diners, aliena a les remeses. Així, 16 dels 19 caps de família d'aquestes unitats domèstiques al Marroc, que es troben en edat i condicions per a treballar, tenen una feina remunerada. Per altra banda, 18 caps de família (el 48,6%) ja són massa grans per a treballar o no estan en condicions de fer-ho. S'ha observat que, en general, els pares dels migrats de la mostra estan laboralment actius o estan jubilats. Això donaria suport a la idea que una bona part dels transmigrants no provenen de les famílies amb una situació més marginal.

De les 37 famílies que reben remeses en forma de diners (encara que sia molt ocasionalment), el 27% assenyala que les necessita per a la subsistència, el 37,8% les agraeix com un ajut que els permet augmentar el consum i viure més desofegadament, i el 35,1% les rep només a mode d'obsequi.

S'observa que ben poques són les famílies que viuen única i exclusivament de les remeses dels seus familiars emigrats, tot i que aquestes suposin un complement important i necessari per als seus sous. Així, el 50.9% de les famílies dels entrevistats viu de la feina d'algun/s dels membres que resten a

origen (amb les remeses només com a ajut puntual), mentre que només un 5.7% ho fa de les remeses exclusivament i un 43.4% amb les remeses com a complement habitual del sou d'algun/s dels membres de la família.

Aquesta hipòtesi s'ha contrastat a partir de les freqüències citades i del coneixement assolit al llarg del treball de camp, ja que els creuaments entre variables es feien innecessaris davant de tantes dades concretes. A continuació es detallen les conclusions a les que s'ha arribat a partir d'aquesta anàlisi.

Conclusions sobre la hipòtesi nº 6.

Així, es confirma que la major part dels migrats de la mostra va rebre suport familiar per tal de dur a terme el seu projecte migratori i que una part important d'ells ha comprat algun immoble a origen (la totalitat dels que no ho han fet pretén fer-ho en un futur no llunyà). Per altra banda, l'ús que donen majoritàriament a aquests habitatges és el propi per a les vacances i per a passar-hi temporades llargues de cara a la jubilació. Els que han pogut adquirir més d'una propietat pensen en el lloguer i en la futura donació als fills. No acostumen a dur a terme inversions productives i, en l'únic cas observat, el benefici és únicament per a la família nuclear del propietari.

Un terç dels entrevistats de la mostra envia remeses periòdicament a les seves famílies i en general els receptors són els cònjuges i fills/es (quan estan casats) o els progenitors i els germans que encara viuen a la llar familiar (quan els migrats romanen solters). Les remeses que envien no són molt quantioses i es destinen en parts similars al consum (27% béns de subsistència, 29,7% béns domèstics no necessaris per a la subsistència) i al finançament de celebracions i regals de prestigi (37,8%).

El 50,9% de les famílies dels entrevistats viu bàsicament del sou d'un o varis dels seus membres a origen. Mentre que el 43,4% de les famílies afirma que

compta amb les remeses puntuals o regulars dels seus familiars emigrats per a poder completar el sou, el 5,7% viu de les remeses única i exclusivament.

Així, de les famílies que reben remeses, el 27% depèn totalment d'aquestes per arribar a final de mes (encara que tinguin altres ingressos), el 37,8% dels que les reben les utilitzen per a despeses extres (encara que les rebin regular) i el 35,1% les reben a forma d'obsequi.

Aquestes dades corroboren la hipòtesi plantejada al principi d'aquest apartat, però a partir d'aquesta van sorgir una sèrie de qüestions també interessants que s'aborden a continuació.

2. Temes sorgits arran de la Hipòtesi nº 6.

2.1. Reacció del grup de reciprocitat davant l'individualisme dels migrats.

Pel que fa a la qüestió, que ja s'havia plantejat durant el projecte de tesi, sobre quina és la reacció del grup de reciprocitat, o l'opinió en general a origen, sobre l'actitud individualista dels migrats que van assolint èxit a destí, cal admetre que, en principi, aquesta investigadora no ho tenia gaire fàcil perquè les famílies li expressessin el seu possible enuig o ressentiment cap als seus familiars emigrats (si és que aquest existia), ja que arribava a elles sistemàticament de la ma dels seus fills, filles o germans/es. Ara bé, ni tan sols en els casos en els que el nivell de confiança que es va assolir amb els familiars que romanen al Marroc va superar el que es tenia amb la persona emigrada (cas de la família dels entrevistats nº 32 i 101), es va detectar que cap membre de la família resident a origen expressés queixes cap a ells. Cal insistir en el fet que els membres de la família que romanen al Marroc no estan tan desesperats en la qüestió de les necessitats bàsiques com ho estan en la vessant psicològic- emocional- intel·lectual. El seu país els pot oferir aliments

de qualitat i una forma de vida tradicional que cobreix les seves necessitats bàsiques, però no els permet acomplir cap de les seves expectatives culturals, d'ascens social o de promoció professional –laboral, que està reservada només per a les classes mitja alta i alta (sobretot residents a les ciutats).

En general, es té la percepció que els familiars que resten a origen (a excepció dels progenitors) no se senten frustrats per la manca de remeses econòmiques, ja que esperen encara poder seguir els seus familiars emigrats i és en ells en els que tenen posades totes les expectatives. Els progenitors són els que continuen rebent les poques remeses que periòdicament continuen essent enviades, així com els regals i les atencions especials en ocasió de les visites dels emigrats i, segons les observacions dutes a terme, aquells es mostren sistemàticament comprensius amb els fills/es que tenen lluny.

Per altra banda, citar que les remeses enviades pels migrats no es limiten a la seva vessant econòmica (que reben només els familiars més propers) sinó que s'estenen a tot allò que arriba dels que van marxar, des d'informació sobre la situació laboral, econòmica, política i social del país de destí fins a noves maneres de fer (des de la moda, a la manera de muntar i portar un negoci, passant per la dieta, etc.). En la introducció al llibre que coordinen, Escrivá i Ribas (2004:37) distingeixen entre les remeses econòmiques o monetàries i les transferències de productes materials i intangibles (productes alimentaris, objectes domèstics, eines i màquines, però també informació, idees, coneixements i suport. Així, aquestes autores citen Peggy Levitt (1996) quan parla d'aquestes transferències com de “remeses socials”, citades també al Marc Teòric d'aquesta tesi. I aquestes remeses sí que arriben a la totalitat dels membres de la família i a bona part de la societat del país d'origen dels migrats.

2.2. Suposats efectes negatius de les remeses.

Així, doncs, Pot parlar-se de l'existència d'efectes negatius de les remeses econòmiques?

Tot i que la resposta pot trobar-se al capítol sobre les remeses desenvolupat al Marc Teòric d'aquesta mateixa tesi, en aquest punt pot contraposar-se la teoria amb les dades obtingudes al camp. Joan Lacomba fa una síntesi dels efectes negatius de les remeses a l'espai d'origen. En relació a aquests citarà la desigualtat que es crea entre les famílies que les reben i les que no i entre les regions que perden població i aquelles que la reben (cal pensar que molts migrants d'origen rural inverteixen en el sector immobiliari a les zones urbanes, i és allà on traslladen els familiars que depenen d'ells i on passen les vacances, de manera que fan disminuir la taxa demogràfica de les zones rurals i augmentar la de les ciutats); els canvis en el consum que comporten (augment dels preus i major demanda de productes d'importació); augment de la inflació, provocat per la pujada del preu del sòl, de la construcció i de l'habitatge. (2004:188-189)

Per altra banda, Escrivá i Ribas es referiran al text de Chami et al.²²⁸ (2003) per parlar dels efectes negatius de les remeses i assenyalaran que aquells autors les titllen de "*perill moral*", ja que en comptes de funcionar com un ajut al desenvolupament del país d'origen dels migrants, actuen, sempre segons aquestes autores, influint en "*la menor participación en el mercado laboral, la limitación en la búsqueda de empleo y la reducción del esfuerzo laboral, o la inversión en proyectos más arriesgados, por parte de los parientes que se quedan*". (2004:34-35)

Malgrat això, al llarg d'aquesta recerca no s'ha observat cap cas de dependència excessiva de les remeses en forma de diners per part dels familiars dels emigrants, a banda dels progenitors i germans menors d'edat, que les utilitzen per a completar el seu sou i, en alguns casos, per a la mera supervivència. Entre el grup dels subjectes entrevistats no hi ha casos de joves que rebin remeses i que deixin de treballar per aquest motiu. Així, en el cas dels subjectes d'aquest estudi, que són àrabs marroquins de les zones rurals del nord, no puc assenyalar l'existència d'efectes negatius de les remeses en aquest aspecte, tot i que considero oportú de citar-ho. Potser entre els amazighen del Rif i els àrabs de la regió Gebal-la podria haver-hi diferències

---

²²⁸ Chami R, Fullenkam C, Jahjah S. (2003) Are immigrant remittance flows a source of capital for development? *FMI Working Papers 03/189*. Washington, International Monetary Found.

notables en aquest tema i ho deixo com una qüestió a estudiar en recerques posteriors.

Sobre aquets tema i per tal de contrastar-ho, calia donar novament una ullada a la variable "Treball dels membres de la família a origen". I es va veure que el cap de família (i en alguns casos també la cap de família) del 43,2% de les famílies entrevistades al Marroc té una feina remunerada, mentre que els caps de família del 48,6% de les llars de la mostra es troben jubilats. Es va detectar només un cas de familiars que han deixat de treballar o de cercar feina arran de l'arribada de les remeses. Però es tracta del marit d'una de les dones entrevistades, que, juntament amb la seva filla, està pendent del reagrupament familiar.

2.3. Hi ha ressentiment i enveja cap als migrats?

Per altra banda, sobre el tema del ressentiment i de les enveges, que també s'havia plantejat, es va veure que aquests sentiments queden molt soterrats, si és que efectivament es donen. No hi ha gairebé cap família que no tingui un familiar de primer o de segon grau que hagi emigrat a Europa. Si no queda explícitament patent el tema de les enveges dins de l'entorn familiar, sí que queda patent en molts dels casos la qüestió de la voluntat i de la intenció de seguir aquells que ja van marxar, sobre tot per part dels joves, i més encara per part dels que han rebut algun tipus de formació acadèmica o universitària.

Tot i així, alguns dels entrevistats migrats havien assenyalat haver percebut enveja ocasionalment i en determinades persones de l'entorn de l'espai d'origen. Però no es tractaria d'un fet habitual, sinó puntual. Els que assenyalen percebre l'enveja dels seus compatriotes diuen que es dona entre coneguts (antics companys d'escola, veïns, etc.). Així, s'arriba a la conclusió que més que enveja, allò que provoquen els migrats solen ser ganes de seguir les seves passes. Per altra banda, també és freqüent, en preguntar sobre l'enveja percebuda, que alguns dels migrats responguin que són ells mateixos qui a vegades envegen els seus compatriotes i familiars que romanen a origen. En aquests casos, fan referència a la nostàlgia que senten del país d'origen,

sobretot quan hi ha celebracions religioses, quan estan fent el ramadà o quan rememoren la seva vida al Marroc, els seus paratges, el seu menjar, els seus costums, etc. Són conscients d'haver triat el seu destí, però l'èxit del seu projecte migratori no és sinònim de rebuig per allò que van deixar a origen. Marxen a la cerca d'un futur millor del que podrien obtenir a origen, però la causa última de la seva marxa, així com les seves queixes no van mai dirigides cap a la gent que abandonen ni cap els llocs que els han vist créixer (que sempre enyoren i als que retornen periòdicament), sinó cap a l'aparell administratiu que els escanya i que els impedeix desenvolupar-se com a persones i com a país. Tot i així, assenyalar que això ja queda més que patent en el mateix fet de la transmigració. Els migrats viuen i treballen a destí, però retornen una i altra vegada a origen i, a la pràctica, acaben assolint allò que podríem anomenar una doble residència.

En aquest punt, i per tal de contrastar aquest supòsit, s'havien d'analitzar les **variables**: "Percepció d'enveja per part de la gent que resta a origen" i "Enveja per part de l'immigrat respecte als que resten a origen".

I es va veure que:

Mentre que el 45,2% dels entrevistats diuen haver percebut enveja per part dels seus compatriotes que resten a origen només ocasionalment, el 34% diu percebre enveja habitualment per part de coneguts i/o veïns, però mai per part dels familiars directes. A demés, el 20,8% diu no haver-ne percebut mai per part de ningú.

Així, alguns dels immigrants (el 22,6%) assenyalen que ocasionalment són ells els que senten enveja dels seus compatriotes i familiars que resten a origen. I alguns fins i tot diuen sentir-ho de forma habitual (11,3%). En això no s'observa gairebé cap diferència entre sexes.

3. Composició de les xarxes personals dels immigrants a l'espai d'origen. Contacte amb la família i visites a origen per part dels migrants i a destí per part dels seus familiars. (Hipòtesi 7)

Un altre tema que va portar a la formulació d'una hipòtesi durant el treball de camp al Marroc va ser el del manteniment de vincles amb la terra d'origen i les activitats transnacionals que duen a terme els transmigrants.

Així, es va observar que, en general, les xarxes personals dels migrants de l'estudi, tal com s'ha vist al punt 2.3. del capítol 5, es componen bàsicament de familiars. Sistemàticament els migrants citen els progenitors, germans i germanes, oncles, ties, nebots, nebodes, cosins, cosines, avis (quan en hi ha) i un nombre reduït d'amics sense vincles familiars. És molt comú el fet que els amics més propers citats siguin també cosins/es, cunyats/des,... i això tant pel que fa a la part de la xarxa de destí com a la d'origen. Per altra banda, són molt pocs els que tenen en la part de la xarxa de destí un nombre significatiu de membres d'altres col·lectius (immigrants, nacionals o locals).

3.1. Plantejament de la hipòtesi.

La tramitació de documentació per a rebre visites de familiars a l'espai de migració té com objectiu fer venir els progenitors, germans/es de pare i mare, nebots/des, i en menor mesura, oncles, ties i cosins/es. Molt sovint es tracta de visites que poden acabar en reagrupaments.

Els progenitors dels migrants no mostren, en general, cap interès per seguir els seus fills/es de forma definitiva, de manera que quan ho fan és només de forma temporal o a contracor. Això seria degut al fet que la gent

gran viu malament els canvis que suposa la migració i, segons les observacions fetes, mai s'acaba d'acomodar a destí.

Per altra banda, l'elevada freqüència de les visites a origen per part dels migrats i la, molt sovint, llarga durada d'aquestes, mostren que els marroquins de l'estudi han esdevingut transmigrants i que continuen aferrats a la seva terra d'origen, independentment a l'èxit assolit a destí i al seu grau d'integració i d'aculturació.

En un principi es va pensar que la Freqüència i durada de les visites podrien veure's influïdes per l'arribada de la família reagrupada a destí i pel tipus d'habitatge aconseguit allà (fix o de temporada), però al llarg de l'elaboració de les dades i de l'elaboració estadística d'aquestes això es va desestimar, tal com es mostrarà.

Definició i comentari de conceptes.

Espai de Migració. / Espai de destí. El lloc (país, regió, municipi) on resideixen els migrats i on van dirigir-se en deixar la seva terra natal. Hom pot haver tingut diversos espais de migració i diverses etapes migratòries amb destins diferents. En aquesta recerca l'espai de migració són les Illes Pitiüses, en concret, Formentera o la vila d'Eivissa.

Elevada freqüència de les visites. Un percentatge elevat dels migrats de la mostra que tenen la documentació en regla viatgen com a mínim una vegada a l'any al Marroc, però un bon nombre d'ells ho fan més sovint. Es veuran els detalls a continuació.

Llarga durada de les visites. Moltes de les dones de l'estudi, així com fills i filles, passen varis mesos a l'any al Marroc (entre 1 i mig i 3 mesos), però un bon nombre d'elles fins i tot més.

Transmigrants. Aquells individus que es traslladen periòdica i repetidament entre dos o més espais, en els que es pot dir que resideixen. En el cas dels

subjectes de l'estudi es refereix a aquelles persones que viuen a les illes Pitiüses de forma més o menys regular, però que es traslladen sovint al Marroc, on es pot dir que tenen també la seva residència fixa.

Preguntes d'investigació.

Al llarg de l'observació participant i de les entrevistes es van cercar les següents dades en relació a la hipòtesi proposada:

- Quins parents els queden als migrats, al Marroc?
- Quins parents han emigrat després de fer-ho ells?
- Visites dels parents a l'espai de migració. En hi ha? Quins acostumen a protagonitzar aquestes?
- Periodicitat de les visites dels migrats a l'espai d'origen.
- Hi ha canvis en aquest aspecte a partir del reagrupament familiar?
- La periodicitat de les visites i la intensitat del contacte amb la societat d'origen,
  - té a veure amb la situació econòmica del migrat?
  - té a veure amb el grau d'integració del migrat a la societat receptora?
  - té a veure amb la xarxa personal que ha desenvolupat a l'espai de migració?
- Com és la relació i el contacte entre els parents immigrants a diferents destins de migració?

En aquest cas, en tractar-se d'una hipòtesi que abasta una àmplia temàtica, s'ha optat per discutir i contrastar cada una de les parts que la componen en apartats independents.

Així, en primer lloc es tractarà el tema de les visites que tramiten els migrats a destí i seguidament el de les seves visites i trasllats periòdics a l'espai d'origen.

3.2. Discussió qualitativa de la primera part de la hipòtesi nº 7 (que tracta el contacte amb la part de la xarxa personal que resta a origen i les visites d'aquests a l'espai de migració).

Per poder parlar sobre el contacte existent entre els migrats marroquins i els seus parents és convenient de precisar que usualment els marroquins i marroquines fan una distinció important entre germans/es de pare i mare o de només pare. Entre els progenitors dels migrats encara hi ha molts casos d'homes casats varies vegades. La relació amb els germans només de pare no acostuma a ser bona o tan bona com amb els germans/es de pare i mare, i no s'ha observat el cas de suport per a migrar ni per a tramitar visites amb aquella part de la família. Com és lògic, això afectarà també els fills/es d'aquells/es.

Les observacions dutes a terme mostren que els progenitors accepten fer una visita a l'espai de migració només quan es tracta d'un temps curt. Acaben accedint especialment quan el motiu és el naixement d'un/a nét/a o per a seguir algun tractament mèdic. S'han observat, fins i tot, casos de progenitors que, després de viure un temps a destí havent obtingut el certificat de residència, han anat de vacances al Marroc i s'han negat a retornar a destí, amb el consegüent trasbals familiar que això comporta, ja que els migrats han hagut de fer mil i una gestions burocràtiques i uns quants viatges a origen (amb la important despesa que això suposa) per tal de portar-se el/la progenitor/a.

Els immigrants tramiten visites de parents en la mesura que els ho permet el seu estatus jurídic i econòmic a l'espai de migració. Com que triguen a obtenir la residència i cada un dels moviments que fan els suposa una feinada de papers i molts diners, acaben gestionant poques visites, o menys de les que es proposen en un principi. Tot i així ho intenten i, amb el temps, molts d'ells ho aconsegueixen. Acostuma a tractar-se dels germans/es i dels nebots/des sobre tot, i en menor nombre d'oncles, ties, cosins/es i dels progenitors (que, repeteixo, no es queden mai definitivament, ja que ells mateixos no tenen cap interès en fer-ho). Les observacions fetes assenyalen que els progenitors es queden un temps entre un i tres mesos i que aprofiten per a demanar i seguir tractaments mèdics. En tots els casos observats, els progenitors prefereixen

tornar a viure a l'espai d'origen, on se senten més còmodes i menys dependents. Tal com s'ha pogut observar durant el treball de camp, això no passa sempre amb la resta dels membres de la família que arriben com visitants. Molts d'ells aprofiten per romandre al país de migració dels seus parents, esdevenint immigrants en situació irregular una vegada els caduca el visat amb el que van arribar. En alguns casos, s'entornen passat un temps, si no han trobat cap feina, en d'altres romanen a destí malvivint i depenent dels membres de la família que els van acollir.

3.3. Anàlisi quantitatiu per a la contrastació de la primera part de la hipòtesi nº 7.

Per a la contrastació de la part de la hipòtesi que fa referència a les visites de parents a destí no ha calgut dur a terme cap creuament, ja que els quadres de les freqüències de les variables aportaven informació suficient. Així, es van analitzar les següents variables: Parents que han seguit al migrat definitivament, Parents que resten a origen, Visites de parents a destí i Familiars que han dut a terme visites a destí.

Freqüències i relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.

Segons les dades dels subjectes de la mostra, els membres de la família que han estat reagrupats són bàsicament el cònjuge, els fills/es, els germans/es i els nebots/des (per aquest ordre). Cal aclarir que tant els homes com les dones tramiten papers per a portar-se els propis germans i germanes.

La majoria dels migrants de la mostra tenen encara una part important de la família residint a origen. S'observa que mentre que només tres dels subjectes (un home i dues dones) hi tenen el cònjuge i els fills (pendents del reagrupament), el 66% dels entrevistats hi té els progenitors i una bona part de la resta de la família (germans/es, etc.).

Gairebé la meitat dels migrats entrevistats (47,2%) ha aconseguit portar algun dels seus familiars a l'espai de migració, ja sia per la via del reagrupament o per la tramitació de visites temporals. Cal tenir en compte que, quan les tramitacions les fan els homes, es tracta en primer lloc de portar dona i/o fills/es, però també germans; mentre que quan les tramitacions les duen a terme les dones, aquestes afecten ja a germans/es, nebots/des, i en menor mesura, progenitors, oncles, ties (ja que, en general, el marit i els fills/es ja es troben a destí).

De la mostra, sis famílies s'han portat progenitors de visita, mentre que no s'ha observat cap cas de progenitor que hagi acceptat quedar-se definitivament a destí, una vegada finalitzat el període del visat. Fins i tot, tal com s'ha citat abans, es va observar el cas d'una mare que va arribar via reagrupament i que va aprofitar unes vacances a origen per a negar-se a tornar a Espanya. Per altra banda, els parents que més visites realitzen (molts d'ells amb la idea de romandre a destí) són els germans/es i els nebots/des. Els oncles, les ties i els cosins/es restarien en un darrer lloc, tot i que també en hi ha casos observats.

3.4. Discussió qualitativa de la segona part de la hipòtesi nº 7 (que tracta les visites dels migrats a l'espai d'origen).

Per altra banda, la periodicitat i durada de les visites dels migrats a l'espai d'origen és en tots els casos observats molt similar. Els immigrants que han aconseguit la residència (fins llavors estan sentenciats a romandre a l'espai de destí sense possibilitats de visites) cerquen de viatjar al Marroc, com a mínim, una vegada l'any. No s'ha observat cap cas en el que l'immigrant o immigrada expressés manca de desig de tornar temporalment a l'espai d'origen. Quan aquests viatges no es duen a terme és, única i exclusivament, per manca de medis (econòmics, temps,...). També cal tenir en compte que la distància i la

intensitat dels vincles amb la família són factors que influeixen en la periodicitat de les visites.

En general, els residents a les illes Pitiüses fan un trajecte inferior a les 24 hores per a arribar al seu espai d'origen. Prenen el vaixell d'Eivissa a Dénia, un autocar fins a Algesires (quan no viatgen amb el propi vehicle) i un altre vaixell per a creuar l'estret. Malgrat el preu dels vaixells i la manca de comoditats, els migrants es mostren sempre disposats a fer aquest viatge i fins i tot les dones soles (o amb nens) el duen a terme (quan poden) diverses vegades l'any, sovint per a romandre al Marroc només uns pocs dies.

La hipòtesi proposada al projecte de tesi, sobre el fet que els immigrants podrien espaiar les seves visites a mesura que s'anessin sentint més còmodes, aculturats i integrats a l'espai de migració o a mesura que anessin ampliant les seves xarxes personals a destí, va ser desestimada al llarg del treball de camp, al menys per aquest col·lectiu àrab marroquí estudiat. Els migrants, independentment del temps que porten a destí, del grau d'integració, del grau d'aculturació o de la diversificació de les seves xarxes personals, tendeixen a visitar el seu país periòdicament. Només una molt mala situació econòmica pot fer desdir d'aquest projecte anual a les famílies de migrants observades. Fins i tot en tractar-se de nois i/o noies joves sols/es i de gent gran als que ja no resten progenitors, aquest fet es repeteix. Aquest estudi no inclou néts de migrants, de manera que només es pot fer referència a migrants i fills de migrants, i en tots aquests les observacions mostren les mateixes ganes de tornar a origen per les vacances. Només s'ha observat un cas que difereix dels altres: el cas d'una dona que va arribar de molt jove a destí per casar-se i que té la major part de la família a França (inclosos progenitors). Ella assenyala que al Marroc només li queden parents llunyans i que s'hi sent tan estrangera com s'hi pot sentir qualsevol espanyol, i tot i així encara hi passa les vacances cada any.

En general, i contràriament a com s'havia suposat, són els migrants que porten més anys a destí els que viatgen a origen més vegades l'any, i només és en aquest cas que hi influeix la situació econòmica del migrant i/o la migrada. En tenir més recursos econòmics i més seguretat laboral, els migrants amb més temps a les illes, es poden permetre el luxe de viatjar a origen cada vegada que

tenen un motiu per a fer-ho i poden (per celebracions familiars o religioses, vacances, ramadà, gestions per compra o rehabilitació d'immobles, malaltia de familiars,...).

Bernabé López es referirà a la que s'ha vingut anomenant "Operación Paso del estrecho"²²⁹, o flux dels marroquins residents a Europa que creuen la península en el seu retorn a la terra d'origen per passar les vacances estivals. Es du a terme cada any durant els mesos de juny, juliol i agost (del 15/06 al 15/08) i les dades que aporta López mostren que, de tenir en compte que els marroquins instal·lats a Europa són uns dos milions, llavors, l'índex de retorn anual seria del 65%. Així, s'observa la intensitat de l'aferrament dels marroquins a la seva terra. (2004:94)

Étiemble assenyala que, per les primeres generacions de migrats, el fet de retornar anualment a origen és un imponderable que es du a terme independentment de la situació econòmica assolida a destí i malgrat l'existència de dificultats materials i les traves en la socialització dels fills/es que això pot suposar. Així, aquesta autora afirma: "*le retour au pays signifie fidélité aux siens et à soi même*" (2003:35).

Tal com assenyala Étiemble, la visita a origen acostuma a dur-se a terme cada any o a anys alterns i té una durada aproximada d'un a dos mesos (a vegades, depenent de la situació del cap de família a destí, més i tot). El retorn és esperat pels familiars que resten a origen i simbolitza l'aferrament a les arrels i a la pròpia cultura. Étiemble dirà: "*L'espacement des vacances au Maroc symbolise, aux yeux de la 'communauté', un plus grande éloignement à l'égard du pays et de l'identité marocaine*". (2003:35).

---

²²⁹ Segons explica Mohammed Charef (1999:179-180), "l'operació pas de l'estret", s'organitza en coordinació entre l'Estat Espanyol i el Regne del Marroc. Hi participen la Direcció General de Tràfic espanyola i marroquina, la Direcció General de Protecció Civil espanyola i marroquina, les Autoritats dels Ports espanyols i marroquins, l'Ambaixada del Marroc a Madrid, la Fundació Hassan II per la Comunitat Marroquina a l'Estranger, la Protecció Civil Marroquina, el Ministeri de l'Interior Marroquí i Organitzacions No Governamentals, com la Creu Roja Espanyola i Marroquina.

3.5. Anàlisi quantitativa per a la contrastació de la segona part de la hipòtesi nº 7. I conclusions respecte a la hipòtesi.

Variables.

Per tal de mostrar aquesta part de la hipòtesi es va haver de parar atenció a les següents variables: Periodicitat de les visites dels migrats a origen, Durada de les visites a origen, Influència de la situació econòmica del migrat en les visites, Influència del grau d'integració i d'aculturació (al país de destí) en les visites, Influència de la xarxa personal dels migrats a destí y origen en les visites, Canvis en les visites a origen a partir del reagrupament familiar i Tipus d'habitatge dels migrats a destí.

Freqüències i Relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.

El 54,7% dels subjectes de la mostra vista el Marroc una vegada l'any (el 50% dels homes i el 60,9% de les dones), mentre que el 28,3% ho fa amb més assiduitat (el 26,7% dels homes i el 30,4% de les dones). Cal deixar clar que el grup dels que visiten l'espai d'origen menys d'una vegada a l'any inclou aquells que encara no tenen la seva situació regulada a destí i que, per tant, no poden sortir de l'Estat Espanyol, tot i tenir-ne ganes. El percentatge lleument més alt de major freqüència de visites en la dona es deu a que els homes que encara no tenen la família a destí viatgen molt poc a origen en un intent d'estalviar tot allò que els és possible.

Els que passen menys de 30 dies a origen són en general aquells que fan el viatge varies vegades l'any. Sobre tot es tracta d'homes (el 53,3% dels homes en front el 13% de les dones) i en molts casos fan el viatge per deixar la família i per tornar-la a recollir. Per altra banda, cal parar atenció al major percentatge de dones (56,5% en front el 20% dels homes) que diuen passar a origen un

temps més perllongat als 30 dies. En alguns casos es tracta de les dones (i els fills/es) de les famílies que tenen un habitatge amb lloguer de fora de temporada turística a destí, però també de dones amb habitatge fix que passen llargues temporades a origen. Aquestes darreres responen a dos patrons concrets i ben diferenciats:

- a) Dones solteres que treballen a destí, però només durant la temporada d'estiu. Aquestes marxen a passar un temps amb la família que resta a origen durant els mesos d'hivern. Prefereixen dur una vida austera durant els mesos de feina i gastar-se els estalvis passant un temps llarg a origen, on les despeses domèstiques i d'oci són menors i on poden comprar tota mena d'articles i de peces de roba més properes al seu gust i estil que allò que troben a destí.
- b) Dones casades i amb fills/es. Marxen a origen de seguida que els fills/es acaben l'escola (sovint amb el marit, que restarà amb elles durant uns pocs dies, per tornar a destí a treballar) i no tornen a destí fins que el curs escolar ja està en marxa. Mentre que les dones solteres passen els hiverns a origen, aquestes hi passen l'estiu.

Això podria veure's no només com un retorn per retrobament amb la família i la cultura d'origen, sinó també com una mesura d'estalvi. La diferència del cost de la vida entre origen i destí és un factor prou influent com per a mantenir aquesta doble residència. A demés, cal afegir-hi els aliments i altres articles domèstics que la família es portarà a destí a la seva tornada. Sovint els vehicles dels migrats que retornen a destí carreguen pesats paquets farcits de productes alimentaris com: farina, sucre, melmelades, fruits secs, oli, olives, mantega, mel i espècies, en quantitats suficients per al consum de la família durant una bona part de l'any.

En general, la situació econòmica dels migrats no és un factor influent en la periodicitat de les visites a origen. El 79,2% dels entrevistats assenyala que visita el Marroc amb la mateixa freqüència independentment dels seus guanys.

Tampoc el grau d'integració i d'aculturació dels immigrants, ni els trets de les seves xarxes personals incideixen en la periodicitat de les visites a origen d'aquells.

En general, el reagrupament dels familiars tampoc afecta la periodicitat de les visites a menys. Els immigrants continuen tornant a origen (el 50% diu no haver alterat la freqüència) i molts d'ells (50%) fins i tot ho fan amb major assiduitat. El motiu principal d'aquest augment de la freqüència és que la majoria de les dones pressionen el marit per visitar els familiars a origen, però també el fet, citat més amunt, que les dones reagrupades que no treballen prenen el costum de passar llargues temporades al Marroc, de manera que els seus marits acaben fent el viatge més vegades d'allò que acostumaven abans del reagrupament (per portar-les i per recollir-les). Així, a partir del reagrupament familiar només hi ha canvis en la periodicitat i durada de les visites a origen quan es tracta de famílies que no tenen casa per a la temporada estiuenca a l'espai de destí (ja he citat el tema sobre les dones en concret). Aquestes famílies passen més mesos a origen que la resta, però tot i així, i tal com he dit abans, tampoc es tracta d'una dada exclusiva d'aquest grup (només el 8,7% de les dones entrevistades es troben en aquesta situació).

Sobre això, cal saber que el 60,4% dels migrants entrevistats al Marroc (53,3% dels homes i 69,6% de les dones) tenen un lloguer amb un contracte per a cinc anys a l'espai de migració, en front el 15,1% (20% dels homes en front el 8,7% de les dones) que el tenen de temporada.

Així, per confirmar una possible influència del tipus d'habitatge a destí en la freqüència i durada de les visites dels migrants a origen, **es van proposar les següents relacions entre variables:**

- Durada de les visites / Tipus d'habitatge a destí.
- Freqüència de les visites a origen / Tipus d'habitatge a destí.

I es va confirmar que, per a la mostra de l'estudi, no hi ha gairebé diferència en la freqüència i la durada de les visites dels migrats a origen en relació al tipus d'habitatge que tenen a destí (fix o de temporada).

Conclusions sobre la hipòtesi nº 7.

En definitiva, la hipòtesi quedaria corroborada per a la mostra. I es desestimaria la idea que la freqüència i la durada de les visites a origen podrien estar determinades pel grau d'integració i d'aculturació, per l'èxit econòmic assolit a destí, per la xarxa personal desenvolupada, per l'arribada de la família reagrupada i pel tipus d'habitatge aconseguit a destí.

4. Canvis en les relacions i en l'estatus dels migrats a l'espai d'origen. (Hipòtesi 8)

Un altre tema que es va considerar important durant el treball de camp al Marroc és el dels Canvis en les relacions que pateixen / gaudeixen els migrats. I es va parlar una especial atenció en els canvis d'estatus de l'immigrat i la immigrada dins de la família i dins de la pròpia comunitat.

4.1. Plantejament de la hipòtesi.

Segons les observacions fetes, l'estatus dels migrats i de les migrades tendeix a millorar a partir de la migració i des del mateix moment de la seva marxa, especialment quan ens referim a prestigi, tant al si de la pròpia família com al de la comunitat d'origen, si bé alguns factors fan que aquest prestigi i estatus es consolidin amb el temps, com són

l'assoliment d'una mínima estabilitat a l'espai de migració (papers en regla, casa amb contracte,...), l'èxit professional, laboral i social aconseguits a destí i l'enviament de remeses.

Una excepció és la de les dones amb un projecte migratori individual que, en general, són vistes amb recel per part dels seus compatriotes. Aquestes dones acostumen a assolir la pujada d'estatus només al si de la pròpia família en regularitzar la seva situació legal a destí, i no és fins molt més tard que poden recuperar (o fins i tot augmentar) el seu prestigi dins de la comunitat (a origen i a destí), demostrant que es mantenen fidels a la forma de comportament tradicional d'aquella.

En un principi es va pensar que l'enviament de remeses i l'assoliment d'una bona situació econòmica-laboral a destí podien ser els factors més influents en el canvi d'estatus dels migrats, però tal com es veurà al llarg d'aquest punt, per als subjectes de la mostra aquests no eren sinó factors secundaris en aquella pujada.

Definició i comentari de conceptes.

Tenir prestigi dins de la família. En aquest context fa referència al fet de passar a ser un dels membres amb veu i vot dins de la família. Ésser escoltat i consultat, tenir poder per a prendre decisions que afectin al conjunt familiar, ser i sentir-se valorat, etc.

Projecte migratori individual de la dona. Haver migrat amb papers de treball o d'estudis, o mitjançant medis irregulars, de la mateixa manera que ho fan els homes, i en tots els casos sense l'emparament del reagrupament familiar. En aquest context fa referència a les dones que migren soles, essent solteres, vídues, separades o divorciades. Migren amb l'objectiu de trobar una feina i en alguns casos de realitzar-se professionalment.

Preguntes d'investigació.

Les preguntes que es van formular sobre aquest tema són les que segueixen:

- L'estatus del migrat/migrada a origen canvia a partir de la migració, o té relació amb el major o menor èxit (econòmic, social,...) d'aquest/a a destí?
- O potser l'estatus adquirit a origen té a veure amb les remeses que envia més que amb la imatge exitosa que es crea ell mateix?
- Quan hi ha varis membres de la mateixa família emigrats, hi ha competència entre aquests per l'estatus?
- La millora de l'estatus afecta també als membres de la família migrats per reagrupament (dones, fills/es)?
- Les dones que han dut a terme la migració per la seva banda, segueixen la mateixa pauta pel que fa a la pujada d'estatus dins de la família? I dins de la comunitat de l'espai d'origen en general?

4.2. Discussió qualitativa de la Hipòtesi nº8.

L'èxit dels migrats pot ser real o només aparent. Segons les observacions dutes a terme durant el treball de camp, en general, els migrats i les migrades prioritzen l'obtenció d'una bona imatge fins i tot abans d'assolir una bona situació real. L'intens estalvi que duen a terme els migrats i les migrades àrabs d'origen marroquí durant tot l'any a destí queda justificat per les elevades despeses que duren a terme en motiu de les vacances a origen i que seran la forma de mostrar als seus parents i veïns el seu èxit en la migració. Lazaar (1992) i Charef (1999) expliquen que els marroquins residents a l'estranger mostren una forta tendència a les despeses ostentatòries. És a l'estiu quan es duen a terme les celebracions dels casaments, entre d'altres de menor importància, festes en les que els MRE mostren el seu alt poder adquisitiu en relació a la resta de la població. D'aquesta manera, assenyala Lazaar,

l'arribada dels MRE pertorba la vida local i fa pujar els preus dels productes, especialment dels alimentaris. (1992:124)

Sobre la imatge d'èxit dels migrats, Charef afirma que els marroquins són presoners de la seva relació amb la pròpia comunitat d'origen. Mentre que els resulta relativament indiferent la visió que tingui d'ells la societat de destí, esdevé de màxima importància la imatge que n'obté la societat d'origen. Així el migrat opta per mostrar el seu èxit jugant el rol del nou ric. Torna al Marroc mostrant béns materials ostentosos i gasta una considerable despesa a l'espai d'origen (organitzant festes sumptuoses, distribuint propines desorbitades, etc.). Charef, en relació als diners que el migrat gasta a origen, dirà: "*Cet argent incarne le pouvoir de l'émigré et engendre des sentiments de vénération, d'envie, de convoitise de la part de celui qui resté au pays*". (1999:41)

M'hamed Lazaar també posa èmfasi en el canvi d'estatus social que suposa la migració tant pels que la protagonitzen com pels seus familiars directes. I afirmarà que l'emigració és un factor motor de la dinàmica social, havent originat una nova categoria social, la de l'emigrat. Lazaar dirà:

« L'émigration a profondément perturbé le tissu social traditionnel, tout en favorisant la progression sociale de certaines familles qui se situaient jusqu'à une date récente au bas de l'échelle sociale. » (1993:175)

Entre els membres migrats de la mateixa família s'ha observat, en general, una certa competència, com seria de preveure. Atès que l'estatus dels migrats dins de la família té a veure amb l'èxit, és lògic que es doni una certa rivalitat entre els seus membres a destí. Tot i així, es tracta de conflictes sense gaire importància que poques vegades arriben a causar ruptures familiars, sinó que romanen latents en forma d'enveja i de rivalitats, que sobretot acostumen a expressar les dones i que poques vegades suposen la pèrdua del contacte.

A demés, s'ha observat que l'estatus dins del grup dels immigrants d'una mateixa família, té també a veure amb el temps a destí, amb el sexe i amb l'edat. És normal que el pioner de la família tingui l'estatus més alt, però és que sovint també és aquest el que més freqüentment ha assolit, atès el més

perllongat temps que porta a destí, una situació econòmica i laboral més privilegiada.

Per altra banda, alguns autors, com Marko Juntunen, han observat que entre els *harraga* o migrats de forma clandestina (fet poc observat durant la recerca per aquesta tesi) es dona també una pujada d'estatus característica. La recerca de Juntunen se centra en els *Harraga* originaris de la zona de Larraix, on sembla ser que el perfil de migrant clandestí és el del noi jove, solter i gairebé sempre marginat social, que aconsegueix a partir de la seva heroïcitat (quan la du a terme) respecte i guanys materials. Elements que el converteixen en un potencial marit. D'aquesta manera, els migrats aspiren a convertir els seus guanys materials en capital sexual. (2002:13)

Juntunen para una especial atenció als canvis que es produeixen en els *harraga* a partir de la seva gesta. Així, aquest autor parlarà de *rujula*, que podria definir-se com virilitat. Es tracte d'un element de la masculinitat que no només ho és en relació i oposició als trets femenins de la dona, sinó també enfront la resta dels homes. Els migrats clandestins que aconsegueixen arribar a destí i assoleixen un cert èxit, escalen posicions en la jerarquia social del seu espai d'origen i guanyen poder i prestigi. El fet de migrar de forma clandestina, acció que comporta valentia, decisió i esforç, els atorgaria sistemàticament el reconeixement de la comunitat. (2002:18)

Per altra banda, Ramírez (2004a;2004b), Belarbi (2000) i Parella (2003), entre molts altres autors, parlen del cada dia més alt nombre de noies marroquines joves i solteres, sovint amb estudis, que duen a terme projectes migratoris individuals. Encara que el nombre d'aquestes és encara baix a la zona on s'ha realitzat aquest estudi, la seva presència a la mostra ha estat suficient per a desenvolupar una sèrie de plantejaments respecte a les diferències que s'observen entre elles i les seves congèneres arribades de la ma dels seus marits o pares.

Segons l'antropòloga Ángeles Ramírez, a partir dels anys 80's, les dones marroquines comencen a migrar per treballar, tant a l'estranger, com a l'interior del país. A demés, l'autora incideix en el fet que el perfil més comú de

treballadora migrant és el de la dona soltera, divorciada o vídua. (2004a:223-224)

Així, Ángeles Ramírez assenyala que entre els immigrants interiors hi ha més dones que homes (51.6 en front el 48.3). Tànger i Tetuan serien ciutats amb un alt nombre de migrades solteres i divorciades que s'incorporen al treball en fàbriques i tallers tèxtils. I parla de l'estratègia que suposa per a les dones la migració a l'estranger, que esdevé una forma de mobilitat social. (2004b:39-40)

Miquel Seguí (2004:271) posa èmfasi també en el tema de la feminització de la migració marroquina, concretament a les Illes Balears. Aquest autor observa que és l'any 2000 que comença a percebre's l'arribada de dones (solteres, divorciades i vídues) per una via independent del reagrupament familiar, especialment a les ciutats, on tenen més possibilitats de trobar feina i on poden mantenir-se més al marge del control social del propi col·lectiu. Tot i així, assenyala Seguí, l'any 2003 només el 28.75% dels immigrants marroquins de la Comunitat Balear eren dones.

Quan es tracta de dones que han dut a terme la migració per la seva banda, tot i que la majoria dels casos observats mostren que aquesta migració es du a terme sota el paraigües d'algun membre de la família (gairebé sempre masculí) que va emigrar abans, cal dir que la pauta de la pujada d'estatus es manté bastant similar a la dels homes, però només dins de la família. El fet que hi hagi un germà a destí podria suavitzar el fet de ser mal vistes dins de la comunitat, però no del tot quan allò que pretenen és migrar per treballar. És possible, segons han mostrat les dades, que aquestes dones que mai havien gaudit de protagonisme a origen, a la llarga visquin la revalorització del seu estatus d'una forma més intensa que els homes, al menys aparentment, ja que tot i no guanyar més estatus que ells, les dones parteixen d'una situació més negativa. Les dones observades durant les vacances a l'espai d'origen semblen prendre una actitud un tant arrogant en front les seves congèneres.

S'ha observat que quan es tracta de dones solteres o divorciades (les úniques que acostumen a dur a terme la migració de forma individual i per la seva banda) se'ls presenten nombrosos pretendents durant les seves estades a origen. Pot tractar-se de parents (no oblidem la pujada d'estatus de la migrada

dins de la família) o de fills de veïns o coneguts desitjosos d'accedir a un certificat de residència a l'Estat Espanyol. Natàlia Ribas parla del cas contrari, de les marroquines que es casen amb un Marroquí Resident a l'Estranger. Aquesta autora ho veu com una estratègia familiar que encaixa amb l'estratègia migratòria, fet que s'acompleix també en el cas contrari, que aquí ens ocupa. (2005:114)

Per altra banda, i sense detriment d'allò que acabo de dir, aquestes dones emigrades per lliure, a partir de la seva marxa, són susceptibles de patir allò que podríem anomenar desprestigi social per trencament de les normes tradicionals. Malgrat que, en general, la família els dóna suport i confia en elles, cal tenir en compte que aquestes dones han donat un pas que no és habitual en la societat intensament convencional del seu país d'origen. Al Marroc tradicional, que encara perdura a les zones rurals i en gran part de les ciutats, una dona acostuma a mantenir-se sempre sota l'emparament d'un home, ja sia el pare, el marit, el fill o un dels germans. Una dona que emigra completament sola suscita immediates desconfiances entre els seus compatriotes, i més quan el seu destí és fora del Marroc i un país de majoria no musulmana.

Mohamed Khachani (2009:6) ofereix les següents dades en referència a la reacció social en front el fenomen migratori de les dones solteres marroquines a l'estranger. Així, segons una enquesta realitzada al Marroc, el projecte migratori de les dones és aprovat o tolerat en el següent percentatge:

	Medi rural (% d'aprovació)	Medi urbà (% d'aprovació)
Per part dels migrants actuals.	53,3	53'6
Per part dels no migrants.	24,8	43,3

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades aportades per Khachani (2009). Font: INSEA, 2000.²³⁰

²³⁰ INSEA, 2000 *Les marocaines résidant a l'étranger, une enquête socio-économique*. Al Maarif Al Jadida. Rabat.

Colectivo Ioé (2000) parla de l'estigmatització que suposa l'emigració femenina i assenyala que això es dona per raons culturals, ja que en emigrar sola, una dona deixa de poder acomplir amb el rol que li ha estat assignat: de mare, esposa i cuidadora de la llar. Així, d'aquesta manera, i seguint aquesta idea, la dona només pot emigrar seguint el reagrupament familiar. Només podran dur a terme una migració individual aquelles dones que estan exemptes d'obligacions familiars (solteres, vídues, separades o divorciades).

Així doncs, la dona emigrada de per lliure (i en certa mesura també les reagrupades) ha d'optar per perdre (o posar en dubte) el prestigi social dins de la comunitat o per mantenir-lo a base d'esforçar-se en fer saber a origen que el seu comportament a destí és rigorosament el d'una bona musulmana. I aquí és on entra en joc el control social que es du a terme a l'espai de migració, del que parla la darrera hipòtesi.

Segons s'observa, l'estatus de la dona migrada de per lliure augmenta dins de la família però es posa en qüestió dins de la comunitat d'origen, mentre que la de l'home augmenta sistemàticament en ambdós contextos. Per altra banda, l'estatus de la dona reagrupada, com la dels seus fills i filles, va parella a l'estatus del marit, tot i que caldrà que una vegada a destí aquella s'esforci en no posar en perill la seva reputació, si vol mantenir alt el seu estatus dins de la comunitat.

Per altra banda, tot i la pujada d'estatus de la que gaudeixen els marroquins i les marroquines dins de la pròpia comunitat a origen i al si de la família, és també cert que sovint a l'espai de migració els migrats i les migrades pateixen sovint una davallada de l'estatus social. Només cal pensar en les dones marroquines de l'estudi que treballen en la neteja domèstica, quan la majoria d'elles no havien treballat mai fora de la llar familiar i fins i tot alguna d'elles, com s'ha sabut, havia tingut servei domèstic a la casa familiar. Laura Oso assenyala que la migració resulta en moltes ocasions una "*trayectoria de movilidad socio-profesional descendente o de estancamiento en el espacio social receptor respecto al de origen*". (2005:85-86) Aquesta autora ho veu com una estratègia social per assolir un millors objectius a llarg termini, i diferencia entre estratègies individuals i familiars i entre estratègies de subsistència,

materials (per la compra d'una casa, de roba, etc.) i immaterials (per aconseguir independència, educació, experiències, per fugir del control social, etc.). (2005:87-89)

4.3. Anàlisi quantitativa i conclusions respecte a la hipòtesi.

Variables.

Per a la contrastació d'aquesta hipòtesi i la seva argumentació interessava veure les següents variables: Sexe, Via d'arribada de les dones, Canvis en l'estatus dels migrats dins de la comunitat d'origen, Canvis en l'estatus dels migrats dins de la família, Competència per l'estatus entre els membres de la família migrats i Canvis en l'estatus de les dones arribades per reagrupament.

Freqüències i Relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.

Durant l'estada al Marroc es van entrevistar 30 homes i 23 dones de la mostra de les illes i es va dur a terme observació participant amb les famílies de tots aquests immigrants i immigrades.

El 26,1% de les dones de la mostra va arribar a destí duent a terme un projecte migratori individual en front el 73,9% d'arribades per la via de reagrupament. Així, el nombre de les primeres dins de la mostra és prou important.

La majoria dels migrats entrevistats asseguren haver guanyat prestigi dins de la comunitat d'origen a partir de la seva marxa. Només algunes de les dones (17,4% de les de la mostra) assenyalen haver vist empitjorat el seu estatus social dins de la comunitat amb la migració. En tots els casos es tracta de dones joves que han marxat sense estar casades (un parell d'elles estant divorciades) i que han iniciat un projecte de forma individual. També cal dir que s'ha pogut veure com en el cas de tres d'elles, amb el temps, i a partir del seu

prometatge i posterior casament, aquella situació es capgirava. Les tres dones s'han casat amb marroquins i han reprès el codi de comportament tradicional de la seva comunitat.

El 30,2% dels migrats assenyala no haver canviat d'estatus al si de la família a partir de la migració (El 23,3% dels homes i el 39,1% de les dones). Quan el canvi s'ha donat, el percentatge més alt correspon a la pujada d'estatus des del mateix moment de la partida (segons el 50% dels homes i el 34,8% de les dones).

Segons les dades dels subjectes de la mostra, entre els homes migrats d'una mateixa família, el que assoleix l'estatus més alt acostuma a ser el pioner (segons el 46.7% dels entrevistats), mentre que una part important dels subjectes (el 69.9% de les dones i el 33,3% dels homes) assenyala que no hi ha una diferència d'estatus gaire marcada entre ells ni dins de la família.

Les dones de la mostra arribades per reagrupament assenyalen en la seva majoria (el 75%) haver guanyat estatus dins de la família extensa a partir de la seva arribada a destí.

Es van proposar les següents relacions entre variables:

- Canvis en l'estatus dels migrats dins de la comunitat d'origen / Sexe.
- Canvis en l'estatus dels migrats dins de la família / Sexe.

No es va observar cap relació entre el canvi d'estatus i el sexe dels migrats, ni dins de la família, ni dins de la comunitat d'origen dels migrats. Així, en general, homes i dones respondrien al canvi d'estatus dins de la família i dins de la comunitat seguint unes pautes similars.

Per altra banda, mentre que la hipòtesi proposada inicialment defensava el fet que l'èxit econòmic i l'enviament de remeses serien els factors més influents en la pujada de l'estatus dels migrats, a partir de les taules de freqüències i del coneixement assolit durant el treball de camp, s'ha pogut veure que aquests

són factors a tenir en compte, però secundaris, mentre que el prestigi estaria directament lligat al fet de la marxa en si, és a dir, al simple assoliment del projecte migratori, independentment de l'èxit real d'aquest.

A diferència d'allò que assenyalen les observacions dutes a terme, Eguren (2004:54) insisteix en la pujada d'estatus que suposa el fet d'estalviar i poder enviar remeses per part dels migrats, ja que les famílies que les reben assoleixen una capacitat de despesa que no tenen les altres. Així, i tal com assenyala aquest autor, i ja s'a dit abans, els migrats són vistos com els nous rics per part de la comunitat d'origen. Això no seria contrari a allò que proposa aquesta tesi, ja que aquesta no nega que les remeses contribueixin a pujar l'estatus dels que les envien, sinó que cerca de mostrar que l'augment del prestigi comença a produir-se amb anterioritat a l'enviament d'aquelles. És a dir, que la part de la reciprocitat econòmica no és la més important per a la pujada d'estatus que gaudeixen els migrats entre la seva gent, sinó que ho seria en un segon terme (i no sempre), per darrera del fet mateix d'haver aconseguit allò que molts desitgen: migrar i mantenir-se a destí.

Finalment, es van proposar les següents relacions entre variables per al segment de les dones:

- Canvis en l'estatus de les migrades dins de la família / Via d'arribada.

Els resultats del creuament, encara que febles, recolzarien la idea elaborada durant el treball de camp i confirmarien per a la mostra el fet que les dones arribades per la via del reagrupament, quan assoleixen algun canvi d'estatus dins de la família (moltes diuen no haver-ne percebut cap), gaudeixen de la pujada d'aquest des del mateix moment de la seva partida en front les dones que han migrat de forma individual, que afirmen millorar l'estatus només a partir que regularitzen la seva situació a destí, fins i tot dins de l'entorn familiar. Tot i això, cal remarcar que cap de les dones entrevistades diu haver perdut estatus dins de la família.

És a partir de l'observació participant que pot afirmar-se que aquesta tendència existeix. Les dones que van arribar amb un projecte migratori individual es troben a destí en un impàs més delicat que els seus compatriotes masculins. Si les coses no els van bé, les dones es veuen obligades a tornar a origen o a acceptar situacions que poden suposar la pèrdua del seu prestigi definitivament. Mentre que és acceptable que un home marroquí malvisqui, compartint habitatges infrahumans amb un alt nombre de compatriotes, acceptant feines de tota mena, etc. les dones hauran de ser acollides a casa d'algun familiar o parent esdevenint una càrrega per aquells. Quan una dona sola aconsegueix legalitzar la seva situació a destí, el seu èxit és fins i tot superior a l'assolit per un home en la mateixa situació. I més tenint en compte la manca d'ofertes laborals a les que la majoria de dones immigrades d'origen marroquí poden accedir.

- Canvis en l'estatus de les migrades dins de la comunitat d'origen / Via d'arribada.

Les dades d'aquest creuament, tot i que febles, recolzen els coneixements assolits al camp: La major part (82,4%) de les dones migrades per la via del reagrupament de la mostra assegura haver guanyat estatus dins de la comunitat d'origen des del mateix moment de la seva partida, mentre que la meitat de les que ho han fet de forma individual afirmen haver perdut prestigi pel fet de marxar. A partir dels coneixements assolits amb l'observació participant pot dir-se que, tot i el baix nombre de subjectes de la mostra, la tendència que proposa la hipòtesi és a tenir en compte. En el cas d'aquest estudi, de les sis noies que no van arribar per la via del reagrupament familiar, cinc van veure empitjorar el seu estatus dins de la comunitat en un principi. Només una assenyala que no ha vist variar aquest, però és que, des que va arribar viu a casa de la germana i ha estat sempre sota la supervisió i control d'aquella i del cunyat. Dues més van recuperar el seu estatus perdut inicialment en legalitzar la seva situació i casar-se amb un compatriota. També les altres tres poden acabar recuperant el seu prestigi si segueixen el mateix camí que aquelles.

Conclusions sobre la hipòtesi nº 8.

Així doncs, per a la mostra també es corrobora la part de la hipòtesi que assenyala que moltes de les dones amb un projecte migratori individual perden prestigi al si de la pròpia comunitat en el moment de la marxa, encara que sia només temporalment, ja que poden recuperar-lo, i fins i tot guanyar-ne, en demostrar que es mantenen fidels a la forma de comportament tradicional de la comunitat d'origen.

5. Intenció de retorn dels migrats (Hipòtesi 9)

Un altre tema que va copsar l'atenció d'aquesta recerca des de ben aviat va ser el de la Intenció de retorn dels migrats. Les preguntes que van sorgir arrel d'aquest tema (i que se citen al punt dels indicadors) van portar a la formulació de la següent hipòtesi.

5.1. Plantejament de la hipòtesi.

A partir de les primeres observacions fetes durant el treball de camp al Marroc es va formular una hipòtesi, una part de la qual no es va poder corroborar. Aquesta part defensava que ***la intenció de retorn a origen seria major entre les dones que entre els homes, i especialment es donaria en les menys aculturades. Així, mentre que el grau d'aculturació i el nivell d'estudis influiria en la intenció de les dones, en el cas dels homes aquest factor no seria significatiu.*** Això va quedar refutat per les dades, tal com es veurà, mentre que la resta de la hipòtesi es va poder mantenir i l'elaboració i contrastació de les dades n'han finalment confirmat la tendència. És la que segueix:

La intenció de retorn a origen, entre els marroquins i les marroquines de l'estudi, és pràcticament igual entre homes i dones. El grau d'integració i d'aculturació dels immigrants i de les immigrades, així com el nivell d'estudis assolit per aquests, tampoc semblen tenir una influència gaire important en aquella intencionalitat.

En general, els homes no mostren intenció de retorn per èxit, mentre que només els que menys temps porten a destí assenyalen que ho farien per fracàs, (malgrat que no s'han pogut constatar casos que hagin arribat a dur-ho a terme). Pel que fa a la intencionalitat de retorn a origen durant la vida laboral activa, per motius aliens a l'èxit i al fracàs obtinguts a destí, cal dir que en el cas dels homes sembla tractar-se d'un desig, més que d'una intenció ferma.

Només en el grup de les dones que expressen intenció de retorn s'ha observat el cas de retorn per nostàlgia o per qüestions personals (casament,...).

Per altra banda, una idea comuna (entre homes i dones) és la de tornar a viure a origen com a jubilats. Encara que, en general, i en especial les dones, incideixen en el fet que serà de forma temporal, mirant de combinar la residència entre origen i destí, és a dir continuant amb la seva vida de transmigrants.

El fet de no pensar en retornar a origen mentre està activa la vida laboral, podria tenir a veure amb les ganes d'aprofitar al màxim les oportunitats que tenen a destí de guanyar diners i d'estalvi, per minses que aquestes siguin en determinats moments.

Així, aquesta intenció de retorn només per oci o residència és comuna, especialment entre els que porten més anys a destí, mentre que la del retorn per a reprendre la vida activa a origen es dóna sobre tot per fracàs, en els immigrants arribats recentment a destí i amb la situació legal encara precària.

Definició i comentari de conceptes.

Intenció de retorn a origen. Tenir programat de tornar a residir al país on es va néixer i des del que es va migrar, en aquest cas el Marroc, o tenir clar que aquesta tornada es durà a terme en un futur més o menys llunyà.

Retorn per èxit. En el cas dels subjectes de l'estudi, decisió de tornar a viure al Marroc perquè ja s'han assolit els objectius marcats pel projecte migratori. Potser ja s'ha aconseguit estalviar prou com per a muntar un negoci a origen o per a viure de renda, etc.

Retorn per fracàs. En el cas dels subjectes de l'estudi, decisió de tornar a viure al Marroc perquè no s'han assolit els objectius marcats pel projecte migratori. Potser no s'ha aconseguit una feina amb un mínim de condicions o no es guanya prou diners com per tirar endavant, etc.

Preguntes d'investigació.

Sobre aquest tema, i previ a la formulació de la hipòtesi, es van plantejar les següents preguntes:

- El desig i la intenció de retorn, és diferent per part d'homes i de dones? I aquest, té una relació directa amb l'estatus econòmic, social i professional assolits a destí?
- El desenvolupament econòmic que s'està començant a percebre al Marroc i els canvis que s'estan produint al si de la societat marroquina, tenen algun efecte sobre la intencionalitat de retorn dels migrats?
- Hi ha retorn per fracàs?
- Hi ha retorn per èxit (assolir prou ingressos com per a muntar negocis a origen, etc.)?
- Hi ha retorn per altres motius?

5.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi nº 9.

A partir de les observacions fetes al camp s'ha pogut detectar que hi ha dues maneres de percebre el retorn. Quan parlem d'intenció de retorn tendim a pensar en retorn per a continuar amb la vida activa i laboral a l'espai d'origen. Però la realitat és que, en preguntar sobre aquest tema, la majoria dels homes marroquins (més endavant es parlarà de les dones) responen que tornarien al Marroc a partir de la jubilació, cobrant la pensió com a ciutadans residents a l'Estat Espanyol i passant les vacances a origen, és a dir, continuant amb la seva vida de transmigrants. Així doncs, cal diferenciar entre intenció de retorn definitiu per a reprendre la vida activa al Marroc, i intenció de retorn per jubilació.

Segons les observacions dutes a terme, la majoria dels homes assenyalen que tenen intenció de retornar una vegada jubilats, i en part és per això que inverteixen una porció important dels seus guanys a destí en la construcció d'un habitatge a origen (la vesant simbòlica d'aquesta fet és, tal com s'ha dit, la demostració de l'èxit). Només els més joves, que porten poc temps a les illes i que encara es troben en una situació precària, és a dir, els arribats en plena crisi o a les portes d'aquesta, mostren intenció de retorn, si cal, per a reactivar la seva vida al Marroc.

Ara bé, cal deixar clar que no s'ha pogut constatar cap cas d'àrab marroquí que havent-se jubilat (admeto que a la mostra hi ha pocs casos de subjectes ja jubilats) hagi pres la decisió de retornar de forma definitiva. En general, la decisió es va ajornant i acaba esdevenint un anar i venir entre dos espais de residència, seguint amb l'activitat transmigratòria que caracteritza la vida dels subjectes de l'estudi. Així, aquesta situació es consolida amb la jubilació. Tal com afirma Charef, els migrants esdevenen "nòmades" i es mouen entre dos sistemes polític-jurídics, entre dues cultures i entre dos llocs de residència. Charef Dirà sobre aquesta dualitat:

"Dans leurs discours, l'un n'est pas la compensation de l'autre, mais l'un prend appui sur l'autre, comme complément nécessaire à la fois pour se définir et pour vivre" (2003:10).

El país d'origen representa pels migrats la infantesa, la tradició, les arrels,... Charef ho explica així:

“L'orientation du trajet, qui n'a pas la même allure à l'aller et au retour, de même que les objets que l'on transporte dans un sens ou dans l'autre, révèlent cette soif de vouloir vivre ici et là-bas. L'émigré-immigré se dédouble, pour tirer le meilleur de chaque système et se nourrir des deux espaces, mais aussi pour les connecter” (2003:11)

També M'hamed Lazaar posa èmfasi en el fet que els migrats rarament retornen definitivament a origen si no és a partir de la jubilació, i gairebé sempre per viure a cavall entre origen i destí, on la seva família es troba ja acomodada. Així, l'autor afirma que, tot i no haver-hi retorn definitiu, sí que prenen importància els vincles que romanen vius i actius i incidirà en els massius retorns anuals, per les vacances, que protagonitzen els marroquins residents a l'estranger. (1993:169-171)

Pel que fa a les dones, cal distingir entre varies situacions. Per començar, la diferència més evident entre elles està en el nivell d'estudis i en el grau d'aculturació assolits. Les dones amb un nivell d'estudis mig o alt (que han accedit a la universitat encara que no hagin acabat els seus estudis)²³¹, que en general acostumen a estar força aculturades, en principi mostren la intencionalitat de romandre a l'espai de destí, mentre que les que tenen un nivell d'estudis baix o mig/baix i que estan poc aculturades, assenyalen que preferirien tornar al Marroc. El fet de tenir una forma de vida més o menys tradicional també suposa un factor a tenir en compte. Així, com és lògic, les menys tradicionals prefereixen la vida a l'espai de destí, mentre que les més tradicionals somien en tornar a la que encara consideren casa seva. Però tot això, que sembla molt clar, a la pràctica no acaba d'influir prou, segons mostren les dades, ja que són molts els factors que s'han de tenir en compte.

El-Hariri, a partir del seu estudi sobre les dones magribines a França, assenyalava que comença a ser molt freqüent el cas de dones que, havent-se

---

²³¹ Hi ha constància d'algunes dones sense gaire nivell d'estudis, però amb un alt grau d'aculturació, que mostren aquesta mateixa tendència.

jubilat els seus marits, es neguen a tornar al seu país d'origen de forma definitiva. Aquestes dones, més que els seus marits, es troben dividides entre la nostàlgia del seu país d'origen i l'amor pels seus fills, que sense cap mena de dubte, resten i pretenen restar a l'espai de destí. L'opció d'aquestes dones passa per ajornar indefinidament el retorn definitiu. (2003:43)

El-Hariri atribueix aquesta decisió de romandre a destí de les dones a diversos factors personals, socioeconòmics i socioculturals. Per una banda, cal tenir en compte que la major part de les dones magribines immigrades han guanyat en llibertat i en estil de vida a destí. Segons El-Hariri, haurien passat a ser les mestresses de casa seva, ja que haurien deixat d'estar sotmeses a la convivència amb la família del marit. Així, segons aquest autor, a destí la pressió social, tot i existir, afecta menys a les dones (2003:43-44).

Però segons les observacions realitzades a les illes, això no és ben bé així, o no ho és arreu. En aquesta mostra hi ha moltes dones que en arribar a destí és precisament quan s'han trobat amb tota la família del marit esperant-les. Si bé una cosa és certa, i és que a destí, atès que la llei per als reagrupaments posa com a condició un habitatge per família, en teoria les llars acostumen a estar formades només per la família nuclear (cosa que al Marroc probablement no succeiria). Així, ja sia amb la família del marit o sense ella, amb més o menys control social per part del col·lectiu, les dones, en general i en teoria, passen a tenir més llibertat a destí. Una altra cosa és que se l'agafin o que la sàpiguen defensar, i aquest és el tema de la darrera hipòtesi. Per altra banda, cal dir que a la pràctica, les llars suposadament mono-familiars acullen germans/es, cunyats/des, nebots/des,... durant llargues temporades i, encara que tots aquests acaben formant amb el temps noves llars, la feina que suposa aquesta hospitalitat i el conseqüent amuntegament resulta feixuga per a les dones. Només el fet que se saben les mestresses de la casa podria compensar-les de tot aquest trasbals.

Segons El-Hariri, un altre factor a tenir en compte per la decisió del retorn a origen és la qualitat de vida a nivell domèstic i social (2003:44-45). A destí, les dones es troben amb unes comoditats i avantatges dels que sovint estaven mancades al seu país d'origen, com poden ser les condicions dels habitatges

(amb aigua corrent²³², escalfadors d'aigua, banys relativament moderns, tancaments en bones condicions, ascensors, etc.), l'accés als electrodomèstics (en general més barats que a origen), però també, i encara més important, l'accés als serveis socials i, en especial, a la sanitat pública i a les prestacions familiars. Així, les dones magribines a destí guanyen en comoditat domèstica i en avantatges socio-sanitaris.

Un altre factor que cita El-Hariri és la possessió d'un habitatge a origen. Les dones joves assenyalen que el fet de no tenir-lo és un dels factors que els impediria el retorn. Però la realitat observada per aquesta investigadora és que les dones que ja han assolit l'objectiu de l'habitatge canvien sistemàticament el seu discurs i assenyalen que l'obstacle no és l'habitatge (que ha passat a ser la residència per a les vacances i la demostració del seu èxit enfront els seus veïns d'origen) sinó que ho són els fills i el seu futur. (2003:45)

El-Hariri cita el cas de les dones joves divorciades, l'únic grup del col·lectiu marroquí immigrant que no es veu afectat per l'ambivalència de sentiments entre la nostàlgia a origen i els fills a destí. Aquestes dones opten sistemàticament per la llibertat que han adquirit a destí, on han escapat de la tutela familiar i on, en general, s'han inserit a la vida sociocultural (2003:46). Això es dona, segons les observacions, sobretot quan no tenen fills, ja que quan en tenen, aquells resten a origen amb el pare i la família d'aquest i la situació es complica. Les dones divorciades, en molts casos, es veuen obligades a cedir els seus fills als marits ja que, tot i que se'ls sol atorgar la *hadana* dels infants, la *walaya* l'ostenten sempre els pares²³³. Segons les observacions fetes al llarg de l'estudi, moltes de les dones migrades en aquesta situació acaben reconciliant-

---

²³² Malgrat que el Marroc s'ha modernitzat molt els darrers anys i que una part considerable de la població té accés a tots els avanços en tecnologia que gaudeixen els europeus, encara hi ha molts habitatges que estan mancats d'aigua corrent, de llum, de bany, etc. especialment a les zones rurals, però també en algunes zones urbanes modestes, com les d'origen d'alguns dels subjectes de la mostra, tal com s'ha pogut experimentar durant el treball de camp al Marroc.

²³³ Dins del dret de família marroquí (*Mudawwana*), la *hadana* es pot definir com el dret de criança i d'atenció al menor, mentre que la *walaya* és la tutela o representació legal d'aquell, equivalent a la nostra "pàtria potestat". Sobre aquest tema pot consultar-se el text d' Esteban G.(dir.) (2009:165) *La nueva Mudawwana marroquí: Entre tradición y modernidad. Traducción comentada del Código de familia de 2004*. Junta de Andalucía.

se amb els marits (s'hi tornen a casar) per tal de recuperar els fills i poder portar-se'ls a destí.

Pel que fa a les parelles jubilades, i tal com s'ha dit, aquestes acaben prenent la decisió de romandre al país d'immigració i de continuar amb el règim d'anades i retorns entre els dos espais (d'origen i de migració), de forma que acaben tenint una doble residència. Però, tal com assenyala El-Hariri, aquesta no és la idea que en principi tenen els migrants sobre el retorn, ja que al moment de la partida aquest es preveu durant el període de la vida activa, per tal de reprendre la vida professional a origen (2003:47). Així El-Hariri arriba a la conclusió que mentre que les dones ajornen el retorn tenint clar que mai es durà a terme de forma definitiva, els homes el tenen sempre present i pendent, de forma que és per a ells que el retorn esdevé un mite. La possibilitat del retorn, tal com ho diu El-Hariri, "*représente en fait pour eux une sorte de sécurité et donne sens à leur identité sociale et culturelle.*" (2003:52).

Charef es fa ressò d'una enquesta duta a terme l'any 1996 entre marroquins residents a França, segons la qual la intenció de retorn definitiu al país d'origen es dona només en el 17% dels homes en front el 10,7% de les dones. Per altra banda, el 57,7% dels enquestats expressen la clara intenció de viure entre els dos espais, augmentant la tendència amb l'edat, tant entre els homes com entre les dones²³⁴. (1999:23)

També Ansaf Ouazzani i Gerard Fay, a partir dels seus respectius estudis sobre els migrants gebal-lins, apunten que els retorns definitius són molt rars. Això podria estar en relació, segons Fay, amb l'absència d'inversions productives al *duwar* per part dels migrants i amb la manca d'equipaments que presenta la regió Gebal-la. (1993:90)

Ouazzani, centrat en les migracions internes, explica que els migrants acostumen a marxar de joves i solters, creen una llar a l'espai de migració amb dones originàries de la ciutat o amb compatriotes amb les que es casen a origen i que s'emporten a destí. A partir d'aquest moment els retorns a origen seran periòdics però espaiats, i sobre tot amb motiu de les celebracions

---

²³⁴ Enquesta duta a terme pel BVA en sol·licitud de la Délégation Générale de la Banque Populaire.

importants. Així, mentre que els casats acostumen a retornar un parell de vegades per any els solters solen fer-ho amb una major freqüència. (1993:104)

Pel que fa als joves, i segons les dades recollides al llarg del treball de camp, aquests, (nois i noies) nascuts a les illes o arribats de ben petits, contesten sistemàticament que no tenen cap intenció de canviar de país de residència, tot i que els semblen molt bé les estades llargues que passen al Marroc per les vacances. També El-Hariri assenyala que tots els estudis mostren que la segona generació és gairebé unànime en dir que no retornarà mai a viure a l'origen dels seus pares. (2003:49)

Per altra banda, si tenim en compte el nivell econòmic, social i professional assolits a destí, al llarg del treball de camp s'han detectat les següents dades:

Les famílies més ben situades de la mostra tenen clar que no volen tornar a origen mentre duri la seva vida laboral activa, però que ho faran una vegada s'hagin jubilat o assolit un capital econòmic prou important. La majoria d'aquestes famílies ha invertit en el sector immobiliari a origen i assenyala que hi tornaran per a viure de renda. Les dones entrevistades d'aquestes famílies, tal com preveia El-Hariri, asseguren que es tractarà d'estades temporals, ja que amb moltes probabilitats els seus fills i filles romandran a destí. També Nouria Ouali ho expressa així en el seu estudi *Les Marocaines en Europa: diversification des profils migratoires*. Segons aquesta autora, el nombre de dones que, una vegada jubilades, es nega a tornar a viure a origen està creixent aquests darrers anys. Es tracta de dones que, havent arribat de joves, han passat la major part de la seva vida a destí i ja no es veuen renunciant al seu estil de vida. (2003:71-81)

Així, i en resum, el retorn per èxit l'entenen, en general, només a partir del final de la vida laboral a destí. I gairebé mai per a dur a terme inversions productives (comerç, restauració, indústria,...), sinó per a viure de la pensió de la jubilació, a la qual es pot sumar una renda en el sector immobiliari, en el cas dels que han adquirit varis habitatges (tal com s'ha dit en hipòtesis anteriors, alguns es fan construir un edifici de varies plantes i lloguen els pisos que no utilitzen), i sempre de forma temporal i combinant les estades a origen amb estades al país destí, seguint amb la forma de vida transmigrant.

Les famílies que no han assolit un nivell tan exitós com per a invertir a origen, mostren intencionalitat de retorn si no se'n surten, per tant, hi ha també retorn per fracàs, però encara com una idea de futur. Durant les observacions no s'ha pres contacte amb cap subjecte que hagués dut a terme el seu retorn definitiu per fracàs. Es van entrevistar alguns homes joves que passaven les vacances a origen i que ho estaven passant francament malament a destí (precarietat laboral, manca d'habitatge, sentiment de soledat), però cap d'ells va optar per romandre a origen una vegada finalitzat el període vacacional (potser més perllongat que d'habitual). La idea de tots els migrats és la de continuar intentant-ho un temps més. I és que els migrats han invertit una bona suma de diners, d'esperances i d'esforços en el seu projecte i la decisió final no els afecta només a ells. Els migrats carreguen amb el pes de les expectatives de famílies senceres (la pròpia i sovint també la de la futura dona) que esperen beneficiar-se del seu possible èxit, encara que sia només socialment (augment de l'estatus, contactes a Europa, possibilitat de seguir el/la migrat/da,...), ja que, com s'ha dit anteriorment, els beneficis en forma de béns i de remeses no seran mai quantiosos ni perllongats en el temps, ni arribaran més enllà dels familiars més propers.

Finalment, segons les dades obtingudes a les entrevistes, pocs són els migrats que assenyalen intencionalitat de retorn principalment pels canvis socio-econòmics que pensen que s'estan duent a terme al seu país d'origen, tot i que molts els tenen en compte.

5.3. Contrastació quantitativa i conclusions respecte a la hipòtesi.

Variables.

Les variables que es van analitzar per a la contrastació i argumentació d'aquesta hipòtesi són les que segueixen: Sexe, Compra d'immobles a origen (símbol d'èxit a destí), Intenció de retorn, Motius de retorn dels que pensen en

retornar en un futur breu, Grau d'aculturació dels migrats entrevistats al Marroc, Grau d'integració a destí dels migrats entrevistats al Marroc, Temps a l'illa dels migrats entrevistats al Marroc i Situació legal dels subjectes de la mostra entrevistats al Marroc.

Freqüències i Relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.

Més de la meitat de les famílies de la mostra del entrevistats al Marroc han adquirit un immoble a origen (64,2%) i la totalitat dels que encara no ho han fet assenyala que té intenció de fer-ho en un futur pròxim. Tal com diu Étiemble (2003:36), els marroquins acostumen a invertir en la compra o construcció d'un habitatge a origen, i sovint es tracta de dos (un al poble d'origen de la família i l'altre en una ciutat com Tànger, Rabat, Casablanca o Tetuan).

Sobre la intenció de retorn, el percentatge més alt dels entrevistats respon a la idea del retorn per jubilació (71,7%). Pel que fa al retorn per continuar amb la vida laboral a destí, la intenció es mostra lleument més alta entre les dones que entre els homes.

Hi ha només 13 persones (8 homes i 5 dones) que pensin en tornar a viure a origen en un futur breu. Aquest baix nombre de subjectes impedeix creuaments, però se n'ha volgut deixar constància per mostrar l'existència de motius de retorn que no semblen tenir-se en compte en altres estudis sobre migració. S'observa que alguns dels entrevistats afirmen tornar a origen per motius aliens a l'èxit i el fracàs del projecte migratori, com són els personals (casament, fer-se càrrec de familiars dependents, etc.), així com els emocionals (nostàlgia,...).

Els subjectes de la mostra dels entrevistats al Marroc presenten un alt grau d'aculturació, en general. Així, el percentatge és lleument més alt en el grup d'homes (80% d'aculturació en front el 73,9% del grup de les dones), fet que pot atribuir-se al temps més perllongat a destí.

Pel que fa al grau d'integració a destí dels migrats d'aquesta mostra, la diferència entre sexes és més alta i molt més clara (el 76,7% dels homes es pot considerar molt integrat, en front el 43,5% de les dones) i té una relació directe amb el temps transcorregut des de l'arribada a destí (molt més baix per al grup de les dones). Així, de les 23 dones entrevistades, 13 encara es poden considerar poc o mitjanament integrades.

S'observa que el grup de dones és molt més recent que el dels homes. El 56,7% dels homes entrevistats al Marroc porta més de 10 anys a les illes, en front el 26% de les dones. El 43,5% de les dones porta un temps a destí comprès entre els 6 i 10 anys, mentre que el 30% dels homes hi porta més de 20 anys.

La totalitat dels homes migrats entrevistats al Marroc tenien regularitzada la seva situació legal a destí (en molts casos acabaven de fer-ho), en el cas contrari no haurien pogut retornar a l'Estat Espanyol després de les vacances. La situació de les dues úniques dones que encara tenien la seva situació per regularitzar era la següent: una d'elles havia decidit tornar i esperar els papers del reagrupament des del Marroc (on viu amb menys pressió) i l'altra havia aconseguit que la seva cap li fes un contracte laboral i estava a Tetuan demanant el visat.

S'observa la diferència en el percentatge de permís de treball entre sexes: 100% dels homes en front el 26% de les dones. Moltes de les dones acaben treballant "en negre", ja que arribades per la via del reagrupament familiar se'ls fa difícil d'aconseguir el permís de treball. Prou complicat que ho tenen perquè els marits acceptin la seva voluntat de treballar com perquè una vegada aconseguit el "permís" d'aquests es topin amb els enrevessats paranys administratius per a fer-ho.

Per altra banda, el 30,2 dels subjectes està tramitant la nacionalitat espanyola (sense diferència per sexes) i un 23,3% dels homes (en front el 8,7% de les dones) ja la té concedida.

I es va analitzar la següent variable només pel segment de les dones: Nivell d'estudis de les migrades entrevistades al Marroc.

Veient-se que el 39,1% de les dones entrevistades ha arribat fins la secundària i el 26,1% del total l'ha superada. Tot i així, cal tenir en compte que fins i tot les dones que han acabat aquest cicle, en general, tenen dificultats en la llengua de comunicació de l'espai de migració, cosa que els dificulta la interacció amb la societat de destí, la cerca de feina, etc.

Es van proposar les següents relacions entre variables:

- Intenció de retorn / Sexe.

No sembla haver-hi cap relació entre la intenció de retorn i el fet de ser home o dona.

- Intenció de retorn / Compra d'immobles a origen.

No sembla haver-hi cap relació evident entre la compra d'immobles a origen (que tots pretenen) i la intenció de retorn, com a mínim per als homes.

Pel que fa a les dones, sí que pot parlar-se d'una lleu relació entre aquestes variables, però sempre tenint en compte que el grup de dones que desitja el retorn previ a la jubilació dels seus marits és molt poc nombrós, i per tant de poca rellevància.

- Intenció de retorn / Grau d'integració.

Les dades resultants dels quadres són massa febles per a recolzar la relació. En aquest punt, i en base al coneixement adquirit al llarg del treball de camp, i tenint en compte que, tal com s'ha vist, un alt grau d'integració acostuma a anar parell a un temps perllongat a destí i, per tant, a una major estabilitat laboral, social i en l'habitatge, que podrien ser factors més influents en la intenció / no intenció de retorn, pot apuntar-se la següent tendència: els subjectes amb un

alt grau d'integració mostrarien, en general, una menor intencionalitat de retorn per viure a origen abans de la jubilació que aquells que no l'haurien assolida.

- Intenció de retorn / Grau d'aculturació.

També en aquest cas l'anàlisi s'ha hagut de limitar als coneixements assolits durant el treball de camp, coneixements que permeten defensar que, mentre que no hi hauria una gran influència entre grau d'aculturació i intencionalitat de retorn quan es tracta de migrats/des mitjanament o molt aculturats/des, sí que podria donar-se una alta intencionalitat de retorn en el cas del grup dels poc aculturats/des (i mitjanament aculturades, quan es tracta de dones). Cal assenyalar també que un baix grau d'aculturació podria venir parell (no sempre) amb un temps curt d'estada a destí i, per tant, amb una manca d'estabilitat laboral, social i en l'habitatge, factors que per si sols podrien ser molt més influents en la intencionalitat de retorn, que el grau d'aculturació assolit. Però en definitiva, i segons les dades disponibles, no pot afirmar-se que el grau d'aculturació dels migrats i de les migrades influeixi en la seva intencionalitat de retorn a origen.

- Intenció de retorn / Estudis.

No s'observa cap relació entre la intenció de retorn i el nivell dels estudis dels migrats. Tot i això caldria deixar constància d'una observació que en aquest estudi no pot portar-se més enllà atès el baix nombre de subjectes al que fa referència, però que podria ser interessant per a estudis posteriors. En fer l'anàlisi dels percentatges d'aquest creuament s'adverteixen algunes dades que recolzarien observacions fetes durant el treball de camp a origen: sovint són els homes amb un nivell d'estudis més alt (universitaris) els que, contràriament a allò que s'havia suposat durant el treball de camp a les illes, mostren l'índex més baix d'intencionalitat de retorn per la jubilació i assenyalen intenció de fer-ho abans. Es podria pensar que, tenint en compte la seva formació i títols, se senten infravalorats a destí, on probablement tampoc veuen assolides les seves expectatives ja que, en general, mai arriben a accedir a feines acords amb la seva formació (el fenomen anomenat *negative mismatching* o "desajust negatiu" del que parla Rodríguez, 2010a:36), i es plantegen el retorn a origen per continuar allà amb la cerca d'una feina millor. Des del meu punt de vista,

aquests migrats són els que més malament ho passen a destí, psicològicament parlant, i els que més decebuts es troben, al menys a mig termini. Es debaten entre la frustració que patien a origen (per manca d'expectatives) i la que pateixen a destí (per sentiment de discriminació i d'infravaloració i per la sobtada baixada d'estatus de la que són víctimes). Aquest cas no s'ha observat entre les dones. Els dos únics casos de dones universitàries de la mostra recolzen la divergència que, per l'experiència assolida al camp (i no només entre els subjectes de la mostra, ja que durant aquesta recerca s'ha entrat en contacte amb alguns grups d'estudiants a les universitats marroquines), penso, es dona entre els universitaris i les universitàries. Mentre que per als homes el fet de la infravaloració a la que se'ls sotmet a destí (on no se'ls reconeixen els seus títols) i especialment en contextos rurals (com el de Formentera), els faria decantar cap a un precoç retorn a origen, per a les dones, el fet de la llibertat personal i la possibilitat (encara que mínima) d'ascens professional, en un entorn on les seves compatriotes (en definitiva la seva competència) en general tenen un baix nivell de formació, les inclinaria cap a optar per romandre a destí. Cal dir que les dones marroquines immigrades a les illes Pitiüses amb estudis (i coneixements d'idiomes) són molt poques i que les potencials ofertes de feina per a elles (com mediadores i en hospitals i altres centres sanitaris, per donar un exemple), com a mínim, existeixen. El principal problema amb el que es troben aquestes és el de la regularització.

Una dada interessant en relació a això és la que segueix: La taxa de migrats amb estudis superiors retornats al Marroc seria del 38% en front el 21% dels no escolaritzats (la resta de grups de nivell d'estudis mostren taxes més baixes i queden més repartits), segons el *Recensement General de la Population et de l'Habitat de 2004*.

Per altra banda, citar a mode d'anècdota el cas de les quatre dones amb nivell mig d'estudis que expressen intencionalitat de retorn per a reprendre la vida laboral a origen. Entre elles hi ha dues dones que assenyalen voler retornar per nostàlgia (una d'elles ha estat treballant d'infermera a destí i està segura de no poder assolir un lloc de treball tan bo a origen i tot i així vol marxar). Una altra se'n torna per casar-se. Durant el treball de camp al Marroc va dir que romandria a origen perquè el futur marit tenia una bona feina allà, però mentre

s'està redactant el text final d'aquesta tesi ha fet saber a la investigadora que, una vegada casada, tornarà a destí per a tramitar papers per al seu marit.

Així, una vegada analitzades les dades, es fa molt difícil afirmar que hi hagi una relació directe entre la intencionalitat de retorn a origen i el nivell dels estudis assolit pels migrants i les migrades. En general, la tendència per a tots i totes és la intenció de retorn post jubilació i només la dada dels/les universitaris/es és interessant, però òbviament, demanaria un estudi amb un nombre de subjectes amb aquests trets molt més ampli.

- Intenció de retorn / temps a l'illa.

Existeix una relació entre la intenció de retorn a origen i el temps passat a destí que recolza la idea que els que porten molt temps a destí no pensen en tornar definitivament a origen. Més aviat pensen en fer-ho de forma temporal i a partir de la jubilació. Així, el 91,3% dels entrevistats que porten més de 10 anys a destí afirmen voler tornar a viure a origen només a partir de la jubilació, en front el 56,7% dels que hi porten menys de 10 anys. En creuar només les dades dels homes, veiem que la diferència és lleument menor, però igualment important (el 88,2% dels que hi porten més de 10 anys vol tornar només de forma temporal, en front el 61,5% dels que hi porten un temps menor), mentre que en creuar les dades de les dones la diferència s'accentua dràsticament (100% de les que hi porten un temps superior als 10 anys, en front el 52,9% de les que hi porten menys), tot i que només hi ha sis dones que portin més de 10 anys a destí. Pel que fa al grup dels que afirmen voler tornar a viure i treballar a origen, independentment de l'èxit assolit a destí, en general, està integrat per aquells/es que mantenen un estil de vida més tradicional i que es troben menys aculturats/des, i per aquells/es que tornen per nostàlgia o per afers personals (casament, etc.). Com seria d'esperar, aquest grup és més nombrós entre els que porten menys de 10 anys a destí i que estan menys ben instal·lats, de manera que la relació entre ambdues variables es manté.

- Intenció de retorn / Situació legal a destí.

Cal tenir en compte que a la mostra dels entrevistats al Marroc no hi ha homes (només dones) en situació irregular a destí (pocs s'arriscarien a passar les

vacances al seu país natal sense tenir els papers en regla a destí, ja que després se'ls impediria la tornada), i per tant els resultats són poc rellevants atès el baixíssim nombre de subjectes per a la majoria dels quadres. Però en base al coneixement del grup assolit a partir de l'observació participant pot apuntar-se una certa relació entre la intenció de retorn i la situació legal a destí. Segons aquesta, aquells homes que han assolit un estatus legal a destí (residència i permís de treball en regla o nacionalitat espanyola), mostren poca intencionalitat de retorn per reprendre la vida activa a origen, tot i que expressen en la seva majoria intencionalitat de retorn per jubilació. En el cas de les dones, la relació no és tan clara, ja que hi ha un nombre a tenir en compte de dones (5 de 21) que, tot i tenir la situació legalitzada a destí, tenen ganes de retornar a origen per a continuar amb la seva vida activa (fent referència a la vida activa dels seus marits en la majoria dels casos, és clar). Per altra banda, s'entén que quan la població immigrada es troba en situació irregular, fàcilment tingui en ment la possibilitat del retorn per fracàs, mentre que, en consolidar la situació a destí, la decisió de retorn passi a ser únicament per jubilació i, en alguns pocs casos, fins i tot per a reprendre la vida activa, però això sí, de forma no condicionada a l'èxit o al fracàs, sinó com una opció lliure, i per tant amb possibilitats de volta enrere. Això es pot observar en el quadre del creuament de les dades de les dones. D'aquelles que tenen en ment el retorn abans de la jubilació, les que es troben en situació irregular afirmen que ho farien si elles o els seus marits no assoleixen l'èxit esperat, mentre que les que tenen la situació legal regularitzada, asseguren voler fer-ho per altres motius, aliens a l'èxit o el fracàs, com és la nostàlgia de la família.

Conclusions sobre la hipòtesi nº 9.

Així la hipòtesi, tal com es va re-formular al llarg de l'elaboració de les dades i de la seva contrastació, podria considerar-se corroborada per a la mostra.

6. Control social de les dones. (Hipòtesi 10)

El darrer tema que va atraure l'atenció d'aquesta recerca durant el treball de camp, tant a les illes Pitiüses com al Marroc, va ser l'intens control social que pateixen les dones del col·lectiu migrat d'origen marroquí una vegada a destí. Això va portar a parar atenció en aquest aspecte a les illes, però va ser més tard, i ja fent el treball de camp al Marroc, que va fer-se evident que algunes de les dones migrades amb les que es tenia contacte mostraven un comportament diferent a cada un dels camps. Així, les meves observacions i els seus propis discursos van conduir a la formulació de la darrera de les hipòtesis d'aquest treball sobre el control social al que estan sotmeses les dones marroquines immigrades.

6.1. Plantejament de la hipòtesi.

La major part d'aquesta hipòtesi va resultar refutada durant la contrastació de les dades de l'estudi i va haver de ser reformulada. A continuació es presenten la primera i la segona versió i s'argumenten la seva refutació i defensa. En cursiva s'indiquen les parts refutades.

Així, prèviament a la contrastació de les dades, es va creure que:

Segons una bona part de les dones entrevistades arribades a l'edat adulta, el control social que aquestes viuen a destí és més intens que el que viuen a origen. *La forma de viure aquest fet podria estar relacionada amb els següents factors: grau d'aculturació de la dona, edat i nivell d'estudis, entre d'altres.*

Per una banda, es creu que podrien ser les dones més aculturades i amb més estudis les que podrien ser més conscients de patir aquest control. Però a la vegada, serien també aquestes les que menys es deixarien

intimidat per la resta de membres del col·lectiu. *Així, segons aquesta hipòtesi, un baix grau d'aculturació i de formació de les dones, es correspondria a una baixa percepció del control social del que són objecte i a una major acceptació d'aquest.* El fet de veure el control social al que les sotmet el propi grup com una cosa natural i intrínseca de la pròpia cultura a la que ja estan avesades, els faria acceptar aquell sense qüestionar-lo i sense gairebé adonar-se de la seva pressió.

Una vegada contrastades les dades obtingudes a partir del treball de camp, es va arribar a la conclusió que el grau d'aculturació i l'edat de les dones són els dos únics factors que podrien influir lleument en la reacció en front el control social, però no en la percepció d'aquest, ja que la majoria de les dones de la mostra són conscients de la seva existència. I es va re-formular la hipòtesi, tal com segueix:

Segons una bona part de les dones entrevistades arribades a l'edat adulta, el control social que aquestes viuen a destí és més intens que el que viuen a origen. Però segons els resultats de l'elaboració de dades, la manera com les dones viuen aquest fet no estaria relacionat amb factors com el grau d'aculturació, l'edat i el nivell d'estudis assolit, o al menys, no prou com per a creure'ls determinants.

Així, s'arriba a la conclusió que, independentment al grau d'aculturació i d'integració que tinguin, les dones, tot i percebre en major o menor mesura el control social al que se les pretén sotmetre, en un alt percentatge desenvolupen mecanismes per a dur a terme els seus objectius (tenint en compte que, en general, es tracta de dones de manera de pensar i fer tradicional).

Tot i així, i segons les dades, hi ha indicis per pensar que les dones més aculturades serien les que actuarien amb més llibertat, especialment a destí, i que les majors de 40 anys podrien ser les que més pressionades se sentissin i les que actuessin amb un menor grau de llibertat.

Per altra banda, les noies arribades de molt petites o nascudes a destí serien les que, d'una forma més clara, reaccionarien (i tenen eines per a fer-ho) en contra d'aquest control, en oposició a les arribades ja essent adultes, que es trobarien coaccionades per la por a ser calumniades davant la família a origen.

Definició i comentari de conceptes.

Control social. En aquest estudi fa referència a la manera com el grup observa i està pendent del comportament i actitud de cada un dels seus membres i de forma molt especial de les seves dones, i posa en marxa mecanismes per a fer que tots i totes es creguin obligats a actuar de la forma que dicta la moral majoritària del col·lectiu (tradicional i islàmica en aquest cas) i a justificar-se per cada acció que pugui resultar sospitosa segons aquella.

Percepció del control social. Adonar-se que la resta dels membres del col·lectiu estan pendents de cada una de les passes que es donen i que miren d'influir en les pròpies decisions, a partir de mecanismes com són la crítica, l'exclusió, el buit, o fins i tot la calúmnia.

Actitud / reacció en front el control social. La manera d'actuar en front el control social quan aquest es percep, a partir de mecanismes variis. Algunes dones poden reaccionar separant-se de la resta del col·lectiu, d'altres impermeabilitzant-se dels atacs que reben per part d'aquell i actuant com si res no passés per tal de continuar sentint-se integrades (encara que criticades), d'altres sotmetent-se a la voluntat grupal i resignant-se a fer allò que no han triat de fer i renunciant als propis desitjos i aspiracions, etc.

Mecanismes per a dur a terme els seus objectius. Els més comuns entre les dones de l'estudi són els de mirar de passar desapercebudes, aportar molt pocs o cap detall sobre la vida íntima i privada a la resta de membres del col·lectiu, aparentar en públic allò que s'entén és "correcte" per al col·lectiu, i tot això mentre es viu, de portes en dintre, de la manera que es desitja, o tant com això és possible. És una manera de fer que crea tensions, però que segons

sembla ser, és la més habitual entre les dones del col·lectiu que no volen renunciar a sentir-se membres del grup.

Preguntes d'investigació.

Dades i preguntes que es van tenir en compte sobre les dones, al llarg de les entrevistes i de l'observació participant per a la contrastació d'aquesta hipòtesi.

- El control social de les dones, és realment més intens a destí que a origen?
- De quina manera les afecta o viuen aquest control a cada un dels camps de l'estudi?
- El grau d'aculturació de la dona, intervé en la major o menor percepció d'aquest control?
- El nivell d'estudis de la dona influeix en la percepció d'aquest control? I l'edat? I el temps que porta a destí?

6.2. Discussió qualitativa de la hipòtesi nº 10.

El fet que els marroquins (com la majoria dels migrats) duguin a terme el seu procés de migració fent ús de la cadena migratòria fa que les estructures d'origen tendeixin a reproduir-se a destí. Així, els immigrants i les immigrades cerquen de recrear d'alguna manera els espais d'interacció veïnals i les formes de fer vida social que tenien a origen. Això els permet de continuar a destí amb la seva forma de vida quotidiana (o similar a aquella), a la vegada que afavoreix que es desenvolupi un intens control social al si del propi grup.

Al seu treball, Rosander observa que les dones musulmanes de la seva mostra són qui més crítiques i controladores es mostren amb les seves congèneres. (2004:227, 231-236) Aquesta és una observació que també es va fer al llarg del

treball de camp d'aquesta recerca, especialment a l'espai de migració, on penso que s'accentua aquesta actitud.

La defensora dels drets de les dones musulmanes Ayaan Hirsi Ali afirmarà que a l'Islam l'opressió de les dones la reproduïxen les mateixes dones. Així, serien les pròpies mares i les pròpies sogres les que més controlarien a les dones. L'autora dirà: "*Tías y sobrinas hablan mal sin cesar de unas y otras, y de terceros. Ese control social conduce a mantener el propio sometimiento.*" (2006:134).

Tal com mostra Rosander, l'estatus d'una dona es determina en relació al de les altres. Hi ha dones respectables perquè en hi ha que no ho són. Així, entre les dones musulmanes de la seva mostra (i també d'aquesta), es dona una intensa competència entre les dones per l'estatus, fet que explica el recurs del xafardeig i la calúmnia (observats sovint durant la recerca a les illes) . (2004:234-236)

Rosander apunta que serien les dones de "l'estrat mig" les que es troben més pendents de la seva situació i el seu prestigi, essent aquest més inestable que el de la resta. Mentre que les dones que gaudeixen d'un estatus superior (econòmic i moralment) es troben per sobre de la lluita per la competència, i les de l'estatus més baix (mancades de respectabilitat) tampoc entren en la cursa per quedar sistemàticament fora del cercle social de les "bones musulmanes", són les que es troben a l'entremig, en una posició que Rosander descriu de "més mòbil i menys definida", les que estan realment sotmeses a la contínua avaluació de la resta. (2004:235)

Però el control es du a terme tant per part de les dones com dels homes. Eguren descriu el procés migratori del seu grup d'estudi d'una forma molt similar a com s'ha fet aquí i dirà que el procés de reagrupament familiar s'inicia amb l'arribada del fill gran a destí perquè contribueixi al guany de diners per enviar a la família. El seguiran la resta dels fills mascles, fins que, en anar-se ajornant la tornada a origen, s'acabi portant a les dones i filles. Així, la xarxa d'homes de la família extensa que ja es trobava a destí des de feia molt temps, suposava i suposa encara avui en dia, el control social de la família. (2004:53)

Així, i seguint aquestes idees i observacions, si les que haguessin arribat abans a destí i haguessin romàs soles durant un temps llarg haguessin estat les dones, potser aquestes haurien pogut imposar les seves normes al grup quan s'hagués dut a terme el reagrupament familiar. I podria donar-se el cas que després d'haver-se dut a terme un procés d'aculturació, s'haguessin provocat canvis en les pautes del grup, com en el tema de la separació per sexes i la diferenciació dels rols segons gènere. Però aquesta, és clar, és només una hipòtesi, i de difícil contrastació. En el cas d'aquesta recerca no hi ha casos ni dades per a contrastar-ho, però crec interessant de plantejar-ho. Potser altres investigadors/es es trobaran amb un grup d'immigrants marroquins on predominin les dones pioneres. O potser pot observar-se aquest fet en altres col·lectius migrats que hagin dut a terme el seu procés migratori en aquest sentit, contrari als marroquins, com pot ser el dels equatorians.

Però seguint amb l'argumentació d'aquesta hipòtesi, i pel que fa a les primeres observacions dutes a terme, podia pensar-se que en la percepció del control social, que pateixen les dones a destí per part de la seva pròpia comunitat, hi influiria de forma important el factor "grau d'aculturació" (més tard s'ha vist que la influència no és tanta). Per una banda, hi hauria les dones molt aculturades, que assenyalarien sentir més control social a destí que a origen, tot i que la majoria d'elles deia no deixar-se intimidar per aquest, i per l'altra banda hi hauria les dones mitjanament i poc aculturades. Aquestes darreres (tot i que a la mostra del Marroc són ben poques) assegurarien no percebre diferències en el control social del que són objecte als dos llocs. Així, la percepció del control s'accentuaria, encara que no de forma dràstica, entre les dones que tenen estudis mitjos o superiors. La majoria d'aquestes ja van haver de lluitar a origen per accedir als estudis (potser no amb els propis progenitors, però probablement sí amb altres membres de la família o de l'entorn immediat) i no estarien disposades a anar enrere una vegada arribades al país que elles veurien com la possibilitat d'ampliar els seus drets i les seves opcions professionals i d'ascens social.

Les dones que més malament viurien aquesta pressió serien les dones aculturades més grans i amb més baix nivell d'estudis, ja que tindrien menys eines per a defensar-se. En canvi, les que tenen un bon nivell d'estudis i són

joves²³⁵, en principi viurien el control social com un intent d'intromissió en les seves vides que no estarien disposades a permetre. Tindrien present el control social al que se'ls pretén sotmetre, però tractarien que aquest no les afectés en la seva vida diària.

Tot i així, i tal com ha mostrat la contrastació de les dades, la percepció del control social és més general del que s'havia pressuposat i l'actitud enfront aquest depèn en una major mesura del caràcter de la dona que dels factors citats.

Això pel que fa a les dones immigrades a l'edat adulta. Perquè quant a les noies que han arribat de petites, així com a les filles de les immigrades (s'entén que nascudes i/o educades a destí), i això s'ha confirmat amb la contrastació de les dades, la percepció d'aquest control es mostraria força diferent. Aquest grup de noies ha estat escolaritzat a destí, ha crescut amb el referent liberal de la societat on viu i és més o menys conscient de la possibilitat de posar en dubte determinades normes. Així, aquestes noies, malgrat que viurien el control social de la comunitat marroquina per la via familiar (sovint són les mateixes mares les que les protegeixen de la submissió a aquest control), podrien contrarestar-lo amb la seva part "occidentalitzada". Per altra banda, la gran diferència entre aquestes noies nascudes i/o educades a destí i les que han arribat ja essent adultes, radica en el fet que les primeres tenen la família més propera amb elles, mentre que les segones l'acostumen a tenir (si no tota, una bona part i especialment els progenitors) a l'espai d'origen. El control social operaria bàsicament per la por al que podrien dir sobre elles a la família que resta a origen. La possibilitat de ser calumniades les deixaria entre l'espasa i la paret. Si el seu prestigi queda en entredit, tindran problemes per trobar marit dins del seu propi grup, i tant el celibat com el casament amb un home d'un col·lectiu aliè són opcions que les sentencien, si bé actualment no a la mort social, sí a una relativa marginalitat. Situació molt allunyada de la suposada pujada d'estatus associada a la migració.

Rosander, a la seva obra, distingirà entre estatus i prestigi. Segons aquesta autora, ambdós termes no serien sinònims sinó complementaris. Mentre que el

---

²³⁵ Factors que coincideixen sistemàticament entre les dones de la mostra.

primer estaria relacionat amb la posició social i econòmica per naixement o assolides, Rosander definirà el prestigi (femení, en concret) com “*el aspecto valorativo que acompaña al estatus en plan de atributo esencial en el proceso clasificatorio*”. (2004:105) Així, el prestigi tindrà a veure amb el fet d'estar casada o romandre soltera, tenir fills o no, el seguiment dels codis de conducta per a cada fase de la vida, etc.

6.3. Contrastació quantitativa i Conclusions respecte a la hipòtesi.

Variables.

Així, les variables que interessaven per a la contrastació d'aquesta hipòtesi i la seva argumentació només fan referència a les dones i són les següents: Parents que resten a origen, Percepció del control social per part de les dones adultes, Actitud de les dones davant el control social, Via d'arribada de les dones, Edat de les dones, Grau d'aculturació, Grau d'integració i Nivell d'estudis de les dones.

Freqüències i Relacions entre variables. Tractament estadístic de les dades.

La totalitat de les dones migrades entrevistades al Marroc té una part important de la família a origen. Mentre que moltes d'elles (60,9%) encara hi tenen els progenitors, només dues de les dones de la mostra del Marroc hi tenen el cònjuge i/o els fills.

Mentre que el 56,5% de les dones entrevistades assenyalen percebre més control social a destí, només el 13% creu que aquest és major a origen. La resta no percep diferències en aquest aspecte.

Tal com s'extreu de les dades obtingudes, el fet de percebre el control social al que les pretén sotmetre la seva comunitat, no impedeix a la majoria de les dones actuar segons la seva pròpia voluntat, tant a destí com a origen. Així, el 56,5% de les dones de la mostra assenyalen que acaba fent la seva voluntat arreu o igual de poc arreu. La resta es reparteix a parts iguals entre les que diuen actuar més lliurement en un espai o en l'altre.

Hi ha un alt percentatge de les arribades per la via del reagrupament familiar (73,9%) dins de la mostra. Però és important citar que el 26,1% (6 de les 23 dones de la mostra de les entrevistades al Marroc), va arribar per una via diferent (xifra prou alta per la població d'origen marroquí a l'Estat Espanyol).

El 43,5% de les dones de la mostra té una edat compresa entre els 31 i els 40 anys. El 34,8% té entre 18 i 30 anys i el 21,7%, més de 40.

S'observa un alt percentatge de les dones molt aculturades (73,9%) dins d'aquesta part de la mostra. A diferència d'aquest, el percentatge de les dones molt integrades és molt menor, de manera que si ajuntem les mitjanament i poc integrades, el percentatge d'aquest grup resultant és superior a la meitat (56,5% exactament), la qual cosa és prou preocupant i mostra la recent arribada de les dones del col·lectiu.

El 65,2% de les dones de la mostra del Marroc ha cursat la secundària o l'ha superada.

Es van proposar les següents relacions entre variables, segmentant per sexe (ja que només interessaven les dades de les dones):

- Percepció del control social per part de les dones / Grau d'integració.

No s'observa cap relació entre el grau d'integració de les dones i la percepció d'aquestes sobre el control social a destí per part del propi col·lectiu.

- Percepció del control social per part de les dones / Grau d'aculturació.

Segons els creuaments no hi hauria una influència prou important del grau d'aculturació en la percepció del control social que pateixen les dones. Les dades són molt similars en tots els grups, de manera que, malgrat allò que es va suposar durant el treball de camp, no sembla haver-hi una relació prou significativa. Una observació a fer és el fet que les poques dones que assenyalen percebre més control social a origen són totes elles dones molt aculturades i és que s'han avesat a la manera de fer de destí (més independent) i quan viatgen a origen se senten observades i, en certa mesura, reprimides.

- Percepció del control social per part de les dones / Edat.

Segons mostra l'anàlisi estadística, no s'observa cap relació entre la percepció del control social de les dones i la seva edat. Tal com podem observar en totes les taules de contingència elaborades, la percepció de major control social a destí és la més general per a la totalitat del grup de les dones entrevistades.

- Percepció del control social per part de les dones / Estudis.

Malgrat les meves suposicions, els creuaments efectuats no mostren que hi hagi cap relació significativa entre percepció de control social i nivell d'estudis de les dones. La majoria de les dones, independentment del nivell d'estudis assolit, assenyalen percebre un major control a destí o a tot arreu igual.

- Actitud de les dones davant el control social / Grau d'integració.

El creuament no mostra una relació significativa entre l'actitud de les dones davant el control social i el seu grau d'integració.

- Actitud de les dones davant el control social / Grau d'aculturació.

El nombre de dones poc o mitjanament aculturades és excessivament baix per poder dur a terme el creuament i perquè els seus resultats siguin rellevants. De totes maneres, i segons els coneixements assolits durant el treball de camp, en aquest cas pot assenyalar-se que la tendència és a que les dones molt aculturades prenguin l'opció d'actuar segons la pròpia voluntat arreu, tot i que

com és de suposar, a origen aquesta actitud els és més criticada i per tant, podria donar-se el cas que quan estan al Marroc cedeixin una mica en aquest sentit. Per altra banda, les dones menys aculturades tendeixen a seguir molt les normes implícites de la seva cultura d'origen (al Marroc i a destí) i per tant, actuaran d'acord amb aquelles, sentint-se més lliures allà on totes les dones actuen com elles. És a destí on se senten més temoroses i on actuen més cohibides, segons s'ha pogut veure.

- Actitud de les dones davant del control social / Edat.

També en aquest cas el nombre de subjectes per casella és molt inferior a l'esperat, i per tant els resultats, estadísticament no tenen cap rellevància. Ara bé, tot i tractar-se d'una relació no significativa, pot observar-se una possible tendència: Mentre que les dones d'una edat compresa entre els 18 i els 40 anys assenyalen actuar de la mateixa forma arreu (igual que als creuaments anteriors), en el cas de les dones majors de 40 anys el percentatge es reparteix a parts iguals entre les que diuen fer més la seva voluntat a destí i les que diuen fer més la seva voluntat a origen. Si es tractés d'una xifra de subjectes més gran i els percentatges es mantinguessin, podríem pensar que són les dones més grans les que se senten més sotmeses al control del seu grup. Així, caldria veure quin és el factor que fa que aquestes dones actuïn amb més llibertat en un dels dos espais. És potser la manca de familiars més grans (progenitors, oncles,...) que les fa sentir-se més lliures? Així, les que tindrien la família a origen, se sentirien menys pressionades a destí, i a l'inrevés.

- Actitud de les dones davant el control social / Estudis.

La relació entre aquestes variables no resulta significativa.

Conclusions sobre la hipòtesi nº 10.

Així, segons ha mostrat l'anàlisi estadística de les dades, la primera hipòtesi proposada quedaria refutada per a la mostra de l'estudi i s'hauria de reformular, tal com s'ha fet i s'ha mostrat, per tal de poder tenir-la en compte.

**CINQUENA PART.
CONCLUSIONS, BIBLIOGRAFIA,
GLOSSARI I ANNEXOS.**

Conclusions i reflexió final.

1. Conclusions.

Sobre el fet migratori, la multiculturalitat i la transmigració.

Tal com s'extreu d'aquest treball, la migració ha esdevingut un fet estructural de la nostra societat actual. La globalització i els avanços tecnològics han intensificat i accelerat un procés que s'ha vingut donant al llarg de tota la història de la humanitat. A més, avui en dia hem de parlar en molts casos de transmigració, un fenomen que, tot i ser també antic, s'ha accentuat dramàticament, i és que el manteniment dels vincles amb l'espai d'origen ha esdevingut més i més fàcil a mesura que les distàncies s'escurçaven simbòlicament amb l'abaratiment del transport aeri i els nous medis de comunicació. Així, els moviments migratoris s'han fet més complexos i més diversos i els Estats de migració han esdevingut multiètnics, poliètnics segons Will Kymlicka i, tal com apunta aquest autor, *“la globalització ha convertit el mite d'un Estat culturalment homogeni en una cosa encara més il·lusòria, i ha forçat que en cada Estat la majoria sigui més oberta davant el pluralisme i la diversitat”*. (1999:20)

I això ho hem de rebre com una gran oportunitat, si tenim en compte que, tal com apunta la frase de Mahatma Gandhi: *“Ninguna cultura puede vivir si intenta ser exclusiva”*. (citada per Jahanbegloo, 2007:71).

Síntesi dels canvis observats i citats sobre el grup d'estudi, tant a destí com a origen.

Tal com s'ha pogut veure, pel que fa als canvis observats al si del col·lectiu marroquí de les Illes Pitiüses, cal distingir entre els que afecten el col·lectiu a destí i els que es produeixen a origen. Així, molts dels canvis que s'han produït al si de la societat marroquina al Marroc, no es deuen tant als moviments migratoris que protagonitza una part important de la seva població, com a l'evolució natural de la societat, així com a la influència de la globalització i dels medis de comunicació. Però en hi d'altres que sí que semblen tenir una major relació amb el fet migratori, entre els quals cal citar l'augment de l'edat de contraure matrimoni, l'augment del nombre de noies joves que es treuen el permís de conducció viària, la concentració de bona part de la celebració dels casaments i altres cerimònies durant les vacances d'estiu dels migrats i la creixent ostentació d'aquelles, el desenvolupament de barris nous a les ciutats fruit de les inversions dels migrats i el conseqüent augment del preu del sòl i de l'habitatge, els canvis en les formes de consum (tot i que no només la migració n'és la causa), etc.

Pel que fa als canvis que es produeixen al si de la societat marroquina migrada a destí, cal citar la reducció de la família, els canvis en el sistema de parentiu (creixent exogàmia i augment de la uxorilocalitat), l'augment de parelles mixtes, un lleu canvi en els rols de gènere i la suavització de les jerarquies familiars, que poden observar-se en l'augment de l'activitat laboral de les dones fora de la llar familiar, la consciència d'autonomia de les mateixes dones, la voluntat de seguir els estudis i de desenvolupar una carrera professional per part de les noies, una creixent igualtat entre les parelles de joves fills de migrats, etc. També s'observen canvis importants en els valors i expectatives dels joves, arribats a una curta edat a destí.

Per altra banda, cal distingir aquests canvis dels que es produeixen en el patró migratori marroquí i que afecten també la vida dels migrats a destí. Aquests es donen sobre tot a nivell de composició del grup, diversificació de motivacions per migrar, diversificació del medi d'origen i del grau de formació, etc.

Síntesi de les conclusions de les hipòtesis.

De les hipòtesis d'aquesta tesi pot extreure's que els marroquins i les marroquines de les Illes Pitiüses són un col·lectiu transmigrant ja que, tot i haver-se integrat i aculturat relativament bé a destí, han optat per mantenir vius els vincles amb el seu espai d'origen (i fins i tot amb d'altres espais migratoris pels que han passat o en els que tenen família) i s'hi desplacen regular i periòdicament, s'hi compren o restauren un habitatge, s'interessen per tot allò relacionat amb el Marroc, des dels esdeveniments polítics a l'evolució de la seva economia i cerquen, en la seva mesura, d'intervenir-hi. Cal dir en aquest sentit que els marroquins de les Pitiüses (en la seva majoria gebal·lins) inverteixen en habitatges però no es mostren gaire disposats a la creació d'empreses productives, a diferència dels marroquins originaris d'altres zones del Marroc.

De la mateixa manera, tot i que és habitual que els marroquins i marroquines pensin en el seu futur retorn a origen al moment de la seva marxa, s'ha observat que, amb el decurs del temps, acaben acceptant i valorant la idea de continuar amb la vida de transmigrants fins i tot arribat el moment de la jubilació, tot i que les estades a origen puguin ser més llargues o menys espaiades a partir d'aquell moment.

Si el projecte migratori s'inicia com un projecte col·lectiu o familiar, amb el temps esdevé individual o de la família nuclear en exclusiva, tot i que la gairebé totalitat dels migrats marroquins donen suport a altres membres de la família per a dur a terme el seu propi projecte migratori, i aquest fet ja sembla prou important per a la resta dels familiars. Els marroquins migrats a les illes Pitiüses tramiten documentació per reagrupar cònjuge i fills/es i per rebre visites de progenitors, germans/es i nebots/des. I si en molts casos aquestes visites acaben en reagrupaments, no acostuma a ser aquest el cas dels progenitors, que prefereixen, pel que sembla, continuar amb la seva vida a l'espai d'origen.

Pel que fa a l'estatus, els migrats guanyen prestigi tant al si de la família com a la comunitat d'origen només pel fet de migrar, mentre que les dones marroquines que migren amb projectes individuals (una forma de migrar mal vista per a les dones) s'han d'esforçar en demostrar que el seu comportament a destí es correspon amb el de les dones a origen, per tal de recuperar el prestigi perdut o danyat.

Per altra banda s'observa que les dones marroquines (especialment les que no treballen fora de la llar familiar), tot i ser més socials que els seus marits i germans, s'acomoden més dins de la xarxa familiar i de compatriotes i, si disposen d'un cercle prou ampli, limiten el seu contacte amb la resta de col·lectius més que els homes. Així, caldria que homes i dones fessin un esforç per ampliar i diversificar la seva xarxa personal amb membres de la resta de grups de la societat en la que viuen. Això els aportaria enriquiment personal, però també contactes i possibilitat d'ascens social i professional o laboral.

Les dones marroquines viuen un control social per part del propi grup més intens a l'espai de migració que el que viuen a origen, precisament pel temor dels homes o dels caps del col·lectiu al perill o contaminació que poden patir envoltats d'altres col·lectius (fet que òbviament no es dona a origen), però aplicat molt especialment per part de les pròpies dones. Tot i així, tant al Marroc com a destí, les dones semblen aconseguir desenvolupar mecanismes per tal de fer front a aquest control i fer la seva pròpia voluntat (sempre tenint en compte que es tracta de dones, en general, d'ideologia molt tradicional).

Sovint les actituds que es critica als immigrants són potenciades per la manca de vies per a la integració amb que aquests es troben a destí. És clar que la ideologia molt tradicional de determinats grups és un factor per a l'auto-segregació espacial i també els guanys que veuen alguns en la construcció o manteniment d'enclavaments ètnics. Però, és que sovint no es tracta d'altra cosa que de desconeixement absolut del nou medi i del temor que aquest els provoca, sobre tot tenint en compte que un percentatge important dels migrats marroquins a les illes arriben d'entorns molt rurals i que l'espai de migració els és profundament aliè. Per altra banda, cal ser realista i cal veure què se'ls demana i quines possibilitats tenen de portar-ho a terme. En aquest punt s'ha

evidenciat molt influent la localitat o trets del municipi i/o regió on s'instal·len els migrants. Els marroquins i marroquines, com la resta de col·lectius immigrants, arriben amb moltes ganes de treballar i de fer-se un lloc en la societat de rebuda. És obvi que no arriben amb la idea d'auto segregar-se, de rebutjar tot contacte amb la resta de la societat i de no integrar-se. Quan això passa cal veure quins elements es donen en la localitat que han afavorit aquesta actitud o quines mancances s'hi troben. Així, aquest estudi ha mostrat que a l'illa de Formentera s'hi donen una sèrie d'elements que dificulten la integració i l'aculturació dels immigrants, en relació a l'illa veïna, o com a mínim amb la vila d'Eivissa. Però molts d'aquests elements poden ésser modificats de forma que deixin de ser un obstacle per a una part important de la població nouvinguda de l'illa, i sembla que des del municipi s'hi està treballant.

Com s'ha vist, cal també un esforç de la societat d'acollida per a facilitar l'adaptació al nou medi als joves arribats a l'adolescència o a la pre-adolescència. Aquests nois i noies arriben a una edat complicada i sense les eines per a posar-se al dia en els estudis, de les que gaudiran els seus germans menors. El temps els va en contra i malauradament és aquest sector dels migrants el que es troba més abandonat per part d'uns i d'altres. Aquests nois es veuen sense cap possibilitat de seguir els estudis i avocats a la precarietat laboral. Per altra banda, i com s'ha pogut veure, els joves s'aculturen amb molta rapidesa (major entre els més petits) i sovint s'emmirallen en els seus companys autòctons o pertanyents a altres col·lectius migrants i n'adopten actituds i expectatives. Així, l'aculturació es produeix tant pel bo com pel dolent. Però els seus pares i mares desitgen que els seus fills i filles progressin i es mostren disposats a fer grans esforços per tal que els seus descendents estudiïn i se'n surtin. Així, en aquest punt caldria un major esforç de l'administració en la creació de polítiques d'integració per als joves fills de migrants.

2. Reflexió final.

Sobre el grup de la mostra.

Durant la primavera i l'estiu de 2010 visito alguns dels subjectes de l'estudi, especialment dones, a Eivissa i a Formentera, amb l'objectiu de detectar si hi ha hagut canvis en la situació general del grup durant els darrers mesos de la recerca. La crisi ha continuat afectant el col·lectiu, com la resta de la societat de destí. Els homes marroquins a les illes estan passant un mal moment pel que fa a la feina. Molts estan aturats i els que treballen ho fan només durant períodes curts de temps. La feina de les dones ha resultat un puntal on aferrar-se en moments d'escassetat. Es confirma que durant el darrer any la majoria dels homes han treballat només alguns mesos (tres o quatre de mitja, però alguns d'ells fins i tot menys). Viuen a l'expectativa que els cridin els seus contractistes. Però tot i el desànim que regna, en cap cas parlen de tornar al Marroc.

Sembla ser que hi ha algunes famílies (especialment les residents a Formentera) que s'estan plantejant el trasllat a alguna altra regió de l'Estat Espanyol. Algunes parlen d'Andalusia i de la Comunitat Valenciana. Sobretot citen com a causa important la manca de feina dels homes i els alts preus de l'habitatge i dels aliments a les illes. Potser a altres regions es trobaran amb un índex d'atur similar, però de segur que les despeses del consum per a la supervivència els resultaran molt inferiors. Així, pot veure's que tot i la pèssima situació que està passant el col·lectiu migrat marroquí (sempre en pitjors condicions que l'autòcton), les famílies tiren endavant planificant estratègies i canvis i reduint les despeses. Els marroquins i marroquines de l'estudi estan avesats a fer mans i mànegues per arribar a finals de mes al Marroc i continuen fent-ho a destí, quan els cal. Tal com ells expressen: al Marroc hi han viscut sempre en situació de crisi econòmica. L'opció de deixar córrer el projecte

migratori ni tan sols els passa pel cap i es disposen a portar a terme canvis de residència, de regió, de feina, etc., i en definitiva a recórrer a tot allò que els faci falta per tirar endavant, en un context que ni en plena crisi econòmica els deixa de banda amb la cruïlla que ho fa el seu país natal. I és que al Marroc tenen la família extensa que els dóna suport, però a Europa hi tenen l'Estat que els empara (de moment). Així, els marroquins i marroquines han vingut per quedar-se i, encara que possiblement en menor nombre, continuaran venint mentre el seu espai d'origen no els ofereixi allò que desitgen, de la mateixa manera que continuaran aportant part dels seus beneficis a les arques de l'Estat i al conjunt de la societat espanyola.

Sobre l'experiència.

Liliana Suárez (2007:62) assenyala que alguns dels primers teòrics del terme transnacionalisme s'identificaven amb els migrats per la seva pròpia trajectòria vital o per la de la seva família (com en el cas d'Alejandro Portes). En el meu cas, és amb els trasllats per a fer treball de camp que esdevinc transmigrant i és a partir d'aquests que em començo a identificar amb els subjectes de l'estudi. Potser es podria parlar de l'especial "transnacionalitat" o "transterritorialitat" dels etnògrafs. I és que, com a mínim en el meu cas es pot dir que he esdevingut transmigrant. Al moment de finalitzar aquest text ja fa més de cinc anys que vaig deixar la meua regió d'origen per començar a fer treball de camp, primer a les illes Pitiüses i més tard al Marroc. He estat, en certa mesura, migrant interior, i migrant internacional. He esdevingut transmigrant des del punt de vista que mantinc uns forts vincles amb la meua família, amics i col·legues al meu espai d'origen, al que torno periòdicament i on duc a terme activitats de tota mena (socials, polítiques, culturals, econòmiques, laborals,...), però també m'he creat la meua xarxa personal, que es manté forta i viva, als tres espais del meu treball de camp (Formentera, Eivissa i el nord marroquí). Em trasllado regularment d'un a un altre dels espais, tant d'origen com de migració i en cada un d'ells hi reproduïxo, en major o menor mesura, la meua vida a l'espai d'origen. No puc exercir activitats

d'índole política al Marroc, ni puc votar a les municipals i autonòmiques del meu espai d'origen, perquè romanc empadronada a les illes, però estic informada dels esdeveniments de l'actualitat social, econòmica i política de tots els espais que engloben el meu camp migratori. Quan em trasllado de l'Estat Espanyol al Marroc, marxo carregada com qualsevol altre dels migrats amb els que comparteixo viatge. Porto infinitat de coses que sé que al Marroc no són fàcils de trobar o que són massa cares (per al meu consum propi i per al dels meus amics i veïns), però quan faig el trajecte a la inversa, la carrega varia però no minva ni en volum ni en pes. En cada viatge transporto objectes domèstics, roba, aliments, medicaments, llibres, premsa i una llista inacabable d'encàrrecs de tota mena. Però també notícies d'uns i altres, sobre la situació econòmica, política i social, sobre les darreres modes, etc. I així, i de la mateixa manera, puc referir-me a la resta de les activitats que duc a terme en la meua vida quotidiana, aquí, allà i més enllà.

Sobre la metodologia.

Durant aquesta recerca, i especialment al moment de l'elaboració de les dades i de la contrastació de les hipòtesis, s'ha evidenciat la necessitat de l'anàlisi quantitativa i estadística. Com exemple només cal donar una ullada a la refutada hipòtesi n. 2 i a la n. 10, reformulada totalment en veure que les dades numèriques contradeien allò que s'havia suposat durant la primera anàlisi qualitativa. Així, s'arriba a la conclusió que, tot i tractar-se d'una recerca etnogràfica on l'anàlisi qualitativa pren protagonisme, no podem menysprear l'anàlisi estadística i cal combinar les dues vessants per tal d'actuar amb rigor i d'obtenir uns resultats d'una certa confiabilitat.

Sobre l'experiència de la tesi en si.

Quan reflexionava sobre l'experiència dels migrats i els periples que passen des que surten de casa seva fins que arriben a sentir-se, finalment, còmodes a destí, em venia sovint al cap *Viatge a Itaca* de Lluís Llach. No ha estat fins els darrers moment de la redacció de la tesi que m'he adonat que no són ells qui poden sentir-se identificats amb el text d'aquesta cançó. De fet, ells viuen la seva aventura esperant que el procés fins assolir el seu lloc a la societat de migració sigui el màxim de breu (tot i que malauradament aquest fet s'eternitza i en determinats casos ni tan sols s'aconsegueix), el viatge que relata el poema de Llach té més a veure amb la realització d'un projecte en el que l'objectiu no és el destí sinó que ho és el viatge en si, com ho és la vida i com també ho és, efectivament, l'elaboració d'una tesi. Així, ara i aquí puc afirmar que el viatge ha estat llarg, que m'ha portat a molts ports i que hi he conegut molta gent sàvia. Dono les gràcies a tots aquells que hi he trobat i als que m'hi han acompanyat. Però lluny encara d'haver fondejat l'illa, considero aquest el principi del viatge com etnògrafa, que jo, optimista de mena, espero molt més llarg.

Viatge a Ítaca (Lluís Llach)

Quan surts per fer el viatge cap a Ítaca	però no forcis gens la travessia.
has de pregar que el camí sigui llarg,	És preferible que duri molts anys,
ple d'aventures, ple de coneixences.	que siguis vell quan fondegis l'illa,
Has de pregar que el camí sigui llarg,	ric de tot el que hauràs guanyat fent el
que siguin moltes les matinades,	camí,
que entraràs en un port que els teus	sense esperar que et doni més
ulls ignoraven,	riqueses.
i vagis a ciutats per aprendre dels que	Ítaca t'ha donat el bell viatge,
saben.	sense ella no hauries sortit.
Tingues sempre al cor la idea d'Ítaca,	I si la trobes pobra, no és que Ítaca,
has d'arribar-hi, és el teu destí,	t'hagi enganyat. Savi com bé t'hauràs
	fet,
	sabràs el que volen dir les Ítaques.

Bibliografía citada.

Abad L.V. (2010) El impacto de las migraciones en el desarrollo. Revaluando el alcance del vínculo. A: Lacomba J, Falomir F. (2010) *De las migraciones como problema a las migraciones como oportunidad. Codesarrollo y movimientos migratorios*. Madrid, Catarata, pp. 57-99.

Abitbol M. (2009) *Histoire du Maroc*. Paris, Perrin.

African Development Bank, ed. *Migrant Remittances. A Development Challenge*. Report 2007. Tunis. [document en línia] www.afdb.org [consultat el desembre 2010].

Aixelà Y. (2000) *Mujeres en Marruecos. Un análisis desde el parentesco y el género*. Barcelona, Ediciones Bellaterra.

Aparicio R. (2004) Los marroquíes en España. Retrato comparativo con otros colectivos a través de una encuesta. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 396-398.

Arab Ch. (2005) Migration de jeunes marocains. L'exemple des de la circulation migratoire des Aït Ayad à travers l'espace euro-méditerranéen. Actes 2ème rencontre *Jeunes et société en Europe et autour de la Méditerranée*. Marseille, octobre 2005.

Arjona A, Checa JC. (2005) Movilización de recursos del Empresario Étnico en Almería: la importancia de las redes sociales. *REDES, Revista hispana para el análisis de redes sociales*, Vol. 8, # 3. [Document en línia] <<http://revista-redes.rediris.es>>

- Arjona A, Checa JC, Ación E. (2005) Economía étnica y espacios alternativos de ocio. Estrategias económicas de mujeres subsaharianas. A: Checa F. (ed.) (2005) *Mujeres en el camino*. Barcelona, Icaria, pp. 117-138.
- Association Forum du Nord du Maroc (AFNM) (2011) Actes du colloque: *Quels horizons pour la migration à travers le Maroc vers l'Europe sous les impératifs des politiques européennes et de la crise économique mondiale*. Martil, 20-21 abril 2011. Tetuan, AFNM. (Document inédit, pendent de publicació)
- Azagra J. (2010) Las migraciones Internacionales y su incidencia en origen y destino. A: Lacomba J, Falomir, F. (eds.) (2010) *De las migraciones como problema a las migraciones como oportunidad*. Madrid, Catarata, pp. 101-120.
- Aziza, M. (2011) Migration et développement dans le Rif Oriental (Maroc). A : *Actes du colloque: Quels horizons pour la migration à travers le Maroc vers l'Europe sous les impératifs des politiques européennes et de la crise économique mondiale*. Martil, 20-21 abril 2011. Tetuan, AFNM. (Document inédit, pendent de publicació)
- Basch L, Glick Schiller N, Szanton Blanc C. (1994) *Nations Unbound. Transnational projects, Postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states*. Pennsylvania (USA), Gordon and Breach.
- Belarbi A. (2000) *Evolución y perspectivas de la emigración femenina*. Barcelona, Icaria.
- Belarbi A. (1999) Evolució i perspectiva de l'emigració femenina, A: Roque M.A. (ed.) (1999) *Dona i migració a la Mediterrània occidental*. Barcelona, Proa. Col.: Mare nostrum, 34. 25-42.
- Belguendouz A. (2004) Una diàspora desmarroquinizada. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 102-103.

- Ben Attou M. (2010) Mondialisation, émigration internationale et changement urbain. Actes du colloque international : *L'Émigration / Immigration marocaine et la mondialisation : états des lieux et perspectives*. Dut a terme a la Université Ibn Zohr d'Agadir durant els dies 10 i 11 de desembre de 2010. (pendent de publicació)
- Benjelloun A. (1991) Le mouvement nationaliste marocain de l'ancienne zone nord et les Jbala. A : Zougari A, Vignet-Zunz J. (1991) *Jbala. Histoire et Société*. Paris, Editions du C.N.R.S. / Casablanca, Wallada, pp. 91-131.
- Berriane M. (2004a) La larga historia de la diáspora marroquí. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp.24-26.
- Berriane M. (2004b) La península tingitana: cabeza de Puente hacia Europa. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), p. 140.
- Berriane M. (2004c) Los focos migratorios marroquíes y la emigración hacia España. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 128-130.
- Berriane M. (2004d) Origen de los residentes marroquíes en España por provincias. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), p. 222.

- Berriane M. (2004e) Regiones institucionales y focos migratorios. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 125-127.
- Berriane M, Hnaka A. (2002) Les entrepreneurs migrants au Maroc. A : Cesari J. (2002) *La méditerranée des réseaux : Marchands, entrepreneurs et migrants entre l'Europe et le Maghreb*. Paris, Maisonneuve et Larose/Maison méditerranéenne des sciences de l'homme (coll. L'atelier méditerranéen), pp.117-175.
- Berriane M, Refass M. (2004) La península tingitana: primer foco de la emigración de Marruecos hacia España. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 143-146.
- Biles J, Winnemore L. (2007) Un proceso de doble sentido: el modelo de integración de Canadá. Un proceso con errores, tensiones y problemas de crecimiento. A: Biles J, Michalowski I, Winnemore L. (2007) *Políticas y modelos de acogida, Una Mirada trasatlántica: Canadá, Alemania, Francia y los Países Bajos*, Documentos CIDOB, Migraciones, 12. Barcelona, CIDOB Edicions. pp. 43-66.
- Biles J, Michalowski I, Winnemore L. (2007) *Políticas y modelos de acogida, Una Mirada trasatlántica: Canadá, Alemania, Francia y los Países Bajos*, Documentos CIDOB, Migraciones, 12. Barcelona, CIDOB Edicions.
- Blanes C, Bonet J, Font A, Rosselló AM. (1990) *Les illes a les fonts clàssiques*. Palma de Mallorca, Miquel Font.
- Bouchmal F. (2010a) Aperçus historiques et sites archéologiques. A: Bouchmal et al. (coord.) (2010) *Publication dans le cadre du 3ème Forum International Planète Terroirs : Regards sur les patrimoines et les terroirs*

des *Jbala*. Chefchaouen, du 31 Mai au 2 de Juin, 2010. Rabat, Ministère de la Culture, pp. 33-44.

Bouchmal F. (2010b) Chefchaouen : médina d'inspiration andalouse et à empreinte juive. A: Bouchmal et al. (coord.) (2010) *Publication dans le cadre du 3éme Forum International Planète Terroirs : Regards sur les patrimoines et les terroirs des Jbala*. Chefchaouen, du 31 Mai au 2 de Juin, 2010. Rabat, Ministère de la Culture, pp. 45-49.

Bouchmal F. (2010c) L'héritage mystique : lignages religieux et sanctuaires. A: Bouchmal et al. (coord.) (2010) *Publication dans le cadre du 3éme Forum International Planète Terroirs : Regards sur les patrimoines et les terroirs des Jbala*. Chefchaouen, du 31 Mai au 2 de Juin, 2010. Rabat, Ministère de la Culture, pp. 50-56.

Bouchmal et al. (coord.) (2010) *Publication dans le cadre du 3éme Forum International Planète Terroirs : Regards sur les patrimoines et les terroirs des Jbala*. Chefchaouen, du 31 Mai au 2 de Juin, 2010. Rabat, Ministère de la Culture.

Boulifa A. (1993) Un indicateur des changements économiques et sociaux dans la partie septentrionale des *Jbala* : l'habitat rural. A : Zougari A, Vignet-Zunz J, Messaoudi L. (1993) *Les Jbala. Espace et Pratiques*. Kenitra-Casablanca, Université Ibn Tofaïl, pp. 65-84.

Bourne R. (1916) Trans-national America, *Atlantic Magazine*, Atlantic Monthly, 118 (July 1916), pp. 86-97.

Bousetta H, Martiniello M. (2003) Marocains de Belgique: du travailleur immigré au citoyen transnational. *Hommes et Migrations*, n° 1242, Mars-avril 2003, pp. 94-106.

Carbajosa A. (2007) Con el 'hiyab' me siento más libre, *El País*, Domingo. 20 de maig de 2007. pp.10-11.

Caro Baroja J (1990[1955]) *Estudios Saharianos*. Madrid, Ediciones Júcar Universidad.

- Casasnovas MA. (1998) *Història de les Illes Balears*. Mallorca, Editorial Moll.
- Castles S, Miller MJ. (1993) *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. London, Macmillan.
- Charef M. (2009) Le Maghreb central face à ses migrations : le cas du Maroc. A : Oueslati A, Dubus G. (coord.) (2009) *Regards sur les migrations tunisiennes*. Agadir, Editions Sud Contact, pp. 307-338.
- Charef M. (2003) Des hommes passerelles entre l'Europe et le Maghreb. *Hommes et Migrations*, n°1242, Mars-avril 2003, pp. 6-17.
- Charef M (1999) *La circulation migratoire marocaine: Un pont entre deux rives*. Rabat, Sud Contact.
- Checa F. (ed.) (2005) *Mujeres en el camino*. Barcelona, Icaria.
- Colectivo Ioé (2010a) La situación de la Inmigración en España. A: Colectivo Ioé & Fernández M. (2010) *Encuesta Nacional de Inmigrantes 2007: el mercado de Trabajo y las redes sociales de los inmigrantes*. Madrid, Observatorio Permanente de la Inmigración. pp. 17-358.
- Colectivo Ioé (2010b) Las migraciones laborales hacia España. A: Colectivo Ioé & Fernández M. (2010) *Encuesta Nacional de Inmigrantes 2007: el mercado de Trabajo y las redes sociales de los inmigrantes*. Madrid, Observatorio Permanente de la Inmigración. pp. 359-497.
- Colectivo Ioé (2008) *Dimensiones de la inmigración en España. Impactos y desafíos*. [Document en línia] www.colectivoioe.org [baixat el dia 20 de gener de 2011].
- Colectivo Ioé (2006) *Inmigración, Género y Escuela. Exploración de los discursos del profesorado y del alumnado*. Madrid, CIDE. [Document en línia] www.colectivoioe.org
- Colectivo Ioé (2005a) Inmigrantes extranjeros en España: ¿Reconfigurando la Sociedad? *Panorama Social*, 1, pp. 32-47.

- Colectivo loé (2005b) *Mujeres inmigradas y Trabajo*. A: Checa F. (ed.) (2005) *Mujeres en el camino*. Barcelona, Icaria, pp. 15-53.
- Colectivo loé (2004) *Distribución por sexos del alumnado marroquí en España*. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 418-419.
- Colectivo loé (2003) *Alumnos y alumnas de origen extranjero: Distribución y trayectorias escolares diferenciadas*. *Cuadernos de Pedagogía*, nº 326, Julio 2003. pp. 63-68.
- Colectivo loé (2002) *Immigració, escola i mercat de treball. Una radiografia actualitzada*. Barcelona, Fundació "La Caixa".
- Colectivo loé (2001) *Flujos migratorios Internacionales. Marco de comprensión y características actuales*. *Migraciones*, 9. pp. 7-45.
- Colectivo loé (2000) *Aproximación a los proyectos migratorios de las mujeres migrantes en España*. Barcelona: Icaria.
- Colectivo loé (1994) *La educación intercultural a prueba. Hijos de inmigrantes marroquíes en la escuela*. Madrid, CIDE (Ministerio de Educación) - Universidad de Granada.
- Colectivo loé & Fernández M. (2010) *Encuesta Nacional de Inmigrantes 2007: el mercado de Trabajo y las redes sociales de los inmigrantes*. Madrid, Observatorio Permanente de la Inmigración.
- Daoud Z. (1997) *Marocains des deux rives*. Paris, Les Editions de l'Atelier.
- De la Dehesa G. (2008) *Comprender la Inmigración*. Madrid, Alianza Editorial.
- De Lucas J. (2004) *De inmigrantes a ciudadanos. ¿Un proyecto imposible?*. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Medi-

terràneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 391-395.

Delgado M. (1998) *Diversitat i Integració*. Barcelona, Empúries.

Del Olmo JM. (2009) *Historia del racismo en España*. España, Almuzara.

Dewitte P. (2003) Citoyens transfrontières, Marocains de France et d'Europe. *Hommes et Migrations*, nº 1242 (Mars-avril 2003), pp.1.

Eguren J. (2007) La reformulación de la religión musulmana y la etnicidad bereber (Amazigh) en la Comunidad transnacional rifeña. A: *Actas de las II Jornadas de Sociología: El fenómeno religioso. Presencia de la religión y la religiosidad en las sociedades avanzadas*. Sevilla, 13-14 de junio de 2007.

Eguren J. (2004) De Marruecos a España: La comunidad transnacional rifeña. *Migración y Desarrollo*, abril, nº 002, pp. 49-61.

Ejbari A. (2011) Dynamique migratoire en Europe : vers l'émergence du modèle marocain après la crise. A : *Actes du colloque international: Quels horizons pour la migration à travers le Maroc vers l'Europe sous les impératifs des politiques européennes et de la crise économique mondiale*. Organitzat per l'Association Forum du Nord du Maroc (AFNM), Martil (Marroc), 20-21 de Maig de 2011.

El Harras M. (2004) Marruecos: La diversificación de las estructuras y de las relaciones familiares. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2002) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 34-36.

El-Hariri S. (2003) Les femmes et le retour au pays d'origine. *Hommes et Migrations*, nº 1242 Mars-avril 2003, pp. 43-52.

- Escandell J. (2006) *Aproximació a la cançó tradicional d'Eivissa i Formentera*. Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.
- Escoffier C. (2006) *Communautés d'itinérance et savoir-circuler des transmigrant-e-s au Maghreb*, Université Toulouse Le Mirail - Toulouse II. Département du Sociologie. Tesi de doctorat.
- Escrivá A. (2004) Formas y motivos de la acción transnacional. Vinculaciones de los peruanos con el país de origen. A: Escrivá A, Ribas N. (coords.) (2004) *Migración y Desarrollo. Estudios sobre remesas y otras prácticas transnacionales en España*. Córdoba, Consejo superior de Investigaciones Científicas, pp. 149-181.
- Escrivá A, Ribas N. (coords.) (2004) *Migración y Desarrollo. Estudios sobre remesas y otras prácticas transnacionales en España*. Córdoba, Consejo superior de Investigaciones Científicas.
- Epalza M. de (dir.) (1994) *L'Islam d'avui, de demà i de sempre*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana. Centre d'Estudis de Temes Contemporanis.
- Esteban De La Rosa G. (dir.) (2009) *La nueva Mudawwana marroquí: Entre tradición y modernidad. (Traducción comentada del Código de familia de 2004)*. Junta de Andalucía. Colección "Materiales", nº 5.
- Étiemble A. (2003) Filles de migrants, entre modernité et endogamie. *Hommes et Migrations*, nº1242 Mars-avril 2003, pp. 32-42.
- Faleh A, Gartet A, Haj Ali O, Hajouj A. (2000) Impacts de l'Emigration Marocaine vers l'Espagne sur le développement régional et les Transformations Socio-Spatiales dans la Région AlHoceïma- Taza-Taounate (Rif, Maroc Septentrional). *Papeles de Geografía*, 33 (2001), pp. 111-122.
- Fay G. (1993) Des Jbala et du Sous: cette mobilité qui fait vivre... A : Zougari A, Vignet-Zunz J, Messaoudi L. (1993) *Les Jbala. Espace et Pratiques*. Kenitra- Casablanca, Université Ibn Tofaïl, pp. 85-98.

- Fay G. (1991) *Les Migrations : Chance pour les Jbala ?* A : Zouggar A, Vignat-Zunz J. (1991) *Jbala. Histoire et Société*. Paris, Editions du C.N.R.S. / Casablanca, Wallada, pp. 331-355.
- Feliu L. (1998) *L'islam al Magreb*, A : Epalza M. de (dir.) (1994) *L'islam d'avui, de demà i de sempre*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana. Centre d'Estudis de Temes Contemporanis.
- Fernández G, Moscoso F. (2004) *Marruecos en lenguas y literatura*. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 56-57.
- Fernández M. (dir.) (2010) *Análisis de la estructura de las redes migratorias en España*. A: Colectivo Ioé & Fernández M (2010) *Encuesta Nacional de Inmigrantes 2007: el Mercado de trabajo y las redes sociales de los inmigrantes*. Madrid, Observatorio Permanente de la Inmigración. Ministerio de Trabajo e Inmigración. pp. 499-616.
- García Roca J. (2010) *La condición migratoria*. A: Lacomba J, Falomir F. (eds.) (2010) *De las migraciones como problema a las migraciones como oportunidad. Codesarrollo y movimientos migratorios*. Madrid, Catarata, pp. 35-55.
- Gellner E. (1996) *Saints of the Atlas*. London, Weidenfeld and Nicolson.
- Giménez, C. y Malgesini, G. (2000) *Guía de conceptos sobre migraciones, racismo e interculturalidad*. Madrid: Catarata.
- Glick Schiller N. (2008) *Nuevas y viejas cuestiones sobre localidad: teorizar la migración transnacional en un mundo neoliberal*. A: Solé C, Parella S, Cavalcanti L. (Coords.) (2008) *Nuevos retos del transnacionalismo en el estudio de las migraciones*. Madrid, Documentos del observatorio Permanente de la Inmigración, pp. 23-46.

- Gómez Crespo P. (2004) El proceso de reagrupación familiar. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 226-227.
- González A. (2005) La religiosidad popular en el norte de marruecos: el culto a los santos en la qabila *Gzaua*, en: *Actas del Congreso FIMAM de junio de 2005*. Universidad Autónoma de Barcelona. Documento inédito.
- González AJ. (2010) *Arquitectura rural en tierra en el Norte de Marruecos*. Tànger, Rosa Libros.
- Guarnizo L.E. (2004) Aspectos económicos del vivir transnacional. A: Escrivá A, Ribas N. (coords.) (2004) *Migración y Desarrollo. Estudios sobre remesas y otras prácticas transnacionales en España*. Córdoba, Consejo superior de Investigaciones Científicas, pp. 55-86.
- Guarnizo LE, Portes A. (2003) Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants. *American Journal of Sociology*, Vol. 108, Nº 4 (May 2003), pp. 1211-48.
- Hajjarabi F. (1991) Sauver la forêt ou sauver les femmes: la corvée de bois chez les Ghmara. A : Zougari A, Vignet-Zunz J. (1991) *Jbala. Histoire et Société*. Paris, Editions du C.N.R.S. / Casablanca, Wallada, pp. 373-394.
- Hannerz U. (2003) Being there...and there...and there!: Reflections on Multi-Site Ethnography. *Ethnography*, 4 (2). Any 2003, pp. 201-216. [Document en línia] <http://eth.sagepub.com/cgi/content/abstract/4/2/201> (baixat el 16 d'abril de 2008).
- Hillali M, Tamsamani MM. (2010) Le Rif: des hommes, des espaces et des ressources, A: Bouchmal et al. (coord.) (2010) *Publication dans le cadre du 3éme Forum International Planète Terroirs : Regards sur les patrimoines et les terroirs des Jbala. Chefchaouen, du 31 Mai au 2 de Juin, 2010*. Rabat, Ministère de la Culture, pp. 11-17.

- Hillali M, Tamsamani MM. (2002) *Inventaire des Ressources et Potentialités Touristiques de la province de Chefchaouen*, Chefchaouen, ADL / Madrid, IPADE.
- Hirsi Ali A. (2006) *Yo acuso*. Barcelona, Galaxia Gutenberg / Círculo de Lectores.
- INE. (2010) *Mujeres y Hombres en España 2009*. Edición 2009. Oficina de Estadística. MEPSYD.
- IOM Organización Internacional Para las Migraciones. (2006) *Glosario sobre Migración*. Publicació nº 7, col. Derecho Internacional sobre Migración. Document en línia: www.iom.int
- Jahanbegloo R. (2007) *Elogio de la diversidad*. Barcelona: Arcadia.
- Juntunen M. (2002) *Between Morocco and Spain. Men, migrant smuggling and a dispersed moroccan community*. Helsinki, Helsinki University Printing House. Tesis doctoral de l'autor. Facultat d'Arts de la Helsinki University.
- Kearney M. (1995) The local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism. *Annual Review of Anthropology*, 24, pp. 547-565.
- Kearney M. (2003[1991]) Fronteras y límites del Estado y el Yo al final del imperio. *Alteridades*, 2003, pp. 47-62. (Publicat originalment a: *Journal of Historical Sociology*, Vol. 4, nº1, març 1991, pp. 52-72).
- Khachani M. (2009) L'Émigration au Féminin: Tendances Récentes au Maroc. CARIM AS, Notes d'analyse et de synthèse 2009/26, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, San Domenico di Fiesole (FI), Institut Universitaire Européen, 2009.
- Khachani M. (2003) La migration clandestine au Maroc. A : *Communications du colloque: Entre mondialisation et protection des droits. Dynamiques migratoires : histoire, économie, politique et culture*. Casablanca, 13-15 juin de 2003. (Text inédit, enviat per l'autor)

- Kondo A. (2001) *Citizenship in a Global World. Comparing citizenship rights for aliens*. London/ New York, Palgrave.
- Kymlicka W. (1999[1995]) *Ciudadanía multicultural*. Barcelona, Proa.
- Kymlicka W, Norman W. (1996 [1994]) El retorno del ciudadano. Una revisión de la producción reciente en Teoría de la Ciudadanía, *Cuadernos del CLAEH*, nº 75, Montevideo, pp. 81-112.
- Lacomba J. (2010) La Migración de los marroquíes y el codesarrollo como oportunidad. A: Lacomba J, Falomir F. (eds.) (2010) *De las migraciones como problema a las migraciones como oportunidad*. Madrid, Catarata, pp. 351-368.
- Lacomba J. (2004) Migración y desarrollo rural en Marruecos. El papel de los emigrantes y sus asociaciones. A: Escrivá A, Ribas N. (coords.) (2004) *Migración y Desarrollo. Estudios sobre remesas y otras prácticas transnacionales en España*. Córdoba, Consejo superior de Investigaciones Científicas, pp. 185-202.
- Lacomba J, Falomir F. (eds.) (2010) *De las migraciones como problema a las migraciones como oportunidad*. Madrid, Catarata.
- Lahlou M. (2004) Las migraciones clandestinas entre Marruecos (Magreb) y España (Unión Europea). Porqué, cuántos, qué hacer. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 86-89.
- Laroui, A. (1994) *Marruecos: Islam y Nacionalismo*. Madrid: MAPFRE.
- Lazaar M. (2008) Les Marocains d'Espagne: éternellement des « Moros ». *Cahiers Géographiques*, nº 5/2008, pp. 23-29.
- Lazaar M. (2003) L'immigration marocaine en Espagne. *Hommes et Migrations*, nº 1241, Mars-avril 2003, pp. 83-93.

- Lazaar M. (1996) Aspects de l'émigration récente des Rifains vers l'Espagne. Le cas du Caïdat de Bni Hadifa. *Revue Européenne des Migrations internationales*. Vol. 12, n° 1, pp. 213-220.
- Lazaar M. (1993) La migration internationale et la stratégie d'investissement des émigrés. *Revue de Géographie du Maroc*, Vol. 15, n° 1 et 2, pp. 167-179.
- Lazaar M. (1992) Migration International et croissance des villes du Nord-Ouest Marocain: Le cas de Tetouan et de Tanger, *ESPACE, Revue de Géographie et des Sciences Sociales (RGSS)*, n°1, année 1992, pp. 116-125.
- Levitt P, Glick Schiller N. (2004) Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society. *International Migration Review*. Vol. 38, n° 3 (Fall, 2004), pp. 1002-1039.
- Levitt P, De Wind J, Vertovec S. (2003) International perspectives on Transnational Migration: An Introduction. *International Migration Review*, Vol. 37, N° 3, 2003, pp. 565-575.
- Ley Orgánica 2/2009, de 11 de diciembre, de reforma de la Ley Orgánica 4/2000, de 11 de enero, sobre derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social. *Boletín Oficial del Estado*, 299, 12 de diciembre de 2009, Sec. I, pp. 104986-105031.
- López García B. (2004) Una década de Paso del estrecho. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 94-95.
- López García B. (2004b) Las migraciones yebllés al extranjero. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 141-142.

- López García B. (1993) España y la inmigración magrebí: de país de tránsito a país de destino. *Revue de Géographie du Maroc*, V.15, Nº 1 et 2. Numéro Spécial: «Les retombées de l'émigration internationale sur les régions de départ», pp. 23-47.
- López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales).
- Lorenzo M. (2004) Marruecos, país de tránsito y emigración. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 58-60.
- Maalouf, Amin (2005[1998]) *Identidades Asesinas*. Madrid: Alianza Editorial.
- Majdoubi EH (2009) ¿Fin de la inmigración marroquí en España? *Le Monde Diplomatique en español*. Junio de 2009, p. 4.
- Malgesini G, Giménez C. (2000) *Guía de conceptos sobre migraciones, racismo e interculturalidad*. Madrid, Catarata.
- Marcus GE. (1995) Ethnography In/Of the World System: the Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, n. 24, pp. 95-117.
- Martín G. (2005) Mujeres musulmanas: entre el mito y la realidad. A: Checa F. (ed.) (2005) *Mujeres en el camino*. Barcelona, Icaria, pp. 193-220.
- Martín G. (dir.) (2003) *Marroquíes en España. Estudio sobre su integración*. Madrid, Fundación Repsol YPF.
- Martínez V. (2003) *Al-Andalus desde la periferia. La formación de una Sociedad musulmana en tierras malagueñas (siglos VIII-X)*. Málaga, CEDMA.

- Mateo JL. (2003) *La "hermandad" hispano-marroquí. Política y religión bajo el Protectorado español en Marruecos [1912-1956]*. Barcelona, Ediciones Bellaterra. Colección Alborán.
- Mateo JL. (1997) *El "Moro" entre los primitivos*. Barcelona, Fundació "La Caixa".
- Maya I. (2002) Tipos de redes personales de los inmigrantes y adaptación psicológica. *Revista hispana para el análisis de Redes Sociales*, Vol. 1, pp. 1-56.
- Mestre RM. (2005) Trabajadoras de cuidado. Las mujeres de la Ley de Extranjería. A: Checa F. (ed.) (2005) *Mujeres en el camino*. Barcelona, Icaria, pp. 139-167.
- Mezzine M. (1991) Jihād au Pays Jbala (XVIème & XVIIème siècles) Effervescence et régulation. A : Zougari A, Vignet-Zunz J. (1991) *Jbala. Histoire et Société*. Paris, Editions du C.N.R.S. / Casablanca, Wallada, pp. 61-87.
- Michalowski I. (2007) Modelos de acogida en Alemania, Francia y los Países Bajos: diseño y efectividad de los programas de acogida e integración. A: Biles J, Michalowski I, Winnemore L. (2007) *Políticas y modelos de acogida, Una Mirada trasatlántica: Canadá, Alemania, Francia y los Países Bajos*, Documentos CIDOB, Migraciones, 12. Barcelona, CIDOB Edicions. pp. 67-92.
- Mijares L. (2004) Los niños marroquíes en la escuela española. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 415-418.
- Mijares L, López García B. (2004) Educación y Sociedad en Marruecos. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de

Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 50-52.

Miquel A. (1996) *Un soc al pla. Una aproximació antropològica als magribins de Sa Pobla*. Mallorca: gabinet Tècnic de CCOO- Govern Balear.

Molina JL, Fernández R, Llopis J, McCarty C. (2006) El apoyo social desde la perspectiva de las redes personales. A: Zuñiga, M. (ed.) (2007) *Redes sociales y salud pública*. Monterey, Universidad Autónoma de Nuevo León, pp. 73-98.

Molina JL, Jürgen L, Gómez S. (2008) Patrones de cambio de las redes personales de inmigrantes en Cataluña *REDES- Revista hispana para el análisis de redes sociales*. Vol.15, #4, Diciembre 2008 [Document en línia: <http://revista-redes.rediris.es>]

Moré I. (2004) Las sorprendentes remesas de los emigrantes marroquíes: Los efectos de la emigración sobre las regiones de origen. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 130-133.

Moré I. (2005) *Las remesas de los emigrantes en España: una oportunidad para la acción exterior*. Documento de trabajo (DT) 3/2005. [Document el línia]<<http://www.entredosorillas.org/verdocumento.aspx?id=90&titulo=Texto10Inigo>>

Morén-Alegret R. (2008) Ruralphilia and urbophobia versus urbophilia and ruralphobia? Lessons from immigrant integration processes in small towns and rural areas in Spain. *Population, Space and Place*, 14, (2008), pp. 537-552.

Moreno FJ, Bruquetas M. (2011) *Immigració i Estat del benestar a Espanya*. Barcelona, Obra Social de La Caixa. Col·lecció Estudis Socials, nº 31.

- Moreras J. (2004a) La integración por el mercado: las iniciativas comerciales y empresariales de los marroquíes en Cataluña. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 313-315.
- Moreras J. (2004b) La religiosidad en contexto migratorio: pertenencias y observancias. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 412-415.
- Morilla F. (1994) *Ritos Nupciales del Pueblo Bereber*, Córdoba, Universidad de Córdoba.
- Naciri M. (1991) Le littoral Méditerranéen et son arrière-pays : L'environnement complexe d'un espace périphérique. A : Zougari A, Vignet-Zunz J. (1991) *Jbala. Histoire et Société*. Paris, Editions du C.N.R.S. / Casablanca, Wallada, pp. 27-60.
- Naïm, M. (2011) Les acteurs associatifs des marocains résidant à l'étranger et le développement local. A : *Actes du colloque: Quels horizons pour la migration à travers le Maroc vers l'Europe sous les impératifs des politiques européennes et de la crise économique mondiale*. Martil, 20-21 abril 2011. Tetuan, AFNM. (Document inédit, pendent de publicació)
- Observatori d'Eivissa, (ed.) (2008) *Informe Anual del Municipi d'Eivissa. Any 2008*. Eivissa, Ajuntament d'Eivissa / Govern de les Illes Balears.
- Observatori de la Ciutat d'Eivissa, (ed.) (2006) *Estudi de la Població. Municipi d'Eivissa. Any 2006*. Eivissa, Ajuntament d'Eivissa.
- Ojeda García R. (2004) ¿Una nueva emergencia para las regiones en Marruecos. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios

Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 121-122.

Oliver MA, Catany T. (1975) *Les Illes*. Col·lecció Catalunya visió, 11. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Oso L. (2005) Las jefas del hogar en un contexto migratorio. Modelos y rupturas. A: Checa F. (ed.) (2005) *Mujeres en el camino*. Barcelona, Icaria, pp. 85-104.

Ouali N. (2003) Les Marocaines en Europa: diversification des profils migratoires. *Hommes et Migrations*, N° 1241, mars-avril 2003, pp. 71-81.

Ouazzani A. (1993) Les migrations en Pays Jbala: caractéristiques et évolution. A. Zouggar A, Vignet-Zunz J, Messaoudi L. (1993) *Les Jbala. Espace et Pratiques*. Kenitra- Casablanca, Université Ibn Tofaïl, pp. 99-108.

Pàmies J. (2008) *Identitat, integració i escola. Joves d'origen marroquí a la perifèria de Barcelona*. Barcelona, Generalitat de Catalunya. Col·lecció Aportacions. Observatori Català de la Joventut.

Parella S. (2003) *Mujer, Inmigrante y trabajadora: la triple discriminación*. Barcelona, Anthropos.

Parramon CC. (1996) Campo migratorio: un concepto útil para el análisis de las estrategias migratorias. A: Kaplan A. (coord.) (1996) *Procesos migratorios y relaciones interétnicas*. VII Congreso de Antropología Social, Universidad de Zaragoza y FAAEE.

Pla J. (1957) *Les Illes*. Barcelona, Editorial selecta.

Portes, A.; Guarnizo, L.E. & Landolt, P. (1999) The Study of Transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, nº 3, pp. 217-237.

- Pumares P. (1998) ¿Qué es la integración? Reflexiones sobre el concepto de integración de los inmigrantes. A: Checa F. (ed.) (1998) *Africanos en la otra orilla*. Barcelona, Icaria, 289-318.
- Rabinow P. (1992) *Reflexiones sobre un trabajo de campo en Marruecos*. Madrid, Júcar Universidad.
- Ramírez Á. (2004a) Las mujeres marroquíes en España a lo largo de los noventa. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), p. 223-225.
- Ramírez Á. (2004b) Mujeres de Marruecos: panorama social y jurídico. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 37-40.
- Ramzi-Abadir S. (1986) *La femme Arabe au Maghreb et au Machrek. Fiction et Réalités*. Alger, Entreprise nationale du livre.
- Recolons L, Die L. (2010) Migración y población en España. A: Lacomba J, Falomir F. (eds.) (2010) *De las migraciones como problema a las migraciones como oportunidad*. Madrid, Los libros de la Catarata, pp. 121-141.
- Refass M. (2004a) Cambios demográficos y migraciones en Marruecos. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 31-33.

- Refass M. (2004b) La península Tingitana. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 134-138.
- Refass M. (1995) “Des motifs de l’émigration marocaine vers l’Europe”, A: *Le Maroc et la Hollande : une approche comparative des grands intérêts communs.*, Rabat, Publication de la FLSH, Série Colloques et Séminaires, nº39.
- Refass M. (1993) Les centres ruraux de services au Maroc. A : Zougari A, Vignet-Zunz J, Messaoudi L. (1993) *Les Jbala. Espace et Pratiques*. Kenitra- Casablanca, Université Ibn Tofaïl, pp. 29-64.
- Riaño Y & Richter M. (2008) Cuáles podrían ser enfoques conceptuales apropiados para el estudio de las prácticas transnacionales de los migrantes. El potencial de las perspectivas de “espacio social transnacional” y de la “interseccionalidad de clase, etnicidad y género”. Actes del simposi internacional “*Nuevos retos del transnacionalismo en el estudio de las migraciones*”, Barcelona, 14-15 de febrer de 2008. Organitzada pel grup GEDIME del Departament de Sociologia de la UAB.
- Ribas N. (2005) Todo por la familia. La emigración de las mujeres desde el origen. A: Checa F. (ed.) (2005) *Mujeres en el camino*. Barcelona, Icaria, pp. 105-115.
- Ribas N. (2004) Barrios y familias tangerinas dependientes de remesas. A: Escrivá A, Ribas N. (coords.) (2004) *Migración y Desarrollo. Estudios sobre remesas y otras prácticas transnacionales en España*. Córdoba, Consejo superior de Investigaciones Científicas, pp. 213-233.
- Rodríguez D. (2010a) *Retos y Tendencias en la gestión de la inmigración y la diversidad en clave transatlántica*. Barcelona, CIDOB.

- Rodríguez D. (2010b) Beyond Assimilation and Multiculturalism: a critical review of the debate on managing diversity, *Journal of International Migration and Integration*, Vol. 11, nº 3, Summer 2010, pp. 251-271.
- Rodríguez D. (2007) Inmigración y modelos de incorporación: contextos, claves del debate y tendencias de futuro. A: Biles J, Michalowski I, Winnemore L. (2007) *Políticas y modelos de acogida, Una Mirada trasatlántica: Canadá, Alemania, Francia y los Países Bajos*, Documentos CIDOB, Migraciones, 12. Barcelona, CIDOB Edicions.
- Roque M.A. (ed.) (1999) *Dona i migració a la Mediterrània occidental*. Barcelona, Proa. Col.: Mare nostrum, 34.
- Rosander EE. (2004[1991]) *Mujeres en la frontera. Tradición e identidad musulmanas en Ceuta*. Barcelona, Ediciones Bellaterra.
- Rosander EE. (1993) Jeunes gens de Beliunich, Qbila Anjera: des rêves et des réalités. A : Zougari A, Vignet-Zunz J, Messaoudi L. (1993) *Les Jbala. Espace et Pratiques*. Kenitra- Casablanca, Université Ibn Tofaïl, 183-190.
- Roselló VM. (1977) *Les Illes Balears. Resum Geogràfic*. Barcelona, Editorial Barcino.
- Sahlins, M. & Service, E. (1960) *Evolution and Culture*. University of Michigan Press. Ann Harbor.
- Salvà PA. (2007) *La Immigració d'estrangers a les Illes Balears*. Informe elaborat per al Pla Integral d'Atenció a les Persones Immigrades de les Illes Balears. Palma de Mallorca, Conselleria d'Immigració i Cooperació del Govern de les Illes Balears.
- Salvà PA. (coord.) (2004) *Una aproximació a la immigració d'estrangers a les Illes Balears*. Premi "Sa Nostra" d'Investigació. Palma de Mallorca, "Sa Nostra" (Caixa de les Balears).
- Salvà PA. (2003) La realidad geodemográfica de las Islas Baleares: Pautas de la evolución de su población y el impacto de los flujos inmigratorios. A:

- Taguas D. (dir.) *Situación: Serie de estudios regionales 2003*. Madrid, Servicio de estudios BBVA, pp. 47-67. [document en línia] http://www.bbva.es/TLBS/fbin/Baleares-1_tem1-9197.pdf [consultat el 12/5/08]
- San Román T. (2001[1996]) *La Diferencia inquietante: viejas y nuevas estrategias culturales de los gitanos*. Madrid, Siglo XXI.
- San Román T. (1996) *Los muros de la separación*. Barcelona, Servei de publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Sayad A. (1999) *La double absence*. France, Seuil.
- Seguí M. (2004) La comunidad marroquí en las Islas Baleares. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 265-272.
- Segura, A. (1994) *El Magreb: del Colonialismo al Islamismo*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona.
- Serrano JM. (2008) Las expectativas y los retos de España ante la inmigración exterior. *Cahiers Géographiques*, Nº 5/2008, pp. 31-43.
- Sinatti G. (2008) Migraciones, transnacionalismo y locus de investigación: multi-localidad y la transición de 'sitios' a 'campos'. A: Solé C, Parella S, Cavalcanti L. (Coords.) (2008) *Nuevos retos del transnacionalismo en el estudio de las migraciones*. Madrid, Documentos del observatorio Permanente de la Inmigración, pp. 91-112.
- Stolcke V. (1999) New rhetorics of exclusion in Europe, *International Social Science Journal*, 51 (159) March 1999, pp. 25-35.
- Suárez L. (2010) La perspectiva transnacional en los estudios migratorios. Génesis, derroteros y surcos metodológicos. A: Lacomba J, Falomir F.

- (2010) *De las migraciones como problema a las migraciones como oportunidad*. Madrid, Los libros de la catarata, pp. 183-206.
- Suárez L. (2007) Lo transnacional y su aplicación a los estudios migratorios. Algunas consideraciones epistemológicas. A: Santamaría E. (ed.) *Los retos epistemológicos de las migraciones transnacionales*. Barcelona, Anthropos, pp. 55-78.
- Suárez-Orozco C, Suárez-Orozco MM. (2003[2001]) *La Infancia de la migración*. Madrid, Ediciones Morata.
- Tilmatine M, El-Molghy A, Castellanos C, Benhakeia H. (1998) *La llengua rifeña. Tutlayt tarífit*. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Torres I. (2000) La fi de la Formentera tradicional. A: *Formentera: història i realitat*. Palma de Mallorca, Universitat de les illes Balears, pp. 175-188.
- Verdera J. (2000) Formentera i l'emigració (segles XIX i XX). A (VVAA): *Formentera: història i realitat*. Palma de Mallorca: Universitat de les illes Balears. P. 85-98.
- Veredas S. (2004) Sobre asociacionismo marroquí en España y participación de los inmigrantes. A: López García B, Berriane M. (dirs.) (2004) *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos (Universidad Autónoma de Madrid) & Secretaría de Estado de Inmigración y Emigración (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), pp. 407-409.
- Vertovec S. (2007) Introduction: new directions in the anthropology of migration and multiculturalism. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 30, nº 6 (November 2007), pp. 961-978.
- Vilà J. (1985) *Formentera. Estudi de Geografia humana*. Ajuntament de Formentera.

Vignet-Zunz J. (1991) Treize questions sur une identité. A : Zougari A, Vignet-Zunz J. (1991) *Jbala. Histoire et Société*. Paris, Editions du C.N.R.S. / Casablanca, Wallada, pp. 133-199.

Westermarck EA. (1968 [1926]) *Ritual and Belief in Morocco*. New York, University Books.

Wimmer A, Glick Schiller N. (2002) Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences. *Global Networks*, 2, 4 (2002), pp. 301-334.

Zougari A, Vignet-Zunz J, Messaoudi L. (1993) *Les Jbala. Espace et Pratiques*. Kenitra- Casablanca, Université Ibn Tofaïl.

Zougari A, Vignet-Zunz J. (1991) *Jbala. Histoire et Société*. Paris, Editions du C.N.R.S. / Casablanca, Wallada.

Pàgines web citades.

Consell de la Comunitat Marroquina a l'Estranger (CCME):

www.ccme.org.ma/es

Institut Balear d'Estadística:

www.ibestat.cat

Ley de extranjería del Estado Español de Octubre de 2009:

<http://extranjeros.mtas.es/es/NormativaJurisprudencia/Nacional/RegimenExtranjeria>.

Observatori de la Ciutat d'Eivissa (2009):

www.ibiza.es/portal/images/stories/om/projecteImmigracio09.pdf

Organització sobre les Migracions Internacionals (IOM):

www.iom.int

Bibliografia referida pels autors citats²³⁶.

Adams M. (2007) *Unlikely Utopia: The surprising triumph of Canadian pluralism*. Toronto, Viking.

Alba R, Nee V. (2004) Assimilation und Einwanderung in den USA. A: Bade K, Bommers M. (eds.) (2004) *Migrations – Integration – Bildung. Grundfragen und Problembereiche. IMIS- Beiträge*, nº 23, pp. 21-39.

Alexander J. (2006) *The civil sphere*. Nova York, Oxford University Press.

Appadurai A. (1996) *Modernity at Large*. Minneapolis, University of Minnesota Press.

Arango J. (2002) “La fisonomía de la inmigración en España”, *El campo de las ciencias y las artes*. BBVA, nº 139, pp. 253-276.

Ayache G. (1983) *Études d'histoire marocaine*, Rabat, SMER.

Barth F. (1968 [1958]) Ecologic relations of ethnic groups in Swat (North Pakistan), A: Cohen Y. (ed.) *Man in adaptation: the cultural present*. Chicago, Aldine, pp. 324-331.

Bauböck R. (2004) Civic Citizenship – A new concept for the New Europe. A: Süßmuth R, Weidenfeld W. (eds.) *Managing Integration: European Union Responsibilities Towards Immigrants*. Brussel-les, Bertelsmann Foundation, pp.146-163.

Blanco MC. (1990) *La integración de los inmigrantes en Bilbao*. Ayuntamiento de Bilbao. pp. 4-5.

Bloemraad I. (2006) *Becoming a citizen: Incorporating immigrants and refugees in the United States and Canada*. Berkeley, University of California Press, pp. 104-105, 287-288.

---

²³⁶ És la bibliografia que han llegit i citen els autors que jo he llegit, i a la que jo em refereixo, a partir d'aquests, en el text.

- Bonacich E, Modell J. (1980) *The Economic basis of ethnic solidarity in the Japanese American Community*, Berkeley, University of California Press.
- Borjas GJ. (1990) *Friends of Strangers: the impact of immigrants on the U.S. Economy*. Basic Books, p. 177.
- Boudjedra R (s.a.) *La répudiation*. s.l.
- Bourdieu P. (1990) *Espacio Social y Génesis de las clases. Sociología y Cultura*. México, Grijalbo.
- Bourdieu P. (1985) *Sociologie de l'Algérie*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Bousquet GH. (1961) *Les Berbères*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Brondino M. (1988) *Il grande Maghreb: Mito e realtà*. Milan, Franco Angeli.
- Brubaker R. (2003) The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States. A: Joppke C, Morawska E. (eds.) (2003) *Towards assimilation and citizenship. Immigrants in Liberal Nation-States*. New York, pp. 39-58.
- Bruneau M. (1995) Espaces et territoires de diasporas. A: Bruneau M. (ed.) *Diasporas*, Montpellier, Éditions Reclus, pp. 5.23
- Buttimer A. (1969) Social space in interdisciplinary perspective. *Geographical Review*, pp. 417- 426.
- Cachon L. (2002) “La formación de la España inmigrante: mercado y ciudadanía”. *Revista española de Investigaciones Sociológicas*. Nº 97, pp. 95-126.
- Camps G. (2007[1980]) *Les berbères : Mémoire et identité*. Arles, Actes Sud.
- Chaliand G, Rajeau JP. (1990) *Atlas des Diasporas*. Paris, Edition Odile Jacob.

- Chami R, Fullenkamp C, Jahjah S. (2003) Are remittance flows a source of capital for development?, Washington, FMI Working Papers, September 2003.
- Daoud, Zakya (1997) *Marocains des deux rives*. Paris: Les Editions de l'Atelier.
- Dassetto F. (1990) Pour une théorie des cycles migratoires. A : Bastenier, A. & Dassetto, F. *Immigration et nouveaux pluralismes. Une confrontation de sociétés*. Brussel-les, De Boeck-Wesmael, p. 11-40.
- De Tapia S. (1996) Echanges, transports et communications: circulation et champs migratoires turcs. *REMI*, Vol. 12, n°2, pp. 45-71.
- De Zwart F. (2005) The dilemma of recognition: administrative categories and cultural diversity, *Theory and Society*, 34, pp.137-169.
- Diodor Sícul (segle I a.C.) *Historicon Bibliotheke*.
- Esser H. (2004) Welche alternativen zur 'assimilation' gibt es eigentlich? A: Bade K, Bommes M. (eds.) (2004) *Migrations – Integration – Bildung. Grundfragen und Problembereiche. IMIS- Beiträge*, n° 23, pp. 45-66.
- Faist Th. (2000) *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford, Clarendon Press.
- Fuentes C. (2002) *En esto creo*. Barcelona, Seix Barral.
- Furnivall JS. (1944) *Netherlands India: A Study of plural economy*. New York, Macmillan.
- Gerbi A. (1982 [1955]) *La disputa del Nuevo Mundo. Historia de una polémica. 1750-1900*. Fondo de Cultura Económica.
- Giddens A. (2007) No giving up on multiculturalism! A: *Over to you, Mr. Brown: How labour can win again*. Cambridge, Polity Press, pp. 145-162.
- Giménez C. (1996) La integración de los inmigrantes y la interculturalidad, *Arbor*, CLIV, 607, julio, pp. 119-149.

- Glick Schiller N & Fouron G.E. (1999) Terrains of Blood and Nation: Haitian Transnational Social Fields. *Ethnic and Racial Studies* 22 (2), pp. 340-66.
- Godenau D. (2000) Glosario de términos relacionados con el estudio de las migraciones. *Actas del simposio sobre Movilidad y Migración en Canarias. Universidad de verano Adeje 2000*. [Documento en línea: <http://webpages.ull.es/users/dgodenau/pdf/dicmig.pdf>]
- Goldring L. (2003) Re-thinking Remittances: Social and Political Dimensions of Individual and Collective Remittances. *CERLAC Working Paper Series*, pp. 1-23. Toronto.
- González V. (1996) L'immigration étrangère en Espagne (1985-1994), *Revue européenne des migrations internationales*, vol. XII, nº 1.
- Gordon M. (1964) *Assimilation in American Life*. Oxford, Oxford University Press.
- Granovetter M. (1973) The Strength of weak ties. *American Journal Sociology*, Vol. 78, nº 6, pp. 1360-1380.
- Grillo R. (2007) An excess of Alterity? Debating difference in a multicultural society. *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6), pp. 979-998.
- Guarnizo LE. (1998) The rise of transnational social formations: Mexican and Dominican State responses to transnational migration. *Political Power and Social Theory*, Vol. 12, nº 12, pp. 45-94.
- Guarnizo L, Smith MP. (1998) The locations of transnationalism, *Comparative Urban and Community Research*, Vol. 6, special issue "Transnationalism from below", London, Transaction Publishers, pp. 3-34.
- Hannerz U. (1997) Fluxos, fronteiras, híbridos: palavras-chave da antropologia transnacional, *Mana* (Rio de Janeiro), vol. 3, n. 1, pp. 7-39.
- Hart, DM. (1976) *The Aith Waryaghar of the Moroccan Rif*. Tucson: University of Arizona Press.

- Haussman R. (1938) Recherches Ethno-Anthropologiques sur les Pityuses, *Revue Anthropologique*, Paris, XLVIII (1938), pp. 122-137.
- Héritier F. (1981) *L'exercice de la parenté*. Paris, Gallimard.
- Ibn Khaldoun (1925 [1332-1406]) *Histoire des berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique Septentrionales*. 4 Volumes. Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- INSEA, 2000 *Les marocaines résidant à l'étranger, une enquête socio-économique*. Al Maarif Al Jadida. Rabat.
- Kayser B. (1981) Gildas Simon, L'espace des travailleurs tunisiens en France. *Tiers Monde*, Année 1981, Vol. 22, n° 88, 914.
- Kelly P, Lusic T. (2006) Migration and the transnational habitus: evidence from Canada and the Philippines. *Environment and Planning A* 38, pp. 831-847.
- Kenbib M. (1996) *Les protégés. Contribution à l'histoire contemporaine du Maroc*, Rabat, Publications de la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines, Université Mohammed V.
- Kottak PhG. (1994) *Antropología. Una exploración de la diversidad humana (con temas de la cultura hispana)*. Madrid, Interamericana de España / Mac Graw Hill.
- Kymlicka W. (1996[1995]) *Ciudadanía multicultural*. Barcelona, Paidós.
- Lazarev G. (1966) Structures agraires et grandes propriétés en pays Hayaïna (Préif), *Revue de Géographie du Maroc*, n° 9, Rabat.
- Lefebvre H. (2005 [1991]) *The Production of Space*. Oxford, Maldon; Blackwell, Carldon.
- Levitt P. (2001) *The transnational villagers*. Berkeley, University of California Press.

- Lewis IM. (1961) *A pastoral Democracy. A study of pastoralism and politics among the northern Somali of the Horn of Africa*. Oxford University Press, Londres.
- Loeffelholz HDv, Thränhardt D. (1996) *Kosten der Nichtintegration ausländischer Zuwanderer*. Essen / Münster, Ministerium für Arbeit, Gesundheit und Soziales des Landes Nordrhein- Westfalen.
- López B. (1997) *Migrations Internationales entre le Maghreb et l'Europe, Actes du Colloque maroco-allemand de Munich, 1997*.
- Löw M. (2001) *Raumsoziologie*. suhrkamp taschenbuch wissenschaft: Vol. 1506. Frankfurt, Suhrkamp.
- Mahfouz N. (1957) *Qasr al-Shawq*. El Caire, Dar Misr.
- Marshall T. (1950) *Citizenship and Social Class*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Merrouni M. (1993) *Le problème de la réforme dans le système éducatif marocain*. Rabat: Ed. Okad.
- Modood T. (2007) *Multiculturalism: A civic idea*. Oxford, Polity Press.
- Nyberg-Sorensen N, Van Hear N, Engberg-Pedersen P. (2002) The Migration-Development Nexus: Evidence and policy options. State-of-the-art Overview. *International Migration*, Vol. 40, nº 5, pp. 3-48.
- Pérez V, Álvarez B, Chuliá E. (2004) *La inmigración musulmana en Europa. Turcos en Alemania, argelinos en Francia y marroquíes en España*. Barcelona, Fundación La Caixa, p. 328.
- Perotti A. (1989) *Pequeño léxico sociológico y antropológico sobre la inmigración*. Cuaderno 65, Fundación Encuentro, Servicio de Documentación.

- Poinard M (1991) Les Portugais dans l'émigration. Thèse d'État, Université de Toulouse le Mirail UFR de Géographie et Aménagement, Toulouse, Institut D. FAUCHER.
- Portes A, Rumbaut RG. (1996) *Immigrant America Portrait*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Ptolomeu Claudi (segle III a.C.) *Geographica*.
- Putnam R. (2007) "E Pluribus Unum: Diversity and community in the Twenty-first Century, (The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, nº 30 (2), pp. 137-174.
- Rea A, Tripier M. (2003) *Sociologie de l'Immigration*, Repères La découverte.
- Requena F. (1991) *Redes Sociales y mercado de Trabajo. Elementos para una teoría del capital relacional*. Madrid, CIS.
- Rouse N, Miller P. (1992) Political power beyond the State: Problematics of Government. *British Journal of Sociology*. 43, pp. 173-205.
- Sartori G. (2001) *La sociedad Multiétnica. Pluralismo, multiculturalismo y extranjeros*. Madrid, Taurus.
- Simon G. (1979) *L'Espace des travailleurs tunisiens en France. Structures et fonctionnement d'un champ migratoire international*. Poitiers, Tesi de Doctorat. Université de Poitiers.
- Smith MG. (1965) *The plural society in the British West Indies*. University of California Press.
- Soysal Y. (1994) *Limits of citizenship. Migrants and postnational membership in Europe*. Chicago, University of Chicago Press.
- Soysal YN. (1993) Construction of immigrant identities in Europe. Article presentat a la conferència *European Identity and Its intellectual Roots*, Cambridge, may, p. 6-9.

- Taguieff PA. (1991) *Face ou racisme. Vol.1. Les moyens d'agir.* Paris, Editions La Découverte /Essais.
- Tàguieff PA. (1987) *La Force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles.* Paris, La Découverte.
- Tarrius A. (1994) Nomadismes, diasporas, errances et réseaux internationaux de l'économie souterraine, *Journal des Anthropologues*, dec. 1994.
- Tarrius A. (2000) *Les nouveaux cosmopolitismes. Mobilités, identités, territoires.* Paris, Edition de l'Aube.
- Togui M. (1996) *La migration internationale et ses effets sur le développement local dans les Bni Mskin, Province de Settat*, DES, Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de Rabat.
- Touraine A. (1998) Can we live together, equal and different? *European Journal of Social Theory*, n° 1 (2), pp. 165-178.
- Vertovec S. (2004) Migrant Transnationalism and Modes of Transformation. *International Migration Review*, 38, pp. 970-1001.
- Vertovec S. (2000) Rethinking Remittances. Oxford, ESRC Transnational Communities Program.
- Vinogradov A. (1973) French colonialism as reflected in the male-female interaction in Morocco, *Transactions of the New York Academy of Sciences*, serie 2, 36 (1973), pp.192-199.

Glossari de termes d'origen àrab o del tamazight.

Transcripció simplificada	Transcripció literal	Grafia àrab ²³⁷	Significat
Amala	‘Amāla	عمالة	Districte d'un governador. Al Marroc equival a prefectura.
Amazigh	Amaazigh		Poble originari del nord del Marroc. Popularment anomenats berbers.
Ars	‘Ars	عرس	Casament, matrimoni.
Ayd	‘Ayd	عيد	Celebració religiosa.
Ayd al-Kabir	‘Ayd al-Kabīr	عيد الكبير	Literalment: la festa grossa. Popularment coneguda com la festa del xai.
Ayd as-Saghir	‘Ayd as-Saġīr	عيد الصغير	Literalment: la festa petita. Es celebra el dia que s'acaba el mes de dejuni o ramadà.
Baghrir	Baġrīr	بغرير	Creps marroquins elaborats amb farina i aigua.
Baraka	Baraka	بركة	Poder que atorga Déu i que es transmet per via hereditària.
Bayssara	Baysara	بيسرة	Crema espessa, tipus puré, elaborada amb faves seques o pèsols secs. Molt típica de la província de Xauen. És un àpat popular que pot menjar-se al carrer, en petits locals especialitzats en l'elaboració de només aquesta crema. S'acompanya de pa i d'olives.
Bayt thaqafa	ath- Bayt at-ṭaqāfa	بيت الثقافة	Casa de la cultura.
Blad makhzen	el- Blad el-maḥzān	بلاد المخزان	Territori governamental.
Blad es-siba	Blad as-Sība	بلاد السبية	Territori del desordre o de la dissidència.
Buja / Buia (pronunciació de la zona del nord).	Būja ‘Amāriya	بوجة عمارية	Una mena de caseta de fusta coberta de teles en la que transportaran a la núvia fins a la casa del nuvi el darrer dia del casament. També anomenada Amariya (a la zona de Xauen).
Casba (terme catalanitzat)	Qaṣba	قصبية	Alcassaba o ciutadella. Segons el DIEC (Dicc. de l'Inst. d'Estudis Catalans): “recinte fortificat a l'interior d'una població emmurallada, per a refugi de la guarnició i dels habitants”.

²³⁷ Només dels termes d'origen àrab.

Transcripció simplificada	Transcripció literal	Grafia àrab ²³⁷	Significat
Daira	Dā'ira	دائرة	Cercle. Divisió administrativa de la província, al Marroc.
Darija	Darīja	ضريجة	Parla col·loquial del Marroc.
Duwar	Dūwwār	دوّار	Aduar. Poble o Llogaret de poques cases de les zones muntanyoses del Marroc. Pot considerar-se la cèl·lula més bàsica del poblament rural al Marroc. Veure pàg. 193 al respecte d'aquest terme.
Dxar Pl. Dxura.			Aduar en la parla gebal·lina i del pre-rif.
Farran	Farrān	فران	Forn. Al Marroc fa referència als forns de llenya populars que es troben a cada barri.
Fqih Pl. Fuqahà	Faqīḥ Pl. Fuqahā'	فقيه فقهاء	Líder religiós del poble o veïnat. Persona experta en Islam i mestre d'Alcorà.
Ftur	Fuṭūr	فطور	Esmorzar.
Fusha	Fuṣṣhà	فصحى	Àrab clàssic o literari.
Gebal·la	Jbāla	جبالة	Plural de geblí.
Geblí (pronunciació dialectal) Gebal·lí / Gebal·ina (termes catalanitzats)	Jabalī Fem.: Jabaliyya	جبلي جبليّة	Literalment, "originari de la muntanya". Són els habitants de la Regió Gebal·la, al nord del Marroc.
Gel·laba (terme catalanitzat)	Jal·lāba	جلابة	Túnica llarga amb caputxa i mànigues amples que hom fa servir als països àrabs, segons definició del DIEC.
Habt (de Habta)	Habṭ (de Habṭa)	هبط هبطة	Zona baixa (en oposició a la zona muntanyosa). Habta significa "depressió".
Hadana	Ḥaḍāna	حضانة	Dins del dret de família marroquí, la hadana es pot definir com el dret de criança i d'atenció al menor.
Halal	Ḥalāl	حلال	Que segueix la normativa islàmica pel que fa al sacrifici dels animals per al consum humà.
Hammam	Ḥammām	حمام	Bany públic àrab.
Hanbalita			Una de les quatre escoles jurídiques de l'Islam Sunnita.
Hanefita			Una de les quatre escoles jurídiques de l'Islam Sunnita.

Transcripció simplificada	Transcripció literal	Grafia àrab ²³⁷	Significat
Haram	Ḥarām	حرام	Sagrat. Al Marroc s'utilitza el terme davant d'alguna cosa que està vetada per l'Islam, equivalent a il·lícit.
Harira	Ḥarīra	حريرة	Sopa tipus potatge, elaborada amb un sofregit de tomàquet i ceba, verdures variades trossejades, carn o pollastre, fideus, cigrons, cilantre i altres ingredients a gust de cadascú.
Harraga (pronunciació del dialecte)	Ḥarrāqa	حراقة	El significat literal és “cremadors” i fa referència a aquells que “cremen el camí i les fronteres” per tal d'arribar o cercar d'arribar a Europa de forma clandestina. Veure també nota a peu de la pàgina 19, al respecte d'aquest terme.
Hayk	Ḥayk	حيك	Tela fina de llana blanca i de la mida d'un llençol amb la que tradicionalment es cobrien de cap a peus les dones gebal·lines de la zona de Xauen.
Hijab	Ḥijāb	حجاب	Mocador que porten moltes musulmanes per cobrir-se el cap, el front, el coll i l'escot. Mentre que el simple mocador de cap els cobreix només els cabells.
Hzem	Ḥizām	حزام	Veure <i>Kurziya</i> .
Imazighen			Plural d'amazigh. Actualment es pot trobar també el terme catalanitzat com amazighs.
Iqlim	Iqlīm	إقليم	Província.
Jama	Jamā'	جماعة	Assemblea o Consell tribal. Però, en terminologia administrativa s'anomena així a les Comunes o Municipis.
Jiha	Jiha	جهة	Regió.
Jihad	Jihād	جهاد	Literalment, esforç personal, lluita interna. Se li ha volgut donar el sentit de “Guerra Santa contra els infidels”.
khutuba	Ḥuṭūba	خطوبة	Prometatge i, per derivació, també festa del prometatge.
Kurziya			Ample cinturó de llana teixida que porten les dones de la regió Gebal·la. També s'anomena <i>Hzem</i> .
Laban	Laban	لبن	logurt líquid.

Transcripció simplificada	Transcripció literal	Grafia àrab ²³⁷	Significat
Madina	Madīna	مدينة	Ciutat.
Malikita			Una de les quatre escoles jurídiques de l'islam Sunnita.
Mandil	Mandīl	منديل	Tela ratllada amb que s'emboliquen la part inferior del cos les dones, en forma de davantal o faldilla.
Marabut (terme catalanitzat)	Mrābaṭ	مرابط (del Fusha murābiṭ)	Home considerat sant i que, com a tal, està dotat de Baraka. El nom designa també les tombes d'aquests sants que són objecte de culte i que també s'anomenen qubba.
Mehr	Mahr	مهر	(o Sadaq) Prestació matrimonial en la que la destinatària dels béns aportats pel futur marit és la pròpia núvia.
Moqaddem (pronunciació dialectal)	Muqaddam	مقدم	Representant administratiu del duwar.
Mudawwana	Mudawwana	مدونة	Codi de l'estatut personal i de la família dels marroquins.
Muixaikha	Muxayḥa	مشيخة	Representant administratiu de la fracció, al Marroc.
Mussem (pronunciació dialectal)	Mawsim pl. Mawāsim	موسم	Literalment significa estació de l'any, període de festes, fira (religiosa i comercial), collita i també aniversari. Al Marroc fa referència a la festa anual en ocasió de la peregrinació que es fa als marabuts.
Qàid	Qā'id	قائد	Representant administratiu de la Qiyada.
Qiyada Pl. Qàidat	Qīyāda Pl. Qā'idāt	قيادة قائدات	Centres administratius en que estan dividits els cercles. Al Marroc equival als districtes.
Qubba	Qubba	قبة	Tomba d'un sant, en referència a la cúpula que la cobreix. (Veure Marabut)
Ragayf	Raḡāyf	رغيف	També anomenats fatayr, són un tipus de creps, elaborats amb farina, aigua i oli, que a l'estil de la pasta de full, es componen de varies capes. A vegades aquests es farceixen i pleguen amb carn o amb una picada d'ametlles i mel i es fornequen. En hi ha infinites versions, tant dolces com salades, segons la zona i les diferents regions del Marroc, rebent també diferents noms.

Transcripció simplificada	Transcripció literal	Grafia àrab ²³⁷	Significat
Rais ad-daira	Ra'is ad-dā'ira	رئيس الدائرة	President del cercle o divisió administrativa de la província.
Reqqàs	Raqqāṣ	رقاص	Significa pèndol en àrab (vindria del verb ballar i oscil·lar d'un cantó a l'altre). Per derivació, en dialecte marroquí fa referència a aquell que fa de correu.
Rujula	Rujūla	رجولة	Virilitat, energia viril, valor.
Salafisme			Un corrent molt conservador de l'Islam que crida al retorn de la forma de vida dels principis de l'Islam i que se centra en la lectura de l'Alcorà i de la Sunna "autèntica", seguint l'exemple dels primers musulmans.
Sebba	Sebba	سببة	Festa del naixement del nen.
Sfuf	Sfūf	سفوف	Deliciosa pasta esmicolada feta a base de sèsam, ametlles i sucre, tritursats juntament amb una barreja d'espècies entre les quals destaca l'anís verd.
Suq	Sūq	سوق	Mercat setmanal.
Tahara	Ṭahāra	طهارة	Circumcisió.
Taixelhit			(Xelha en àrab i Xleuh en francès) és el dialecte berber parlat a la zona del Soûs i Anti-Atlas.
Tajin / Tagin seria el terme catalanitzat.	Tājīn	طاجن	Cassola de terrissa tradicional marroquina amb tapa en forma cònica. El nom de tagin el rep tant la cassola, com l'àpat que s'hi prepara, que pot ser a base de verdures, de carn, de peix, d'au,...
Tamaixeq			Dialecte berber dels tuaregs.
Tamazight			Llengua dels Imazighen. En concret fa referència al dialecte berber parlat a l'Atlas Mitjà marroquí.
Tarifit			Dialecte berber parlat al Rif.
Tariqa	Ṭarīqa pl.: Ṭurūq	طريقة طروق	Confraria. Veure pàg. 211.
Tifinagh			Grafia dels tuaregs, suposadament derivada del líbic.
Umma	'Umma	أمة	Comunitat Islàmica que està per sobre dels estats, tant àrabs com no àrabs.
Urf	'Urf		Dret consuetudinari dels Imazighen.

Transcripció simplificada	Transcripció literal	Grafia àrab ²³⁷	Significat
Wahabisme			Corrent conservador de l'islam sunnita i en especial de l'escola hanbalita, relacionat amb la dinastia Sawd de l'Àrabia Saudita. Es caracteritza per la seva aplicació rigorosa de la Xaria o llei Islàmica.
Walaya	Walāya	ولاية	tutela o representació legal dels infants, equivalent a la nostra "pàtria potestat".
Wali	Wālī	والي	Traduït per valí al català, té una significació àmplia, però sempre fa referència a la protecció. Equival a tutor o responsable legal d'un infant i a representant de la dona a l'hora d'establir un contracte matrimonial. Però també té el sentit de sant per a l'islam popular (aquest és el nom que reben els fundadors de les confraries).
Wilaya	Wilāya	ولاية	Governació o territori administrat per un valí. Ve del verb <i>walaya</i> que significa governar. En termes administratius equival a la prefectura. Al Marroc equival a la subdivisió administrativa de 2on. nivell, mentre que ho és de primer nivell a la resta del Magrib.
Xabakiya	Xabakīya	شبكة	Unes pastes dolces i sucroses arrebossades amb sèsam que són típiques de les festes i del ramadà i que s'acostumen a menjar amb la harira.
Xafiita			Una de les quatre escoles jurídiques de l'islam Sunnita.
Xarif pl.: Xorfa (en llengua col·loquial)	Xarīf pl.: Xurafā'	شريف شرفاء	Els Xorfa (o membres d'una família xarif) compten amb la Baraka o benedicció del Profeta Mohammad, per ser els descendents per línia masculina de la seva filla Fàtima i el seu gendre Ali. També se'ls considera persones instruïdes en la llei alcorànica.
Xeikh	Xayḥ	شيخ	Cap d'una confraria islàmica. Al Marroc s'utilitza també per denominar el cap administratiu de la Fracció o divisió comunal, al medi rural marroquí.
Xeixiya	Xaxīya	ششية	Barret de palla.

Transcripció simplificada	Transcripció literal	Grafia àrab ²³⁷	Significat
Zaghrits	Zaḡārīt	زغاريط	Xiscles aguts que realitzen les dones, movent la llengua de forma lateral a banda i banda., per tal de mostrar la seva alegria.
Zàwia pl. Zàwies (terme catalanitzat)	Zāwīya pl.: Zawāyā	زاوية زوايا	Institucions desenvolupades al voltant d'un marabut. Centres d'ensenyament religiós i de pràctiques místiques, són també espai d'asil per als peregrins. A la seva vegada solen ser la seu d'una <i>tariqa</i> o confraria.

Índex de gràfics, quadres, taules, mapes i imatges.

Quadres i gràfics.

1. Quadre de l'evolució del nombre de residents estrangers a Espanya (1975-2010).	34
2. Quadre de l'evolució d'estrangers a les illes Balears (1998-2010).	35
3. Quadre del nombre de residents marroquins a l'Estat Espanyol (1995-2010).	51
4. Quadre del percentatge de marroquins sobre la població total de les quatre Comunitats Autònomes amb major presència d'immigrants marroquins (Anys 2005 i 2010).	53
5. Quadre de l'evolució del preu del sòl al Marroc.	88
6. Quadre de l'extensió de les diferents illes Balears.	143
7. Quadre de l'evolució demogràfica de les illes Balears 2007-2009.	143
8. Quadre de l'evolució de la densitat de població de les illes Balears 2007-2009.	144
9. Quadre dels residents de nacionalitat marroquina de les Illes Balears, per anys i franges d'edat (2006-2009).	150
10. Quadre de l'ocupació magribins residents a les Balears per sectors econòmics. Any 2002.	152
11. Gràfics de la població de la vila d'Eivissa segons nacionalitat (espanyols / estrangers). Anys 2006 i 2008.	158
12. Gràfic de la població de vila d'Eivissa segons lloc de naixement (estranger, Balears, Altres Comunitats Autònomes). Any 2006.	159
13. Quadre de l'evolució de la població estrangera de vila d'Eivissa (2004-2006).	159
14. Quadre de l'evolució dels principals grups de població estrangera de vila d'Eivissa (per nacionalitats) Anys 2002-2008.	160
15. Gràfic del percentatge de població estrangera comunitària i extracomunitària de vila d'Eivissa. Any 2008.	161
16. Gràfic de la població estrangera comunitària de vila d'Eivissa, segons sexe. Any 2008.	161
17. Gràfic de la població estrangera extra-comunitària de vila d'Eivissa, segons sexe. Any 2008.	161
18. Gràfic de la població de vila d'Eivissa d'origen africà, segons sexe. Any 2008.	162
19. Gràfic de la població de vila d'Eivissa d'origen americà, segons sexe. Any 2008.	162
20. Quadre de l'evolució de la població marroquina a vila d'Eivissa, segons sexe (2006-2009).	164
21. Gràfic de la població de Formentera segons nacionalitat (espanyols / estrangers). Any 2007.	175
22. Quadre de l'evolució de la població espanyola i estrangera de Formentera. Anys 2006-2009.	175

23. Quadre de l'evolució de la població estrangera de les 9 nacionalitats més nombroses a l'illa de Formentera. Anys 1996-2007.	176
24. Quadre de l'evolució del col·lectiu marroquí a Formentera. Proporció en relació al total de la població i al nombre d'estrangers residents a l'illa. Anys 1996-2007.	178
25. Quadre de l'evolució de la població marroquina de l'illa de Formentera, segons sexe. Anys 1996-2007.	178
26. Quadre de la distribució de la població marroquina de Formentera, segons trams d'edat i sexe. Any 2007.	179
27. Quadre de l'índex d'analfabetisme de la població marroquina de més de 10 anys, segons sexe i medi de residència. Any 2004.	186
28. Quadre del nivell d'estudis dels marroquins de més de 10 anys, segons sexe. Any 2004.	187
29. Quadre sobre l'índex d'analfabetisme del Marroc, segons sexe i medi de residència pel tram d'edat dels 10 als 14 anys. Any 2004.	188
30. Quadre dels sectors econòmics i el seu pes en l'economia marroquina. Any 2009.	190
31. Quadre de la taxa d'analfabetisme de la província de Xauen, segons sexe. Any 2004.	225
32. Gràfics de xarxes personals de 8 dels subjectes de la mostra.	278
33. Glosses populars pageses de l'illa de Formentera: <i>Una barqueta de moros</i> i <i>L'Escrivaneta</i> .	315
34. Quadre dels subjectes de la mostra del Marroc, segons sexe i municipi de residència a destí.	345
35. Quadre de la població d'origen dels subjectes de la mostra del Marroc, segons sexe.	345

Mapes i Plànols de ciutats.

1. Mapa de l'origen de la població gebal·lina migrada a l'Estat Espanyol (1992-2000).	54
2. Mapa de la distribució dels migrats originaris de la regió Gebal·la a l'Estat Espanyol (any 1992- 2000).	56
3. Mapa de l'arxipèlag Balear.	140
4. Mapa de la distribució del col·lectiu marroquí a les diferents illes Balears i municipis, així com la seva evolució (1991 / 2003).	149
5. Mapa de l'illa d'Eivissa.	153
6. Plànol de la vila d'Eivissa.	155
7. Mapa de l'illa de Formentera.	168
8. Mapa del Nord del Marroc.	184
9. Mapa del procés de regionalització del Marroc, amb les regions actuals.	192
10. Mapa de la península Tingitana.	216

Annexos.

Annex 1. Enunciats de les hipòtesis.

- Hipòtesi nº 1

Aquesta hipòtesi va ser corroborada per a la mostra.

Els individus i les famílies d'origen marroquí que, més enllà del temps d'assentament a l'espai de destí, romanen aferrats a la xarxa migratòria, sense ampliar i diversificar la seva xarxa personal amb membres de la resta de col·lectius que formen la societat receptora, tendeixen a tenir dificultats en el seu procés cap a la plena integració social.

Així, serien les persones i les famílies amb unes xarxes personals sòlides i social i ètnicament més variades a l'espai de migració les que mostrarien més trets d'aculturació i d'integració a la societat receptora.

Serien les persones i famílies amb xarxes personals diversificades i un alt grau d'aculturació les que s'adaptarien millor i amb més èxit als canvis de situació que els puguin esdevenir, com ara una crisi del sector laboral de la construcció.

- Hipòtesi nº 2

Aquesta hipòtesi va ser parcialment corroborada per a la mostra, mentre que un part d'ella va resultar refutada per les dades.

L'aculturació dels fills i filles dels immigrants i immigrades estaria relacionada amb l'edat d'arribada dels joves, però també amb el grau d'integració i d'aculturació dels progenitors. Així, hi hauria indicis que farien pensar que l'actitud de la dona marroquina podria ser un factor important en la integració social i l'aculturació de tota la família. De manera que quan la dona marroquina mostrés una actitud oberta cap a la inserció en la societat receptora, la tendència dels fills/es seria a integrar-se i a aculturar-se.

Es va corroborar per a la mostra que l'edat d'arribada dels joves influeix significativament en el seu grau d'aculturació, mentre que la part de la hipòtesi que defensava la major influència de la mare que la del pare, quedaria molt dubtosa i per tant refutada segons les dades. Per altra banda, això fa prendre consciència de la importància dels models d'aculturació que ofereixen els pares en els seu conjunt als seus fills/es, que sembla ser fonamental.

- Hipòtesi n° 3

Alguns individus i/o famílies d'immigrats d'origen marroquí tendeixen a auto-segregar-se espacialment, limitant el seu contacte amb els membres de la societat receptora, i a desenvolupar trets de resistència ètnica de caràcter intencional, tractant-se en alguns casos, no de resistència ètnica sinó de mer manteniment de trets culturals.

Els factors que intervenen de forma més significativa en el desenvolupament o no desenvolupament d'aquestes actituds serien la manca de vies per a la integració, la ideologia molt tradicional dels immigrants i les immigrades i la rendibilitat de mantenir-se aïllats com a grup. Altres factors a tenir en compte relacionats amb els anteriors serien el temps de residència a destí dels migrants, els trets de la seva regió d'origen (rural / urbana), els seus hàbits tradicionals o no i la seva major o menor adherència a la seva religió.

En general es corroboraria la hipòtesi segons la qual **la manca de vies per a la integració, la ideologia molt tradicional dels immigrants i les immigrades, i la segregació i la resistència ètnica de caràcter intencional com alternativa més rendible serien motius importants de l'existència de tendències auto-excloents.** Però s'evidencia que la localitat, és a dir, els trets del municipi de residència a destí, esdevé el factor més influent, juntament al temps transcorregut a l'espai de migració, per al desenvolupament d'aquelles tendències. Així, potser no s'hauria de parar tanta atenció als trets dels migrants en si (que també), com a la localitat. Prenent importància així els trets particulars del municipi de residència (situació econòmica, oferta laboral, currículum migratori de la població autòctona i del municipi, densitat de població, etc.) i de les seves polítiques d'integració, etc. etc.

- Hipòtesi nº 4

En relació al grup de Formentera, i en contrast amb el grup d'Eivissa, s'observa l'existència de determinats factors estructurals de l'illa menor, que suposarien una dificultat fonamental per a l'adaptació dels immigrants i les immigrades. El més important d'aquests factors seria la dificultat en l'obtenció d'un habitatge estable, però en hi hauria d'altres que també influirien en certa manera, com ara la insuficiència de l'abast i la freqüència del transport públic a l'illa (tot i que aquest és un problema que, tal com s'ha vist, afecta tota la població, integrada o no).

Si bé els factors citats, com la manca d'habitatge fix els faria estar i sentir en una permanent situació de provisionalitat, de manera que els afectats per aquest problema no es plantejarien l'esforç cap a una plena integració en una societat de la que encara no estarien en condicions de ser membres estables, ja que els exigiria una adaptació constant i variable a contexts i possibilitats sempre canviant, el factor que, tal com han mostrat les dades, més influiria en una adaptació òptima seria el grau d'aculturació assolit pels immigrants i les immigrades.

La hipòtesi plantejada va ser corroborada per a la mostra, però les dades obtingudes durant la contrastació fan parar especial atenció a la importància dels trets del medi i el municipi de destí dels immigrants, és a dir que, una vegada més, pren importància la localitat.

- Hipòtesi nº 5

Durant el treball de camp a les illes Pitiüses es va formular la següent hipòtesi:

El fills dels immigrants marroquins nascuts a l'espai de migració o arribats de molt petits (dels 0 als 4 anys) s'aculturen en un alt grau, mostrant els nois una certa tendència a deixar els estudis abans de l'inici del batxillerat (que també és freqüent entre els seus companys espanyols) i, en alguns casos, a mostrar-se reticents a qualsevol activitat laboral.

Serien els nois mitjanament aculturats (en general els arribats entre els 5 i els 10 anys) aquells qui es mostrarien més interessats a seguir amb els estudis una vegada acabat el cicle obligatori. Aquest fet podria explicar-se per la idea (dels mateixos joves i dels seus progenitors) que cal aprofitar les oportunitats que els són ofertes a destí.

En el cas de les noies no s'observaria gairebé cap diferència entre les molt i les mitjanament aculturades, mostrant totes elles una clara tendència a seguir amb els estudis (una mostra clara d'aculturació, si tenim en compte el major índex de matriculació de les noies espanyoles per als estudis superiors, amb independència d'altres factors que pugui haver-hi). Només els nois i les noies menys aculturats/des (arribats/des a destí amb més de 10 anys d'edat) i, per tant, amb menys coneixements de la llengua de comunicació i de la metodologia d'estudi aplicada a destí, es decantarien cap al precoç abandonament dels estudis o cap a l'abandonament d'aquests una vegada acabat el cicle obligatori.

Així, pot arribar-se a la conclusió que, en general, un alt grau d'aculturació afavoreix el seguiment dels estudis en les noies immigrades d'origen marroquí, mentre que actua de forma contrària amb els nois del mateix col·lectiu. Precisament l'aculturació respecte els seus companys d'estudis podria tenir una significació especial.

Hipòtesi corroborada per a la mostra.

- Hipòtesi nº 6

Mentre que el projecte migratori dels àrabs marroquins de les illes Pitiüses es concep en el seu inici com un projecte familiar, i per tant col·lectiu, a mesura que passa el temps i que el migrat es va acomodant a destí, aquest projecte passa a ser clarament individual o passa a implicar només a la família nuclear (gairebé sempre creada a destí, però a partir del reagrupament familiar).

El migrat, a partir de que s'ho pot permetre, i fins i tot abans d'haver obtingut un cert èxit a destí, passa un temps enviant remeses (mai gaire quantioses) a la família. Però, de seguida que forma la seva pròpia unitat familiar a destí, deixa de fer-ho de forma periòdica, per anar mica a mica desvinculant-se de l'economia de la part de la família que resta a origen. Amb la compra de béns immobles a origen i amb l'ús d'aquests de forma particular acaba de definir la independència del seu nucli familiar.

Hipòtesi corroborada per a la mostra.

- Hipòtesi nº 7

La tramitació de documentació per a rebre visites de familiars a l'espai de migració té com objectiu fer venir els progenitors, germans/es de pare i mare, nebots/des, i en menor mesura, oncles, ties i cosins/es. Molt sovint es tracta de visites que poden acabar en reagrupaments.

Els progenitors dels migrats no mostren, en general, cap interès per seguir els seus fills/es de forma definitiva, de manera que quan ho fan és només de forma temporal o a contracor. Això seria degut al fet que la gent gran viu malament els canvis que suposa la migració i, segons les observacions fetes, mai s'acaba d'acomodar a destí.

Per altra banda, l'elevada freqüència de les visites a origen per part dels migrats i la, molt sovint, llarga durada d'aquestes, mostren que els marroquins de l'estudi han esdevingut transmigrants i que continuen aferrats a la seva terra d'origen, independentment a l'èxit assolit a destí i al seu grau d'integració i d'aculturació.

Hipòtesi corroborada per a la mostra.

- Hipòtesi nº 8

Segons les observacions fetes, l'estatus dels migrats i de les migrades tendeix a millorar a partir de la migració i des del mateix moment de la seva marxa, especialment quan ens referim a prestigi, tant al si de la pròpia família com al de la comunitat d'origen, si bé alguns factors fan que aquest prestigi i estatus es consolidin amb el temps, com són l'assoliment d'una mínima estabilitat a l'espai de migració (papers en regla, casa amb contracte,...), l'èxit professional, laboral i social aconseguits a destí i l'enviament de remeses.

Una excepció és la de les dones amb un projecte migratori individual que, en general, són vistoses amb recel per part dels seus compatriotes. Aquestes dones acostumen a assolir la pujada d'estatus només al si de la pròpia família en regularitzar la seva situació legal a destí, i no és fins molt més tard que poden recuperar (o fins i tot augmentar) el seu prestigi dins de la comunitat (a origen i a

destí), demostrant que es mantenen fidels a la forma de comportament tradicional d'aquella.

Hipòtesi corroborada per a la mostra.

- Hipòtesi nº 9

Aquesta hipòtesi va ser reformulada durant l'elaboració de les dades de forma que amb l'enunciat que segueix va esdevenir corroborada per a la mostra:

La intenció de retorn a origen, entre els marroquins i les marroquines de l'estudi, és pràcticament igual entre homes i dones. El grau d'integració i d'aculturació dels immigrants i de les immigrades, així com el nivell d'estudis assolit per aquests, tampoc semblen tenir una influència gaire important en aquella intencionalitat.

En general, els homes no mostren intenció de retorn per èxit, mentre que només els que menys temps porten a destí assenyalen que ho farien per fracàs. Pel que fa a la intencionalitat de retorn a origen durant la vida laboral activa, per motius aliens a l'èxit i al fracàs obtinguts a destí, cal dir que en el cas dels homes sembla tractar-se d'un desig, més que d'una intenció ferma.

Només en el grup de les dones que expressen intenció de retorn s'ha observat el cas de retorn per nostàlgia o per qüestions personals (casament,...).

Per altra banda, una idea comuna (entre homes i dones) és la de tornar a viure a origen com a jubilats. Encara que en general, i en especial les dones, incideixen en el fet que serà de forma temporal, mirant de combinar la residència entre origen i destí, és a dir continuant amb la seva vida de transmigrants.

- Hipòtesi nº 10

La major part de la primera formulació d'aquesta hipòtesi va resultar refutada durant la contrastació de les dades de l'estudi i va haver de ser reformulada.

Així, tal com segueix, la hipòtesi resulta corroborada per a la mostra:

Segons una bona part de les dones entrevistades arribades a l'edat adulta, el control social que aquestes viuen a destí és més intens que el que viuen a origen. Però segons els resultats de l'elaboració de dades, la manera com les dones viuen aquest fet no estaria relacionat amb factors com el grau d'aculturació, l'edat i el nivell d'estudis assolit, o al menys, no prou com per a creure'ls determinants.

Així, s'arriba a la conclusió que, independentment al grau d'aculturació i d'integració que tinguin, les dones, tot i percebre en major o menor mesura el control social al que se les pretén sotmetre, en un alt percentatge desenvolupen mecanismes per a dur a terme els seus objectius (tenint en compte que, en general, es tracta de dones de manera de pensar i fer tradicional).

Tot i així, i segons les dades, hi ha indicis per pensar que les dones més aculturades serien les que actuarien amb més llibertat, especialment a destí, i que les majors de 40 anys podrien ser les que més pressionades se sentissin i les que actuessin amb un menor grau de llibertat.

Per altra banda, les noies arribades de molt petites o nascudes a destí serien les que, d'una forma més clara, reaccionarien (i tenen eines per a fer-ho) en contra d'aquest control, en oposició a les arribades ja essent adultes, que es trobarien coaccionades per la por a ser calumniades davant la família a origen.

Annex 2. Variables. Enunciats i codis. Mostra illes Pitiüses i Marroc.

1. Sexe:

1. Home
2. Dona

2. Origen.

1. Xefxauen,
2. Tànger,
3. Tetuan,
4. Larraix,
5. Altres.

3. Medi d'origen.

1. Medi rural.
2. Medi urbà.

4. Tipus d'hàbits.

1. Hàbits tradicionals.
2. Hàbits "moderns".

5. Població residència.

1. Formentera
2. Eivissa

6. Edat.

1. 18-30
2. 31-40
3. + de 40

7. Edat d'arribada (Només pels joves).

1. - de 3 (Abans dels 3 anys)
2. 3-6
3. 7-16
4. + de 16

8. Via d'arribada.

1. Regular amb restriccions (visat turístic, visat d'estudis,...).
2. Regular sense restriccions (Visat de residència, visat de treball).
3. Amb els papers d'una altra persona /suborns a policia fronterera.
4. Sense papers (pastera, sota camions, etc.)

9. Situació familiar.

1. Solter/a.
2. Casat/da.
3. Separat/da o Vidu/a.

10. Fills/parella a l'illa.

1. Sí.
2. No.

11. Nombre de fills vius.

0, 1, 2, 3, 4, 5, 6 o +.

12. Tipus d'habitatge on viu.

1. Lloguer per tot l'any independent / Lloguer per tot l'any compartit.
2. Lloguer per temporada independent / Lloguer per temporada compartit.
3. De propietat / Altres (casa dels pares, dels fills, viu on treballa,...)

13. Temps a la casa actual.

1. -1 (menys d'1 any)
2. 1-5 (d'1 a 5 anys).
3. +5 (més de 5 anys).

14. Temps que porta a l'illa.

1. 1-5 anys.
2. 6-10 anys.
3. 11-15 anys.

4. 16-20 anys.
5. +20 anys (inclou els dos valors anteriors: 21-25, +25).

15. Itinerari migratori.

1. No ha viscut a cap altre població de destí.
2. Ha viscut a altres pobl. de l'Estat Espanyol.
3. Ha viscut a altres estats de la UE.
4. Ha viscut a altres pobl. de l'Estat Esp. I a altres estats de la UE.

16. Situació legal.

1. Irregular sense empadronar.
2. Irregular empadronat.
3. Permís de residència, però no de treball.
4. Permís de residència i de treball.
5. Nacionalitat espanyola en tràmit.
6. Nacionalitzat espanyol.

17. Treball a l'espai de migració.

1. Construcció / Empresa ètnica relacionada amb construcció i derivats.
2. Neteja domèstica / Neteja hotelera.
3. Restauració.
4. Agricultura/ Jardineria.
5. Empresa ètnica Comerç- Restauració.
6. Mestressa de casa.
7. Altres (infermeria, treballadors en comerç, agència viatges, manteniment vaixells, lloguer de cotxes i/o motos, ...).
8. Construcció + altres feines de temporada.

18. Treball a Origen.

1. Construcció o relacionats.
2. Administració.
3. Turisme.
4. Comerç.
5. Agricultura / Pesca.

6. Mestressa de casa.
7. Altres feines (Indústria, ensenyament,...)
8. No treballava.

19. Situació laboral actual.

1. Actiu.
2. Aturat.
3. Jubilat.
4. Treball en negre.
5. Altres: baixes per accident, per malaltia, voluntariat,.

20. Qui el/la va ajudar a trobar feina.

1. Els familiars a destí.
2. Amics/gues compatriotes.
3. Amics/gues espanyols/es o d'altres nacionalitats.
4. Ningú.

21. Estudis.

1. No escolaritzat/da.
2. Primària (7-12 anys).
3. Secundària (13-15).
4. Batxillerat (16-18).
5. Universitat.
6. Escolaritzat/da a destí: ESO.

22. Nivell de llengua castellana.

1. Molt bo.
2. Bo.
3. Mig.
4. Baix.
5. Zero.

23. Ús de l'Escola de Formació d'Adults.

1. Sí
2. No, per impediments (excessiva distància, alt preu del transport públic,...).
3. No (vol)

24. Permís de conducció viària.

1. No.
2. Sí, però no el té homologat.
3. Sí, homologat o espanyol.

25. Coneixements d'informàtica.

1. No.
2. Només per a xats, correu electrònic,...
3. Sí.

26. Participació (resposta múltiple).

1. Veïnal.
2. Sindical.
3. Política.
4. Activitats lúdico- socials.
5. Activitats de l'escola dels fills/es.
6. Activitats de la mesquita o pròpies del col·lectiu.
7. Associacions esportives.

27. Indumentària.

1. Occidental.
2. Tradicional marroquina.

28. Canals de televisió que mira.

1. Àrabs.
2. Espanyols.
3. Ambdós.

29. Grau de religiositat.

1. Musulmà/na no practicant.
2. Musulmà/na practicant, poc implicat/da en la comunitat.
3. Musulmà/na practicant implicat/da en la comunitat.
4. No es considera musulmà/na.

30. Alimentació.

1. Només dieta marroquina.

2. Marroquina i occidental, però seguint prescripcions dietètiques.
3. Totalment occidentalitzada.

31. Autonomia dones en presa de decisions.

1. Sí.
2. No.

32. Consciència de la importància de l'autonomia de la dona.

1. Sí
2. No

33. Si és una dona: És habitual de les cafeteries?

1. Sí.
2. No
3. Hi va de tant en tant.

34. Es manté la separació de generes a casa?

1. Sí
2. De cara en fora.
3. No

35. Origen dels amics/gues d'Ego.

1. Només marroquins/es.
2. Marroquins/es i espanyols/es.
3. de diverses nacionalitats.
4. Gairebé només espanyols/es.

36. Categoria dels Alteri segons la xarxa personal.

1. Predomini dels familiars.
2. Predomini dels amics/gues.
3. Meitat i meitat (aproximadament).

37. Familiars emigrats (resposta múltiple).

1. A l'illa.
2. A altres poblacions o regions d'Espanya.
3. A altres estats de la UE.

38. Visites al Marroc.

1. Vàries vegades l'any.
2. Una vegada cada any.
3. Menys d'una vegada l'any.
4. Encara no hi ha anat des que viu aquí.

39. Compra d'immobles.

1. Sí
2. No

40. Enviament de Remeses.

1. Sí, n'envia periòdicament.
2. Sí, n'envia ocasionalment.
3. No, perquè no s'ho pot permetre.
4. No, perquè a la família no li cal.

41. Si és dona: Ús del Hijab.

1. No l'ha portat mai.
2. Se l'ha posat fa poc (a l'espai de migració).
3. L'ha portat sempre (des d'origen).
4. Se l'ha tret recentment (a destí).

42. Decisió sobre hijab.

1. Per decisió pròpia.
2. Per decisió o influència d'altres (marit, pares, amics/gues,...).

43. Limitacions per mancances del Transport públic.

1. Sí.
2. No.

44. Fins on han estudiat els fills/es?

1. ESO.
2. Batxillerat.
3. Universitat.
4. Encara estudien.

45. Nacionalitat amics dels fills/es.

1. Només marroquins/es.
2. Marroquins/es i espanyols/es.
3. Vàries nacionalitats.
4. Gairebé només espanyols/es.

46. Suport familiar pel projecte migratori.

1. Sí.
2. No.

47. Ús dels immobles adquirits.

1. Ús propi per vacances.
2. Ús propi i família.
3. Lloguer i ús propi.

48. Creació de negocis.

1. Sí.
2. No.

49. Beneficiaris dels negocis.

1. Determinats membres de la família.
2. Només l'immigrat/da.

50. Destinataris de les remeses. (Resposta múltiple)

1. Cònjuge / Fills/es que viuen a la llar familiar.
2. Fills/es majors d'edat i/o independents.
3. Progenitors i germans/es que viuen a la llar familiar.
4. Germans/es.
5. Altres.

51. Destí de les remeses.

1. Consum (aliments i altres béns de subsistència).
2. Consum (béns per a ús domèstic menys necessaris per a la subsistència).
3. Sanitat.

4. Educació.
5. Celebracions (casaments, Ayd,...) i regals de prestigi.
6. Altres.

52. Canvis en la vida dels membres de la família que romanen a origen, atribuïbles a processos migratoris.

1. Millores domèstiques.
2. Canvis de feina.
3. Millores en salut.
4. Altres (hàbits de consum,...).

53. Percepció d'enveja per part de gent que resta a origen.

1. Sí.
2. Ocasionalment.
3. No.

54. Enveja per part de l'immigrat respecte als que resten a origen.

1. Sí.
2. Ocasionalment.
3. No.

55. Treball dels membres de la família que resten a origen.

1. Sí.
2. No, perquè no troben feina.
3. No (han de deixat de treballar arran de l'arribada de remeses).
4. No tenen edat per a treballar o no estan en situació de fer-ho.

56. Valor de les remeses per a la família que resta a origen.

1. Única font d'ingressos / Ajut necessari per arribar a final de mes.
2. Ajut per a despeses ocasionals.
3. Obsequi puntual.

57. Parents que han seguit al migrat.

1. Ningú.

2. Cònjuge / Fills/es.
3. Progenitors.
4. Germans/es, Nebots/des, Oncles, ties, cosins/es.
5. Altres (avis, cunyats/des,...)
6. 2 + 4
7. 2 + 4 + 5
8. 3 + 4

58. Parents que van precedir el migrato la migrada a destí.

1. Ningú.
2. Cònjuge.
3. Fills/es.
4. Germans/es.
5. Progenitors.
6. Nebots/des.
7. Oncles, ties, cosins/es.
8. Avis, cunyats/des,...

59. Parents que resten a origen.

1. Ningú.
2. Cònjuge i/o Fills/es.
3. Progenitors.
4. Germans/es, Nebots/des, Oncles, ties, cosins/es.
5. 3 + 4
6. 2 + 4

60. Modus vivendi família a origen.

1. Feina d'alguns dels membres de la família.
2. Remeses.
3. Feina d'alguns dels membres i remeses.

61. Visites de parents a destí.

1. Sí.
2. No.

62. Familiars que han dut a terme visites a destí.

1. Fills/es majors de 18 anys.

2. Germans/es.
3. Progenitors.
4. Nebots/des, Oncles, ties, cosins/es, Avis, cunyats/des, sogres.
5. 3 + 4
6. 2 + 3 + 4
7. 2 + 4

63. Periodicitat visites dels migrats a origen.

1. Vàries vegades l'any.
2. Una vegada l'any.
3. Menys d'una vegada l'any.

64. Durada de les visites a origen.

1. Menys de 30 dies.
2. Un mes.
3. Més d'un mes.

65. Canvis en visites a origen a partir de reagrupament familiar.

1. Van menys al Marroc.
2. Van més al Marroc.
3. No hi ha hagut canvis.

66. Influència de situació econòmica del migrat/da en visites a origen.

1. Va al Marroc sempre amb la mateixa periodicitat.
2. Quant més guanya més va al Marroc.
3. Quant més guanya, menys va al Marroc.

67. Influència del grau d'integració i d'aculturació en visites a origen.

1. Com més còmode a destí, més visites al Marroc.
2. Com més còmode a destí, menys visites al Marroc.
3. No hi ha canvis respecte a això.

68. Influència de la xarxa personal a destí en visites a origen.

1. Xarxa més àmplia i variada, més visites a origen.
2. Xarxa més àmplia i variada, menys visites a origen.
3. No hi ha canvis respecte a això.

69. Relació amb parents emigrats a destí.

1. Relació amb parents a destí no alterada per la migració.
2. Relació amb parents a destí alterada per migració a millor.
3. Relació amb parents a destí alterada per migració a pitjor.

70. Canvis en estatus dels migrats dins de la família.

1. Estatus millorat des del moment de migrar.
2. Estatus millorat en legalitzar la situació a destí.
3. Estatus millorat en començar a enviar remeses / en millorar situació econòmica a destí.
4. No hi ha hagut canvis en estatus.
5. Estatus empitjorat a partir de la migració.

71. Competència per estatus.

1. Estatus més alt el germà o germana més gran / el pioner/a.
2. Estatus més alt el que ha assolit més èxit econòmic.
3. Estatus més alt els homes.
4. Tots estatus similar.

72. Canvis en estatus dels reagrupats/des.

1. Estatus millorat a partir de migració.
2. Estatus empitjorat a partir de migració.
3. Estatus no variat per migració.

73. Canvis en estatus dels migrats/des dins de la comunitat d'origen.

1. Estatus millorat a partir de la migració.
2. Estatus empitjorat a partir de migració.
3. Estatus no variat.

74. Control social de les dones.

1. Sensació de més control a destí.
2. Sensació de més control a origen.
3. Sensació de control similar arreu.

75. Actitud de les dones davant el control social.

1. Va més al seu aire a destí.

2. Va més al seu aire a origen.
3. Va al seu aire arreu/ o igual de poc arreu.

76. Intenció de retorn.

1. Intenció de retorn per viure i treballar a origen en un futur, independentment de l'èxit assolit a destí.
2. Intenció de retorn futur només per fracàs a destí / només si hi ha èxit econòmic a destí.
3. Intenció de retorn per temporades o definitiu a partir de la jubilació.
4. No hi ha intenció de retorn.

77. Intenció de retorn en un futur immediat.

1. No.
2. Sí.

78. Motius d'intenció de retorn en un futur breu.

1. Per fracàs a destí.
2. Per assoliment d'objectius.
3. Per motius personals aliens a situació econòmica (casament, estat salut familiars, etc.).
4. Per nostàlgia.

Les següents variables van ser elaborades a partir d'algunes de les variables anteriors (pot veure's la composició de cada una d'elles a l'annex 3) :

79. Grau d'integració.

1. Molt integrat/da.
2. Mitjanament integrat/da.
3. Poc integrat/da.

80. Grau d'aculturació.

1. Molt aculturat/da.
2. Mitjanament aculturat/da.
3. Poc aculturat/da.

81. Diversitat xarxa personal.

1. Xarxa diversificada.
2. Xarxa mitjanament diversificada.
3. Xarxa poc diversificada.

82. Grau d'autosegregació.

1. Autosegregació.
2. Possible autosegregació.
3. Manca d'autosegregació.

83. Grau de resistència ètnica (RE).

1. Tendència a desenvolupar elements de resistència ètnica per part del subjecte.
2. Possible resistència ètnica.
3. Manca de resistència ètnica.

84. Grau d'adaptació a la crisi.

1. Bona adaptació a la crisi.
2. Poca adaptació a la crisi.

85. Grau d'Estabilitat en l'habitatge.

1. Estabilitat en l'habitatge.
2. Mitjana estabilitat en l'habitatge.
3. Manca d'estabilitat en l'habitatge.

A demés, s'han utilitzat 10 variables més que eren repeticions d'algunes de les anteriors, però reduint-ne el nombre de respostes. Aquestes s'han obviat en aquest llistat.

Variables Joves

4. Sexe.

1. Home.
2. Dona.

5. Edat actual.

1. 13-15 anys.
2. + de 15 anys.

6. Origen.

1. Xauen.
2. Tànger.
3. Tetuan.
4. Larraix.
5. Eivissa o Formentera.
6. Altres.

7. Nacionalitat.

1. Marroquina.
2. Espanyola.
3. Tramitant l'espanyola.

8. Ètnia amb la que s'identifica.

1. Àrab.
2. Berber.

9. Via d'arribada.

1. Nascut/da a l'illa.
2. Reagrupament familiar.
3. Altres.

10. Temps a l'illa.

1. De 0 a 3 anys.
2. De + de 3 anys a 10 anys.
3. Més de 10 anys.

11. Edat d'arribada.

1. 0-4 anys.
2. 5-10 anys.
3. + de 10 anys.

12. Població de residència.

1. Eivissa.
2. Formentera.

13. Estudis al moment de la recerca.

0. Ja no estudia.
1. 1er. d'ESO.
2. 2on d'ESO.
3. 3er. d'ESO.
4. 4art d'ESO.
5. 1er de Batxillerat / FP.
6. 2on de Batxillerat / FP.
7. Universitat.
8. Altres (Tallers d'ocupació, formació,...)

14. Curs en que va deixar els estudis.

1. 1er d'ESO.
2. 2on d'ESO.
3. 3er d'ESO.

15. Edat que tenia en finalitzar els estudis.

1. Menys de 16 anys.
2. Complerts els 16 anys.

16. Nivell de llengua castellana.

1. Molt bo / bo.
2. Mig / Baix.
3. Zero.

17. Treballa?

1. Sí.
2. No.
3. Només els estius.

18. Té internet a casa?

1. Sí.
2. No.

19. Té ordinador a casa?

1. Sí.
2. No.

17. Quins canals de televisió mira?

1. Àrabs.
2. Espanyols.
3. Ambdós.

18. Origen de la majoria dels amics/gues.

1. Només marroquins/es.
2. Només espanyols/es.
3. De varies nacionalitats.

19. Participació en activitats juvenils proposades per institut, veïnat o municipi.

1. Sí.
2. 50%.
3. No.

20. Si és una noia: Porta hijab?

1. Sí.
2. No.

21. Grau d'aculturació.

1. Molt aculturat/da.
2. Mitjanament aculturat/da.
3. Poc aculturat/da.

22. Intenció de seguir els estudis més enllà de l'ESO.
1. Sí.
  2. No.
23. Situació Estudis / Feina.
1. Estudia i vol seguir.
  2. Estudia, però vol deixar-ho abans d'acabar l'ESO.
  3. Ha deixat estudis i treballa.
  4. Ni estudia ni treballa.
24. Grau d'integració del pare.
1. Molt integrat.
  2. Mitjanament integrat.
  3. Poc integrat.
25. Grau d'integració de la mare.
1. Molt integrada.
  2. Mitjanament integrada.
  3. Poc integrada.
26. Grau d'aculturació del pare.
1. Molt aculturat.
  2. Mitjanament aculturat.
  3. Poc aculturat.
27. Grau d'aculturació de la mare.
1. Molt aculturada.
  2. Mitjanament aculturada.
  3. Poc aculturada.

Annex 3. Variables compostes per a la contrastació d'hipòtesis.

Nº de la variable	Etiqueta de la variable
79	Grau d'integració.
80	Grau d'aculturació.
81	Grau diversificació xarxa personal.
82	Grau d'autosegregació.
83	Grau de resistència ètnica (RE).
84	Grau d'adaptació a la crisi.
85	Grau d'estabilitat en l'habitatge.
86	Nivell d'adaptació.
21 (Excel Mostra joves)	Grau d'aculturació i integració dels joves.
23 (Excel Mostra joves)	Situació joves respecte la feina i els estudis.

Per a determinar els graus de les citades variables complexes es van agrupar diverses variables simples o factors. Així, a partir de l'anàlisi de tots aquests factors es va determinar el grau d'integració i d'aculturació de cada subjecte, així com el grau de diversificació de la seva xarxa personal, etc..

Es va procedir de manera que, una vegada observats tots els factors que segons s'ha considerat connoten determinada condició (integració, aculturació,...), quan més factors d'aquests aconsegueixen els subjectes, més alt és el grau d'aquella. Per exemple, a més factors considerats d'integració, més integrat l'individu o família.

- **Factors d'integració.**

Per als homes en hi ha **5** (a més, hi ha casos amb un factor menys. Veure variable sobre Permís de conduir), per tant, si se n'aconsegueixen 4 o 5, seria molt integrat; 2 o 3 seria mitjanament integrat; 0 o 1, poc integrat.

Per a les dones en hi ha **6**. (a més, hi ha casos amb un factor menys. Veure variable Permís de conducció viària), per tant si se n'aconsegueixen 5 o 6 es consideraria molt integrada; 3 o 4: mitjanament integrada; 0, 1 o 2: poc integrada.

Es van tenir en consideració les següents variables:

- Situació legal.
  1. Irregular sense empadronar.
  2. Irregular empadronat.
  3. Permís de residència, però no de treball.
  4. Permís de residència i de treball.
  5. Nacionalitat espanyola en tràmit.
  6. Nacionalitzat espanyol.

Com més alt el codi, més significatiu per a integració. Fins al 3 no seria significatiu, del 4 al 6: significatiu.

- Treball a migració (només per a les dones).
  1. Construcció.
  2. Neteja domèstica.
  3. Neteja hotelera.
  4. Restauració.
  5. Agricultura/ Jardineria.
  6. Empresa ètnica relacionada amb construcció i derivats.
  7. Empresa ètnica Comerç- Restauració.
  8. Mestressa de casa.
  9. Altres (infermeria, treballadors en comerç, agència viatges, manteniment vaixells, lloguer de cotxes i/o motos, ...)

De menys a més integració: 8, 2-3-4-7, 9. El 8 i el 2 no serien significatius; la resta sí.

- Situació laboral actual.
  1. Actiu.
  2. Aturat.
  3. Jubilat.
  4. Treball en negre.
  5. Altres: baixes per accident, per malaltia, voluntariat, .

Només a tenir en compte el 4 com indicatiu de manca d'integració. La resta es situarien en un únic nivell de més integració. L'únic que no seria significatiu seria el 4 (i el cas de les dones que no treballen).

- Ús de l'Escola de Formació d'Adults.
  1. Sí
  2. No (imp)   No, per impediments (excessiva distància, alt preu del transport públic,...).
  3. No (vol)   No, per motius personals.

Sí= significatiu; No (imp), No (vol) = No significatius, amb l'excepció de quan es tracta de persones que ja van arribar amb un bon nivell de llengua de comunicació o que van cursar els seus estudis a l'illa.

- Permís de conducció viària (atenció que no podrà considerar-se factor d'integració quan es tracta de nois/es joves que no se l'han tret per manca de recursos econòmics, però que expressen la seva intenció a aquest respecte).
  1. No
  2. Marr.   Sí, però no el té homologat (ni en tràmit).
  3. Esp.   Sí, homologat o espanyol.

Esp.= més integrat i per tant seria significatiu; la resta = menys integrats i no significatius.

- Participació (resposta múltiple).
  1. Veïnal.
  2. Sindical.
  3. Política.
  4. Activitats lúdico- socials.
  5. Activitats de l'escola.
  6. Activitats de la mesquita o pròpies del col·lectiu.
  7. Associacions esportives.

Més nombre de respostes = més integració. De 0 a 2 no seria significatiu; De 3 a 7, sí.

- **Factors d'aculturació.**

Per els homes solters (o amb fills que encara no van a l'escola) en hi ha **6**, per tant, si se n'acompleixen 5 o 6 es considerarà força aculturat; 3 o 4 mitjanament aculturat; 1 o 2 poc aculturat.

Per als homes amb fills en hi ha **8**, per tant, si se n'acompleixen entre 6 i 8 es considerarà força aculturat, 4 o 5, mitjanament aculturat; Entre 1 i 3, seria poc aculturat.

Per a les dones solteres (o sense fills, o amb fills que encara no van a l'escola) en hi ha **10**, per tant, si se n'acompleixen entre 8 i 10, seria molt aculturada; entre 4 i 7, mitjanament aculturada; Entre 1 i 3 poc aculturada. Finalment, per a una dona amb fills que ja van a l'escola en hi ha **12**, per tant, si se n'acompleixen entre 1 i 4 es considerarà que estan poc aculturats; de 5 a 8, mitjanament aculturats, i de 9 a 12, força aculturats.

Es van tenir en compte les següents variables o Factors d'aculturació (6,8,10 o 12 factors):

- **Nivell de llengua castellana.**
  1. Molt bo.
  2. Bo.
  3. Mig.
  4. Baix.
  5. Zero.

De més a menys aculturació: 1, 2, 3, 4, 5. Són significatius l'1, 2 i 3, però no el 4 i el 5.

- **Coneixements d'informàtica.**
  1. No.
  2. Xat. Només per a xats, correu electrònic,...
  3. Sí.

De major a menor aculturació per aquest ordre: Sí i Xat, són significatius, però el No, no ho és.

- Indumentària.
  1. Occ   Occidental.
  2. Trad   Tradicional marroquina.

Occ= més aculturat i per tant, significatiu;

Trad= menys aculturat i per tant, no significatiu.

- Canals de televisió que mira.
  1. Àrabs
  2. Espanyols
  3. Ambdós.

De més a menys aculturació: Espanyols, Ambdós, Àrabs. Són significatius Espanyols i Ambdós, però no els àrabs.

- Alimentació.
  1. Només dieta marroquina.
  2. Marroquina i occidental, però seguint prescripcions dietètiques.
  3. Totalment occidentalitzada.

De menys a més aculturat: 1,2,3. L'1 no és significatiu.

- Autonomia dones en presa de decisions.
  1. Sí.
  2. No.

Sí = Més aculturada i, per tant, significatiu.

No = menys aculturada i, per tant, no significatiu.

- Consciència de la importància de l'autonomia de la dona.
  1. Sí
  2. No

Sí = més aculturada i, per tant, significatiu; No = menys aculturada i, per tant, no significatiu.

- És habitual de les cafeteries?
  1. Sí.
  2. A veg   Hi va de tant en tant.
  3. No

De més a menys aculturada: Sí, A veg., No.

Els dos primers casos són significatius, però no el darrer.

- Es manté la separació de gèneres a casa?
  1. Sí
  2. ½   De cara en fora.
  3. No

De més a menys aculturats: No, ½, Sí.

Els dos primers són significatius, però no el darrer.

- Ús del Hijab.
  1. No l'ha portat mai.
  2. Se l'ha posat fa poc (a l'espai de migració).
  3. L'ha portat sempre (des d'origen).
  4. Se l'ha tret recentment (a destí).

De més a menys aculturació: 1, 4, 2-3.

Només seria significatiu el cas 4.

- Decisió sobre el hijab.
  1. P   per decisió pròpia.
  2. A   per decisió o influència d'altres (marit, pares, amics/gues,...).

P = Major aculturació i, per tant, significatiu;

A = Menor aculturació i, per tant, no significatiu.

- Fins on han estudiat els fills?
  1. ESO.
  2. Batxillerat.
  3. Universitat.
  4. Encara estudien.

De menys a més aculturació quan predominen: 1,2,3,4.

Són significatius els darrers 3 casos.

- Nacionalitat amics dels fills/es.
  1. Només marroquins.
  2. Marroquins i espanyols.
  3. Vàries nacionalitats.
  4. Gairebé només espanyols.

De menys a més aculturació: 1,2,3,4.

Són significatius els darrers 3 casos.

- **Diversitat Xarxa personal.**

Finalment, quant a les xarxes personals, es tenen en compte **4** factors. Llavors, 0 o 1 factor significatiu equivaldria a una xarxa social i ètnicament poc variada; 2 a una xarxa mitjanament diversificada; 3 o 4, a una xarxa diversificada. Segons la puntuació de les variables de cada indicador es van designar tres categories.

I es van tenir en compte les següents variables:

- Qui el/la va ajudar a trobar feina (o casa,...).
  1. Els familiars a destí.
  2. Compatriotes no familiars.
  3. Amics/gues espanyols/es o d'altres nacionalitats.
  4. Ningú.

De més a menys significatiu per a una xarxa personal sòlida i social i ètnicament més variada: 3, 2, 1, 4.

L'1 i el 4 no serien significatius, però sí la resta (2 i 3).

- Origen dels amics/gues d'Ego.
  1. Només marroquins/es.
  2. Marroquins/es i espanyols/es.
  3. de varies nacionalitats.
  4. Gairebé només espanyols/es.

De més a menys significatiu per a una xarxa personal sòlida i social i ètnicament més variada: 3, 2, 4, 1.

Només l'1 no seria significatiu.

- Categoria dels Alteri segons la xarxa personal.
  1. Predomini dels familiars.
  2. Predomini dels amics.
  3. Bastant repartit entre les dues categories.

Predomini dels familiars = més aferrament a la xarxa migratòria i, per tant, no seria significatiu. Els altres casos, sí que ho serien.

- Familiars emigrats amb els que tenen contacte (resposta múltiple).
  4. A l'illa.
  5. A altres poblacions o regions d'Espanya.
  6. A altres estats de la UE.

Seria significatiu quan citen 2, 3 o ambdós. No seria significatiu quan només citen familiars a l'illa.

- **Grau d'autosegregació.**

Hi ha 4 factors a observar, de manera que només quan se n'acompleixin 3 o 4 es parlarà d'autosegregació. Mentre només se n'acompleixin 2, es parlarà de possible autosegregació, i si se n'acompleix 1 o cap, de manca d'autosegregació.

Els codis seran:

1. Autosegregació.
2. Possible Autosegregació.

3. Manca d'autosegregació.

Variables a tenir en compte:

- Qui el va ajudar a l'espai de migració (a trobar feina,...)?
  1. Els familiars a destí.
  2. Amics/gues compatriotes.
  3. Amics/gues espanyols/es o d'altres nacionalitats.
  4. Ningú.

Serien significatives les respostes 1,2,4.

- Ús de l'escola d'Adults
  1. Sí.
  2. No, per impediments (excessiva distància, alt preu del transport públic, etc.).
  3. No, per raons personals. (discriminar aquí els que responen aquest punt per no necessitar d'aquest servei)

Només seria significativa la resposta 3, discriminant-ne aquells que ja van arribar amb bon nivell d'estudis i de la llengua de comunicació,...

- Participació (resposta múltiple).
  1. Veïnal.
  2. Sindical.
  3. Política.
  4. Activitats lúdico- socials.
  5. Activitats de l'escola.
  6. Activitats de la mesquita o pròpies del col·lectiu.
  7. Associacions esportives.

Seria significatiu quan la resposta fos únicament la participació 6 o cap d'elles.

- Origen dels amics/gues d'Ego.
  5. Només marroquins/es.
  6. Marroquins/es i espanyols/es.
  7. de varies nacionalitats.

8. Gairebé només espanyols/es.

Només seria significativa la resposta 1.

- **Grau de resistència ètnica.**

Per a les dones hi ha **8** factors, de manera que quan se n'acomplissin 6, 7 o 8 es parlarà de resistència ètnica; quan se n'acompleixin 3, 4 o 5 es parlarà de possible resistència ètnica i, finalment, quan només se n'acompleixin de 0 a 2, es parlarà de manca d'indicis de resistència ètnica.

Per als homes en hi ha **5**, per tant, només amb 5 factors significatius es parlarà de resistència ètnica; finalment; amb 3 o 4, es parlarà de possible RE; amb 0,1 o 2, es parlarà de manca de RE.

Així, les categories són les següents:

1. Tendència a desenvolupar elements de resistència ètnica per part del subjecte.
2. Possible resistència ètnica.
3. Manca de resistència ètnica.

Variables a tenir en compte:

- Indumentària.
  1. Occidental.
  2. Tradicional marroquina.

Seria significatiu quan la resposta fos la indumentària **tradicional marroquina**.

- Canals de televisió que mira.
  1. Àrabs
  2. Espanyols
  3. Ambdós.

Seria significatiu quan la resposta fos **Canals Àrabs**.

- Grau de religiositat.
  1. Musulmà no practicant.
  2. Musulmà practicant, poc implicat en la comunitat.
  3. Musulmà practicant implicat en la comunitat.
  4. No es considera musulmà.

Seria significatiu quan la resposta fos la **3** i es deixés clar que hi ha hagut un canvi a aquest respecte en relació a temps passats.

- Alimentació.
  1. Només dieta marroquina.
  2. Marroquina i occidental, però seguint prescripcions dietètiques.
  3. Totalment occidentalitzada.

Seria significativa la resposta **1**.

- Autonomia dones en presa de decisions.
  1. Sí.
  2. No.

Seria significativa la resposta **No**.

- És habitual de les cafeteries?
  1. Sí.
  2. No
  3. Hi ve de tant en tant.

Seria significativa la resposta **No**.

- Es manté la separació de generes a casa?
  1. Sí
  2. Només de cara en fora.
  3. No

Seria significativa la resposta **Sí**.

- Ús del Hijab.
  1. No l'ha portat mai.
  2. Se l'ha posat fa poc (a l'espai de migració).
  3. L'ha portat sempre (des d'origen).
  4. Se l'ha tret recentment (a destí).

Només seria significativa la resposta **2**.

- **Factors que mostren el grau d'adaptació a la crisi.**

Per a la predicció contrastadora de la hipòtesi 1, s'ha elaborat una nova variable (**grau d'adaptació a la crisi**) només per als homes, que relaciona:

- Treball a l'espai de migració. (Especialment tenint en compte els que tenen més d'una feina).
- Situació laboral actual.
- + la situació laboral de la dona (si és que en té).
- + passes per a formar-se, homologar-se títols, etc.

Per això cal veure cada un dels casos i determinar cada un d'aquests factors.

Per aquesta nova variable es tenen en compte **4** factors per als homes casats. Quan se n'acompleixin 3 o 4, es parlarà de bona adaptació a la crisi, però per a una xifra inferior a això es parlarà de poca adaptació.

Per als solters només es tenen en compte 3 factors. Si se n'acompleixen 1 o cap, es parlarà de poca adaptació. Si se n'acompleixen 2 o 3, es parlarà de bona adaptació.

Així, els codis són els següents:

1. Bona adaptació en situació de crisi.
2. Poca adaptació en situació de crisi.

Variables a tenir en compte:

- Treball a l'espai de migració.
  1. Construcció.

2. Neteja domèstica.
3. Neteja hotelera.
4. Restauració.
5. Agricultura/ Jardineria.
6. Empresa ètnica relacionada amb construcció i deriv.
7. Empresa ètnica Comerç- Restauració.
8. Mestressa de casa.
9. Altres (infermeria, treballadors en comerç, agència viatges, manteniment vaixells, lloguer de cotxes i/o motos, ...)

Serà significatiu quan hi hagi resposta múltiple i quan la resposta única sigui una de les següents: 4, 6, 7, 9.

- Situació laboral actual.
  1. Actiu.
  2. Aturat.
  3. Jubilat.
  4. Treball en negre.
  5. Altres: baixes per accident, per malaltia, voluntariat,.

Només la resposta 1 serà significativa per aquesta variable.

- Situació laboral de la dona.
  1. Sí.
  2. No.

Serà significatiu quan la resposta mostri que la dona té activitat laboral, encara que sigui de forma irregular.

- Passes per a formar-se, homologar-se títols, etc.
  1. Sí.
  2. No.

Serà significativa quan la resposta mostri que el subjecte està fent gestions per a millorar el seu currículum.

- **Grau d'estabilitat en l'habitatge.**

Agrupa tres variables.

En tractar-se de 3 factors, quan 3 d'ells fossin significatius es parlaria d'estabilitat en l'habitatge; amb 2, es parlaria de mitjana estabilitat i amb 1 o 0, de manca d'estabilitat.

Així, els codis de les etiquetes són:

1. Estabilitat en l'habitatge.
2. Mitjana estabilitat en l'habitatge.
3. Manca d'estabilitat en l'habitatge.

Variables a tenir en compte:

- Tipus d'habitatge on viu.
  1. Lloguer per tot l'any independent.
  2. Lloguer per tot l'any compartit.
  3. Lloguer per temporada independent.
  4. Lloguer per temporada compartit.
  5. De propietat.
  6. Altres (casa dels pares, dels fills, viu on treballa,...)

Serà significativa qualsevol resposta excepte les 3 i 4.

- Temps a la casa actual.
  1. -1   menys d'1 any.
  2. 1-5   d'1 a 5 anys.
  3. +5   més de 5 anys.

Serà significatiu quan hi porti més d'1 any (a excepció dels que són propietaris, que fins i tot si s'acaben d'instal·lar mostren estabilitat).

- Temps que porta a l'illa.
  1. 1-5 anys.
  2. 6-10 anys.
  3. 11-15 anys.

4. 16-20 anys.
5. 21-25 anys.
6. + 25 anys.

Serà significatiu quan hi portin més de 5 anys.

- **Nivell d'Adaptació.**

Nivell d'adaptació. Agrupa tres variables.

Com que es tracta de **3** factors, quan se n'acompleixin 2 o 3 parlaré **d'un baix nivell d'adaptació o d'adaptació insuficient**; quan se n'acompleixin 1 o cap, **d'un alt nivell d'adaptació o d'adaptació òptima**.

Així, els codis per a les etiquetes són:

1. Adaptació Insuficient.
2. Adaptació Òptima.

Variables que s'han tingut en compte:

- Ús de l'Escola de Formació d'Adults.
  1. Sí.
  2. No, per impediments (excessiva distància, alt preu del transport públic,...).
  3. No, per qüestions personals. (Exceptuant els joves que ja van estudiar a destí).

Serà significativa quan la resposta sigui negativa.

- Participació (resposta múltiple).
  1. Veïnal.
  2. Sindical.
  3. Política.
  4. Activitats lúdico- socials.
  5. Activitats de l'escola.

6. Activitats de la mesquita o pròpies del col·lectiu.
7. Associacions esportives.

Significativa quan la participació sigui de màxim 2 punts (i un d'ells sigui el 6).

- Grau d'aculturació.
  1. Molt aculturat/da.
  2. Mitjanament aculturat/da.
  3. Poc aculturat/da.

Serà significativa quan la resposta sigui la 3.

- **Grau d'aculturació dels joves.**

Per a les noies hi ha **8** factors, per tant, si en hi ha entre 6 i 8 de significatius, es considerarà que estan aculturades; si en hi ha entre 3 i 5, es considerarà que estan mitjanament aculturades; si en hi ha entre 0 i 2, es considerarà que estan poc aculturades.

Per als nois en hi ha **7**: entre 5 i 7 significatius seria aculturat; entre 3 i 4, mitjanament aculturat; entre 0 i 2, poc aculturat.

Els Codis són els següents:

1. Molt aculturat/da.
2. Mitjanament aculturat/da.
3. Poc aculturat/da.

Les variables a tenir en compte són les següents:

- Estudis després de l'ESO. (Si encara no han acabat, es tindrà en compte la intenció de continuar els estudis).
  1. Sí.
  2. No.

Significativa la resposta Sí.

- Nivell de llengua castellana.

1. Molt bo.
2. Bo.
3. Mig.
4. Baix.
5. Zero.

Significatiu els 1,2,3.

- Internet a casa.

1. Sí.
2. No.

Significatiu, Sí.

- Ordinador personal.

1. Sí.
2. No.

Significatiu, Sí.

- Canals de televisió.

1. Ar	Àrabs.
2. E	Epanyols
3. Am	Ambdós.

Significatiu, 2 i 3.

- Origen amics/gues.

1. Només marroquins/es.
2. Només espanyols/es.
3. Espanyols/es i marroquins/es.
4. De varies nacionalitats.

Significatiu els 2,3,4.

- Participació en activitats de l'institut i/o veïnals.

1. Sí.
2. No.
3. A vegades.

Significatiu, Sí.

- Ús del Hijab.

1. Sí.
2. No.

Significatiu, No.

- **Situació dels joves respecte els estudis i la feina.**

Es va veure si a la mostra dels joves hi havia:

- Joves que hagin superat l'ESO (acabar-la o seguir els estudis superiors).
Variables: Estudis actuals i Curs finalització estudis.
- Joves que encara estiguin a l'institut, però que expressin la seva voluntat de seguir els estudis.
- Joves que, havent deixat els estudis, no s'hagin incorporat a cap activitat laboral. **Variables Curs finalització estudis i Treball.**

I a la mostra dels adults, es van cercar aquells nois i noies solters que encara vivien a la casa familiar i es va cercar quants d'ells/es:

- Havien superat l'ESO.
- Treballaven.

A partir del següent quadre, es va elaborar una variable nova, que cercava de descriure la **situació dels joves en relació als estudis i la feina.**

Les etiquetes són:

1. Estudia i vol seguir;
2. Estudia però vol deixar-ho en acabar l'ESO.
3. Ha deixat estudis, però treballa;
4. Ni estudia ni treballa.

A part dels 20 joves d'institut, s'ha inclòs 7 joves adults que encara viuen a casa dels pares (5 nois i 2 noies).

Distingint per residència i sexe:

	Noies de Formentera	Noies d'Eivissa	Nois de Formentera	Nois d'Eivissa
1. Estudia i vol seguir;				
2. Estudia, però ho vol deixar en acabar l'ESO.				
3. Ha deixat estudis, però treballa;				
4. Ni estudia ni treballa.				

Annex 4. Guions utilitzats per a les entrevistes.

Guió general per a les entrevistes.

Una vegada esbrinades les dades personals dels subjectes, els temes a incidir són els següents (dins de cada tema s'especifica informació concreta que interessa esbrinar, en alguns casos en forma de pregunta, però queda clar que, en no portar-se el guió físicament a l'entrevista, aquesta informació no és preguntada d'una forma pautada a la forma d'un qüestionari i que ni tan sols se cerca d'obtenir-la en la seva totalitat, ni molt menys en l'ordre que es proposa a continuació) :

- Plantejament i planificació del projecte migratori.
  - Com s'origina la idea de migrar?
  - Factors que porten a prendre la decisió.
  - Suport emocional, psicològic i econòmic per al fet migratori.
  - Assessorament sobre la sol·licitud de documentació (visats, etc.) necessària per al trasllat.
  - Finançament del viatge.

- Realització del viatge. Itinerari de la migració.
  - Com duen a terme el viatge?
  - Itinerari migratori. Altres llocs de l'Estat espanyol o de la UE on han viscut abans d'arribar aquí.
  - Temps que porten residint a Formentera o a Eivissa.

- Arribada i primers contactes al país de destí.
  - Persones que els/les van ajudar en la tramitació de documentació a l'arribada.
  - Persones que els/les van rebre a l'espai de destí.
  - Persones que els/les van acollir a casa seva.
  - Persones que els/les van ajudar a cercar feina i a trobar un habitatge.

- Percepció sobre el país de destí i expectatives de la migració.
  - Percepció sobre l'Estat espanyol prèvia a la migració.
  - Correspondència amb a la realitat que es troben.

- Expectatives en relació a la migració.
  - S'han complert les expectatives?
- Xarxa personal a destí: composició i estructura d'aquesta.
- Reagrupament familiar.
  - Composició de la seva família a destí (si és que en tenen).
  - Si hi ha fills/es: Edat d'arribada de cada un d'ells/es.
  - Presència de membres d'altres col·lectius dins de la xarxa d'amics.
  - Amb qui compten quan necessiten que els/les recolzin emocionalment?
  - Amb qui compten per a fer-se càrrec dels seus fills/es quan els cal absentar-te de la llar per qüestions vàries com: anar al metge, tramitar documentació, etc.?
  - Qui els ajuda si estan malalts/es?
  - Activitats d'oci. On van?
  - Gestió de l'oci a l'espai d'origen.
  - Amb quines persones comparteixen actualment algun tipus d'activitat de gaudi, celebracions, etc. ?
  - Pertinença a alguna associació, centre cívic, casal, etc.
  - Existència de relacions extralaborals (d'oci) amb companys de la feina. A quin/s col·lectius pertanyen aquests?
- Adaptació al context de destí.
- Intenció de romandre a Formentera / Eivissa / l'Estat espanyol.
  - Permís de conduir validat.
  - Coneixements d'Informàtica i d'Internet.
  - Canvis en la intensificació / disminució de la pràctica religiosa i dels costums associats a l'Islam (dietètics, indumentària, forma d'oci, etc.) a l'espai de destí.
  - Dones: Autonomia en les pròpies decisions, especialment en temes que mostren grau d'aculturació (vestimenta, relació entre gèneres, tria d'espais d'oci, ...) i d'integració (feina fora de la llar,...).
  - Si tenen fills/es: Assistència a les reunions de l'escola / institut.
  - **Als residents a Formentera:** Hi ha queixes sobre el transport públic a l'illa? Quins horaris d'autobusos troben a faltar? Perquè l'utilitzarien, si aquest transport públic fos més freqüent? Per anar a comprar? Per anar

a l'hospital/ambulatori? Per anar a visitar amics/ amigues? Per portar els fills/es a fer activitats extra-escolars? Per anar a fer cursos de Formació? Citar-ne d'altres, si cal.

- Dificultats de l'adaptació a la nova vida/ situació. Temes que més dificultat d'adaptació els van plantejar o els plantegen.
  - Què troben a faltar del seu espai d'origen?
  - Llengües de comunicació habitual. Llengües que entenen i/o parlen.
  - Problemes o queixes que tenen en relació a la seva vida aquí.
  - Ús dels serveis socials. Quins en coneixen?
  - Coneixen algú que, havent immigrat aquí, se'n hagi tornat al Marroc definitivament? Saben perquè va tornar-se'n?
  - Activitats principals dels fills/es majors de 16 anys. (Estudien? Si és així: Quin curs fan? Quines expectatives tenen? Si no és així: Perquè ho han deixat? De qui ha estat la decisió? Què fan, doncs?)
  - Tenen ordinador a casa? I Internet?
  - Canals de televisió que miren.
  - Sobre els fills/es: Col·lectiu/s als que pertanyen els seus amics.
  - Sobre les condicions de l'habitatge: m² dels que disposen²³⁸. Nombre de persones que hi viuen. Nombre de dormitoris. Condicions de bany, dels tancaments, ventilació, etc.
- Situació laboral actual i itinerari laboral. Parar atenció en el tipus d'ocupació i situació contractual, especialment.
- Ús de la cadena i de la xarxa migratòries per a aconseguir treball, habitatge, etc.
  - Situació legal i laboral.
  - Contracte fix o temporal (renovat repetidament?)
  - Sector o sectors en el/s que treballen o han treballat des que són aquí.
  - Satisfacció amb la feina actual.
  - Treball/s al seu país d'origen.
  - Cursos de Formació laboral (a destí i al país d'origen)? Si no n'han fet, Perquè?

---

²³⁸ Hi ha fixat un estàndard mínim de superfície per persona en els habitatges, segons el qual correspondria a cada ocupant la superfície mínima (2 persones = 20 m², 3 persones = 30 m², 4 persones = 40 m², 5 persones = 48 m², 6 persones = 56 m², 7 persones = 64 m², 8 persones = 72 m² i 9 persones = 80 m²).

- A la feina, consideren que reben un tracte igual o peyoratiu, en relació a la resta de treballadors/es d'altres col·lectius (sou més baix, horaris més dolents o més intensos, tracte personal denigrant,...)?
- Incidència de la crisi de la construcció en la vida dels immigrants. Reaccions. Tenir en compte canvis de sector laboral, canvis d'empresa, canvis de localitat/ illa, cursos de formació, recórrer al treball de la dona fora de la llar, etc.
  - Crisi de la construcció. Els està afectant? Si és així, com han reaccionat? Han canviat de sector laboral? Han canviat d'empresa? Han canviat de localitat o d'illa? S'han apuntat a algun curs de Formació laboral o a algun Taller ocupacional? (Si estan casats:) S'han plantejat la idea de demanar a la seva dona que es posi a treballar fora de la llar?
  - En el cas de les dones casades: S'han plantejat la idea de cercar una feina fora de la llar, si als seus marits els disminueix la feina? En què treballarien?
- Sobre les activitats que es proposen a la població immigrada del col·lectiu marroquí.
  - Ús del Servei de Formació d'Adults. Si no en fan ús, esbrinar el/s motiu/s.
  - Fins quin punt s'adapten a les activitats d'aquest servei (Formació d'Adults, etc.) a les seves necessitats i expectatives? Què els exigeix? Com les segueixen? Com les valoren ells i elles?
- Manteniment del camp migratori. Remeses: destinataris i ús.
  - Truquen a la família i/o als amics que romanen al Marroc? Amb quina freqüència?
  - De quina altra manera es comuniquen amb ells, i amb quina freqüència?
  - Envien paquets, etc. ? Amb quina freqüència?
  - Enviaments periòdics de diners. De quines sumes de diners es tracta? Qui les rep? A què es destinen?
  - Tramitació de papers per a fer venir familiars (de visita, per a treballar, etc.).
  - Vacances a l'espai d'origen. Amb quina freqüència hi van?
  - Hi ha Intensificació o disminució de les visites al Marroc, una vegada dut a terme el reagrupament familiar?

- Compra (o intenció de compra futura) d'immobles al Marroc.
  - Inversió en (o creació de) negocis al Marroc, des de la migració. Si no s'ha dut a terme, hi ha intenció de fer-ho en el futur?
- Composició i estructura de la xarxa dels immigrants a l'espai d'origen.
- Familiars que els queden allí.
  - De que viu la seva família que resta al Marroc?
  - Transformació de la seva xarxa familiar a partir de la migració.
  - Han emigrat més membres de la família?
  - Relació familiar que es manté.
- Sobre l'educació dels fills/es. Divergències i satisfacció en relació a l'educació que es dona a l'escola.
- Hi ha divergència entre els valors que aprenen els nens a l'escola i els que els ensenyen a casa?
  - Què pensen els pares de l'ensenyament de l'escola?
  - Què se'ls ensenya a casa en relació a la igualtat / diferència entre sexes?
  - Percepció de canvis en la relació amb els seus fills des que viuen aquí. I entre els fills educats al Marroc i els que s'han educat aquí.

Guió entrevistes a joves²³⁹.

Una vegada esbrinades les dades personals dels subjectes, les preguntes a fer haurien d'abastar els següents temes:

- ❖ **DADES SOBRE LA FAMÍLIA / PROGENITORS. (SI HO RECORDEN)**
  - Plantejament i planificació del projecte migratori dels pares.
    - Quan van començar a pensar en la idea de migrar?
    - Quins factors els van portar a prendre la decisió?
    - Va ser una decisió totalment seva?
    - On i amb qui es van informar sobre la possibilitat de fer-ho?
    - Qui els va donar suport emocional, psicològica i econòmicament en el fet migratori?
    - Qui els va assessorar sobre la sol·licitud de documentació (visats, etc.) necessària per a la vinguda?
    - Com es van finançar el viatge?
  - Realització del viatge. Itinerari de la migració.
    - Com van dur a terme el viatge?
    - Quin va ser el seu trajecte migratori? Van viure en algun altre lloc de l'Estat espanyol abans d'arribar aquí? I en algun altre país de la UE?
    - Quan temps fa que resideixen a les illes?
  - Arribada i primers contactes al país de destí.
    - Qui els va ajudar en la tramitació de documentació a l'arribada?
    - Qui els va rebre?
    - Qui els va acollir a casa seva?
    - Qui els va ajudar a cercar feina?

Cal adaptar aquest guió a cada cas concret, atesa l'heterogeneïtat de joves que componen la mostra. Des de joves nascuts a Espanya a joves acabats d'arribar, i de joves que estudien a joves que treballen, uns hauran arribat junt a altres membres de la família amb el reagrupament familiar, però d'altres hauran arribat sols.

❖ DADES SOBRE LA FAMÍLIA I SOBRE EL PROPI JOVE.

- Percepció sobre el país de destí i expectatives de la migració.
  - Quina era la seva percepció sobre l'Estat espanyol quan encara vivia al seu país d'origen?
  - Es corresponia aquesta a la realitat que s'han trobat? Perquè?
  - Quines expectatives tenien en relació a la migració?
  - S'han complert?

- Adaptació al context de destí i reagrupament familiar.
  - Viu amb la seva família?
  - Quina és la composició de la seva família aquí?
  - Tenen intenció de romandre a Formentera / l'Estat espanyol?
  - Quina és la seva situació legal i laboral? (Només si treballa)
  - En què treballen? (si es tracta de nens, nenes o adolescents: Quin curs estudien?).
  - Si treballen: Estan satisfets amb la seva feina?
  - Han treballat en altres sectors?
  - Treballaven a l'espai d'origen? Si és així, en què?
  - Els agrada viure a l'espai de migració?
  - Què els agrada més de Formentera/ Eivissa /Espanya? Què els agrada menys?
  - Recomanarien als seus amics i familiars que romanen al Marroc que vinguessin a viure i a treballar aquí?
  - Tenen comunicació periòdica amb els seus familiars i/o amics del Marroc?
  - Com es comuniquen amb ells i amb quina freqüència?
  - Els va costar adaptar-se a la nova vida/ situació? Esbrinar els temes que més dificultats d'adaptació els van plantejar o els plantegen.
  - Què és allò que més troben a faltar del seu espai d'origen?
  - Amb qui compten quan necessiten rebre suport emocional?
  - Hi ha alguna persona que els ajudi si estan malalts/es?
  - Amb qui poden parlar quan tenen problemes de caire emocional?
  - Què fan aquí quan volen gaudir d'una estona d'oci? On van?
  - I què feien al seu poble/ciutat d'origen per passar-s'ho bé?

- Amb quines persones comparteixen actualment algun tipus d'activitat de gaudi, celebracions, etc.?
- Pertanyen a alguna associació, centre cívic, casal, etc.?
- Hi ha persones de la feina / centre d'estudis amb les que mantinguin una relació extralaboral / extraescolar?
- Tenen amics/amigues íntims/es d'origen diferent al seu? D'on són aquests/es?
- Quines són les seves llengües de comunicació habitual? Quines llengües entenen i/o parlen?
- Quins problemes o queixes expressen en relació a la seva vida a destí?
- Utilitzen els serveis socials? Quins en coneixen?
- S'han sentit injustament tractats/tractades per qüestions de la seva nacionalitat alguna vegada?

❖ A l'Institut:

- Van rebre algun tipus de suport escolar quan van arribar (llengua, altres matèries,...)?
- Creuen que reben un tracte diferent als altres, per part del professorat, degut a la seva nacionalitat? Si és així, Esbrinar en què es basen per a pensar-ho.
- Tenen conflictes amb algun altre col·lectiu de la classe o de l'Institut?
- Tenen amics que pertanyin a col·lectius diferents al seu? Si és així, de quins es tracta?
- En general, se senten com a casa seva?
- Què troben a faltar de l'Institut / escola a la que anaven al Marroc?

Guió entrevista caps comunitat.

Cal deixar clar a l'entrevistat que es tracta d'una entrevista que se li realitza com a portaveu del col·lectiu (membre clau i/o influent) i que posteriorment es pretén, si així ho accepta l'entrevistat, una altra entrevista de caire més personal sobre el propi projecte migratori.

- 1- Origen dels marroquins de l'illa. Regió, ciutat, ...
  - a. Quines regions i/o ciutats recorda?
  - b. Creu que hi ha un origen predominant? I si és així, Quin creu que és aquest o aquests?

- 2- Origen ètnic dels marroquins de l'illa (àrab, berber).
  - a. Els immigrants marroquins s'autoidentifiquen segons el seu origen ètnic?
  - b. Hi ha algun conflicte o desavinença entre els àrabs i berbers immigrants?

- 3- Divergències dins de la comunitat.
  - a. Creu que existeixen divergències dins del col·lectiu?
  - b. I si és així, de quina mena?
    - entre joves i grans?
    - entre més o menys practicants de l'Islam?
    - entre establerts i nou vinguts?
    - Altres.

- 4- Existeix alguna forma de solidaritat per part dels marroquins establerts i cap als nouvinguts?
  - a. Se'ls ajuda a aconseguir allotjament?
  - b. Se'ls ajuda a aconseguir feina?
  - c. Se'ls ajuda a gestionar documentació?
  - d. Altres.

- 5- Quina creu que ha estat la font que han utilitzat els marroquins que han anat arribant per assabentar-se que a l'illa hi havia feina?
  - a. Mitjançant membres de la família que ja vivien aquí?
  - b. Mitjançant amics?
  - c. Altres.

- 6- Ha observat l'existència de lligams familiars previs a l'arribada a l'illa entre els membres de la comunitat?
- Han utilitzat xarxes migratòries de caire familiar?
  - Han utilitzat xarxes migratòries de caire veïnal?
  - Altres.
- 7- Descripció dels membres de la comunitat.
- En la seva majoria, es tracta de famílies o d'individus sols? Esbrinar també:
    - Si els individus sols tendeixen a cercar el reagrupament de seguida que estan en disposició de fer-ho?
    - Si s'aparellen amb membres de la comunitat local o cerquen parella dins del propi grup?
  - En quins sectors laborals s'inscriuen? Distingir entre homes i dones.
  - Nivell d'estudis amb el que arriben. Distingir entre homes i dones.
- 8- Creu que en general, els membres de la comunitat marroquina a l'illa, se senten satisfets d'haver tirat endavant el seu projecte migratori?
- 9- Creu que estan satisfets d'haver triat l'illa en la que viuen com destí?
- 10- Què creu que atrau més de l'illa als membres de la comunitat?
- L'oferta laboral?
  - La naturalesa.
  - La ruralitat?
  - El caràcter dels illencs?
  - La tranquil·litat.
  - Altres.
- 11- Quins són els elements de l'espai de migració que menys atrauen els membres del col·lectiu?
- 12- Tenen alguna reivindicació concreta respecte al tracte social, laboral, ... que reben a les illes?

13- Hi ha interès, per part dels membres del col·lectiu, per interaccionar amb la resta de comunitats / col·lectius de l'illa?

14- Què pensen els migrants marroquins de la resta de grups de la població illenca?

- a. De les altres comunitats transnacionals residents a l'illa.
- b. De la comunitat autòctona.
- c. De la comunitat espanyola arribada d'altres comunitats autònomes.
- d. De la comunitat d'immigrants de la Comunitat Europea.

15- Tenen millor relació amb uns grups que amb altres? I si és així,

- a. amb quins grups tenen millor relació?
- b. amb quins grups tenen una relació més distant?

16- Han pres alguna iniciativa per fer conèixer la seva cultura (religió, arts, gastronomia, llengua, literatura, música, dansa, etc.) a la resta de la població illenca? Tenen algun projecte al respecte?

17- Tenen alguna associació de marroquins i /o de musulmans?

18- I si és així,

- a. Quina participació té?
- b. Hi assisteix la majoria dels membres del col·lectiu, tant homes com dones?

19- Quins són els espais de socialització o de trobada del col·lectiu? Són mixtes? (si no és així, detallar-ho distingint entre homes i dones)

- Bars.
- Cases.
- Locals.
- Altres.

20- Algun comentari a fer per part de l'entrevistat?

Guió entrevista membres d'altres col·lectius de la societat de rebuda.

- Opinió sobre els immigrants de països empobrits que viuen aquí a l'illa?
- Opinió sobre els immigrants d'origen marroquí, en concret ? En té alguna queixa?
- I sobre els immigrants dels països enriquits?
- Coneix personalment algun home marroquí? Quina relació hi té?
- Coneix alguna dona marroquina? Quina relació hi té.
- Té algun/a amic/ amiga que pertanyi a algun col·lectiu d'immigrants? Citar el/s col·lectiu/s.
- Ha tingut alguna vegada algun conflicte amb algun membre del col·lectiu marroquí? Sap d'algun conegut o coneguda que n'hagi tingut?

Guió Entrevista amb els Doctors del Servei de Salut.

- Creu que el col·lectiu marroquí, fa ús del servei de salut amb la mateixa freqüència que la resta de col·lectius?
- Podria enumerar les principals afeccions per les que vénen els membres del col·lectiu marroquí?
- Hi ha alguna diferència amb la resta de col·lectius en aquest respecte?
- Creu que segueixen les indicacions del metge (dietètiques, de dosificació i presa dels medicaments, altres consells) de forma correcta?
- Hi ha alguna diferència amb la resta de col·lectius en aquest aspecte?
- Ha tingut algun conflicte amb algun pacient membre d'aquest col·lectiu?
- En cas que el o la pacient no parli la llengua castellana, com ho resolen per tal d'entendre's amb ell/a?
- Creu que hi ha alguna diferència numèrica en les visites respecte el sexe? (Venen més dones que homes? O a l'inrevés?).
- Sap si els membres d'aquest col·lectiu recorren a la seva medicina tradicional o a alguna medicina alternativa?

Guió entrevista amb els Professors d'Institut.

- A l'Institut hi ha algun tipus de servei formatiu per als nois i noies nouvinguts a l'illa que no parlen la nostra llengua o que han rebut un tipus d'escolarització diferent a la d'aquí?
- S'ha observat alguna diferència entre els nois i noies membres dels diferents col·lectius immigrants en relació als locals i entre aquells?
  - En rendiment escolar.
  - En integració al grup.
  - En comportament a l'aula.
  - En comportament amb la resta de companys.
  - En participació. (p. ex. en les tasques que es puguin projectar de cara a organitzar activitats extraescolars, fer excursions o sortides, viatges de fi de curs, etc.)
- Té o ha tingut alumnes d'origen marroquí?
- Té o ha tingut algun conflicte amb els/ les alumnes d'origen marroquí?
- Els pares i mares dels nens/joves d'origen marroquí, assisteixen a les reunions de l'escola de forma regular? Vénen només les mares? Vénen només els pares?
- En general, els nois i noies d'aquest col·lectiu, quina opinió li mereixen?

ANNEX 5.

Taula Xarxes Personals subjectes entrevistats.

Nom entrevistat/da:

Lloc de residència:

Data:

	Nom i cognom	Home /dona	Tipus de relació ²⁴⁰	D'on és? ²⁴¹	On viu?
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					
11					
12					
13					
14					
15					
16					
17					
18					
19					
20					
21					
22					
23					
24					
25					

²⁴⁰ Tipus de Relació: familiar (especificar si es tracta de família consanguínia o de fam. política), veï/na, col·lega de feina, cap de la feina, amiat,...

²⁴¹ A poder ser citar país i ciutat d'origen.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
1	1																								
2		1																							
3			1																						
4				1																					
5					1																				
6						1																			
7							1																		
8								1																	
9									1																
10										1															
11											1														
12												1													
13													1												
14														1											
15															1										
16																1									
17																	1								
18																		1							
19																			1						
20																				1					
21																					1				
22																						1			
23																							1		
24																								1	
25																									1

1 = existeix una relació entre ells/es.

0 = No es coneixen o no hi ha una relació entre ells.

ANNEX 6. Taula de Transcripció (IEC).

Caràcters Àrabs	Transcripció simplificada català (IEC)	Transcripció literal català (IEC)
ء	No es transcriu. En diftongs, es marca amb accent o dièresi. Ex. Qàid.	En inicial no es transcriu. En altres posicions: apòstrof (').
آ	a	ā inicial. 'ā en altres posicions.
ث	th	ṯ
ج	J	J
ح	h	ḥ
خ	kh	ḫ
ذ	dh	ḏ
ز	z	z
س	s / ss	s
ش	x / ix	x
ص	s / ss	ṣ
ض	d	ḍ
ط	t	ṭ
ظ	dh	ẓ
ع	No es transcriu. Es marca en diftong com accent o dièresi.	‘
غ	gh	ḡ / ḡ
ق	q	q
ه	h	h
و	w	w
ي	y	y
اَ	a	ā
وُ	u	ū
يِ	i	ī
ّ	Geminació de consonant	Geminació de consonant
ى		à